

BÁNKÚTI IMRE

A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái

1703–1711

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A KURUC
FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚ
GAZDASÁGI PROBLÉMÁI
(1703—1711)

FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚ
GAZDASÁGI PROBLÉMÁI

(1703—1711)

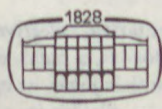
50785

BÁNKÚTI IMRE

A KURUC FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚ GAZDASÁGI PROBLÉMÁI

(1703—1711)

I. Összefoglaló és bevezetés	7
II. A gazdasági helyzet és a politikai körülmények	9
1. A kuruc háború gazdasági háttérje	10
a) Az ország gazdasági helyzetének alakulása (1703 nyaránál) (1705 végéig)	10
b) A Curia és a Curiaellenes mozgalom (1705—1711)	14
c) A Kurucok és a Kurucellenesek közötti viszonyok	19
d) A Kurucok gazdasági helyzetének alakulása a háború kezdetén és a háború alatt	21
e) A gazdasági helyzet alakulása az ország egyes részein	22
f) A gazdasági helyzet alakulása az ország egyes részein (Curiaellenes mozgalom alatt)	28
2. A gazdasági helyzet alakulása a háború alatt	29
III. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	35
1. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	35
2. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	36
3. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	48
4. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
5. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
6. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
7. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
8. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
9. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
10. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
11. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
12. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
13. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
14. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
15. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
16. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
17. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
18. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
19. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
20. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
21. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
22. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
23. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
24. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
25. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
26. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
27. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
28. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
29. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
30. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
31. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
32. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
33. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
34. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
35. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
36. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
37. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
38. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
39. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
40. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
41. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
42. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
43. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
44. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
45. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
46. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
47. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
48. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
49. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49
50. A gazdasági helyzet alakulása a háború után	49

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1991

AKADÉMIAI KIADÓ
 1051 Budapest, V. kerület, Széchenyi utca 11. (Könyvtár)

507845

BÁNKÜTI IMRE

A KURUC

FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚ

GAZDASÁGI PROBLÉMÁI

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

(1703-1711)

ISBN 963 05 5692 8

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest
Első kiadás: 1991

© Bánkúti Imre, 1991

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket
illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár 2946/1991 sz.

TARTALOM

I. Gazdaság és hadsereg	7
II. A gazdasági irányítás szervezete és politikai alapjai	9
1. A kuruc állam gazdasági irányítása	10
a) Az irányító apparátus kiépülésének első szakasza (1703 nyarától 1705 végéig)	10
b) A Consilium Oeconomicum (1705—1711)	14
c) A Dunántúli Oeconomicális Deputáció	19
d) A Consilium Oeconomicum hatásköre alól kivett, központilag irányított gazdasági egységek	21
e) A gazdasági ügyek irányítása az Erdélyi Fejedelemségben	22
f) Rákóczi családi birtokainak irányító apparátusa (Consilium Oeconomicum Aulicum)	28
2. A gazdasági irányító apparátus politikai jellege	29
III. A hadtápszervezet	35
1. A hadellátási szervezet általános problémái	35
2. A kezdet: hadellátás és zsákmányolás szükségszerű összefonódása	37
3. A Hadi Commissáriátusság megszervezése	41
4. Districtuális commissáriusok	43
5. Hadicommissáriusok	45
6. A hadtápszervezet működésének befejező szakasza (1707—1711)	47
7. A hadélelmezés	48
8. A szállítás	58
9. Ruházati ellátószervezet	59
10. A fegyvergyártás és fegyverellátás szervezete	62
11. Egy új hadtápszervezet formálódása	64
IV. Pénz- és adóügyek	66
1. A francia pénzsegély	67
2. Kölcsönök	68
3. Pénzverés	70
a) Nemesfém pénzek	70
b) Rézpénz	73
c) A pénzverés összmenyisége és szerepe az állami bevételekben	91
4. Egyéb kincstári bevételek	93

5. A más címeken befolyó jövedelmek	97
6. Az adózás	99
7. A központi állami bevételek és kiadások összevetése.	114
V. A bányászat	118
1. A magyarországi bányászat fő gondjai. A bányászok helyzete és mozgalmai	118
2. Nemesfém-bányászat.	128
3. Az erdélyi nemesfém-bányászat	138
4. Rézbányászat	143
5. Hígany-, ólom- és ónbányászat.	149
6. Sóbányászat	151
7. Vashányászat, vastermelés	156
8. Salétrom- és kéntermelés.	158
VI. Az ipar	161
1. Iparfejlesztési lehetőségek, elképzelések és eredmények.	162
2. Az iparosok tényleges helyzete	164
3. Fegyver- és lőszergyártás	166
4. Hadfelszerelési ipar	167
VII. A kereskedelem.	175
1. A belső kereskedelem	175
2. A külkereskedelem	177
3. A harmincadok.	191
Rövidítések	197
A szövegben előforduló mértékek és pénznemek.	201
Jegyzetek	203
I. fejezet	203
II. fejezet	203
III. fejezet	210
IV. fejezet	219
V. fejezet.	232
VI. fejezet	240
VII. fejezet	243

I. GAZDASÁG ÉS HADSEREG

„Mivel hadat pénz nélkül semmiképpen nem viselhetni, szükséges a fizetésről szólnunk; ahol embernek arra kell nézni: a szegény vitéznek a paraszt embert kell rontani, ha nincs mit enni s mivel ruházkodni; melyre nézve jobb a vitéznek kevés pénzt adni, de amellet mindennap kenyeret s minden esztendőn köntöst.”

Akár Montecuccoli is leírhatta volna a fentieket. Pedig nem ő, hanem nagy kortársa, Zrínyi Miklós vetette papírra ezeket a sorokat. Igaz, Montecuccolitól származik a (már akkor is közhelyszerű) megállapítás, hogy a háborúhoz három dolog kell: pénz, pénz és pénz — elég azonban utalnunk Zrínyi Miklós *Tábori kis tracta* című munkájára, amelyből idézetünk is származik, s rögtön látjuk, hogy a XVII. századi Magyarországnak ez a kiemelkedő politikai, irodalmi és katonai személyisége mennyire tisztán látta a hadszerzés és a háború gazdasági vonatkozásainak jelentőségét. Rákócziról is elmondható, hogy lényegében felismerte a gazdasági bázis fontosságát.

A újkori Európa államainak háborúit, azok lefolyását, a győzelmet vagy vereséget alapvetően három tényező határozta meg.

1. Az uralkodó osztály (vagy az annak nevében a hatalmat gyakorló csoport) *politikája*, amely a háború jellegét (igazságos vagy hódító, védelmi vagy támadó) meghatározta, hiszen „a háború a politika folytatása más eszközökkel”. Ettől függött, hogy a társadalom más osztályai, pl. a polgárság, a parasztság, támogatják-e a háborút, vagy éppen szembefordulnak azzal. Ehhez a tényezőhöz kapcsolódik a *külpolitika*, szövetségesek megnyerése, hiszen a kor háborúit szinte kivétel nélkül koalícióban harcolják végig, a magára maradt vagy gyenge szövetségesekkel rendelkező ország sorsa a biztos, gyakran katasztrofális vereség.

2. *A hadsereg*: létszáma, szervezete, kiképzése, fegyelme, tisztikarának képzettségi színvonala, hivatástudata. Fegyverzete, ellátásának szervezettsége. Nem lényegtelen, hogy a hadsereg élén milyen tehetségű és képzettségű vezérek álltak; ha a hadtudomány és hadművészet kiemelkedő személyiségei, mint pl. Lotharingiai Károly és Savoyai Jenő, ez a tény a hadsereg ütőképességét megsokszorozta. A császári hadsereg páratlan sikersorozata az 1683 után következő fél évszázadban nagyrészt ennek köszönhető.

A XVII—XVIII. század fordulója különben is a hadszerzés forradalmi átalakulásának periódusa, létrejönnek az állandó hadseregek. Ez szorosan összefüggött az abszolút feudális állam kifejlődésével, amellyel párhuzamosan, annak egyik legfontosabb járulékeként megjelent az állandó hadsereg is. Ez a hadsereg már nem az a nemesi gyülekezet, amelynek keretében a birtokaikról összegyűjtött és felszerelt csapatokkal a nagybirtokosok rövid időre hadba szálltak; vagy a nemesi insurrekció korszerűtlen, katonailag értéktelen formája, amelyhez azonban adómentessége igazo-

lása érdekében a magyar nemesség szívéssen ragaszkodott. És már nem is a többékevésbé állandó tisztikarból és kis létszámú káderből („prima plana”), valamint a pénz szagára csodálatos gyorsasággal összeverbuválódó, majd a zsákmánnyal ugyanolyan gyorsan szétoszló legénységből álló zsoldoshadsereg, amely egy-egy kiváló vezér irányítása alatt a hadtörténet lapjaira mégis gyakran maradandó fejezeteket írt. A hadsereg szervezetének ez a XV—XVI. században kialakult formája, amely az ezredekben belül még megőrizte a zsoldosok közti bajtársi demokrácia maradványait, nem felelt meg az abszolúttá váló feudális állam politikai céljainak. Ezért a XVII. század második felében a feudális állam tervszerű következetességgel hatásköre és irányítása alá vonta a zsoldos ezredek, s a legtöbb feudális államban a hadszervezet átalakulásával fokozatosan létrejött az állandó hadsereg.¹

3. Ez a tény a háborúk esetében megnövelte a gazdasági tényezők szerepét. A XVIII. század elején a modern hadsereg nagy létszámú, állandóan fegyverben tartott, hivatásos tisztikar által vezetett szervezet, amely az ipari és mezőgazdasági termelvények egész sorát igényelte és tömegesen fogyasztotta. Fő fegyverzete a folytonos és rohamos fejlődést mutató puska, a XVII. század végétől használt szuronnal — s már csak ennek előállítására is nagy feladatot jelentett egy ország iparának. A hatás persze fordítva is érvényes: a kialakult állandó hadsereg olyan fogyasztópiacot jelentett az ipar számára, amely lényegesen előrelendítette a manufaktúraipart, egyes országokban pedig kiváltotta állami, kincstári fegyvergyártó műhelyek létrehozását.

Több ezer vagy több tízezer főnyi hadsereg megszervezése, fenntartása, felszerelése, mozgatása, hadjáratának eltervezése, ellátásának organizációja legalább olyan, ha nem nagyobb gazdasági feladat volt, mint katonai.²

A XVII. századtól már nem lehet korszerű hadsereget fenntartani fejlett ipar, azaz manufaktúraipar és rendezett közgazdaság nélkül. Ezért csúsztak vissza a másod- és harmadrendű hatalmak sorába azok az országok, amelyekben nem fejlődött ki a manufaktúraipar, mint pl. Spanyolország, Lengyelország, Törökország. Ezek az államok egy évszázaddal előbb még nagyhatalmak voltak, a XVIII. században azonban már alig tudtak beleszólni az európai politikába, sőt saját függetlenségük is veszélybe került. A manufaktúraipar hiánya ugyanis egy ország gazdasági és társadalmi fejlődésének általában vett elmaradottságát mutatta. Ezt az összefüggést gazdaság és hadsereg között már az egykorú közgazdászok, politikusok is észrevették, s azok az államok, amelyek nem rendelkeztek komoly iparral, minden eszközzel igyekeztek megteremteni azt (Habsburg Birodalom, Oroszország stb.).³

Törvényszerű, hogy valamely állam politikai és katonai felemelkedése mögött gazdasági potenciáljának, teljesítményének jelentős megnövekedése áll. Azonban nemcsak a gazdasági potenciál szerepét kell aláhúznunk az állandó hadsereg megszerzésével, a háborúk lefolyásával kapcsolatban, hanem a feudális abszolút állam gazdasági irányító és szervező tevékenységét is. Ez biztosította ugyanis a gazdasági erőforrások maximális kihasználását, az uralkodó osztály érdekeinek leginkább megfelelő célra való koncentrálását és felhasználását. Háború esetén természetesen ez a hadsereg igényeinek maximális kielégítését jelentette.

Tanulmányunkban azt igyekeztünk megvizsgálni és felmérni, hogy ez a harmadik, a gazdasági tényező milyen szerepet játszott a nyolc évig tartó Rákóczi-szabadságharcban.

II. A GAZDASÁGI IRÁNYÍTÁS SZERVEZETE ÉS POLITIKAI ALAPJAI

Az abszolút feudális monarchiák államgépezetében talán éppen a gazdasági ügyekkel foglalkozó hivatalok látták el a legfontosabb funkciót. Feladatuk volt az ország gazdasági erőforrásainak minél alaposabb kiaknázása és az uralkodó (azaz az uralkodó osztály) által megjelölt cél érdekében való felhasználása, s hogy ezt megoldhassák: a gazdasági potenciál, ipar, kereskedelem, adózóképeség, mezőgazdaság fejlesztése. Munkájukat akkor végezték eredményesen, ha az állam pénzügyi szükségleteit likvid pénzeszközök előteremtésével folyamatosan ki tudták elégíteni.

Ebből a szempontból a Habsburg-monarchia gazdasági hivatalai meglehetősen rosszul működtek: az állam folyton pénzzavarral küszködött, ami nemegyszer felidézte a pénzügyi csőd rémét. A hivatalokban sok kitűnő szakember dolgozott, de az irányítás többnyire dilettáns — és gyakran korrump — főurak kezében volt, akiknek tevékenységét az udvarban folyó szüntelen klikkharcok is erősen befolyásolták. A Habsburgokat nagy kölcsönökkel támogató Oppenheimer-bankház 1703. májusi csődje éppen a spanyol örökösödési háború előestéjén sodorta megoldhatatlannak látszó kritikus helyzetbe a monarchia gazdasági és katonai vezetését.

Az egykor önálló magyar feudális állam gazdasági hivatalai 1526 után az ország helyzetéből következően szükségszerűen alárendelődtek a központi kormányzatnak. Formailag tehát létezett önálló magyar gazdaságirányító apparátus, amely azonban gyakran csak a központi utasítások végrehajtója volt. Ennek az apparátusnak a szervezeti felépítése a XVII. század végén a következő volt: az ország nyugati felére kiterjedő hatáskörrel a pozsonyi, a keleti 13 megyére a szepesi kamara; a töröktől visszafoglalt területeken az 1688-ban szervezett és az udvari kamarának alárendelt budai és csáktornyai kamarai adminisztráció; különállást élvezve működtek a bányakamarák: a besztercebányai és a selmeci, s a sóbányászatot irányító kamaraispánságok. Ezek a hivatalok azonban csak a nemesi vármegye segítségével funkcionálhattak, apparátusuk létszáma ugyanis elégtelen volt a gazdasági ügyek (legfőképpen az adószedés) alsó szintű intézéséhez. A pozsonyi és szepesi kamara tehát csak irányító hivatal volt, intézkedéseiket, rendeleteiket a vármegyék hajtották végre. Más volt a helyzet a bányakamarákkal, ezek a nemesfémányászat és pénzverés átfogó, mondhatni üzemszerű szervezetei voltak.

Valamennyi gazdasági hivatal közül a szepesi kamara állt a legszorosabb kapcsolatban a rendi felkelések történetével. A hatáskörébe tartozó 13 vármegye és szabad királyi városok (Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa stb.) képezték a kuruc mozgalom

területi és gazdasági bázisát Thököly és Rákóczi alatt egyaránt, és ez a hivatal adta a példát a kuruc gazdasági irányító apparátus kiépüléséhez. A két hivatal személyi állományában sok volt az egyezés, s felépítésükben, funkciójukban elvitathatatlan a hasonlóság.¹

1. A kuruc állam gazdasági irányítása

a) Az irányító apparátus kiépülésének első szakasza (1703 nyaratól 1705 végéig)

A felkelés vezetői nem rendelkeztek előzetes tervekkel vagy elképzelésekkel a gazdasági ügyek megszervezésére. Politikai programjuk azonban jelezte, hogy vissza akarják állítani a gazdasági ügyek intézésének rendi értelemben vett önállóságát.

1703 nyarán-őszén a felkelés elemi erővel, szökőárként zúdult végig az ország keleti és északi részén, és elsöpörte a Habsburg-állam ott működő intézményeit. A nemesség ijedten húzódott a várakba, s így a vármegyék tevékenysége is megbénult. Rákóczi arra törekedett, hogy ebből a pusztító árból megmentse a bevételi forrásokat, lehetőleg biztosítsa zavartalan működésüket. Azokat a gazdasági hivatalnokokat, akik a helyükön maradtak, nem váltotta le, hanem politikailag megbízható prefektusokkal, comissáriusokkal, inspectorokkal ellenőriztette. Az irányítás szükségszerűen került Rákóczi kezébe, akinek figyelme a gazdasági problémák egyre szélesedő körére terjedt ki, a felkelés vezetői közül egyébként is ő rendelkezett bizonyos elméleti ismeretekkel. Áttekintőképességénél fogva egyébként is ő ismerte fel leginkább a gazdasági ügyek fontosságát. Rákóczi személyes munkájának döntő része volt abban, hogy a felkelés katonai és politikai megszilárdulásával párhuzamosan a gazdasági ügyek intézésében is fokozódott a rend és tervszerűség.

A spontán s ezért lényegében szervezetlen, gazdasági bázissal nem rendelkező felkelés sorsának alakulása szempontjából döntő volt a gazdasági alap megteremtése. Enélkül a mozgalom összeomlása csak rövid idő kérdése lett volna. 1703 őszén tehát a politikai (a megyei nemesség megnyerése), a katonai (a császáriak felvidéki ellentámadásának visszaverése és a várőrségek semlegesítése) feladat mellett egy gazdasági, amazokéval megegyező fontosságú probléma megoldása állott Rákóczi előtt: gazdasági bázis biztosítása az országos méretűvé szélesítendő fegyveres harc számára.

Rákóczi mindenekelőtt az elfoglalt területeken fekvő fiskális és elkobzott birtokok gazdálkodásában kezdte meg a rendcsinálást.

A katonai műveletekkel párhuzamosan úgyszólván birtokonként vette ellenőrzése alá a fiskális jószágokat. Ezt megkönnyítette az, hogy a birtokok irányítói (prefektusok, inspectorok, udvarbírák stb.) rendszerint akkor is helyükön maradtak, amikor a felkelők megjelentek. A felkelés gyors térnyerése, az ellenőrzésük alá vont területek rohamos növekedése következtében 1703 őszétől számottevően megsaporodott a fejedelem kezébe került fiskális és gazdtalan nemesi birtokok száma (ti. ennek számított elvileg minden császári párton maradt nemes jószág). Igazgatásuk, a hadsereg ellátására való felhasználásuk, a szepesi kamara megszűnvn, szükségessé tette olyan gazdasági ügyintézők kinevezését, akik egy-egy nagyobb körzet, vármegye vagy tájegység fiskális birtokait és jövedelmeit igazgatják és ellenőrzik.

A tiszántúli hadjárat eredményeként felszabadult területeken fekvő kincstári birtokok igazgatására és minden állami jövedelem kezelésére így kapott átfogó hatáskört Ramocsaházy György, akit Rákóczi szatmári táborából 1703. október 7-én nevezett ki „az Tiszán innen levő oeconomicális tiszteink felett való” prefektusnak. Hatásköre kiterjedt a tiszántúli harmincadosokra, kamaraispánokra (Máramaros), udvarbírákra, tiszttartókra, vámosokra és a különböző alárendelt tisztekre is. Nemcsak a fiskális, hanem a Rákóczi-birtokok is alája tartoztak. A fejedelem egyébként egészen a felkelés végéig fenntartotta a két birtoktípus olyan közös kezelését, hogy azok nem különültek el élesen egymástól.²

Nem lévén központi irányító hivatal, ekkor még a kisebb jelentőségű tisztségek betöltését is maga Rákóczi intézi. Amerre táborával vonul, Szatmár és Tokaj ostroma közben éppúgy, mint a nyugodtabb munkát biztosító Miskolcon, mindig szakít magának időt arra, hogy a környéken fekvő fiskális és családi birtokok, jövedelmek igazgatását elrendezze s megtalálja az erre megfelelő embert.

Tokaji táborában 1703. október 18—20. között adja ki a fejedelem Csongrádi Pál micskei provizor instrukcióját, 27-én pedig Jalkóczy Imrét teszi meg a tiszacsegei rév officiálisává, pontosan megszabva a pénzkezelés, elszámolás rendjét, az átkelőktől szedendő vámdíjakat stb.³ Ugyancsak maga Rákóczi gondoskodott még ekkor s később is az egyes birtokok kezelőinek elszámoltatásáról.⁴ A külföldi segély mellett ebben a korai periódusban ugyanis csak az elfoglalt kincstári és családi birtokok csatlakozó tisztjeinél lévő jövedelem jelentette a felkelés olyannyira szükséges bevételeit.

Az előnyomuló kuruc csapatok frontja mögött nemcsak a Tiszántúlon, hanem a Duna—Tisza közén, Felső-Magyarországon is sorba hivatalba léptek a különböző gazdasági ügyintézők és tisztviselők. Az irányító apparátus szervezése egyszerre folyt alsó és felső szinten.

1703. október 20-án kelt a Bars és Zólyom megyei fiskális birtokok inspectiójára szóló megbízatás,⁵ ugyanezen napokban Szokolyai János a terebesi és garai jószágok inspectora lesz,⁶ október 24—28. körül az „árvai domíniumban mind az só s mind a jószág inspectiója bízatik Reviczky Mátyásra fiával, Reviczky Andrással”.⁷ 29-én a likavai domínium inspectori tisztségét Csemiczky Sándor, a lipótvári pedig Malatinszki Gábor kapja.⁸ 1703. november 20-án nevezi ki Rákóczi Szentlászlói Jánost a Glöckelsperg tábornoktól lefoglalt hevesi uradalom udvarbírájává.⁹

Jellemző a fejedelem érdeklődésére a gazdasági ügyek iránt az a bejegyzés, amely leveleskönyvében maradt fenn, s a tokaji táborban az 1703. november 12. körüli napokban kelt: „Méltóságos fejedelem Felsővadászi Rákóczi Ferenc Kegyelmes Urunk ő Nagysága és a Nemes Ország számára confiscáltatott jószágokban megkívántató alkalmatosságoknak rendiül való információvétel.” A fejedelem részletesen referáltatott a lefoglalt várakban, szőlőkben, fiskális birtokokon folyó gazdálkodás helyzetéről, a cselédek fizetéséről, a szőlőtakarásról, az állatállomány kihelyezéséről a jobbágyokhoz stb. Ezekben döntéseket is hozott.¹⁰

Folytatódott a Ramocsaházy Györgyéhoz hasonló, átfogóbb hatáskörrel rendelkező prefektusok kinevezése is. 1703. december 6-án Szakmári Jánost bízta meg azzal a feladattal, hogy a Heves, Gömör, Borsod, Abaúj, Külső-Szolnok vármegyékben lévő fiskális és elkobzott birtokokat írja össze, vegye rendbe. Szakmári már 1704

januárjában 25 pontból álló jelentést nyújtott be a fejedelemnek, melyben a hatáskörébe tartozó birtokok helyzetét, a gazdálkodás megindítását, más prefektusokkal való összeütközéseit tárta fel.¹¹ Pest megyére hasonló feladatot kapott 1703 végén Losonci Szigyártó István.¹² Nógrád megyébe Kajali Pál ment a fiskális birtokok prefektusának. Hatáskörébe tartoztak a harmincadok is, elszámolnia Rákóczinak kellett. Kötelessége volt a birtokokat inventáriumba venni, lefoglalni, az udvarbírákat és tiszteket utasításokkal ellátni, elszámoltatni, általában biztosítani a minél jövedelmezőbb gazdálkodást.¹³

1704 folyamán végleg kialakult a fiskális tisztek elszámoltatásának szervezete: egyes körzetekbe ún. exactorokat állítottak be, őket pedig — és a nekik el nem számoló fiskális tiszteket — a censorok ellenőrizték, illetve számoltatták el.¹⁴

Fokozott figyelmet fordított Rákóczi a készpénzbevételekben számottevő gazdasági forrásokra. Ezek közé tartozott a sókereskedelem, illetve sóbányászat. A megfelelő sóellátás biztosítása nemcsak állandó és biztos pénzbevételi forrást jelentett, hanem politikai vonatkozásai voltak, mert a sóval való visszaélés az abszolutizmus alatt mind a parasztság, mind a nemesség egyik fő sérelme volt.¹⁵ Érthető tehát, ha Rákóczi már igen korán a felkelés kezdetén, majd később is egyre gyakrabban foglalkozik ezzel a területtel. Még 1703 kora őszén utasításokat adott Magos János máramarosi és tiszabecsei sóinspectornak, aki Ramocsaházy Györgynek már 1703. október 30-án beszámolt tevékenységéről. Jelentéséből kitűnik, hogy a máramarosi sóaknákat Majos János csapatai foglalták el, aki „maga testvéröccsit, Majos Ferencet eskette azont tisztre, — Kegyelmes Urunk nem akarván Majos Jánost kedvetleníteni, abba a tisztebe meghadta”. Így tehát Magos János hivatalát nem tudta elfoglalni.¹⁶

Ettől kezdve a só szállítása és árusítása fontos helyet foglal el Rákóczi intézkedései közt. 1703 őszén elrendelte 250 000 kocka kősó leszállítását a máramarosi bányákból, s másnak megtiltotta a sóárulást addig, míg ez a mennyiség el nem kel.¹⁷ Valójában tehát 1703—1704-ben Rákóczi kísérletet tett a sómonopólium bevezetésére. A bécsi abszolutizmus módszerét felidéző eljárásra pénzügyi okok készítették a fejedelmet: adóbevételekkel egyáltalán nem rendelkezvén, így akart a háborúhoz nélkülözhetetlen készpénzhez jutni. Kísérlete azonban forgótöke és megfelelő hivatalnoki apparátus hiánya, valamint a nemesség elégedetlensége miatt kudarccal végződött, ezért 1704 novemberében visszaállította a szabad sókereskedelmet. A fejedelem végül 1704. december 6-án Kálmáncsay Istvánt állította átfogó hatáskörrel a máramarosi fiskális jószágok és a sóbányászat élére. Feladatául kapta, hogy a sóbányászatot minél nagyobb intenzitással és jövedelmezőséggel szervezze meg.¹⁸

Egyidejűleg sorban kapták megbízatásukat a különböző sóinspectorerok is, akik a Tiszán a leúsztatott só szállítását és értékesítését intézték. Bakai Ádám tiszaujlaki sóinspecter instrukciója 1704. március 13-án kelt,¹⁹ 1704. szeptember 24-én Rákóczi Csányi Györgyöt nevezte ki tokaji sóinspectornak ifj. Király Mátyás helyett,²⁰ Görgey Imre pedig 1704. szeptember 22-én a Máramarostól Tiszafüredig terjedő szakaszon működő sóinspectorerokat számoltatta el.²¹

Szintén pénzügyi okok magyarázzák Rákóczi fokozott figyelmét a fiskális és saját birtokainak borkészletei iránt. Külön inspector, Szalai Pál (egyébként magas rangú katona) intézte a fiskális borok ügyét, de az egyes fiskális birtokok provizorainak tevékenységében a borral való gazdálkodás talán a legkényesebb terület volt, amit

többnyire maga a fejedelem is figyelemmel kísért. Amí érthető is, hiszen nemcsak az egyik legfontosabb exportcikkéről volt szó, hanem a borkimérés a földesúri és tábori korcsmákon rendszeres készpénzjövédelmet biztosított.²²

Éppígy külön gondoskodással adott utasításokat Rákóczi a nagy- és felsőbányai aranybányászat és -olvasztás továbbfolytatására,²³ elszámoltatta a felelősöket előző tevékenységükről (pl. Felsőbányán és Szomolnokon).²⁴ A Szepeesség gazdasági ügyeinek ellenőrzése (bányászat, külkereskedelem, fiskális birtokok, sófőzés stb.) Berthóti Ferenc — egyben kassai vicegenerális — feladata volt; Szomolnok pl. csak 1706 elején, a Consilium Oeconomicum megalakulása után került ki hatásköre alól. Az ún. alsó-magyarországi bányavárosok adminisztrátora, tulajdonképpen teljhatalmú gazdasági vezetője Johann Gottfried Hellenbach lett, s az is maradt a körzet elvesztéséig.²⁵

Már kezdettől fogva igyekezett a fejedelem a gazdaságilag értékesebb városok, helységek, rétegek, intézmények, üzemek védelmét érvényesíteni, mind politikai, mind — főként — gazdasági megfontolásból. Így intette le pl. 1703. november végén Bercsényi Miklós Radvánszky Jánost és Ebeczky Tamást, amikor a besztercebányai kameralistákat katonai szolgálatra akarták kényszeríteni.²⁶ 1703. november 1-jén Rákóczi adott ki rendeletet, amelyben szigorúan megtiltotta a hadsereg tisztjeinek, hogy a harmincadosokat hivatalukból elűzzék, mivel „a nemes ország sokféle szükségleteinek megteljesítésére a harmincadokból várható költség igen szükséges”.²⁷ November 26-án pedig Tokajból biztosította védelméről Sóvárt, a felvidéki sófőzés központját.²⁸ Ugyanez a szándék vezette Rákóczit a fiskális birtokok védelmében a garázdálkodó és kóborló hadakkal szemben²⁹ vagy a szabad kereskedés biztosításában³⁰ stb.

Mindez tanúsítja, hogy a fejedelem már a felkelés kezdeti szakaszában (különösen jelentősek a tokaji táborból, majd Miskolcra kiadott rendelkezései) tervszerűen látott hozzá a gazdasági szervezéshez és az irányító apparátus létrehozásához. A különböző gazdasági tisztek magától a fejedelemtől kapták megbízásukat, aminek alapja az ő személyéhez (vagyis a felkeléshez) való politikai viszony, bár Rákóczi szívesen alkalmazott képzett szakembereket is (főleg a bányászatban és iparban). A nagyobb, átfogóbb hatáskörrel rendelkező inspektorok, prefektusok (pl. Ramocsaházy György, J. G. Hellenbach, Berthóti Ferenc, Keczer Sándor, Szentiványi Mihály, Szirmai Miklós, Ajtai Mihály stb.) Rákóczi személyes hívei és családja régi lekötelezettjei voltak, egyben pedig annak a birtokos nemesi rétegnek a tagjai, amely a felkelés folyamán más téren is jelentős szerepet játszott. (Amikor a felkelés kijutott a Rákóczi-birtokok politikai hatósugarából, a birtokos nemesség más csoportjainak képviselői is bekapcsolódtak a gazdasági irányítómunkába.)

A Rákóczi- és fiskális birtokok már lényegében 1703 végére kialakuló irányító apparátusa, a harmincadhivatalok betöltése, a sóárusító szervezet kiépítése, a dézsmáügyek rendezése, a bányakamarák, pénzverők élére adminisztrátorok és inspektorok beállítása azt jelentette, hogy 1703 ősze és 1704 tavasza közt lényegében létrejöttek a kuruc állam gazdasági vezető gépezetének elemei. Ez Rákóczi legszemélyesebb műve, történetírásunk sajnos eddig méltatlanul mellőzte tevékenységének ezt a körét, bár kétségtelen, hogy az e tárgyban kiadott rendeletei sokszor egy-egy részletproblémára, helyi ügyre vonatkoznak. Összességükben azonban mégis azonos értékűek a fejedelem katonai intézkedéseivel, hiszen ebben az időben úgyszólván ezek a bevételi

források (lényegében a fiskális és családi birtokok) adják a kuruc csapatok ellátását. Ha mindehhez hozzávesszük azt, hogy 1703 őszétől a különböző hadi és districtuális (tehát szakágazati és kerületi) comissáriusoknak is egyre hatékonyabb és szervezetesebb tevékenysége figyelhető meg,³¹ s a vármegyék tevékenysége is újjáindul 1703 őszétől: bátran kijelenthetjük, hogy módosítanunk kell eddigi képünket a kuruc állam gazdasági hivatalainak keletkezéséről. Mert igaz, hogy a szécsényi országgyűlés hagyja jóvá a Consilium Oeconomicum megszervezését, s annak beiktatása is csak 1705 végén történik meg, de ez nem jelent lényegi változást. Jó két évvel előbb funkcionál a kuruc állam gazdasági irányítási szervezete, személyi összetétele is kialakul. Az irányítás vitathatatlanul a fejedelem, illetve a személye körül kialakuló kancellária kezében van, bár ennek fonákja, hogy sokszor jelentéktelen részletügyekkel is Rákócziaknak kell foglalkoznia.³²

A kuruc gazdasági ügyintézés történetében az 1703 őszétől 1705 őszéig terjedő időszak az alapvetése, nemcsak az apparátus személyi kiválogatása történik meg ekkor, hanem ez a két év egyben a fejedelmi irányítás viszonylag zavartalan érvényesülésének rövid ideje. Pedig ennek az apparátusnak minden tagja a nemességből kerül ki (zömében a birtokos, bár jelentős birtokkal nem rendelkező nemességből), s a kuruc feudális államban a gazdasági ügyintézés az a terület, ahol kezdettől fogva a nemesség kizárólagosan foglal el minden pozíciót, kirekesztve a parasztságot, a katonáskodók rendjét, sőt minimálisra csökkentve a fejletlen polgárság befolyását is. Azonban az arisztokrácia is úgyszólván teljesen távol maradt (még ekkor) ettől a területtől.

A kuruc feudális állam gazdasági irányító apparátusa szerveződési folyamatában tehát néhány alapvető mozzanatot már a felkelés első évében is megállapíthatunk: 1. Az állami szervezetnek ez a része először alsó szinten épült ki, a közvetlen gazdasági ügyintézők, az egyes birtokok provizorai és prefektusai kaptak megbízást Rákóczitól. 2. A szervezet tagjai szinte kivétel nélkül előzőleg is ugyanezt a munkakört töltötték be. Akik helyükön maradtak — márpedig ez valamennyiük számára egzisztenciális kérdés volt —, azok folytathatták munkájukat. Ez egyben azt is jelentette, hogy semmiféle új, a feudalizmus addigi rendjétől eltérő gazdasági irányító-munkáról nem lehetett szó. 3. Az apparátus tagjai egytől egyig a megyei, általában a kisebb birtokú nemesség soraiból kerültek ki, tehát abból a társadalmi rétegből, amely a megyei apparátusok hivatalnokait, az alsó szintű egyéb ügyintézőket is adta. Ez a tény is a rendi társadalmi viszonyok maradéktalan érvényesülésének volt az alapja és biztosítója. 4. A gazdasági ügyek intézésében — elsősorban a hadellátásban — a vármegyék egyre nélkülözhetetlenebb szerepet játszanak.

b) A Consilium Oeconomicum (1705—1711)

A gazdasági irányító apparátus további sorsa híven tükrözi a szabadságharc általános politikai problémáit, elsősorban a rendi befolyás erőteljes megnövekedését 1705 folyamán. Formailag a központi gazdasági irányítóhivatal, a Consilium Oeconomicum (Gazdasági Tanács) létrehozását a szécsényi országgyűlés 2. törvénycikkje rendelte el. Más adatok azonban azt bizonyítják, hogy Rákóczi már 1705 elejétől

törekedett megszervezésére, főleg Bercsényi segítségével, aki a szepesi kamara szervezetét és működését tekintve példának, már 1705 márciusában dolgozott az új hivatal létrehozásán. Klobusiczky elnöksége pedig már 1705 januárjában eldöntött tény volt. Hogy végül is a hivatal ténylegesen mégis csak a szécsényi diéta után kezdte meg munkáját és csak rendi jóváhagyással jöhetett létre, következménye volt a rendi-nemesi erők más téren is erőteljesen érvényre jutó befolyásának.

A szabadságharc okai közt szerepel az a rendi-nemesi sérelem, amelyet Rákóczi is elfogadott, s amely a központi kormányhivatalok ellen irányul: „Rávetette azért [ti. az udvar] az országra a dicasteriumokat az ország gyűlései helyett, mellyek által midőn a haza lakosit maga tettése szerint igazgatja, megítélheti az igaz bíró, hogy nincs egyéb hátra a szabad országban, hanem a magános tettés szerint való gazdai hatalmas uralkodás.” Ebben elsősorban nem az idegen uralom visszautasítását, hanem a rendeknek az abszolút államhatalom kiépítésével való szembefordulását kell látnunk, ami nyilvánvalóan vonatkozott arra az esetre is, ha ezeket a dicasteriumokat *nemzeti* uralkodó építené ki.

Ezek a politikai körülmények, a vezetés rendi-nemesi jellege magyarázzák, hogy bár az új hivatal instrukciója a fejedelemtől származik, de ismerve Rákóczi politikai helyzetét és felfogását, nem lehet szó arról, hogy a működési szabályzat a rendi befolyás visszaszorítását s az azzal való szembenállást írná elő a Consilium Oeconomicumnak. A fejedelem sem törekedett erre, természetes tehát, hogy a szervezet szabályzata is ebben a szellemben fogant.³³

Az instrukció először is megindokolja a Gazdasági Tanács felállításának szükségességét. Mivel „lévén hadakozásunknak ereje kiváltképpen való az oeconomicának a jó rendekre való hozatása és állítása”, ezért „tetszett az confederált státusoknak megegyezett akarattjokból az oeconomicának dolgait is oly állandó rendre hozni, hogy abbul ennekutánna a nemes ország sok szükségének telljesítésére lehetne tapasztalható succursus, mely jó rend elsőben is megkívánván azt, hogy errigáltatván Consilium, abban az oeconomicának dolga bízattatnék oly érdemes hazafiakra, akik minden tulajdon magok hasznok s interessentiájok consideratiója nélkül, adatott authoritásuk s instructiójuk szerént a rendes hasznos dispositió által mindazt fogják elkövetni, valamellyek magok becsületinek nevedésére, minden practicabilis utakon s módokon az ország hasznának öregbítésére, az haza közönséges terhes hadi szolgáltatjának fogyatkozás nélkül való elősegelésére jónak s hasznosnak, illendőnek s alkalmatosnak ítélnék lenni”.

Hatásköre kiterjedt a kincstári és elkobzott birtokokra, pénzverő házakra — kivéve a bányavárosi, nagy- és felsőbányai pénzverő házakat és azokat a bányákat, amelyeket különleges felügyelet alá helyeztek — a sóbányákra, harmincadokra, egyéb vámokra, a kereskedelemre és „általában minden haszonvevő fundusokra”, tehát tizedekre, dézsmákra, adókra stb. Állandó székhelyül Besztercebányát jelölték ki, s a város köteles volt házat adni az elnöknek; a mezei hadműveletek szünetére pedig Kassát. Itt rögtön jegyezzük meg: bár az instrukció megemlíti a Gazdasági Tanács által kezelendő jövedelmek közt az adókat is, valójában az új hivatal adóbevételeket soha nem kezelt.

A kuruc állam feudális állam volt, s a szécsényi országgyűlés rendi-nemzeti összefogást teremtett meg, vagyis a rendi-nemesi erők érvényesülését szentesítette.

Következménye ennek a régi, hagyományos robotoltató gazdálkodás alapelveinek teljes épségben tartása. Maga Rákóczi is, mint feudális földesúr és mint a feudális állam feje, a második jobbágyság rendszerének érintetlenül történő meghagyása alapján állt. Mindebből következően a Gazdasági Tanács instrukciójának egyik pontja teljesen jobbágyellenes álláspontot tükröz: fegyveres erővel is biztosítania kellett a „szarvát emelő jobbágyság” szolgáltatásait, elsősorban a robot teljesítését. A későbbiekben majd több adatot hozunk fel arra, hogy a fiskális birtokokon (is) a jobbágyok valóban „engedetlenek” voltak, megtagadták a robotot, s igyekeztek ledönteni a paraszti árutermelést megszorító és akadályozó korlátokat.

Az 1705-i instrukció Klobusiczky Ferencet állította a Consilium Oeconomicum élére elnöknek és Radvánszky Jánost kincstartónak. Tanácsosok: Kruccsai Miklós kassai kanonok, Keczer Sándor, Szirmai Péter, Horváth Zsigmond, Platthy Sándor, Szentpéteri Imre, Szepesi Pál, Pápai János, Prileszky Pál, Izdenczy Márton, Fodor László, Pálóczi Horváth György, titkár Olasz Ferenc, ügyigazgató (kincstári ügyész) Okolicsányi Mihály, helyettese Dolinay Gábor, számvizsgáló Bulyovszky Dániel és Kovács János, regisztrátor Pankotai Ferenc, kiadó Okolicsányi Imre lett. A hivatalhoz még 6 kancellista és egy ajtónálló tartozott, tehát összlétszáma 29 fő volt.

A tanácsosok névsorát nézve megállapítható, hogy kevés volt köztük a szakember, sőt a korabeli fejlett államokhoz viszonyítva, tulajdonképpen egy sem volt az. Legfeljebb voltak köztük olyanok, akik valamelyes gyakorlattal rendelkeztek a nemesi gazdálkodás és az ezzel összefüggő gazdasági tevékenység (kereskedelem, pénzügyek stb.) és a megyei ügyintézés területén. Legtöbben azonban más, főleg politikai megfontolásból kerültek be az új hivatal tanácsosai közé.

Szükségszerű volt tehát, hogy a Gazdasági Tanács munkája nem volt kielégítő, s ezért az ónodi országgyűlés, nyilván Rákóczi javaslatára, az egész állami közigazgatással együtt a Consilium Oeconomicum szervezetét is módosította.

Mivel a kincstári birtokok a tanács székhelyétől, Besztercebányától általában távol estek, ezért a Consilium Oeconomicumot három részre osztották, mai szóval élve decentralizálták. A szervezet maga Besztercebányán maradt, de csak 4 tanácsossal; s Eperjesen, valamint a Dunántúlon (itt változó helyen) egy-egy adminisztrációt állítottak fel, mindegyiknél szintén 4-4 tanácsossal. Az egész apparátus elnöke továbbra is Klobusiczky maradt, változó, besztercebányai és eperjesi székhellyel. 1708 őszétől, a bányavárosok elvesztésétől a hivatal központja Eperjes lett. Radvánszky kincstartói működése csak a Consilium Oeconomicumra terjedt ki. A tanácsosok közül, részben más megbízatásuk miatt, teljesen kimaradt Szirmai Péter, Szentpéteri Imre, Pápai János, Fodor László és Pálóczi Horváth György; a számvizsgáló Bulyovszky és Kovács viszont tanácsossá lépett elő, Horváth Zsigmond pedig a dunántúli adminisztráció élére került. Megszüntették Olasz Ferenc titkárságát is, aki tulajdonképpen már 1707 előtt sem volt titkár, hanem a gazdasági ügyek referense a fejedelem kancelláriáján. Okolicsányi Mihály mint ügyigazgató a Gazdasági Tanácsnál maradt Besztercebányán, míg helyettese, Dolinay, ugyanabban a minőségben, az eperjesi adminisztrációhoz került. Bulyovszky helyett Besztercebányán Závodszy Sándor lett a számvizsgáló, Eperjesen ezt a feladatot valószínűleg egy kancellista látta el. Okolicsányi Imréből registrator lett, s továbbra is a Consiliumnál maradt. A gazdasági irányító apparátus létszáma tehát megnövekedett, az átszervezésről intéz-

kedő 1707. június 28-án kelt rendelet szerint létszáma: a besztercebányai Consilium 14 fő, az eperjesi adminisztráció 13 fő, a dunántúli adminisztráció 13 fő, összesen tehát 40 fő.³⁴

Úgy látszik, további létszámemelkedésre már nem került sor, mert egy 1708 márciusából származó kimutatás szerint az eperjesi adminisztráció személyzete 16 emberből állott, beleértve a Consilium Oeconomicum elnökét és az alább említendő pénztárost is.

Az ország pénzüjvedelmeinek kezelésére ugyanis 1707-ben új tisztségeket szerveztek, mert a Consilium Oeconomicumhoz és az eperjesi adminisztrációhoz egy-egy pénztárost állítottak. Mindegyik adminisztrációhoz egy registratorot, kiadót (a dunántúlihoz kettőt), 3 kancellistát és 2 hajdút adtak. Az előbb említett irat szerint volt még alkalmazva egy ajtónálló és egy fűtő is. Így jött ki a 40 fő összlétszám.³⁵

Ilyen csekély létszámú, ráadásul területileg alaposan szétszórót hivatal természetesen nem lehetett és nem is volt képes a gazdasági élet egészét átfogni és irányítani. Már az 1705-i instrukció is, amely a Gazdasági Tanács hatáskörét megszabta, szinte több területet vett ki irányítása alól, mint amennyit meghagyott, bár ennek a szervezetiek mellett megvoltak a politikai okai is. És éppen a legértékesebbek (bányák, pénzverő házak stb.) állottak külön irányítás alatt. A Consilium Oeconomicum jegyzőkönyvei, a hivatal által intézett ügyek mutatják, hogy hatásköre lényegében csak a fiskális és elkobzott (tehát fiskális kezelésbe került) birtokokra, harmincadokra, dézsmákra terjedt ki.³⁶ Hatásköre pontosan megegyezett elődje, a szepesi kamara hatáskörével.

A Gazdasági Tanács tehát nemhogy az állam gazdasági tevékenységének egészét irányította, de még csak *a bevételi forrásokat sem kizárólag kezelte*. Ezért nem is volt soha pontos áttekintése az államháztartás helyzetéről, sőt munkája ellen még e leszűkített területen is komoly kifogások merültek fel.

A fogyatékoságok egyik forrása *szervezeti* jellegű volt.

Már a Consilium Oeconomicum hatáskörének kialakítása rögtön 1706 elején összeütközésekre vezetett. 1706. február 19-én a Gazdasági Tanács beadványt intézett a fejedelemhez, elpanaszolva, hogy a commissáriusok (nyilván a hadellátást intéző tisztek) továbbra is rendelkeznek fiscalításokkal; Berthóti Ferenc nem akarja a szomolnoki bányauzem feletti rendelkezést átengedni, Keczer Sándor is intézkedik a harmincadosok és a kassai pénzverő ház ügyében stb.³⁷ Nem sokkal később a Consilium Oeconomicum ismét hosszú beadvánnyal fordult Rákóczihoz. Ez alkalommal Sréter János tűzérési inspectorral és J. G. Hellenbach bányavárosi adminisztrátorral támadt konfliktusa. Hellenbach ugyanis értesítette a hivatalt, „hogy őkegyelme tovább is az pisetumbéli proventusokat” Sréter János „kezelésén artellériának szükségére hadgya; ellenben pedig Sréter uram is annak előtte directiója alatt levő jószágokat Hellenbach úrnak, s per consequens camaráknak resignálni fogja...” Ez ellen a Gazdasági Tanács tiltakozik, mert hatáskörének megsértését látja benne. Hosszasan kifejti: a bécsi udvar már egyszer a bányákhoz csatolta a szomszédos domíniumokat, de azután rájött, hogy ebből a tisztek egyéni hasznán kívül más előny nem származott, s ezért „elszakasztotta adminisztrációjoktól, és valami volt kezek alatt, azt kivéven tüllök, különös és immediate udvartul függő praefectura alá . . . zárta s rekesztette”. Sréter János a felkelés kezdete óta két évig volt prefektusa ezeknek a birtokoknak, de miután a szécsényi gyűlés a prefektúrákat eltörölte, s a birtokokat a Gazdasági

Tanács hatáskörébe utalta, tiltakoznak Sréter önkényes eljárása ellen. Különben is mindnyájan egy célért küzdenek, a bánya környéki uradalmak a Gazdasági Tanács igazgatása alatt is éppoly jól elláthatják a bányákat a szükségességgel, mintha közvetlenül a bányákhoz tartoznának.³⁸ Sajnos, ez az optimizmus nem volt indokolt: később a bányamunkások élelmezésében és a bányalovak takarmányozásában mutatkozó hiányok a művelés legfőbb akadályaivá váltak.

Ezekben a hatásköri vitákban azonban lehetetlen meg nem látni a fejedelmi hatalom és a rendi erők közötti politikai ellentétet. A gazdasági élet jelentős területei a Gazdasági Tanácsnak alá nem rendelt, sőt bizonyos mértékig felette álló különmegbízottak (mint Keczer Sándor, J. G. Hellenbach, Berthóti Ferenc, Lónyai Ferenc stb.) kezében maradtak. Ők intézték függetlenül a Consilium Oeconomicumtól a bor- és marhakivittelt, bányaügyeket (Szomolnokot kivéve), fegyver- és posztóbehozatalt, a pénzverést stb.

A Consilium Oeconomicum így sohasem nőtt a kuruc állam legfőbb, legfelső szintű, a fejedelmi hatalomra támaszkodó s azt támogató, kizárólagos hatáskörű gazdasági-pénzügyi irányítószervévé. Ilyen hivatal a függetlenségi háború alatt nem is jött létre.

Ehhez azonban hozzájárult több más szervezeti fogyatékosága is. Mindenekelőtt létszáma alacsony volt, alsó szinten pedig nem rendelkezett hatalommal. Az alája tartozó birtokokat, uradalmakat provizorok, tisztartók, prefektusok által igazgatta. Ezek az alsóbb szintű vezetők ugyancsak a nemesség közül kerültek ki, akik természetesen nem voltak (és nem is lehettek) a modern abszolút államok új stílusú tisztviselőihez hasonló ügyintézők. Ők társadalmi helyzetük által meghatározott felfogásuk és szemléletük szerint jobbagyartó nemesek voltak, gyakran a még viruló familiárisi intézmény hálójába betagozódva, s mint a nemesi vármegye tagjai, nem voltak függő helyzetben lévő és egyszerűen elbocsátható tisztviselők. És ha ehhez hozzávesszük, hogy a nemesi vármegye hatalma érintetlen maradt, s kiterjedt a területén fekvő kincstári birtokokra is (pl. az adószedésben, a hadellátást biztosító kivetések felosztásában és behajtásában stb.), akkor bátran állíthatjuk, hogy a Gazdasági Tanács alsó szinten alig rendelkezett hatalommal. A fejedelem rendelkezéseinek végrehajtása természetesen így nem is mindig rajta múlt.

Részben ez a szervezeti fogyatékoság, részben a szakemberek hiánya magyarázza, hogy a Gazdasági Tanács a feudális hivatalok lassúságával dolgozott, s nem tanúsított valami nagy lelkesedést és gyorsaságot az ügyek intézésében. A szenátus pl. 1707. január 26-án tartott ülésén keményen megróttta a Gazdasági Tanácsot, mert a tisztekkel és perceptorokkal még nem számolt el, holott ezt már előbb kötelessége lett volna megtenni. Éppígy nem készítette el az 1706. évi bevételekről és kiadásokról az összesítő kimutatást.³⁹

A Consilium Oeconomicum tanácsosainak egy része ténylegesen nem vett részt az ügyek intézésében, ezért a munka néhány emberre hárult. Maga Klobusiczky más irányú megbízásokat is kapott, s már ezért sem tudta a hivatal munkáját irányítani.⁴⁰

Szerepe különösen a szabadságharc utolsó két évében csökkent, s ekkor a Gazdasági Tanács már alig fejtett ki számottevő tevékenységet. 1708 őszén Besztercebányát, 1709-ben Eperjest is elvesztette, majd 1710-ben tovább szorult kelet felé, augusztus 5-én Homonnáról, 30-án a Sáros megyei Rovnóról keltezte kiadványait.⁴¹ Rovnó

egyébként Klobusiczky birtoka volt, ahová a Consilium Oeconomicum elnöke magával vitte a menekülő hivatal iratait is. Júniusban azután súlyos csapás történt: a falu leégett, s az archívum egy része is odaveszett. Főleg az 1710. évből hiányoznak az akták.⁴² Klobusiczky emiatt, bár már előbb sem végezte valami nagy lelkesedéssel a munkáját, nem tekintette tovább elnöknek magát, megtagadta a hozzá küldött utalványok kifizetését. Bercsényi azonban Homonnára rendelte, hogy ott tartson üléseket.⁴³ Rákóczi sem volt megalégedve Klobusiczky munkájával, sőt gyanakodott, hogy át akar állni a császáriakhoz.⁴⁴ Mindenesetre tény, hogy ha a Gazdasági Tanács szép pénzügyi tervet készített is papíron 1710 tavaszán a hadak ellátására,⁴⁵ a függetlenségi háborúnak ebben az összeomláshoz közeledő, káoszba fulladó utolsó éveiben képtelen volt már részt venni a gazdasági eszközök előteremtésében.

Végül a Consilium Oeconomicum is osztozott a felkelés állama más szerveinek a sorsában: 1711-ben egyszerűen elhalt, tevékenysége megszűnt, neve is alig bukkant elő. A gazdasági ügyeket ekkor vagy a Consilium Oeconomicum Aulicum, vagy gyakrabban a fejedelem bizalmi emberei intézték. Az összezsugorodó gazdasági források kezelését ők végzik a fejedelemtől közvetlenül kapott utasítások alapján. A történelem filmje visszafelé pereg: úgy tűnik, mintha az 1703. évi helyzet tért volna ismét vissza. . .

c) A Dunántúli Oeconomicális Deputáció

Noha a dunántúli adminisztráció a Gazdasági Tanácsnak éppoly szerves részét képezte, különösen 1707-től, mint az eperjesi, sorsa mégis — a Dunántúl földrajzi helyzete és jórészt ebből fakadó katonai története következtében — eltérően alakult. Ez is indokolja, hogy történetét kissé részletesebben tárgyaljuk.

A Dunántúlon 1704 januárjában lobbant fel a fegyveres felkelés, amikor Károlyi Sándor parancsnoksága alatt a kuruc csapatok átkeltek a befagyott Dunán, s csakhamar elfoglalták szinte az egész országrészt. Károlyi rögtön hozzálátott a gazdasági ügyeket intéző hivatal megszervezéséhez. Ideiglenes vezetőjévé Hevenesy János Vas megyei alispánt nevezte ki, bár Eszterházy Dániel Szegedi Ferencet ajánlotta neki. Az új hivatal „kamarai adminisztráció” néven 1704 februárjában Kőszegen kezdte meg működését. Tisztviselői egyenlő rangúnak tekintették magukat, azonos rendi állásuk következményeként Hevenesy sem volt „praesidius.” Maguk a beosztottak, Szegedi Pál és Niczky Sándor írták, hogy „ob absentiam dominorum magnatum ezen a földön praesesnek alkalmas, úri renden való subjectumot nem tudunk; hogy pedig magunk nemesi renden lévő praesidiáljon: az becsületünkre nem esnék, meg sem maradhatnánk a szolgálatban. . .” Aligha szükséges ennél világosabb bizonyíték a rendi szemlélet uralmára.

Az új hivatal tehát ideiglenes jellegű volt, ennek ellenére igen sokrétű feladatot kapott. Felügyelete alá tartoztak természetesen a fiskális és elkobzott jószágok, de foglalkozott a hadak elhelyezésével és ételmezésével, annak megszervezésével; megindította a fegyvergyártást és a hadak fegyveresítését, intézkedett a sóellátás megjavításáról stb. Hatásköre tehát lényegesen meghaladta a későbbi anyahivatalét. Működése

azonban nem tartott sokáig: Károlyi még az év márciusában vereséget szenvedett, és kiszorult a Dunántúlról.⁴⁶

Bottyán hadjárata eredményeként 1705 őszén tartósabban Rákóczi kezére került a Dunántúl, s 1706 nyarán megtörtént a gazdasági irányító apparátus újjászervezése is. Valószínűleg az e célból átküldött Radvánszky János részére készült 1706 júniusában a szervezés alapelveit lefektető, 8 pontból álló instrukció. Eszerint politikailag megbízható, Rákóczi mellett a Dunántúl előző elvesztése után is kitartó consiliáriusokat kell kineveznie; keressen állandó és biztos, a birtokigazgatás szempontjából is megfelelő székhelyet az új hivatal számára; írassa össze a fiscalitásokat s azokat lehetőleg parasztnak adja bérbe pénzért, a szőlők után azonban bort kérjen. A befolyó pénzt a dunántúli generalátusság (Eszterházy Antal) mellett felállítandó districtuális kasszába kell fizetni, utalványozási joga azonban csak az instrukció ismeretlen kiállítójának (valószínűleg Bercsényinek) és Rákóczinak van; igyekezzenek a befolyó jövedelemből a katonaság részére mundírt és fegyvert vásárolni.

A szervezőmunka részleteit nem ismerjük, mindenesetre 1706 júniusában—júliusában megtörtént. Július 30-án Rákóczi már utasítást ad birtokügyben a hivatalnak, augusztusban pedig már teljes erővel dolgoztak Szombathelyen az adminisztráció tisztviselői. Augusztus 2-ától rendszeresen tartottak üléseket, 28-ától pedig megindult a jövedelmek rendszeres bevétele és kiadása, illetve ezek nyilvántartása. Neve is megváltozott, már nem adminisztrációnak hívták, hanem „Dunáninnend levő Oeconomicális Deputáció”-nak. Ügköre bővebb volt, mint anyahivataláé. Nemcsak a fiskális birtokokkal, a birtokadományozások és visszabocsátások gyakorlati lebonyolításával foglalkozott, hanem lényegében ellátta a Commissáriátusság ügkörét is: fegyvert, lőszert, posztót, ruhát stb. vásárolt és készíttetett stb. Ennek ellenére létszáma alacsonyabb volt, mint a másik két hivatalé: 1707. január 28-án Szalánczy Márton exactor, Csákány Mihály registrator, Szily György preceptor és 2 kancellista dolgozott. Ezenkívül 4 tanácsost is kineveztek, s úgy látszik, Horváth Zsigmond dunántúli főcommissárius volt egyben a deputáció vezetője is, amiben kifejezésre jutott, hogy ebben az országrészben a két apparátus funkciója összeolvadt.

A munkával azonban itt is bajok voltak. Amikor 1706 végén Horváth Zsigmond el akarta számoltatni a fiskális birtokok inspectorait és tisztartóit, azok nem jelentek meg Szombathelyen, mire a főcommissárius a 13 tisztviselőt összesen 20 300 forintra büntette. Ők viszont a Consilium Oeconomicumhoz küldött beadványukban azzal védekeztek, hogy a császári csapatok betörése miatt nem tudtak Szombathelyre menni, különben is, írták, Szalánczy Márton és Szily György labanccá lett. Tényleg, amikor 1707. december 9-én Horváth Zsigmond átküldi a Dunántúlról a központnak a deputáció elszámolását, már Mohoss János a rationum exactor és Szalai István a secretarius.

1708. január 20-án Sümegről küldött a deputáció felterjesztést a fejedelemhez. Talán azért üléseztek itt, mert az új dunántúli vezénylő tábornok, Eszterházy Antal, aki ebben az időben Keszthelyen tartózkodott, meg akart ismerkedni a hivatal munkájával, amit a Bercsényitől kapott instrukció elő is írt neki. Nem voltak kedvező tapasztalatai. Január 30-án arról tájékoztatta Bercsényit, hogy a deputáció sok fogyatkozásban szenved. Az ónodí átszervezés értelmében kinevezett 4 tanácsos közül csak kettő vett részt rendszeresen a munkában, Kovács János pl. csak egyszer jelent

meg az ülésen, s azóta át sem jött a Dunán, Eöry Mihály pedig öreg és beteges ember, nem képes a deputációban dolgozni. Kovács helyett Horváth József kinevezését ajánlja. Április 16-án javasolja e két tanácsos helyett Horváth József és Bogyai György beállítását. 1708-tól azonban a katonai események kedvezőtlenül alakultak. Ennek ellenére a deputáció még 1708-ban is különböző birtokügyi és hadellátási intézkedéseket tett, sőt 1709-ből is ismerjük néhány kiadványát. 1709-ben azonban a Dunántúl végleg elveszett a kurucok számára, s a deputáció munkája megszűnt.⁴⁷

A Dunántúli Oeconomicális Deputatio tehát a többi gazdasági hivatalnál, hivatalrésznél is rövidebb ideig, mindössze három évig működött, beleszámítva tevékenységének első, néhány hónapos szakaszát is. Távol a szabadságharc gazdasági, politikai és katonai alapházisától, a szervezettség olyan fokára sem jutott el, mint a többi társhivatal, létszáma is alacsonyabb volt azokénál. Sokrétűbb tevékenységével lényegében a hadsereg közvetlen szükségleteit igyekezett kielégíteni, működése is tulajdonképpen a hadsereg, azaz a dunántúli vezénylő tábornok ellenőrzése alatt folyt. Az átszervezésről szóló ónodi határozatot is csak formálisan hajtották végre, s ez nem javított a deputáció munkáján.

d) A Consilium Oeconomicum hatásköre alól kivett, központilag irányított gazdasági egységek

A Gazdasági Tanács hatásköre alól kivett gazdasági területek vezetői utasításait Rákóczitól vagy Bercsényitől közvetlenül kapták. Így természetesen nem jött létre a gazdasági élet egészét átfogó, központosított irányítás, de ezzel a módszerrel Rákóczinak sikerült néhány nagyon fontos gazdasági egységet közvetlen irányítása alá vonni, csökkentve ezzel a rendek beleszólását.

1. Ezen gazdasági egységek közül a legértékesebb kétségtelenül az a városokból, bányákból, olvasztóházakból és körmöci pénzverő kamarából álló komplexus volt, amelynek élére Rákóczi már 1703. október 20-án báró Johann Gottfried Hellenbachot állította. A gazdasági irányítók közül bizonyára ő volt a legalaposabb képzettségű, bár addig orvosi tevékenységet folytatott, s karrierjét is inkább ennek köszönhette. Általában azonban nagy ügyességgel, meglepő szakértelemmel és ami ebben a korban nem mellékes, lelkiismeretesen látta el nem könnyű és háládatlan munkakörét. Az udvari kamara igazgatása alatt kialakult, szinte kivétel nélkül németekből álló tisztviselő-apparátus dolgozott a keze alatt. Munkája a háború második felében bővült; ő irányította az állami monopóliummá nyilvánított külkereskedelmet, bonyolította a nyugati országokba irányuló marhaexportot és az onnan származó posztó- és fegyverbehozatalt.⁴⁸ Életrajzának modern feldolgozása és értékelése mindmáig történetírásunk egyik adóssága. Nem világos pl., hogy személyében hogyan kapcsolódott össze a fejedelmi tisztviselő és a tőkés vállalkozó funkciója. Az sem tisztázott, hogy milyen körülmények között került erre a tisztségre, valószínűnek kell tartanunk, hogy előzőleg az udvari kamarai vezetők beleegyezését is elnyerte ennek a hivatalnak az elvállalására, illetve egyenesen ők kérték erre. Személye ugyanis biztosítéknak látszott a termelőüzemek átmentésére a felkelés utánra, s ezt az udvar 1711 után akceptálta is.

2. Ugyancsak külön egységet alkotott a nagy- és felsőbányai bányászat, az ottani fémolvasztó és pénzverő ház, melyekhez még lőszerkészítő üzem is tartozott. Ezek élén Ajtai Mihály inspector állott, Rákóczi megbízható híve, lelkiismeretesen, nagy szakismerettel dolgozott már a felkelés kezdetétől. Tisztában volt a kuruc gazdasági ügyek alapproblémájával: „Rontáshoz tudunk, az építéshez semmi gondunk! Ha mindentől úgy gazdálkodunk, hogy csak a készhez nyúlunk és mást helyébe nem teszünk, minden dologtul megcsendül a garadunk.”⁴⁹ Ajtai 1710-ben meghalt, helyére Lányi Pál került.⁵⁰

3. Jelentősége és a történelmi előzmények miatt különálló helyzete volt a máramarosi sóbányáknak és kincstári jószágoknak. Először a Consilium Oeconomicum igyekezett ezt a körzetet is hatásköre alá vonni, de Rákóczi, azzal az indokolással, hogy Máramaros megye az Erdélyi Fejedelemség tartozéka, kivonta azt a Gazdasági Tanács rendelkezési köre alól. Ugyanakkor viszont nem az erdélyi gazdasági hivatalokkal kezeltette, hanem közvetlenül maga rendelkezett elsősorban a sóbányákkal. Ezt a különállást világosan mutatja a máramarosi jószágok inspectorává kinevezett Kálmáncsay Istvánnak 1704 decemberében adott instrukció.⁵¹ 1705-ben pedig négytagú bizottságot küldött ki a fejedelem a máramarosi gazdasági ügyek vizsgálatára. Tagjai Kálmáncsayn kívül Dolhai György huszti kapitány, Kruzsai Márton és Darvas Ferenc máramarosi alispán voltak. A kivizsgálendő ügyek sokrétűsége mutatja (tiszték fizetése, armalisták exemptiója, sóvágók és fiskális alkalmazottak fizetése, fegyvervétel, sószállító talpak ügye, limitáció, mészárosok és céh viszálya, hamispénzverők stb.), hogy Máramaros megye, illetve a területén fekvő birtokok és bányák különállást élveztek.⁵²

e) A gazdasági ügyek irányítása az Erdélyi Fejedelemségben

Az Erdélyi Fejedelemség területén a gazdasági apparátus kiépülése hasonlít a magyarországihoz, különösen a felkelés elején, 1703–1704-ben. Itt is mindent elsöprő, a Habsburg állami szerveket széttrő spontán felkelés szorítja vissza a császáriakat, s ennek nyomán kapcsolódik be a nemesség is a szabadságharcba, csak sokkal kényszeredettebben, mint Magyarországon. Először itt is a helyi hatáskörrel rendelkező inspectorok kezdik meg működésüket. A somlyói uradalom élére már 1703 szeptemberében Hadadi István kerül, s egyben felügyel a sószállításra is, amelynek Somlyó egyik fontos pontja volt.⁵³ Az abrudbányai nemesfémbányászat irányításával Sennyei István tábornok 1703 őszén Bágyoni Zsigmondot bízta meg.⁵⁴ Csakhamar sor került azonban országos hatáskörű vezető kinevezésére is.

1704 elején Kővár kapitulációja következtében Rákóczi udvarába kerül az egyik legtekintélyesebb erdélyi főúr, ifjabb gróf Teleki Mihály (a „nagy” Teleki Mihály fia). A fejedelem 1704 februárjában őt bízta meg az erdélyi kincstári jószágok adminisztrátorságával, s megtette főárendátornak (tizedbérlőnek) is.⁵⁵ Teleki 1704 márciusában kezdte meg munkáját. Az irányító apparátus kiépítése területi alapon történt: a fiskális és elkobzott birtokok inspectorok keze alá kerültek, akik egy-egy megyére, székre, járásra kiterjedő hatáskörrel rendelkeztek. 1704–1705-ben 17 inspector neve ismeretes, akik a feudális birtokigazgatási apparátus révén vezették a rájuk bízott

jóságokat. Teleki a kolozsi és dési sóbányák termelését is meg akarta indítani. Ez utóbbinak az a Kismarjai Albert volt a kamaraispánja, aki később Erdély és a Partium gazdasági vezetésében egyre jelentősebb szerephez jutott (s vissza is élt vele).

Közben azonban több jelentős változás történt az irányító apparátus fejlődésében.

Rákóczi 1704. június 13-án fejedelmi biztosként Erdélybe küldte Radvánszky Jánost. Instrukciója szerint a gazdasági ügyekről (aranyváltás, aranybányászat, ércolvasztás, higanybányászat stb.) is jelentést kellett tennie. Radvánszky kiküldése a fejedelmi hatalom beavatkozását jelentette az Erdélyben szilárd pozíciókkal rendelkező rendi erők működésébe. A személy kiválasztása azonban nem volt egészen szerencsés, mert Radvánszky nem ismerte az erdélyi viszonyokat, őt is bizalmatlanul fogadták, s nem volt a jelek szerint jó emberismerő sem. Pedig Erdélyben éppen erőskezdő, tapasztalt megbízott jelenlétére lett volna szükség, mert a gyulafehérvári országgyűlés Rákóczit ugyan fejedelemmé választotta (1704. július 8.), de makacsul ragaszkodott a rendi előjogok biztosításához és fenntartásához. Rákóczi az év folyamán Radvánszky javaslatára több szervezeti változtatást hajtott végre az erdélyi irányító apparátusban, s ezek kétségtelenül hozzájárultak a szervezet megerősödéséhez.

Ezek közül egyik a Commissáriátusság intézményének létrehozása, amelynek élére Radvánszky javaslatára Száva Mihályt nevezte ki. Az új szervezet feladata nemcsak a hadellátás volt, hanem megkapta a sóinspectorság feladatkörét is. Száva azonban gátlástalan, korrupt személy volt, később a császáriakhoz is pártolt.⁵⁶

Az erdélyi só kiszállításának intézése szintén kikerült Teleki kezéből: 1704. június 20-án a fejedelem Szluha Györgyöt bízta meg vele. S mivel Bágyoni különállása megmaradt, Teleki hatásköre jelentősen összezsugorodott, csak a fiskális birtokok és a harmincadok felett diszponált. Ezekből azonban alig folyt be jövedelem, mert a kereskedelem a háborúskodás miatt erősen visszaesett, a fiskális birtokok pedig mindenki prédájául szolgáltak. Az Érchegységben folyó nemesfém- és higanybányászatot a beváltáshoz szükséges pénz hiánya akadályozta. Radvánszky működése tehát, bár bizonyos eredményeket hozott, nem vezetett a bajok megszűnéséhez.

Ezért 1704 végén Rákóczi két további, alapvető intézkedésre szánta rá magát, hogy a rendcsinálásban előrehaladás történjék Erdélyben. Személyesen ekkor még mindig nem tudott a fejedelemségbe menni, ezért mintegy a fejedelmi hatalom pótlására, illetve megalapozására létrehozta az Erdélyi Consiliumot, s 1704. december 20-án kinevezte tagjait: Teleki Mihályt, Barcsai Mihályt, Jósika Gábort, Sárosi Jánost és Kolozsvári Mártont. A hivatal titkára Bartha András lett. Székhelye Gyulafehérvár lett volna, de működését egyelőre Kolozsvárott kezdte meg.

Az új hivatal működését azonban több tényező akadályozta, sőt bénította. Először is: hatásköre korlátozott volt, elsősorban a kincstári jóságok igazgatására terjedt ki, továbbá a mellette megszervezett Commissáriátussággal együtt gondoskodnia kellett a hadak ellátásáról. Feladata volt a portális gyalogok után járó pénz behajtása is. Funkcióját azonban csak a megyék és székhelyek apparátusán keresztül tudta ellátni, mert végrehajtó hivatalnokai szervezettel természetesen nem rendelkezett. Valójában utasításokat, rendelkezéseket küldözgetett a megyéknek és székeknek, amit azok vagy végrehajtottak, vagy (rendszerint) nem.

Ezenkívül azonban az új hivatal egy belső, tulajdonképpen ellentmondással is

küszködött. A tanácsosok ugyanis egyszerre voltak (vagy kellett volna lenniök) a fejedelmi hatalom képviselői, ugyanakkor viszont az erdélyi rendi érdekek talaján álltak. A kettő nehezen volt összeegyeztethető. Teleki Mihály pl. egyszerűen függetlenítette magát a hivataltól (bár annak tanácsosa volt), s továbbra is rendelkezett az inspectorokkal és harmincadosokkal.

Tovább csökkentette a Consilium mozgásterét Rákóczinak az az egyébként logikus és szükségszerű döntése, hogy 1705 elején jelentős katonai erővel főparancsnokként Erdélybe küldte gróf Forgách Simont, aki ettől kezdve a tényleges hatalom birtokosa volt Erdélyben.

Forgách népszerűtlen volt Erdélyben, a főurak és a nemesség körében. Először is magyarországi volt. Feleségét és udvartartását is magával hozta, s ezek ellátása szintén a nyomorgó, kiélt országra hárult. Gőgös, nagyúri viselkedése, részegeskedése csak fokozta iránta az ellenszenvet. Az erdélyi hadak parancsnokaival is rossz viszonyban volt, a magyarországi ezredek tisztikara lenézte a szerintük szervezetlen, rosszul felszerelt erdélyi csapatokat. De Forgách sem volt megelégedve az erdélyi állapotokkal. Levelei tele vannak panasszal, váddal az erdélyi viszonyokról, személyekről (különösen Pekri Lőrincsel volt ellenséges viszonyban), s arra akarta a fejedelmet rávenni, hogy a Consiliumot megszüntetve, magyarországi helytartó kinevezésével kormányozza a fejedelemséget. Rákóczi azonban, ismervé az erdélyi nemesség közhangulatát (Cserei Mihály írja: az erdélyi ember mindenkor „gyomorból gyűlölte” a magyarországiakat), nem fogadta el Forgách javaslatát.

A Consilium tevékenységi területét főként az 1705. évi iratokból tudjuk rekonstruálni. Puskaportöretés, a fejedelem szálláshelyeinek renoválása, a csatlakozó nemesek birtokügyeinek rendezése, a szolgáló katonák mentességi ügyei, hadellátási gondok, pénzverés, a fiskális birtokok összeírása, beszámoló a fejedelemnek, a főparancsnok és felesége asztalának ellátása, tábori korcsmák és mészárszékek felállítása, vallásügyi problémák stb. De ez az iratanyag egyúttal a rendi-nemesi ügyintézés lassúságáról és számtalan buktatójáról is szemléletesen tanúskodik. A vármegyék és székek csak többszöri nógatásra, lomhán mozdulnak meg, főleg akkor, ha a hadsereg ellátásához szükséges szolgáltatásokról van szó. A hadsereg húsellátásának formájáról hónapokon át eredménytelen levelezgetés folyik a főparancsnok Forgách Simonnal; a székelyek sem akarják megadni a nekik kölcsönzött gabonát; a fiskális birtokok összeírását sem sikerült befejezni a zsigói csatáig — és így tovább.

Gyökeres javulás csupán az Érchegység igazgatásában következett be: oda Rákóczi 1705. március 2-án Grabarics Jakabot küldte, akinek puritán, becsületes egyénisége és szaktudása élesen elütött a többi harácsoló és tehetetlen gazdasági vezető tevékenységétől.

Rákóczi 1705 őszén személyesen indult Erdélybe, de csapatai Zsigónál vereséget szenvedtek (1705. november 11.). A zsigói csatavesztés végzetes következményekkel járt az erdélyi kuruc államigazgatásra és természetesen az Erdélyi Consilium sorsára is. A rendcsinálásra irányuló szervezőmunka első — és ellentmondásai ellenére is legígéretesebb — szakaszának eredményei megsemmisültek.⁵⁷

A zsigói csatavesztés után a szétzilált erdélyi kuruc államapparátus csak lassan és részleteiben éled újjá. Elsőnek az Érchegység került ismét, 1706 tavaszától Grabarics Jakab irányítása alá. Elsősorban a nemesfémbányászattal foglalkozott, de a sószállí-

tás ügyeit is ő intézte. Az aranybeváltás ügyintézője Bágyoni Zsigmond, a zalatnai udvarbíró pedig Karancsi Zsigmond lett.

Rákóczi elrendelte a Consilium újjászervezését, módosított hatáskörrel. A hivatal hatáskört kapott a kincstári igazgatás egésze, sőt a bányaigazgatás felett is. A sőügyeket a Consilium működésének megindulásáig Teleki Mihály intézte. A kincstári tisztek kinevezésének jogát azonban a fejedelem magának tartotta fenn.⁵⁸ A hivatal azonban nem szerveződött újjá, legalábbis működésének a forrásokban semmi nyoma nincs. Így a kincstári birtokok igazgatását Teleki Mihály, a bányászat és sókereskedelem ügyeit Grabarics Jakab intézte, a főcommissárius tisztségét pedig Barcsai Ábrahám látta el. Az új erdélyi katonai parancsnokká kinevezett Pekri Lőrinc valószínűleg éppen a központi gazdasági irányítóhivatal hiánya miatt hívta össze — esetleg a Consilium designált tagjainak egyetértésével — a huszti országgyűlést (1706. május), a kaplyoni (1706. szeptember 1.), a medgyesi (1706. október 26.) és a besztercei (1707. január 14.) részgyűléseket is. Ezek a rendi gyűlések kísérletet tettek a gazdasági élet rendezésére: természetbeni adót vetettek ki a hadsereg ellátására, határozatot hoztak a rézpénz védelmére, limitáció kibocsátására, a fiskális tisztek elszámoltatására bizottság felállításáról, külkereskedelmi monopólium bevezetését tervezték.⁵⁹

A határozatok azonban — mondhatnánk: természetesen — papíron maradtak. Így amikor Rákóczi 1707 márciusában Erdélybe ment, ott ugyanolyan zűrzavart talált, elharapódzó visszaélésekkel, mint amilyen a felkelés első évében uralkodott.⁶⁰

A szervezett és hatékony gazdasági irányítás szervezetét a marosvásárhelyi országgyűlés törvényei igyekeztek megteremteni. A VIII. törvénycikk elrendelte a Consilium (újra való) létrehozását, tagjai: Pekri Lőrinc, Barcsai Ábrahám és Mihály, Thoroczkai István, Kemény László, Mikes Mihály, Vay Ádám, Teleki Mihály és Arelt János. XV. tc.: a hadellátás összpontosítása a thesariarius kezébe; XVI. tc.: általános számvitel elrendelése; XVII. tc. visszamenő hatállyal általános elszámolási kötelezettség minden olyan tisztségviselő személyre, akinek kezén állami jövedelem fordult meg; XXII. tc.: a rézpénz védelméről; XXV. tc.: a labanc urak lefoglalt birtokai közt talált volt kincstári birtokok visszacsatolása a fiskális birtokok közé.⁶¹

A marosvásárhelyi törvények ingatag politikai talajon álltak, annak a fejedelem jelenlétével a rendekkel szemben kikényszerített keserves kompromisszumnak az alapján jöttek létre, amely Rákóczi távozásával rögtön felborult. A törvények egyrészt ezért sem kerültek végrehajtásra, másrészt pedig a katonai helyzet ismét közbeszólt: Rabutin 1707 októberében visszatért Erdélybe, s kiszorította onnan a felkelőket.

Az Erdélyi Consilium formailag ugyan 1707. május 16-tól augusztusig működött, de a rendelkezésünkre álló iratanyag alapján bizonyos, hogy olyan rendszeres ügyintézésről és működésről, mint 1705-ben, egyáltalán nem beszélhetünk. Ez a néhány irat is elsősorban a tisztek megkezdődő elszámoltatásáról, illetve az ezzel kapcsolatos gondokról és akadályokról szól.⁶²

A rendekről szerzett rossz tapasztalatok miatt maga Rákóczi sem nagyon bízott a törvények végrehajtásában. Ezért a gazdasági igazgatás egy-egy területének élére általa megbízhatónak tartott személyeket állított. A kincstári igazgatás úgyszólván teljes egészében Kismarjai Albert erdélyi viceprefektus kezébe került. Őt 1707. április 11-én Marosvásárhelyen nevezte ki tisztségébe Rákóczi, addig dési kamaraispán volt.

Kismarjai intézte a sóbányák, a pura fiscalítások, a labancoktól visszavett fiscalítások kezelését, az erdélyi szász papság adójának beszedését, a partiumi districtuális commissáriusok beállítását. Tisztsége egyben bizonyítja a kincstári és Rákóczi családi birtokok igazgatásának összefonódását: Kismarjainak ugyanis alá volt rendelve a fejedelem erdélyi jószágiból származó proventusok perceptora, Luczai János is.⁶³ A harmincadigazgatás Barabás György főinspector kezében volt 1707. április 27. óta, valószínűleg ő is közvetlenül Rákóczinak volt alárendelve. Régebbi kincstári igazgatási hatáskörének töredékeként a tizedügyek maradtak Teleki Mihály kezén, mégpedig nyilván azért, mert ő volt ezek főárendátora.

Barcsai Ábrahám kincstartó hatásköre megnőtt. Hozzá tartoztak az új fiscalítások (tehát a labancok lefoglalt családi és vásárolt birtokaiból alakított kincstári birtokok), a pénz- és természetbeni adókievetések adminisztrálása; egyben azonban ellátta a főcommissáriusi teendőket is. Melléje a vármegyék részéről Földvári Györgyöt, a székelység részéről Székely Ferencet, a szászok részéről Soppel Andrást rendelte a fejedelem.⁶⁴

Az Érchegeység bányaügyeinek irányítója természetesen Grabarics Jakab maradt. Ezzel az átszervezéssel párhuzamosan a commissáriusi szervezet élére is új emberek kerültek. Hadi főcommissáriusnak Nabradi Gábort, főmustramesternek Horti Istvánt, főfizetómesternek Rhédei Ádámot, főhadbírónak Henter Mihályt nevezte ki a fejedelem.⁶⁵ Noha Barcsai Ábrahám főcommissáriusi feladatköre némileg különbözött a hadicommissáriusi teendőktől, lényegében a két funkció majdnem fedte egymást. Ez a szervezeti ütközés, a feladatkörök elhatárolatlansága az erdélyi irányító apparátus egyik negatív vonása volt.

Erdélyben is megfigyelhető Rákóczinak az a törekvése a marosvásárhelyi országgyűlésen és utána, hogy a gazdaságirányító apparátus közvetlenül a fejedelmi hatalomtól függjön. Ilyen törekvés, mint láttuk, a magyarországi apparátus megszervezésénél is tapasztalható Rákóczi részéről a rendi erők kivédése céljából.

Rákóczi törekvése azonban kudarcra volt ítélve. Egyrészt Erdélyben erre a célra nem talált politikailag és szakképzettségben megfelelő személyeket, másrészt a nemeség érintetlenül megőrizte pozícióit a közigazgatásban. S mivel az új katonai főparancsnok, Pekri Lőrinc is a nemesi törekvések támogatója volt, a gazdasági irányító apparátus tevékenysége a rendi álláspontot érvényesítő nemesi megyékkel és székely székekkel és a különállásukat mindig nyomatékosan őrző szász székekkel és városokkal szemben úgyszólván teljesen megbénult.

Ebben az amúgy is kedvezőtlen politikai helyzetben azután a katonai helyzet kedvezőtlen fordulata tette előbb kétségessé, majd teljesen lehetetlenné a gazdasági irányítómunka megszervezését. Rákóczi jogos keserőséggel kérdezhetette a Rabutin visszatérése után kiszorult erdélyi uraktól Nagykárolyban 1708. február 6-án: Miért nem történt meg a marosvásárhelyi törvények végrehajtása?⁶⁶

Befejezetlen maradt a marosvásárhelyi törvények alapján megindult többi munka is: a fiskális birtokok nyilvántartásba vétele, a tisztek visszamenő hatállyal való elszámoltatása, illetve számadásaik revíziója. Rákóczi még 1707. április 27-én Kolozsvárott adta ki az ezzel a munkával megbízott Chilko Christián instrukcióját. Kismarjai Alberttel együttműködve össze kellett írnia minden pura fiskális jószágot (a máramarosin kívül) Erdélyben és a Partiumban, a tiszteket el kellett számoltatnia, s

meg kellett állapítania, hogy az elmúlt hadakozás alatt a vármegyék mivel rótták meg a szegénységet.⁶⁷ A munka azonban, részben a kedvezőtlenre fordult katonai helyzet miatt, még 1708 őszen is folyt.⁶⁸ Már kezdetben is komoly visszaélések derültek ki, a számonkérésre azonban a kuruc hatalom végleges összeomlása miatt már nem került sor.

Az elszámolás során Barcsai Ábrahám is összefoglaló kimutatást készített Erdély háromévi (1705—1707) jövedelméről (Szőlősvégárdó, 1708 februárja). Ebben mint legilletékesebb személy véleményt mond a marosvásárhelyi törvények végrehajtásáról is. A XXII. törvénycikk alapján a vármegyékre saját felajánlásuk szerint kivetett 6000 köből búzából semmi sem gyűlt be, pedig készpénzzel fizettek volna érte (igaz, rézpénzzel). A rézpénz forgalmának biztosítására vármegyénként inspectorokat állítottak, élükön Nagy Zsigmonddal. Az eredmény siralmas volt. A kereskedőket elijesztették, árujukat rézpénzért kényszerítették adni, de azt becsessé mégsem teheték. A kereskedők idegen országokból egyáltalán nem hoztak árukat a harmincadok és az egész ország kimondhatatlan kárára. Akinek aranya volt, elrejtette. A városiak inkább nem dolgoztak, úgyhogy lábbelit is szűkösen lehetett kapni. A tisztek elszámoltatásáról a következőket állapította meg: „A fiscalításokbul micsoda proventusok jöhethetnek volna bé s hova löttenek, azon jószágokban levő tisztektől való szoros számvételre deputáltatván becsületes úri rendek, abban semmi sem tölt: a nemes ország végezése szerént azon inquisitióra deputált investigátoroknak a tanácsi rend segesvári gyülekezeti alkalmatosságával parancsolattjok menvén ki, én a directorral együtt kinek-kinek elegendő instructiót adtam kezében, azután is meg nem szüntem . . . írásim által kemény fenyegetésekkel is nógatni, de ökegyelmek restesen járván el a dologban, az Aranyos székieken s Hunyad vármegyeieken kívül edgyik is véghez nem vitte, mi okon múlatták el, adjanak számot ökegyelmek rólla . . .”⁶⁹

Hogy a korrupció milyen mélyen gyökerezett, azt az 1710 nyarán az irányító apparátus kulcsembere, Kismarjai Albert ellen lefolytatott vizsgálat tárta fel. Kismarjai a fejedelem közvetlen megbízottja, bizalmi embere volt, s az erdélyi gazdasági irányítás egyik legjelentősebb pozícióját töltötte be. A vizsgálat azonban bebizonyította bűnösségét, s fényt derített az erdélyi nemesség morális szintjére is.

A 12 tagú bizottság száznál több pontban foglalta össze a Kismarjai elleni vádakat. A delegáció, amelynek Ottlyk György volt a vezetője, nem is Kismarjai egész gazdasági működését, hanem csak sóinspectorai tevékenységét vizsgálta. Feladatát sem túlzott erélyességgel látta el, a nemesekből álló bizottság elnéző volt osztályos társával szemben, másrészt a felkelés bukásának előrevetülő lehetősége sem ösztönözte őket keményebb fellépésre. A vádpontok közül csak a feltétlenül bebizonyítottakat fogadták el. De többek között még így is kiderült, hogy Kismarjai a fejedelem számára vett ökrök közül 36 darabot hitványabbra cserélt ki. Saját „jóakaróinak” sót adott ki az aknákról Rákóczi szigorú és határozott parancsa ellenére, mert előbb az állami szükségleteket kellett volna kielégítenie. Saját búzáját harmincadmentesen szállította Máramaroszigetre. A kősót ezüstpénzért árulta, a kasszában azonban mégis csak rézpénz volt. Különösen tanulságos a 19. vádpont. Az erdélyi sóbányák művelésére Kismarjai kölcsönt vett fel török kereskedőktől, majd hogy őket ki tudja fizetni, Pap Jánostól és társaitól kölcsönzött 6616 forintot. Erre az összegre lekötötte az erdélyi sóbányákat: amíg Papék az összeget ki nem árulták, a 7 aknán csak ők

adhattak el sót. A bizottság megállapítása szerint közben súlyos visszaélések történtek. Papék hét hétig használták a bányákat, de állításuk szerint a pénz nem jött be, holott a bizottság szerint ennyi idő alatt ki kellett volna árulniok ezt a nem nagy összeget. Ennek az volt az oka, hogy a sót drágábban adták a nagyobb haszon céljából, így viszont senki sem vette, s amikor a németek betörték a bányák körzetébe, a sok kibányászott só odaveszett. Kismarjai mások neve alatt saját kereskedést folytatott sóval, vassal, búzával stb., holott ez neki, mint állami tisztségviselőnek, tilos volt. A bizottság sok mentő okot elfogadott, s enyhén bírálta el az ügyet, végül is mindössze csak 5850 forint 36 dénár megfizetésére kötelezte. Ebből, úgy látszik, 2000 forintot rögtön kifizetett, a fennmaradó összegért pedig „jó emberei” — 13 Doboka megyei nemes, alispán, főszolgabíró, birtokos — kezességet vállaltak.⁷⁰

A fejedelem azonban mégsem elégedett meg ennyivel, mert Kismarjai végül is a munkácsi vár börtönébe került, ahonnan csak 1711 elején szabadult ki, miután reverzalist állított ki.⁷¹

Erdély elvesztése azonban megakadályozta, hogy a tisztek elszámoltatása és felelősségre vonása következetesen megtörténhessék. A Kismarjai-ügy mindenestre éles fényt vetett az erdélyi nemesség morális színvonalára. Ha a Rákóczi bizalmát élvező, családi birtokait is kezelő Kismarjai ellen vizsgálatot kellett indítani, s az bűnösnek találta őt, akkor vajon a többi gazdasági tisztségviselő milyen magatartást tanúsított?⁷²

f) Rákóczi családi birtokainak irányító apparátusa (Consilium Oeconomicum Aulicum)

Rákóczi az ország legnagyobb birtokosa is volt, s a mintegy 1,6 millió holdat kitevő uradalmainak irányítása, jövedelmeinek kezelése nem kis feladatot jelentett. Mivel a fejedelem saját birtokainak jövedelmét is a szabadságharc céljaira fordította, a felkelés idején kincstári és Rákóczi-birtokok nem különültek el élesen egymástól. Prefektusok, különösen felső szinten, egyaránt intézték a fiskális és fejedelmi birtokok ügyeit (pl. Ramocsaházy György, Kismarjai Albert, Szentiványi Mihály stb.). A szabadságharc második szakaszában az állami irányító apparátus, a Consilium Oeconomicum tevékenysége egyre több kívánnivalót hagyott maga után, ezért a fejedelem kénytelen volt személyesen megadni az utasításokat birtokai kezelésére és gazdálkodásra, azonban egyre inkább el van foglalva az országos politikai ügyekkel.

1709. november 6-án Beniczky Gáspár, a kancellária titkára ezt jegyzi fel naplójába: „Az maga privata oeconomiajának, Isten adván, újesztendő után való hasznosabb folytatása kedvéért, minthogy sok országos dolgok miatt arra figyelmezni s fejedelmi elméjét fordítani nem lehet: őfelsége Udvari Consiliumot annak adminisztrációjára rendelni méltóztatott; mely eránt is információnak concinnálásában délig foglalatoskodott. . .”⁷³

Az új gazdasági hivatal instrukcióját, mely annak működését, szervezetét és hatáskörét meghatározta, jászberényi táborában 1710. március 7-én adta ki a fejedelem.⁷⁴ A szabályzat szerint a Rákóczi-birtokok igazgatásának központja Munkács. Ide futnak be a jövedelmek a 4 prefektúrára osztott birtokokból. Megszabja a

fejedelem a prefektusok, az inspectorok és udvarbírák feladatát, az ügyintézés menétét. A tanács negyedévenként köteles volt ülést tartani, mégpedig a fejedelem jelenlétében. Az új hivatalnak Rákóczi feladatává tette a birtokok jövedelmének fokozását, ami azonban nem mehetett a szegény nép rovására. A prefektúrák felosztása a következő volt: 1. a tiszántúli, munkácsi, sárospataki, tokaji és regéci uradalmak; 2. az ecsedi, somlyói, pocsjai uradalmak, a tiszántúli örökölt birtokok, az erdélyi fiskális birtokok, a máramarosi sóbányák és a huszti uradalom; 3. a különböző kisebb, szétszórt birtokok Szerencs, Ónod, Dobró, Gyöngyös és Mád vidékén; 4. a makovicai hercegi uradalom, a sárosi birtokok, és teszi hozzá az instrukció: „ha Isten kegyelméből visszafoglaltatnak”, a likavai és árvai uradalmak.

A 4 prefektúra vezetője egyben a Consilium Oeconomicum Aulicum tanácsosa volt. Mellettük fontos szerepe volt a caesarum directornak, aki közvetlenül a fejedelemtől függött, az archívum kezelőjével együtt. A generalis rationum exactor (főszámvevő) a prefektúrák rationum exactorait irányította, s közvetlenül neki volt alárendelve a nagybányai bányák inspectora, a telkibányai inspector és a munkácsi vasofficina vezetője. Az instrukció szabályozta az üléseken részt vevők jogait, hogy ti. kik rendelkeznek szavazati, s kik csak részvételi joggal. Ugyancsak meghatározta a szabályzat az utasítások kiadásának menetét, az ügyek elintézésének módját, kötelezve a tiszteket arra, hogy mindenről írásbeli feljegyzést, jelentést készítsenek. A jövedelemmel a tiszteknek negyedévenként kellett elszámolniok.

Ugyanaznap, tehát 1710. március 7-én Rákóczi az új hivatal tagjait is kinevezte, mégpedig elnökké Ottlyk Györgyöt, tanácsosokká Krucsay Mártont, Pápai Jánost, Malonyai Ferencet, Bulyovszky Dániel főszámvevőt és Lang Jakabot, a fejedelem arany-, ezüst- és más bányáinak adminisztrátorát.⁷⁵

Március 31-én Sárospatakon megtörtént a tanács elnökének, Ottlyknak a beiktatása is. A gyakorlat azonban továbbra is az marad, hogy nem az elnök, hanem a fejedelem ad utasításokat birtokainak gazdasági ügyeiben.⁷⁶

Az Udvari Gazdasági Tanács működéséről adatok hiányában nem tudunk közelebbit mondani. Az idő rövidege, majd Rákóczi végleges távozása az országból (1711. február) eleve lehetetlenné tette, hogy jól kiépített, az ügyeket begyakorlottan intéző hivatali apparátus alakuljon ki. Rövid működésének jelentőségét inkább az adja meg, hogy a kuruc hadak visszaszorulva az ország északkeleti szögletébe, ellátásuk tulajdonképpen a Rákóczi-birtokokon alapult.

2. A gazdasági irányító apparátus politikai jellege

Befejezésül néhány szót kell ejtenünk a gazdasági irányító apparátus jellegéről, elsősorban a centralizációhoz, vagyis az új típusú, modern feudális államtípushoz való viszonyáról. Ez a magyar nemesség számára nagyon is élő probléma volt, hiszen már egy évszázad óta több ízben is szembe találták magukat az udvar meg-megújuló centralizációs törekvésével.

Hogy a Habsburgok örökös tartományaiban, pontosabban a tartományok felett mikor indult meg a centralizáció folyamata, vagyis a hatalom fokozatos „újraelosztása” és összpontosítása az uralkodó, illetve központi hivatalok kezébe, és főleg milyen

fokon állott a XVII. század végén, arról a történészek véleménye nem egységes. Az 1970. évi moszkvai történéskongresszuson éppen egy magyar történész, Benda Kálmán vitatta, hogy a Habsburg-monarchiában a XVIII. század eleje előtt az abszolutizmusnak a feltételei adottak lettek volna, sőt szerinte a XVII. század közepe előtt még központosításról sem beszélhetünk.⁷⁷

Bármilyen fokon állottak és bármilyen ellentmondásosak voltak is ezek a kísérletek, kétségtelen, hogy a XVII. század utolsó harmadában felgyorsultak és együtt jártak a magyar rendi alkotmány fokozódó csorbításával. Ez volt az oka annak a felkeléssorozatnak, amely a Rákóczi-szabadságharcban érte el csúcspontját.

A rendi felkelések megítélésében egyik fontos tényező: viszonyuk a centralizációhoz, vagyis a modern feudális állam kiépítéséhez. Mégpedig nem elsősorban az „idegen” (tehát bécsi), hanem a „nemzeti” abszolutizmushoz való hozzáállásuk. Temészetes, hogy a nemesség, a rendek, a vármegyék nem voltak hívei a centralizációnak. E kérdésben azonban Rákóczi törekvése a lényeges. A fejedelem a szabadságharc egész ideje alatt kínos gondossággal, aggályoskodó pontossággal ügyelt a régi, rendi-nemesi törvények, szokások betartására, vagyis a hatalom hagyományos megosztásának fenntartására. Ez a politikai alapállás az egyik, szubjektív oka annak, hogy a fejedelem, bár gyakran tett elitélő nyilatkozatot a rendi-nemesi anarchiáról, a nemesség és katonaság negatív magatartásáról, mégsem törekedett a központi hatalom megerősítésére. A politikai, katonai, adóügyi, vallásügyi döntések előtt Rákóczi gondosan tárgyalt nemcsak a szenátussal, hanem a megyék és városok követeivel is. Háromszor tartott országgyűlést, két ízben olyan tanácskozást, amely szinte diétával ért fel, s több alkalommal hívta össze egy-egy probléma megtárgyalására a megyék megbízottait. A döntések tehát a rendi államra jellemző hagyományos módon, de vontatottan és bonyolultan születtek meg a felkelés államában. Ez alól talán csak a külpolitika a kivétel, amelybe a rendeknek alig volt beleszólási lehetőségük.

A rendeknek nemcsak a döntések meghozatalában volt meghatározó szerepük, hanem a nemesi vármegye révén a végrehajtásban is — és ez volt a lényegesebb.

Rákóczinak a nemesi vármegye funkciójáról vallott nézetére, ami egyben a centralizációval kapcsolatos álláspontjára is fényt vet, jellemző a következő eset. Amikor 1708 tavaszán a vármegyék felosztották a dikákat, a fejedelem elégedetlen volt a kirovással, mert a nemesség a terheket szinte teljesen a parasztságra hárította át. Ezért 1708. március 16-án megjelent Zemplén vármegye gyűlésén, ahol „őfelsége kezdi vala beszélgetni, hogy azon nemes vármegye gyűlésére nem úgy, mint ennek a magyar hazának vezérlő fejedelme” ment el, hanem „úgy, mint egyik tagja a nemes vármegyének, jelen kíván lenni. . .”⁷⁸ Ez bizony nagyon messze van a XIV. Lajos által hangoztatott „az állam én vagyok!” nézettől.

Pedig Rákóczi jól látta a kuruc rendi állam szerkezetében rejlő veszélyeket, amint Bercsényihez 1709. szeptember 1-jén írt levele mutatja: „ha jó lesz dolgunk: szent lesz az confoederáció, ha rosszul — lengyel hit lesz belőle.”⁷⁹ A konföderációhoz való ragaszkodása azonban nem taktika, nem megalkuvás volt, hanem őszinte magatartás. Rákóczi az abszolutizmus minden formáját elvetette. 1708. június 23-i levelében így oktatja ki moszkvai megbízottját, Nedeczky Sándort, aki azt közölte vele: a cár környezetében kételkednek abban, hogy a magyar nemesség szilárdan Rákóczi mögött áll. A fejedelem így válaszolt: „Isten kegyelméből oly karban vannak dolgaim,

hogy senki felől nincsen okom az gyanakodásra, mert mindnyájan velem egyetemben candide et sincere folytatják az hadakozást; hogy pediglen egy egész országban ne találtossanak olyyak, az kik néha magok privátumára is ne vigyázzanak, de mivel az csekély dolgokért nem kell a nagyobbban gátlást tenni: kevesebb kára az országnak azokat szenyvedni, mintsem ízetlenkedő egyenetlenségekre és egymás közt való gyűlölségekre okot adni. Nem csudálom azt, hogy az odavaló despoticum dominium későn értheti által: mit tégyen egy szabad országban az hadakozást folytatni?"⁸⁰ A felkelés nyolc évének számtalan eseménye bizonyítja, hogy Rákócziiban mennyi illúzió élt a nemességről.

Rákóczi politikájának azonban objektív alapjai voltak: a magyarországi társadalomfejlődés nyomán kialakult, megmerevedett rendi struktúra, amely pontosan meghatározta azokat a kereteket, amelyek közt a fejedelem, illetve a fejedelmi hatalom mozoghatott. Ezzel a dilemmával az udvar is szembe találta magát a XVIII. században: a rendi kiváltságokat megszüntetni szándékozó abszolutizmust csak arra az osztályra támaszkodva építhette ki, amelynek kiváltságait fel akarta számolni. Igaz, az udvarnak külső (nem magyarországi) erőforrások képeztek a bázisát.

Összefoglalva a kuruc gazdasági irányító apparátus fejlődését, szerkezetét, tevékenységét, megállapítható, hogy felső szinten több, egymás munkáját átfedő szerv jött létre, de ezek közül egy sem vált modern értelemben vett hivatali szervezetté. Sem létszámuk miatt nem voltak alkalmasak a gazdasági ügyek összefogására, sem a központi hatalom akarátának végrehajtóivá nem váltak, nem is válhattak. A személyek kiválasztásánál nem a szakszerűség, a szakképzettség volt az elsődleges, hanem a rendi társadalomban érvényesülő tényezők: származás, birtok, rokoni és személyi kapcsolatok. Még a familiárisi szálak is erőteljesen érvényesültek a gazdasági vezetők kiválasztásánál, egy-egy nagybirtok prefektusa, gazdatisztje gyakran kerül az urához fűződő kapcsolat révén felelős állami posztra.

Ez a szempont még Rákóczi személyi politikájában is erőteljesen érvényesült, különösen a gazdasági ügyek élére többen is kerültek, akik már a felkelés előtt a Rákóczi család szolgálatában állottak (példaként: Keczer Sándor, Szirmai Miklós), vagy közvetlen gazdasági-politikai kapcsolatban álltak a fejedelmi családdal (pl. Klobusiczky Ferenc). Kétségtelen tehát, hogy itt hagyományos, rendi szempontokon alapuló hivatalsszervezési elv érvényesült, amely merőben más volt, mint az abszolutizmus gyakorlata.

Az így kialakult hivatalok vagy egy-egy megbízott körül kiformalódni kezdő hivatal-kezdemények egymással össze nem hangolt munkát végeztek, laza konglomerátumot alkottak, gyakori hatásköri összeütközésekkel, ami sok zavar forrásává vált. Munkájukat csak másik nemesi hatalmi szervezet segítségével, áttétellel tudták végezni: szükségképpen az érintetlen hatalommal rendelkező nemesi vármegyét kellett igénybe venniük.

A legjelentősebb és legszervezettebb gazdasági hivatal, a Consilium Oeconomicumot a központi hatalom hívta életre, de a szécsényi országgyűlés szentesítésével, az átszervezést pedig az ónodi diéta hajtotta végre. Az utasítások azonban mindig a fejedelemtől jöttek, s ő hozta létre a többi, szakreszortokat ellátó comissáriusi tisztséget is.

A szeptesi kamarával szemben, amelynek funkcióját a Consilium Oeconomicum

tulajdonképpen átvette, s amelynek tevékenysége a lakosságnak (elsősorban a nemességnek) oly sok keserűséget okozott, a legfontosabb különbség az, hogy az új hivatali politikai jellege más volt: idegen abszolutizmus hivatala helyett nemzeti, de rendi jellegű hivatal lett. Ez kifejeződött a Consilium Oeconomicum pecsétjének használatában is. Felállítás után elkészült a „Sigillum Consilii Oeconomici” feliratú, de Rákóczi családi címerével ellátott pecsét. Ezt azonban ritkán használták. Helyette a hivatali iratainak többnyire a tanácsosok címerét ábrázoló pecsétek láthatók, amelyeknek felirata azonban tulajdonosuk tiszttségét tartalmazza.⁸¹

A Consilium Oeconomicum rendi jellege a szabadságharc második szakaszában egyre markánsabbá vált, a szervezet következetesen a rendi-nemesi érdekek alapján helyezkedett, képtelen volt a fejedelem támogatására, sőt nem vette figyelembe Rákócziak azokat a törekvéseit, hogy a parasztság és a bányászok helyzetének védelmével növelje a hadsereg ellátási bázisát és az állami jövedelmeket. A fejedelem 1708-ban éppen a bányászokkal szemben tanúsított rövidlátó magatartásáért kritizálta keserű szavakkal a Gazdasági Tanácsot, mert ennek következményei bányászsztrájkok, fegyveres összeütközések lettek.⁸² A lényegre tapintott, amikor 1709-ben ezt írta Bercsényinek: „Csudállom, hogy az Oeconomicum Consilium talám magát az státusok közzé számlálja, hogy mindenkor articuláris dispositiókat vár maga iránt, s ezeknek nemléteben praeterálja parancsolatimat. . .”⁸³ Vagyis a Gazdasági Tanács a fejedelmet a rendi hatalomnak alávetett tényezőnek tekintette.

Igaz, a gazdasági tisztviselők betöltésére a személyeket Rákóczi válogatta ki, természetesen szem előtt tartva a rendi társadalom irratlan törvényeit és szokásait. De mivel a főnemesség nem tülekedett ezekért az állásokért, gazdasági szakembereinek megválogatásánál a fejedelem inkább figyelembe vehette és vette is a szaktudást, alkalmasságot, nem úgy, mint a tábornoki rangok osztogatásánál. Ugyancsak a fejedelem döntött a legfontosabb, általános érvényű gazdasági kérdésekben, sőt gyakran kisebb, néha jelentéktelen ügyekkel is hozzá fordultak. Rákóczi határozataira az a kompromisszum jellemző, amelyre feltétlenül szükség volt a nemesség alapvető osztályérdekeinek biztosítására, valamint a különböző, néha egymással is ellentétes rendi rétegek összetartására, illetve összefogására. Az bizonyos, hogy a fejedelem a gazdasági ügyekben is törekedett a központi hatalom befolyásának növelésére, azonban végül is minden a végrehajtáson múlt. A nemesi vármegyéknek — központi irányítás alatt álló és a végrehajtást is kezében tartó gazdasági apparátus hiányában — módjukban állott a számukra kedvezőtlen döntéseket, utasításokat a végrehajtás folyamán a rendi érdekeknek megfelelően módosítani.

A gazdasági irányító apparátus munkaköreit szinte kizárólag birtokos nemesek töltik be. Ezen a munkaterületen ez a társadalmi réteg jelentős és pozitív szerepet játszott. Ha a szabadságharc legfelső pozíciói a nagybirtokosok kezében vannak is, mögöttük ott áll a birtokos nemesség, s sok vonatkozásban a második vonalból is fontos befolyást gyakorol bizonyos területeken, vagy a kivitelezésben nélkülözhetetlen munkatársakat ad a fejedelemnek (pl. Ráday Pál, Lónyai Ferenc, Keczer Sándor, Berthóti Ferenc, Sréter János, Radvánszky János, Vay Ádám, Ramocsaházy György, Eötvös Miklós stb.).

A hazai polgári fejlődés elmaradottsága tükröződik abban, hogy a gazdasági ügyekkel foglalkozó apparátusban polgári származású személy igen kevés akadt

(talán ide sorolhatjuk Kray Jakabot, Lányi Pált, Engelmajer Jakabot — bár az ő esetükben is nehéz eldönteni, hogy polgárok voltak-e vagy nemesek).

A főurak viszont tudatosan és teljesen távol maradtak ettől a munkaterülettől, vagy ahol elvértve vállaltak is feladatot, abban semmi köszönet nem volt. A főnemeseknek a gazdasági szervező- és irányítómunkáról vallott nézetét jól tükrözi Teleki Mihály kijelentése. Amikor 1704 februárjában a fejedelem kinevezte őt főárendátornak, s rábízta az erdélyi fiskális jószágok és elkobzott birtokok adminisztrátorságát, elfogadta ugyan ezeket a tisztségeket, de csak azért, mert — ahogyan ő maga írta naplójában — „nem kívánván szolgálai kötelességemnek rendiben válogatnom”. De rögtön hozzátette: „különben akkor is által láthatta akárki, hogy ez csak prefectus forma szolgálat, nem szintén az én rendemhez való volt.” Katonai feladatokat tartott magához méltónak, de ezekre sem volt alkalmas: rögtön az első akciónál kudarcot vallott.⁸⁴

A gazdasági apparátus funkcionálásának vizsgálatával kapcsolatban szinte természetesnek kell mondanunk, hogy a gazdasági ügyek legfőbb irányítója is Rákóczi volt, amit a szabadságharc hatalmi struktúrájában elfoglalt helye szinte szükségszerűvé tett. Mint láttuk, a fejedelem ezt a jogkörét a felkelés első pillanatától kezdve gyakorolta, majd a szécsényi országgyűlés törvényesen is megbízta ezzel. A rendek által kiadott kiáltvány szerint: „szükségesnek ítéltük, hogy mindeneknek előtte egy olly fejet válasszunk a magyaroknak, aki velünk együtt hittel confoederálván ezen Hazánk ügyét, valamíg Isten által régi szabadságinak helyrehozásával s megnyerésével kívánt célját el nem éri, nem csak az hadi dolgokban, hanem a törvényes egyházi, politikai és oeconomiai állapotokban is igazgassa . . .”⁸⁵ Ez azonban nemcsak felhatalmazást jelentett az ügyek irányítására, hanem a korlátozást és a rendi ellenőrzést is magában foglalta.

Rákóczi élt is e jogával, hiszen a legfontosabb, elvi jelentőségű döntések kezdeményezője ő volt (pl. rézpénzverés, adózás bevezetése, külkereskedelem szervezete stb.). De a patriarchális ügyintézésre jellemző módon sokszor kisebb (mai szemmel nézve jelentéktelen) ügyekkel is hozzá fordultak. A gazdasági apparátus és hadtápszervezet vezető tisztviselői pedig gyakran megjelentek Rákóczi udvarában, aki sokszor egész napon át tárgyalt velük a különböző gazdasági problémákról.⁸⁶ Rákóczit nemcsak az elméleti, elvi ügyek és politikai jellegű döntések érdekelték, hanem a gyakorlati megvalósítás, gépek, technikai szerkezetek is. Beniczky Gáspár feljegyezte, hogy a fejedelem milyen érdeklődéssel tekintette meg a selmeci bányaüzemet vagy egy malom építését; más esetben maga próbálta ki az újonnan öntött ágyúkat stb.

Rákóczi mellett Bercsényi a másik irányító. Inkább a gyakorlat embere volt, de a parancsnoksága alatt álló országrészekben (Nyugat-Felvidék, Dunántúl) a felmerülő hadellátási, pénzügyi, bányászati stb. ügyekben teljesen önállóan döntött, intézkedéseit a fejedelem rendszerint változtatás nélkül elfogadta; egy ízben pl. ezt írja neki: „. . . úgy látom, alkalmas munkát vitt már is Kegyelmed végben az réz, Hellenbach, mundér és egyéb dolgok iránt, melyeket mindenedet in suo esse kívánok hagyni.”⁸⁷

A hatalmi ranglétra következő fokain álló, főúri származású tábornagyok és tábornokok a parancsnokságuk alatt álló területeken rendszerint gazdasági, elsősorban természetesen hadellátási ügyekben is rendelkeztek. Így pl. 1708-ban gróf Eszter-

házy Antal dunántúli főparancsnok tárgyal a megyékkel a hadsereg ellátásához szükséges élelem és ruházat kivetéséről.

Közülük kétségtelenül kiemelkedett Károlyi Sándor, aki a Tiszántúlon és 1706—1708-ban Erdélyben is meglehetősen önállóságot élvezett gazdasági ügyekben, sőt a fejedelem és a főgenerális mellett egyedül még ő rendelkezett a „generális assignáció” jogával (azaz az állami jövedelmekből való utalványozás jogkörével). Döntéseit azonban a fejedelem nem mindig helyeselte.⁸⁸

Visszakanyarodva most már a fejezet elején feltett kérdéshez, válaszként levonhatjuk azt a következtetést, hogy a gazdasági irányító apparátus a rendi társadalom erővonalai szerint alakult ki és működött, szerkezete nem rejtett magában semmiféle rendiségellenes vagy azon túlmutatató tendenciát, ellenkezőleg. Az „idegen” abszolutizmussal való szembenállás a szabadságharc államában a „nemzeti”, azaz rendi pozíciókat szilárdította meg. Így végső konklúziónk csak az lehet: a függetlenségi háború alatt mind Magyarországon, mind az Erdélyi Fejedelemségben a gazdasági ügyek irányítása rendi jellegű maradt.

III. A HADTÁPSZERVEZET

1. A hadellátási szervezet általános problémái

Rátérve a gazdasági irányításnak és szervezőmunkának arra a speciális területére, amely a hadsereg ellátását, a harcoló csapatok közvetlen anyagi szükségletét biztosította (vagy kellett volna biztosítania), rögtön kiderül, hogy fontos, a függetlenségi háború történetét nemcsak gazdasági, hanem katonai és politikai szempontból is jelentősen befolyásoló tényezőről van szó.

Abból az alapvető tényből kell kiindulnunk, hogy a háború hadműveleti, katonai eseményei csekély kivétellel az ország területén zajlottak le, azaz hadműveleti és hadellátási terület egybeesett. Ha volt a XVII. században ország, amelynek lakossága saját bőrén tapasztalta a hadműveleti területről történő hadellátás katasztrófális következményeit, akkor Magyarország ilyen ország volt. Noha a zsákmányolás valamennyi akkori hadseregnek szinte „természetes” tevékenysége volt, a lakosság, elsősorban a parasztság számára talán mégsem ez, hanem a hosszan tartó, rendszeres hadellátás jelentette a súlyosabb terhet. Ha nagyobb létszámú sereg huzamosabban egy helyben állomásozott, a hadak ellátása rendszerint megbénította, tönkretette az érintett körzet parasztságának termelőmunkáját, a lakosságot megfosztotta állatállományától, alapvető, az újratermeléshez szükséges élelem- és terménykészleteitől. A hadműveleti területről való közvetlen ellátás természetesen nemcsak a lakosság számára járt sokszor katasztrófális következményekkel, hanem egyben a hadműveleteket eleve korlátozó tényezőként szerepelt. Igaz, a katonai vezetés a XVII. század folyamán egyre jobban felismerte a szervezett hadellátás jelentőségét, s mindent el is követelt a hadtáp folyamatos működésének biztosítására. Ez azonban nemcsak elhatározás kérdése volt, hanem a hadviselő ország gazdasági teljesítőképességétől, pénzügyeinek rendezettségétől és az uralkodó osztály szervezőképességétől, hadművészetének fejlettségétől is függött.

A hadellátási formák és módszerek meghatározták a hadsereg és lakosság, elsősorban a parasztság kapcsolatát, ezért kutatásuk és feltárásuk igen fontos. Különösen a kuruc hadsereg esetében, amely saját területén harcolt, így a hadellátás módjának elsőrangú politikai jelentősége is volt, ez lényegében meghatározta a parasztságnak a függetlenségi háborúhoz való viszonyát is. Ehhez még hozzá kell tennünk, hogy a kuruc hadsereg története is igazolja: a közvetlen, a hadműveleti területről történő ellátási módszer mindig magával hozza a zsákmányolás, a lakosság megkívánt mértékben túli kiélésének és igénybevételének különböző eseteit és formáit. A lakosság ettől függetlenül úgyszólván ki volt szolgáltatva a katonaság kényének-kedvének.

Sajnos, a kuruc hadsereg hadtápszervezetének működésére, struktúrájára elég kevés utalás van történeti irodalmunkban. Mindenekelőtt említsük meg Markó Árpádnak immár klasszikus értékű könyvét, amelynek III. fejezetében elsőként foglalja össze a kuruc hadsereg szervezési, ellátási alapelveit, s röviden tárgyalja a hadtápszervezet felépítését, tevékenységét is.¹

Mintegy két évtizeddel később mégis ő volt kénytelen leírni az alábbi, a tudományág önkritikájának is felfogható következtetést: „Megállapíthatjuk nyugodtan, hogy a kuruc hadsereg gazdasági-közigazgatási, egyszóval hadtáp munkájával eddig igen keveset foglalkoztak kutatóink... Megfeledeztünk tehát a hadsereg egyik legfontosabb alkotó eleméről, a háború sorsát eldöntő egyik alapvető tényezőről.” E közleményükben Markó Árpád és Tóth Gyula röviden áttekintik, helyesebben mondva csak felsorolják a fontosabb utasításokat, melyekkel Rákóczi és Bercsényi a kuruc hadsereg ellátását igyekezett megszervezni.² Az ónodi országgyűlés hadellátási, ellátásszervezési munkáját és döntéseit pedig Gottreich László tárgyalja, sajnos szintén elég rövidre szabott cikkében.³ A Rákóczi-évforduló alkalmával jómagam tettem kísérletet a hadellátási tevékenység megrajzolására s néhány vonatkozó dokumentum közzétételére.

Ezeken kívül csak néhány elszórt utalást találunk a témára a szabadságharc történetével foglalkozó művekben. Ez a mellőzés annál is inkább indokolatlan és érthetetlen, mert a szabadságharc a hadellátás terén Zrínyi Miklós elképzeléseit követte, s így ebből a szempontból is méltó folytatója s egyben továbbfejlesztője volt a XVII. századi magyar katonai hagyományoknak.

Zrínyi ugyanis igen fontosnak tartotta a hadsereg anyagi ellátásának megszervezését. *Tábori kis tracta* című munkájában egy 24 000 főből álló hadsereg hadtápjának felépítését is tárgyalja. Mindenekelőtt a főgenerális mellett egy „főtábor- vagy főstrázsamester” és egy „élés-, pénz, köntös-generál” beállítását tartja szükségesnek. A sereg mellett kézműveseknek, mestereknek, pattantyúsoknak stb. is kell lenniök, szám szerint 702 főnek. A tisztek mellett 1976 szolgálja van. Zrínyi szerint a katonának nem kell sok pénzt adni, ehelyett központilag kell élelmezni és ruházni őket. Az élelem, abrak, lőszer stb. szállítására 300 szekeret kell tartani, összesen 900 cseléddel. Elítéli a zsákmányoló élelemszerzést, mert az tönkreteszi a parasztembert, s ugyanakkor bizonytalan ellátási forrást jelent. Pedig az élelmezés a hadellátás legfontosabb ága volt. „Mennyi szép hadak, szerencsés előmenetek romlottak félbe az élésre való gondviséletlenség miatt, nem szükség mondani; ugyanis minden egyéb alkalmatlanságot elsenyved az ember, de ha a hasa korog, bizony, minden ízetlen.” A gabona, élelem, bor stb. készpénzen való vásárlását a pénzforgalom elősegítése érdekében is fontosnak tartja.⁴ Közvetlen gyakorlati példaként természetesen a császári hadsereg állott a kurucok előtt, ami a történeti előzmények alapján szükségszerű volt.

Másrészt a hadellátás megszervezésében is nem csekély akadályt jelentett Rákóczi számára a magyar katonai hagyománynak egy másik, negatív része is. Nevezetesen az a szemlélet, amely már a végvárak katonaságánál is, majd Thököly kurucainál úgyszólván kizárólagossá vált: a katonáskodás fő célja a zsákmányolás lett, mégpedig nemcsak az ellenségtől, hanem a parasztságtól és általában a lakosságtól. Ezt a szemléletet, amely a hadsereg szervezettségének megszilárdításában komoly akadály volt, még Bercsényi is szinte megváltoztathatatlanak tartotta: „Ez az volentér-lélek-

től származott magyar soha bizony nem szegezi az hópénzhez s Edictumhoz az maga kedvit.” A zsákmányolásról pedig azt mondja, hogy a katona, ha nincs nyeresége, megunja a szolgálatot, „ha nyér: hazaviszi”.⁵ A szervezett hadellátás megteremtése ebbe az elavult, de sokak számára jelentős haszonnal járó hagyományba is ütközött.

2. A kezdet: hadellátás és zsákmányolás szükségserű összefonódása

A kuruc hadsereg ellátási apparátusa ugyanazon fejlődési szakaszokon ment át s ugyanazon problémákkal küszködött, mint a gazdasági irányítás más szervei.

A felkelés első szakaszában csak általánosságban van szó „comissáriusok”-ról, akik egymástól függetlenül, kisebb-nagyobb hatáskörrel, legtöbbször a hadak élelmezését intézve egyre többen működtek. A hadellátásnak persze az volt a legprimitívebb formája, amikor az egyes katonai egységek előnyomulásuk során maguk látták el magukat. Kis Ferenc kuruc főhadnagy pl. 1703. szeptember 4-én levelet írt Nógrád vármegye alispánjának, amelyben ruhát, fegyvert kért csapatának, s ennek fejében bántatlanságot ígért. Az élelmezésnél már kezdetben a vármegyei szervezetet vették igénybe a kurucok.

A kezdeti ellátási módszerekre egyébként jellemző a felkelők eljárása a felvidéki hadjárat hónapjaiban, 1703 őszén. Kezdetben csak kisebb létszámú csapatok nyomultak a bányavárosok felé, s 1703. szeptember 30-án „Balogh Gáspár uram hadi comissáriust” említik Korpona tájékán. A komolyabb ellátási nehézségek azonban akkor kezdődtek, amikor a hadműveleték súlypontja ide helyeződött át.

Az akciót, amelynek célja a fontos gazdasági bázist jelentő bányavárosok végleges biztosítása volt, Ocskay lévai veresége után maga Bercsényi irányította. Az ő támogatására vonult fel Károlyi Sándor a tiszántúli hadakkal. Amerre elvonulnak: minden helység csupa panasz. 1703. november 6-án Kecskemét, 7-én Nagykőrös tanácsa keresi fel Károlyit levelével. A katonák sok juhot, marhát, lovas és ökrös szekeret, ellős kancát vittek el, s máig sem bocsátották azokat vissza.⁶

Mindezt a bányavárosok is végigszenvedik. Helyzetüket még csak súlyosbította, hogy Schlick ellencsapása következtében újra meghódoltak a császáriaknak, persze nem önszántukból. Mégis, ennek következtében még az előrelátó, a bányavárosokat államjövendelmi okokból kímélő Bercsényi is a feudális osztály szemlélete alapján feljogosítva érezte magát a kemény fellépésre. 1703. november 14-én átadta a bányavárosoknak 8 pontból álló követelését: 300 hajdú kiállítását teljes felszereléssel, ezenkívül ruházat, fegyverzet, lőszer és 20 000 kenyér szállítását követelte.⁷ Selmecbánya külön 10 000 forint fizetésére „kötelezte magát”, ezenkívül élelmet is szállított, ha nem is sokat.⁸

Ettől kezdve folyton a városok nyakán ülnek a Bercsényi és Károlyi által küldött commissáriusok, akik hol ruházatot követelnek,⁹ hol fegyverek összeszedését sürgetik. A felkelés kezdeti szakaszában a szinte teljesen fegyvertelen vagy korszerűtlenül felszerelt kuruc csapatok ellátására elsősorban a városok fegyverkészleteit, a polgárok magántulajdonában lévő fegyvereket veszik igénybe. 1703 novemberében Bercsé-

nyi és Károlyi a bányavárosoktól, elsősorban Selmecebánya és Besztercebánya polgárságától kb. 3—4000 darab puskát szedett össze.¹⁰

A hadellátás érdekében a megbízottak nemigen válogattak a módszerekben. Gerhard György 1703. november 23-án pl. hűvös tárgyilagossággal írt jelentést küldött megbízójának, Károlyi Sándornak: „Parancsolattja szerint Nagyságodnak az kameralistákat mind árestomban tettem s az fegyvereket is az kamoraházban öszvehordattam, azon fegyvert is Nagyságod után elküldeni el nem mulatom. Az város [ti. Körmöcbánya] az 1000 forintot letette s Nagyságodnak is 400 forinttal kedveskedik, ezen pénz iránt mit parancsol Nagyságod, alázatosan elvárom. Hogy pedig mind az hátramaradott fegyvert, mind az kenyeret hamarébb öszvehordják s az hajdússág köntösse körül is jobban serénykedjenek, én újobban Körmöcre megyek, késsedelem nélkül expediálhassam Nagyságod után. Az köpönyegeket is . . . szedetem.”¹¹

A bányavárosok sorsában többé-kevésbé a hadihelyzettől függően osztoztak más városok is, amelyek szintén kénytelenek a rájuk zúduló csapatokat mindennel ellátni, szükségletüket kielégíteni, pl. Nagyszombat,¹² Szentgyörgy,¹³ Lőcse¹⁴ stb. Azok a városok is, amelyek elkerülték ugyan ezt a kíméletlen, rendszerint fosztogatással is párosuló kihasználási módot, különösen kezdetben, súlyos terheket kénytelenek vállalni. Debrecen pl. már 1703-ban a kuruc hadsereg egyik hadellátási központja,¹⁵ Nagybánya egyenruhákat készít.¹⁶ A lakosság számára azonban a legnagyobb terhet az élelemszolgáltatás jelentette; a módszerekre pedig jellemző az, amit Kőszeg városának Károlyi Sándorhoz írt levelében olvashatunk: „. . . akárki, hogy már ő katona, bejövén városunkban, parancsol abrakot, szénát, bort, ételt magának.”¹⁷

A hadművelleti területről történő ellátás a felkelésnek ebben a korai szakaszában, rendszeres állami bevételek és szervezett hadtápszervezet híján, szükségszerű módszer volt. Ezen objektív helyzeten a nagy számban kiadott fejedelmi parancsok, tilalmak, utasítások természetesen nem tudtak változtatni. Rákóczi ugyanis jól látta ennek az eljárásnak a következményeit, amint a domahídi táborban 1703. szeptember 14-én kelt parancsa mutatja: „Az hadak az élés dolgában, a hús s egyéb exactiójában semmi rendet is nem observálván, a szegénység nagy kárával ki ki szabad akarattján él és némelynek sok, némelynek kevés is alig jutt.”¹⁸ Néhány nappal később pedig a Szatmár alatti táborból kelt rendeletében eltiltotta a hadakat attól, hogy bárkitől is fegyvert és lovat szedjenek, vagy ennek ürügye alatt prédáljanak.¹⁹

A prédálás, zsákmányszerzés ugyanis ennek a helyzetnek egyik szükségszerű következménye volt. A fizetetlen kuruc csapatoknak amúgy is a zsákmányszerzés jelentette az egyetlen jövedelemforrást, nem csoda tehát, hogy a levelek, dokumentumok, jelentések tele vannak a felkelők elleni panasszal. Maga a fejedelem is tisztaban volt vele, hogy a katonák és tisztek közül sokan csak a préda kedvéért csatlakoztak a felkeléshez.

Darvas Mihály commissárius már 1703. november 19-én jelenti Károlyi Sándornak Besztercebányáról: a környező falvak puszták, a sok kóborló had házakat és malmokat ver fel. A vidéki földesurak is sorra jelentkeznek panaszaikkal. Huszár József Dubováról (Pozsony m.) 1703. november 27-én ír panaszos levelet Károlyinak: a falukon sok katona szállásolta be magát, a szegénység kárára. Kéri kemény parancs kiadását, hogy a zászlóaljuktól elmaradt lézengő katonákat a megye fogassa meg,

másként a szegénység végső pusztulásra jut. Schmidegg Tamás 1703. november 28-án pedig arról panaszodik, hogy az ő két faluját Nyitra vármegyében mintegy 50 kuruc felverte, a szegénységet kifosztotta, marhájukat elhajtotta. A kár megtérítését és védlevél kiadását kéri, mert ő a fejedelem híve.²⁰

Amíg a zsákmányolás, a parasztság készleteinek elvétele a közkatoná számára az ellátás nélkülözhetetlen formája, egyben azonban alkalmat ad mindenféle túlkapásra, fosztogatásra, a tisztikar, főleg a főtisztek számára már kimondottan vagyonszerzési lehetőséget jelent. Tulajdonképpen „nemzeti” hagyományról volt szó. Az évszázadok alatt kialakult és a végvári harcok hagyományain alapuló hadszervezetben a zsákmány lényeges szerepet töltött be, amelynek elosztása a szokásjog által szentesített normák szerint történt. A zsákmány révén a katonáskodók felső rétege (a zsákmány zömét ők kapták) a XVII. század folyamán a birtokos nemesség soraiba emelkedett. Példaként felhozhatjuk a nemzeti tudatunkban egyértelműen pozitív személyiségként élő Bottyán János életpályáját is. Nem valószínű, sőt biztos, hogy nem megtakarított zsoldjából vásárolta azokat a jelentős birtokokat, amelyekkel élete vége felé rendelkezett.

A módszert mondhatni klasszikus formában Károlyi Sándor gyakorolta, de persze korántsem volt egyedül a kuruc tábornoki kar tagjai vagy az ezereskapitányok közt e tevékenységben.

Dunántúli hadjárata idején, 1704 elején magához rendelte birtokainak prefektusát, Eötvös Miklóst, és megbízta az elkobzott, elhagyott birtokok és javak összeírásával. Bercsényi azonban csakhamar furcsa híreket hallott Eötvös tevékenységéről, s 1704. március 7-i levelében ezt szövé is tette: „Azt mondják, az kegyelmed ifjú első commissáriusa étcaka nyitogatta az almáriumokat, ezüst- s arany marhát úgy szedte ki, nem hiszem: hírvél kegyelmednek; meghagyom: inquiráljanak Bazinban s másutt, megküldöm kegyelmednek; nem hiában nem kaphattam kézhez az conscriptióját.” Hozzáteszi, hogy ha Eötvös átmege a Dunántúlra, „félek rajta: megsiratják az városok”. Az almáriumnyitogatás persze Károlyi tudtával történt, és nem az egyetlen módszer volt a zsákmányszerzésre. A kőszegi adminisztráció március 22-én, tehát már a futás napjaiban jelenti Károlynak: „Az svájtzer tehenek iránt fogunk mindenütt inquirálni, valamit találtathatunk, fölhajtattjuk stájer pásztorostul. . .” Ugyancsak az ő számára hajtották össze Fejér megyében Hochburg báró ménését. De ugyanúgy összeszedette a lakompaki, sárvári kastélyból az ónedényeket is. Majd gondja volt arra, még a legkritikusabb napokban is, hogy átmentse a Dunán az összeszedett arany-ezüst holmikat és a marhákat, lovakat.

Csakhamar az egész országban hírek kezdtek keringeni a tábornok által szerzett zsákmányról, legalábbis Károlyiné 1704. június 10-én méltatlankodva írta Pápai Jánosnak: „. . . az Dunántúl szerzett nagyhírű praedából bizony el nem élek, a kivel már is mocskolódnak érette.” Károlyi a *Magammak gravamenjeimben* méltatlankodva írta Rákóczinak, hogy pusztá szóbeszéd alapján, vizsgálat nélkül ítélték róla, s a fejedelem is elhitte, hogy mennyit prédált és nyert, hogy csak Kismartonban 50 000 forintot árult ki a (zsákmányolt) borból stb. Azonban ezt a tevékenységet, amit Károlyi oly mesterien folytatott, a korabeli nemesi társadalom erkölcsi ítélete elfogadta, hiszen ezt évszázados hagyomány alapján minden tábornok, ezereskapitány, tiszt és katona gyakorolta. Hogy a katonai tevékenység folyamán ellenőrzés alá vett javak

elvitele mennyire nem volt erkölcsi probléma, azt bizonyítják Bercsényi következő sorai, amelyek Károlyihoz 1704. február 16-án írt leveléből valók: „Mikor Excellenciád is az kismartoni képekben öszveburongatva egy társzekérben dobszó nélkül kiküldene, jó lenne károlyi, ungvári, munkácsi palotákban fölfüggeszteni, az ajtókat is jó volna levetkeztetni, az záros házakkal együtt.” Károlyira legfeljebb azért irigykedtek, mert jóval többet szedett össze, mint mások.²¹

Természetesen nem kivételes egyéni túlkapásról van szó. A jelenség általános, közkatonára és főtisztigyezkedik minél többet szerezni. Csakhogy amíg a közkatonának legfeljebb néhány forint jutott a zsákmányból, addig a tábornok és az ezereskapitány százszámra hajtatta haza, saját birtokára a marhákat. Károlyi mellett az eljárásra bizonyára tipikusnak tekinthető Bessenyei Zsigmond ezereskapitánynak, Bihar megyei birtokosnak, későbbi alispánnak a levelezése. Feleségéhez Erdélyből írt levelei nem annyira a hitvesi szeretetről szólnak, mint inkább a haza irányított zsákmány felsorolását tartalmazzák.²²

A források tanúsága szerint kuruc tábornok, tiszt és közkatonára, kevés kivételtől eltekintve, a feudális társadalom szemlélete alapján feljogosítva érezte magát arra, hogy a falukon és városokon, polgáron és paraszton, nemesen vonjon valamit. Elvileg ugyan csak ellenséges területen, meg nem hódolt személyek javait volt szabad elvenni és prédára vetni, de ezt sohasem tartották be: a kényszerű hadellátási formának mindenkor, saját területen (és később is) szükségszerű velejárója volt a zsákmányolás.

Hogy az egy helyben történő hadműveletek éppen e két tényező összefonódása következtében milyen károkat okoztak az adott körzetnek, arra csak egyetlen adatot hozunk fel, Szatmár megye 1705. július 21-én kelt kimutatását. A felkelő csapatok 1703 őszétől tartották laza ostromzár alatt Szatmár várát, és 1705. január 1-jén kényszerítették megadásra. A kimutatás szerint a megye 4 járásában (tehát nem is az egész megyében!) ez a másfél éves ostrom kb. 500 000 forint kárt okozott a lakoságnak. Ez az összeg a hadellátást célzó szolgáltatásokból, a zsákmányolásból, a pusztításokból és a termények kieséséből eredő károkat tartalmazza. Még ha biztosra vesszük is, hogy az összegek megállapításánál a korabeli gyakorlatnak megfelelően felfelé kerekítettek, az erre a kis körzetre zúdult teher akkor is óriásinak mondható.²³

Hozzá tartozik azonban a képhez az is, hogy a felkelés vezetői rögtön az első pillanattól kezdve, kifogyhatatlan energiával, céltudatosan és a probléma jelentőségét világosan felismerve éppen ezen a téren igyekeztek szervezési eredményeket elérni. A felkelés első szakaszában, központi és szakosított apparátus hiányában, többféle módszert is alkalmaztak a hadak ellátásának biztosítására. Az első és a legprimitívebb az a forma volt, amikor az előrenyomuló hadak az útjukba eső lakosságtól egyszerűen elvették az élelmet és takarmányt. Ennél kétségtelenül fejlettebb és a lakosságot némileg kímélő eljárás volt az, amikor a fiskális és lefoglalt uradalmak, birtokok készleteit vették igénybe a rendszerint helyükön maradt prefektusok vagy külön katonai commissáriusok segítségével. Így járt el pl. Károlyi Sándor a Dunántúlon 1704 első hónapjaiban.²⁴ Az már komoly előrelépést jelentett a szervezettség terén, amikor az újjáéledő nemesi vármegye szervezetét vagy a városi tanácsokat kötelezték élelem, takarmány, fegyver, lőszer, ruha stb. küldésére. Ezek azonban ekkor még közvetlenül a fejedelemtől, Bercsényitől vagy a körzetben parancsnokló tábornoktól

kaptak erre utasításokat. 1703. szeptember 7-én a domahídi táborból maga Rákóczi utasította Ugocsa vármegyét, hogy a Lengyelországból bejövő hadak számára szállítson élelmet Vásárosnaményhoz.²⁵ Pozsony vármegye 1703 végén már külön hadicommissáriussal küldte az élelmet Károlyi Sándor táborába.²⁶

3. A Hadi Commissáriátusság megszervezése

Rákóczi a rá jellemző szívóssággal szinte a felkelés kitörésének pillanatától igyekezett hadellátását szervezetté tenni, s erre a célra megfelelő apparátust létrehozni, mivel felismerte a probléma katonai és politikai fontosságát.

Sorban kiválogatta azokat a személyeket, szinte kivétel nélkül a birtokos nemesség köréből, akiket e fontos szervezet kulcspozícióira akart állítani. Több szervezeti intézkedést is kibocsátott, amelyek később egy átfogó apparátus elemeivé váltak. A fejedelem céltudatos munkájának gyümölcsei lassan beértek, és 1704—1705 fordulóján a hadellátási apparátus kialakulásában jelentős előrelépés, minőségi változás történt. Létrejött az egységes hadtápszervezet, a Hadi Commissáriátus.

A megszervezésre tett első lépés: Rákóczi a tokaji táboron 1703. november 9-én a „Fő Commissarius Uram projectuma” címet viselő iratban fekteti le a hadsereg fizetésének, élelmezésének és felszerelésének alapelveit. Az alapot ebben is a vármegyék jelentik, mert a főcommissárius utasításait — a fejedelem rendelete értelmében — nekik kell végrehajtani. 1704. december 5-én a fejedelmi tanács határozata ismét előbbre vitte a szervezőmunkát. A döntés két pontja: 1. a commissáriusok (nyilván főcommissáriusokról van szó) számát négyre emelik (Darvas Mihály, Darvas Ferenc, Olasz Ferenc és Fodor László); 2. a Commissáriátus titkárává Kossovics Mártont nevezik ki, aki egyszersmind tanácsosi rangot kap a Commissáriátusban. Így jött létre 1704 végére a tulajdonképpeni Hadi Commissáriátus (az iratok néha Commissariatus Castrensis vagy Bellicus néven is említik), mindenesetre a fejedelmi leveleskönyvben, a *Protocollum expeditionum*ban az 1704 végén a Commissáriátushoz intézett hadellátási, hadfizetési stb. utasítások már működő, kész szervezetnek mutatják.²⁷

Egyidejűleg véglegesen szétváltak és külön megbízottak (főcommissárius, inspec-tor) irányítása alá kerültek a hadellátás fő ágazatai. Tehát a generális commissarius vezetésével működő Hadi Commissáriátus tulajdonképpen csak a hadak élelmezését, takarmányozását és fizetését intézte, a ruhaügyek, a fegyverellátás és tüzérségi felszerelések előteremtése, a lőszergyártás külön, a már említett inspectorok irányításával történt. Ők egyébként közvetlenül a fejedelemtől vagy Bercsényitől kapták utasításait. A hadellátási ügyek területén tehát hiányzott a centrális irányítás, illetve az azt biztosítani hivatott szerv.

De még akkor is előfordult, hogy a fejedelem a szervezet felett átnyúlva, külön megbízást adott egy-egy commissáriusnak valamilyen egyedi feladat teljesítésére. Pl. 1704. december 13-án Rákóczi három elintézendő ügyet bízott Beniczky Gáborra: Túróc, Árva és Liptó megyék hadait vezesse a fejedelem táborába; e megyékben toborozzon posztómetszőket a sárospataki és munkácsi uradalom részére; varrasson mundírungot a hadak számára.²⁸ A három feladatból tulajdonképpen csak az utolsó

felelt meg Beniczky tisztségének, ugyanis az ország nyugati felére kiterjedő hatáskörrel ő volt a ruházati ügyek főcommissáriusa.

A Hadi Commissáriátus vezetője (generális commissárius vagy administrator commissariatatus címmel) gróf Csáky István lett; kinevezése nyilván ugyanolyan politikai meggondolásból történt, mint a főúri tábornokoké. Csáky egyébként Bercsényi sógora volt, s noha csak 1705 elején csatlakozott a szabadságharchoz, mert addig a császári őrséggel az ostromlott Szatmár várában tartózkodott, Bercsényi mégis erre a fontos tisztségre ajánlotta: „Jószágának restitúcióját kívánná szegény, s valami gazdálkodó accomodatiót, — kiben, tudom, séríny volna: pizmogna, tapodna. Fő-Commissáriusnak kellene tenni az Tiszántúl.” A birtokai feltéséből kényszer-kuruccá lett grófról azután 1711-ben kiderült, hogy „az egész felkelés alatt magánál duggatta Glöckelsperg és gr. Löwenburg cs. tábornokok protectionális levelét hű császári mivoltáról. . .” Rákóczi azonban Bercsényi kedvéért generális commissáriussá tette.²⁹

A beosztottak fizetését Rákóczi 1705. január 25-i rendelete szabályozta: a főcommissárius évi 700, a registrator 100, a subalternus commissárius 200, az adjunctus subcommissárius 50, a szekérmester 200, a borbíró 200, a két cancellista 150—150 forintot kapott. Egyben a megyei apparátusban működő commissáriusokat is e központi szerv alá rendelték, hogy a hadsereg ellátása a szegénység károsodása nélkül történhessék.³⁰

1705 folyamán azonban Rákóczi még több ízben foglalkozott a hadtápszervezet problémáival. Április 8-án Egerben adott ki bizonyos instrukciókat, melyeket Bercsényi is áttanulmányozott, és megjegyzéseket fűzött hozzá.³¹ Egyébként maga Bercsényi a felkelés kezdetétől sokat törődik a hadtápmunka rendbetételével.³² 1705 júniusában pl. Csáky Istvánnal, Sréter Jánossal és Hellenbachhal tárgyal, mert „majd kivonszon az Commissáriátusság, rendjeket kérik, s hitemre, nem érkezem; azért is kell most közikben is mennem Szeredben”.³³

A hadtápmunka szervezése továbbra is szívügye maradt a főgenerálisnak: 1706. december 6-án magyar és latin nyelven nyomtatásban is kiadott egy *Regulamentum Particularét*. Ez azonban egyáltalán nem érinti a Commissáriátusság szervezeti felépítését, hanem a hadak kvártélyozásának, élelmezésének gyakorlati lebonyolítására ad útmutatást.³⁴

A hadellátás szervezetében Rákóczi legfőbb hadiszabályzata, az ónodi országgyűlésen jóváhagyott, majd nyomtatásban is megjelent *Regulamentum universale* sem hozott újat.³⁵ Ekkorra a gyakorlatban már kialakultak a hadellátás szervezetének véglegesnek mondható keretei, amelyeken a fejedelem már nem változtatott. Ezeket foglalta össze és rendszerezte a *Regulamentum*. Általában az országgyűlések vita nélkül jóváhagyták Rákóczi vonatkozó javaslatait, a szécsényi országgyűlés pl. egyszerűen tudomásul vette és megerősítette gróf Csáky István kinevezését.³⁶

A Commissáriátusság feladata volt a vármegyékre kivetett természetbeni szolgáltatások összegyűjtése s a harcoló csapatok ellátása. Ez gyakorlatban csak az élelmezésről való gondoskodást jelentette, de a Commissáriátusság ezt is csak zökkenőkkel, komoly kihagyásokkal tudta elvégezni. A gróf Csáky István vezetése alatt álló apparátus soha nem vált a hadtápmunkát irányító, összefogó és szervező hivatallá, ezt maga Rákóczi sem várta tőle. Éppen ezért a legkritikusabb időpontokban (pl. Érsek-

újvár élelmezése 1708—1709-ben, Kassáé és Munkácsé 1710-ben stb.) Rákóczinak vagy Bercsényinek kellett kezébe vennie a hadellátás irányítását.

Kétségtelen tehát, hogy a felkelő hadsereg hadtápszervezete is viszonylag alacsony fokon rekedt meg. A hadellátás minden ágát egy kézbe fogó, egy állandó központból irányító hivatal nem jött létre. Emiatt a hadellátás állandóan akadozott, a közvetlen és primitív hadellátási módokat is tovább éltek, s ez súlyos negatívumokkal járt. Mindez természetesen gyengítette a hadsereg harcértékét, ellenszenvet váltott ki a parasztságban a hadsereg iránt.

4. Districtuális commissáriusok

Ilyen körülmények között a hadtápszervezetben két beosztásnak nőtt meg a szerepe: az egyik a districtuális commissáriusoké, a másik a ruházati, tüzérségi, fegyveresítő commissáriusoké (vagyis a szakreszortokat ellátó hadellátási vezetőké). Rákóczi és Bercsényi rendszerint közvetlenül, Csáky megkerülésével adott utasításokat nekik.

Az ország területét — legalábbis elvben — több hadellátási kerületre (districtus, provincia) osztották fel. A *Regulamentum universale* és más források alapján a következő hadellátási kerületek mutathatók ki:

1. Abaúj, Szepes, Borsod, Sáros, Gömör, Torna, Heves, Ung, Zemplén, Szatmár, Szabolcs, Ugocsa és Bereg vármegye. A kerület commissáriusa a szabadságharc ideje alatt végig Keczer Sándor volt, akinek személye nagyobb figyelmet érdemel. A kassai körzet főcommissáriusának segítségére a *Regulamentum universale* 4 alprovinciális commissáriust rendelt, akik közül kettő Abaúj, Sáros, Zemplén, Szepes, Gömör, Borsod, Torna, Heves és Külső-Szolnok, a másik kettő Ung, Bereg, Ugocsa, Szatmár és Szabolcs megye területén tevékenykedett. Más adatok viszont azt mutatják, hogy a districtus felosztása nem így történt. A tiszántúli vármegyék ugyanis szinte teljesen önálló kerületet alkottak, amelynek élén előbb Orosz György, majd 1705-től Krucsai Márton, 1706. október elejétől pedig Eötvös Miklós, Károlyi Sándor bizalmi embere állott. Mivel Keczer Sándor kizárólag a felvidéki vármegyék körzetének gazdasági ügyeivel, emellett országos jelentőségű feladatokkal is foglalkozott (a Consilium Oeconomicum tanácsosa is volt), Eötvös egyre nagyobb önállóságot élvezett, sőt lényegében önálló districtuális commissárius volt és így is nevezték.³⁷ Tegyük még ehhez: a kassai generalátus alparancsnoka, Berthóti Ferenc a katonai ügyek mellett a gazdasági irányításban is részt vett (pl. külkereskedelem, hadellátás stb.).³⁸

2. Nógrád, Kis- és Nagyhont, Zólyom és Pest megye teljes egészében, Komárom és Esztergom megye Dunától északra fekvő része. Districtuális commissáriusa Darvas Ferenc.

3. Bars, Trencsén, Nyitra, Túróc, Árva és Liptó megye. Kerületi hadbiztosa Bossányi Sándor.³⁹

A *Regulamentum universale* szerint a 2—3. körzet egyetlen districtust alkotott, s egybeesett az érsekújvári generalátus területével. Két provinciális biztos (nyilván fejenként a 2. és 3. fenti körzetre kiterjedő hatáskörrel) egy-egy alprovinciális biztossal igazgatja a kerületet. Az összevont districtusnak főcommissáriusa Szluha Ferenc volt,

aki egyben Érsekújvár gazdasági ügyeit (az itt nyugat felé átmenő marhaexporttal együtt) is vezette.⁴⁰

A nyugati Felvidéknek két körzetre való beosztását egy másfajta változatban Bercsényi Miklós 1707. április 27-i levele mondja el.⁴¹ Eszerint „Hegyen túl, Vágon innét és Vágon túl” Ambró Pál volt a districtuális commissárius. Hatáskörébe tehát kb. Nyitra, Pozsony, Komárom megye tartozott. Az ettől keletre eső Bars, Nógrád, Hont, Esztergom, Zólyom és Liptó vármegye districtuális commissáriusa Bene Pál volt. Ambró kerületében 5, Benéében 2 brigáda volt elhelyezve, mindegyik ellátási ügyeit egy-egy hadicommissárius intézte, közülük districtusonként egy-egy főcommissáriusi rangban. Ez a főcommissárius tartotta a kapcsolatot a districtuális commissáriussal (tehát Ambróval és Benével), valamint gondoskodott a prófuntházak ellátásáról.

Ezek az adatok is mutatják a kuruc hadtápellátás szervezeti labilitását.

A Dunántúlon a hadiszerencse forgandósága következtében a kurucoknak a hadellátás megszervezését többször is újra kellett kezdeniök. 1706-ban két kerületre osztották ezt az országrészt.

4. Vas, Sopron, Moson és Zala vármegye Horváth Zsigmond commissárius (egyben dunántúli főcommissárius) irányításával.

5. Veszprém, Somogy, Győr, Fejér, Tolna, Baranya megye és Esztergom, Komárom dunántúli fele Újvári Ferenc districtusát alkotta.⁴²

A *Regulamentum universale* a Dunántúlon is csak egy katonai kerületet s ennek megfelelően egy hadellátási provinciát állapított meg, amelynek élén egy főprovinciális biztos állott, s subcommissáriusok segítségével végezte feladatát.

A hadellátási districtusok a *Regulamentum universale* szerint tehát egybeestek a katonai kerületekkel, a szabadságharc vezetői eszerint arra törekedtek, logikusan, hogy mind katonai, mind hadellátási szempontból azonos és állandó egységeket alakítsanak ki.

A districtuális commissáriusok munkája, hatásköre nem volt egyforma, maguk a kerületek sem voltak egyenlő nagyságúak és jelentőségűek, határvonaluk többször változott, az ellenség előnyomulása néha teljesen megsemmisítette az addig végzett munkát, pl. a Dunántúlon. A commissáriusok képessége, képzettsége, politikai magatartása különböző volt. A hadellátás egyes ágazatai gyakran összefonódtak, s így a hadellátási munka meglehetősen bonyolult volt. A munka sokrétűségére és a districtuális commissáriusok szerteágazó tevékenységére jellemző az az instrukció, melyet az érsekújvári táborból Rákóczi Keczer Sándor részére adott ki 1704. november 21-én: 1. Eperjes átvétele a németektől; 2. a rézpénzverés megszervezése Kassán; 3. puska- portörő malom rendbehozatala; 4. 40 000 mundír megvarratása; 5. fegyver- és csizmakészítés; 6. a sókereskedelem megindítása, mivel a külföldi vásárlásokra pénz kell; 7. 1000 hajdú felfogadása.⁴³

Erdélyben a hadellátás felső irányítása részben összefonódott a gazdaságirányítás más területeivel, részben még a magyarországinál is jobban támaszkodott a vármegyék, székek és városok apparátusára.⁴⁴

5. Hadicommissáriusok

A generális főcommissárius, a districtuális commissáriusok és a hadellátás szakcommissáriusainak vezetése alatt nagy számban dolgoztak a „hadicommissáriusok”, s intézték a hadellátás sokrétű feladatát. Ez a szó tulajdonképpen gyűjtőfogalom. A hadicommissáriusok munkája nem volt pontosan körülírt, és a legváltozatosabb feladatkört ellátó s a legkülönbözőbb helyen dolgozó tisztek és tisztviselők tartoztak ebbe a kategóriába. Többnyire mindenkit így neveztek, aki olyan tevékenységet folytatott, amely valamiképpen összefüggött a hadsereg ellátásával, még akkor is, ha munkáját nem a hadsereg keretében végezte. Az is gyakran előfordult, hogy valaki katonai funkciója mellett kapott commissáriusi megbízatást.

Elsősorban a hadak ételmezéséről kellett gondoskodniok: összegyűjtötték az élelmet, az abrakot, a szállítmányokat eljuttatták a harcoló csapatokhoz, biztosították a kvártélyt stb. Egyszóval: a hadtápmunka dandárja rájuk hárult.

Korponay János volt 1705 márciusában a solti sánc körüli hadak commissáriusa,⁴⁵ ugyanilyen hatáskörrel rendelkezett Szentiványi Rafael az imsósi sáncban.⁴⁶ Róth Mihálynak 1710-ben az eperjesi őrség ellátását kellett biztosítania.⁴⁷ Az ő megbízatásuk tehát térben és időben pontosan körülhatárolt és korlátozott volt. Egyikük sem tartozott azonban a Commissáriátusság állományába.

Ezenkívül is sok más esetben alkalmanként hosszabb-rövidebb időre, különböző megbízással küldtek commissáriusokat. 1707-ben az udvari gránátos regiment mellé Eötvös Miklós districtuális commissáriusnak kellett egy tisztet adnia, hogy a regiment Erdélybe való „marsrutája meglehessen.”⁴⁸ Darvas Mihály hadicommissárius azt a parancsot kapta Bercsényitől, hogy a Dunántúlon „vegye rendbe az fiscalítások dolgát, és azokat conscribáltatván, az benntalándó gabonát, bort, marhát és egyéb akármí néven nevezendő mobilis és immobilis jószágot” gyűjtse össze és fordítsa a hadak szükségére.⁴⁹

Ugyancsak hadicommissáriusoknak nevezték a brigádák és ezredek, általában a hadsereg tisztikarában működő commissáriusokat is. A hadseregnél természetesen mindig találunk olyan tiszteket, akiknek különböző hadellátási ügyeket kellett intézniök. Károlyi Sándor „General Staab”-jához 1708-ban egy tábori kvártélymester, districtuális fizetőmester, ruházati subalternus commissárius, districtuális szekérmester tartozott. Az egész törzs állt 18 emberből, közülük tehát 4 fő foglalkozott hadellátási, gazdasági ügyekkel. Az egész törzs adminisztratív és írásbeli munkáit 4 kancellista végezte.⁵⁰ Majdnem ugyanilyen feladatkörrel megbízott commissáriusok voltak a regimenteknél is. Nyúzó Mihály 10 tagú stábjában pl. kvártélymester, prófuntmester és szekérmester tevékenykedett.⁵¹ 1709-ben a hadsereg regularitásának fokozása és takarékoság céljából a hadakat brigádákba osztották, s ezek mindegyikéhez külön „Hadi Commissáriusok” állítottak. Így lett pl. Thornay János a Muránynál gyülekező Nyárai László-brigáda commissáriusa. Instrukciója szerint a szokásos hadbiztosi teendőket kellett ellátnia a brigáda körül.⁵²

A brigádák hadtápbeli önállóságát mutatta, hogy külön kasszát kaptak, a kijelölt vármegyéktől felvették a fegyver-, recruta- és remondapénzt, s maguk igyekeztek ellátmányukat (élelem, ruházat stb.) biztosítani. Csajági János regimentjének supremus vigiliarum praefectura, Szőke Mihály pl. 1709-ben Pest vármegyétől recrutapén-

zül 1000, posztóvásárlásra Pest és Gömör vármegyétől 2500 forintot vett fel, ebből vásárolt 170 vég posztót á 28 forint, amiből 1596 dolmányt csináltatott.⁵³ E szervezeti formánál visszaélések is többször előfordultak, pl. a tisztek a brigádakassza pénzén kereskedtek, néha a brigáda, de gyakran a saját hasznukra is. Ezért Rákóczi 1710-ben elrendelte: a percipiens tiszteket el kell számoltatni, s a brigádakassza pénzén szerzett hasznot le kell vonni tőlük, ha kereskedtek.⁵⁴ Másféle visszaélések (nem valós elszámolás, önkényes kirovások) is előfordultak.

A Commissáriátus keretén belül, a hadseregben működő commissáriusok mellett a vármegyei apparátusban is tevékenykedtek hadtáposok, s munkájuk nem is volt jelentéktelen. Minthogy a központi gazdasági és hadtáphivatalok alsó szinten nem rendelkeztek kellő hatalommal, az adókirovás, beszedés, élelemgyűjtés, katonák kiállítás, szekerek és gyalogmunkások előteremtése stb. a vármegyei szervezetre hárult, s az ezzel foglalkozókat szintén commissáriusoknak nevezték. Szerepük különösen akkor volt jelentős, amikor a megye területén hadak állomásoztak, ilyenkor együtt kellett működniök a Commissáriátus és a hadsereg commissáriusaival.⁵⁵

Munkájuk jelentősége miatt külön kell szólnunk az udvari commissáriusokról. Elsősorban Szalontay Jánost említik „udvari commissárius”-nak,⁵⁶ helyettese Visky János „udvari vice-commissárius”.⁵⁷ Kerczil Albert inkább a hadicommissáriusok funkcióját látta el, emellett azonban Munkácson az udvari cselédséget is ő fizette.⁵⁸ Sok esetben azonban országos gazdasági ügyeket, kifizetéseket is intézett. Az udvari ezredek természetesen szintén rendelkeztek a tisztikaron belül hadtáposokkal; a nemesifjak kompániájának kvártélymestere Pápay Ferenc volt.⁵⁹ Amikor az udvari had útra kelt, mint pl. 1707-ben Erdély felé a fejedelem beiktatására, ellátásáról az útvonalába eső kerületek (valójában a vármegyék) commissáriusainak, illetve tisztviselőinek kellett gondoskodni.⁶⁰

Nem tartoztak ugyan a szűkebb értelemben vett hadicommissáriusok közé, de azért említsünk meg párat a legkülönbélebb, de rendszerint csak átmeneti, meghatározott időre szóló feladatot végző megbízottakból. 1706-ban a vármegyékre kivetett impositiók felülvizsgálatát és korrigálását is commissáriusok végezték.⁶¹ Az Erdélyből kiszorult kuruc nemesség elhelyezése, élelmezése szintén megkívánta commissáriusok kiküldését, főleg Máramaros, Ugocsa és Szatmár vármegyék területére.⁶² A rabkiváltást külön commissáriusok intézték, a Felvidék nyugati részén azonban, sőt országos hatáskörrel, az érsekújvári praefektus és commissárius, Szluha Ferenc látta el ezt az ügykört is.⁶³ A vármegyékre is mentek külön commissáriusok adó, élelem, katonaiállítás stb. ügyében.⁶⁴ Sőt, néhány commissárius még külföldi kiküldetést is kapott, pl. a Moldvába szorult erdélyi nemesség ellátásának, élelmezésének intézésére.⁶⁵ Ezek a commissáriusok azonban megbízatásukat rendszerint a fejedelemtől vagy Bercsényitől kapták, munkakörük tehát rendszerint nem illeszkedett a Commissáriátusság szervezetébe.

6. A hadtápszervezet működésének befejező szakasza (1707—1711)

A szabadságharc vezetése részéről akkor sem szűnt meg a hadtápmunka szerveztségének növelésére való törekvés, amikor a katonai helyzet súlyossá vált, s nyilvánvalóvá lett a felkelés pénzügyeinek csődje. A rozsnyói szenátusi ülés 1707 januárjában elhatározta, hogy a számadásra kötelezett commissáriusok mutassák be irataikat egy erre a célra kiküldött bizottságnak, amelynek elnöke gróf Csáky István volt.⁶⁶ Ennek ellenére a hadtápszervezet működésére továbbra is sok volt a panasz, ezért az 1708 májusában párhuzamosan tartott egri és tasnádi gyűlés is tárgyalt a munka megjavításáról.⁶⁷

A baj egyik fő oka a szakemberek hiánya volt, de a szenátus tagjai sem rendelkeztek gazdasági és ügyviteli ismeretekkel. Ha a hadellátás ügyét az egész ország gyűlése előtt tárgyalják is — állapította meg maga a fejedelem 1708. október 16-án —, azzal „minden embernek szája bé nem dugódik, mindazonáltal az magyarnak geniussához képest az is nem keveset tenne: mert bizony tapasztaltam Egerben, hogy még az senatorok sem értik az commissariatustól dolgait és repartitioit, és sokan oly vélekedésben vóltanak, a mellyekért ennyi sok oktatásink után inkább szántam őket, mintsem haragudhattam volna”,⁶⁸ Mindebben tükröződött a nemesség zömének az a szemlélete is, amely a gazdasági munkát lényegében másodrendű, a nemesi rendhez nem illő tevékenységnek tartotta. Majd ismét az apparátus fizetése okoz gondot: nem a hadikasszából, hanem saját pénztárából kell a Hadi Commissáriátus tagjait fizetni.⁶⁹

A trencsényi csata után a hadellátásban addig is meglévő zavar fokozódik, mutatkozni kezdenek a hadtápmunka és hadtápszervezet szétesésének jelei. 1709 tavaszán Bercsényi is beismeri, hogy a „Commissariátusságra nincs mit vetnünk, mert szednyi, s vármegyére vetni, sem venni, módját nekik sem adtuk, sem mutattuk, sem engedjük...” Ezzel egyben bizonyítja azt is, hogy a Hadi Commissáriátusság mennyire önállótlan, a kezdeményezés lehetőségével nem rendelkező apparátus volt, s a hadellátás átfogó irányítása sohasem tartozott a hatáskörébe.⁷⁰

Érdekes viszont, hogy éppen 1710-ből maradt fenn két fontos részfunkciót ellátó commissárius instrukciója. Mindkettő az ongai táborban 1710. szeptember 13-án kelt, s érdekes dokumentuma Bercsényi még ekkor is lankadatlan hadtápszervező tevékenységének. A Horváth Ferenc főszekérmester számára kibocsátott irányelvek előírják, hogy a szekerek ügyében a tábori főkvártélymesterrel kell együttműködni. Ez utóbbi gondoskodik a szekerek kiállításáról is. Mivel csak lovas hadak vannak, 25-30 lóra kell egy szekeret számítani, 10 szekérhez 2 ordinánst véve. Télen a rossz utak esetén, a raktárak távolsága miatt szaporítani kell a szekereket, máskor pedig csökkenteni. Ugyanezen a napon kelt a tábori főkvártélymester instrukciója. Ezt a tisztséget Hangosy Imre töltötte be, feladata a táborhely és fűvelőhely kijelölése volt, az élelmezés biztosítása viszont nem rá tartozott.⁷¹

Általában a hadtápszervezet működésének hatékonysága szorosan összefüggött a hadsereg ütőképességének szintjével és a hadműveleti területen élő lakosság helyzetével, amit a kuruc hadtápszervezet működésének utolsó éveit világosan bizonyítanak.

7. A hadélelmezés

A hadtápmunka egészen belül kétségtelenül a legfontosabb ágazat az élelmezés volt, az egykorúak gyakran ezt értették hadellátáson. Az élelmezés fontosságát már Zrínyi Miklós megfogalmazta *Tábora kis tracta* című munkájában, ahol ezt írja: „Mennyi szép hadak, szerencsés előmenetek romlottak félbe az élesre való gondviselés miatt, nem szükség mondani; ugyanis minden egyéb alkalmatlanságot elszenyved az ember, de ha a hasa korog, bizony, minden ízetlen.”⁷² Valóban, az élelmezés volt a hadellátásnak az a területe, amelynek állandóan, folyamatosan, nap mint nap működni kellett, különben az egész sereg működésében zavar támadt.

Mert egyébként maradt a zsákmányolás. A felkelés kezdetén természetesen a kuruc csapatok nem rendelkeztek szervezett élelmezéssel, ezért ellátásukat az útjukba eső kincstári, nemesi és paraszti gazdaságok készleteiből fedezték. Ezért olvasunk kezdetben annyit az egykorú forrásokban a felkelők fosztogatásairól, rablásairól.

Tiszántúli előnyomulásuk közben a helységeknek előre megírták, „hogymindenmű eleséget, úgymint abrakot, szénát és vágót adminisztráljonak . . .”⁷³ Ugyanígy élelmezték magukat Eger környékén is.⁷⁴ Majd az élelmezés biztosítására is a lassan újra működni kezdő vármegyei apparátust vették igénybe. 1703. október elején Nógrád vármegyének Gyöngyöshöz kellett bizonyos mennyiségű élelmet szállítania.⁷⁵ Szabolcs vármegye pedig 1703 októberében—novemberében részben a szatmári, részben a tokaji ostromló csapatokat élelmezte. Ez nem volt könnyű feladat. Varatkai István 1703. november 12-én azt válaszolja Kisvárdáról az élelmet kérő Sennyei István tábornoknak, hogy kívánságát lehetetlen teljesíteni. Az egyik járás Tokajhoz adminisztrál, a másik felült és Váradnál teljesít katonai szolgálatot, ezért nem akar élést adni, a másik két „romlott processus” harmada is kurucnak ment, az otthonmaradtak pedig vakmerők és szófogadatlank. Limitált mégis rájuk 100 köből lisztet, 200 köből abrakot és 50 vágót. November 15-én pedig arról értesíti a tábornokot, hogy az alföldi és szentmihályi járás Tokajhoz applicáltatott, a másik kettő pedig Kállóhoz és Kisvárdához, s így parancsát a megye nem tudja teljesíteni.⁷⁶

Mint a hadellátás egészében, úgy az élelmezés területén is Rákóczi igyekezett az anarchikus állapotokat felszámolni, a szervezettséget fokozni és ezzel mind a nemességet, mind a parasztságot kímélni, ezért 1703. szeptember 7-én külön ediktumot bocsátott ki, amelyben szabályozta az élelem- és takarmányszerzés rendjét, tekintettel az olyan kényszerhelyzetre, amikor a katona zsákmányolni kényszerül. Elrendeli: a katonák a táborból zsákmányra csak tisztjük engedélyével s csak akkor mehetnek ki, ha a tábor hiányt szenved húsban, kenyérben s takarmányban. A zsákmány örve alatt bármiféle rablás, lopás, kártevés tilos, aki disznót lő, attól el kell venni a puskát.⁷⁷

Az első nagyobb, egy helyben történő katonai akció, Szatmár várának ostroma idején már főcommissárius gondoskodott a hadak ellátásáról, elsősorban a legnehezebről: az élelmezésről. 1703. december 4-étől Gyulai Ferenc, majd 1704. február 26-tól Boros Zsigmond volt az ostromló sereg főcommissáriusa.⁷⁸ Mindkettőjük feladata kimondottan csak a hadak élelmezése volt. Az adatok szerint munkájuk abból állt, hogy a szükséges élelmet — amit a korabeli katonai élelmezési norma szerint állapítottak meg — és abrakot kivetették a vármegyékre. Gyulai Ferenc már 1703. december 5-én 6250 orális és 3934 equilis porciót rótt Szatmár, Közép-Szolnok,

Máramaros, Ugocsa vármegyére, Szabolcs megye 3, Belső-Szolnok 2 járására, valamint Kővárvidékre. A korabeli élelmezési kulcs katonánként havi 60 font húst, fél köből lisztet, lovanként 1,5 köből abrakot irányzott elő. Vagyis a fenti kirovás összege: havi 375 000 font hús, 3155 kassai köből liszt és 5901 köből zab. Ezenkívül a fenti megyéknek 375 forint 72 dénár készpénzt kellett fizetnie, s összesen 190 szekeret kiállítania. A terhek zömét, kb. kétharmad részét Szatmár és Máramaros viselte.⁷⁹

Persze a gyakorlatban egyáltalán nem volt ilyen egyszerű az ellátás biztosítása.

Ugyanis a vármegyék, amelyeknek a kirótt élelem- és takarmánymennyiséget a falukról össze kellett gyűjteni és a táborba szállítani, inkább azt szerették volna, ha a hadakat osztják szét a kijelölt falvakra, s azokat a parasztság közvetlenül élelmezi. Ez a módszer a régi kuruc hagyományokat követő katonaság előtt is szimpatikus volt — ne szépítsük — azért, mert lehetőséget adott a különböző visszaélésekre, egyéni szerzésekre. 1703. december 14-én Sennyei István, az ostromló hadak parancsnoka írja a fejedelemnek a szatmári táborból: „Melyre nézve volt oly discursus a vármegyék közt, hogy jobb volna talám, hogy seregekre felosztanák az falukot, és maga a vitézlő rend exigálná a magáét, elégtelenek lévén a vármegyék, hogy a mindennapi administ-ratiót véghez vitessék.”⁸⁰ A Szatmár alatti hadak élelmezését a megyék valóban nem tudták teljesen biztosítani, s a fiskális és Rákóczi-birtokok igénybevétele nélkül csőd következett volna be, ezért Ramocsaházy György tiszántúli fiscális praefectus utasítást kapott a segítségre, s ezekről a birtokokról sok szállítmány futott be.⁸¹ A megyék is szállítanak ugyan,⁸² ennek ellenére szükség van a fejedelem közvetlen beavatkozása-ra is: Szeged alatti táborából 1704. július 22-én rendeletet küld Ugocsa vármegyé-hez: 98 köből lisztet, 56 mázsa húst, 4 szekeret és 2 gyalogembert küldjön késedelem nélkül az ecsedi prófuntházhoz, hogy Orosz György főinspector és Zoltán Farkas commissárius a szatmári bloquáda hadait élelmezhesék.⁸³

Ez a kirovás azért figyelemre méltó, mert tudomásunk szerint az első kísérlet a terhek tervszerű és arányos elosztására. Másrészt megállapítható belőle, hogy a hadsereg élelmezésének terheit még így is a hadszíntér kb. 50 km sugarú körzetében élő lakosság viselte. Ezt az utak akkori, különösen őszi—tavaszi állapota és a szállító-eszközök primitív volta vagy éppenséggel hiánya eléggé megmagyarázza.

A közvetlen ellátási módszerek következményeinek legalább enyhítését célozták az utólagosan történő elszámolások. A fejedelem pl. 1705. július 29-én, majdnem egy évvel később, utasította Orosz Györgyöt: számoljon el Ung megyével a Szatmár környéki hadaknak szállított élelemről. Ennek során kitűnt, a megye egyik sérelme az volt, hogy a hadak a szállító szekerek vonómarháit is levágták.⁸⁴ (Ez egyébként általános jelenség volt.)

Az 1703—1704-ben Szatmár várát ostromzó kuruc csapatok élelmezése és takarmányozása a vár körzetéből történt, elsősorban Szatmár megyéből, de jelentős szállítmányokat küldött Szabolcs, Bihar, Ugocsa, Máramaros és, mint említettük, Ung megye, sőt Debrecen és a hajdúvárosok is. A terhek nagyságát Szatmár megye 1705. július 21-i kimutatása demonstrálja, kb. 500 000 forintban adva meg csak a megye által szállított élelem és takarmány értékét, valamint az elszenvedett károk összegét.⁸⁵ Körülbelül hasonló módon történt a tokaji ostromló csapatok élelmezése is 1703 utolsó hónapjaiban.⁸⁶

Rövid, néhány hónapos hádjárat alatt, 1704-ben Károlyi Sándor is megkísérelte, hogy az élelmezési apparátust a Dunántúlon kiépítse. Az ellátás bázisát itt is a fiskális, illetve a lefoglalt birtokok, főként az azokon lévő majorsági üzemek készletei képezték. Károlyi hadbiztosai (Dávid Imre, Akay István, Luka Benedek stb.) sorra járták ezeket a birtokokat, s a gabonát és takarmányt a megyéktől igényelt szekereken a táborba szállították, s ugyancsak oda hajtatták a vágómarhákat is.

Egyik legnagyobb gondjukat a szekerek hiánya okozta, aminek viszont jórészt a hadak fegyelméletlensége volt az oka. Dávid Imre 1704. március 6-án Csepregről jelenti az akkor Kismartonnál táborozó Károlyinak: 400 köből lisztet s 300 köből zabot küldött. Élelem itt lenne elég, de szekér nincs, mert a vármegyék elpusztultak. Az is baj, hogy azokat a szekereket, amelyek élelmet vittek a táborra, nem engedték vissza, így senki sem mer szekeret adni. Most Vas megyétől kért 200 szekeret, ugyanakkor sürgeti a táborról is a szekerek visszaküldését.⁸⁷ A fiskális birtokok majorsági üzemeiből elszállított készletek mennyisége olyan nagy volt, hogy ez már akadályozta a további gazdálkodást.⁸⁸

A túlzott igénybevétel jeleivel tehát itt is találkozunk, legalábbis néhány körzetben. Akay István Sopronudvardról 1704. március 7-én részletesen írt erről Károlyinak: „Az itt való kerül s belül lévő szegénység untalanul engem búsítanak, hogy írjak mellettek Nagyságodnak, ne bánjanak úgy velek, az mint eddig bántak, mert kéntelenek léznek pusztára hadni a falukat. Igaz dolog, hogy igen consoláltatott ezen Nemes Vármegye az Nagyságod méltóságos resolútiójával, hogy tudniillik a fiscális jószágokbul légyen az ármádának azután provisioja, az mint hogy Dávid Imre úr szorgalmatoskodik benne; de az által ennek az felső processusnak, a ki még taliter, qualiter megmaradott, semmi könnyebbségi nincsen, mert Nyéken, Lakompakon és Kaboldban levő vitézli rendnek untalan köll victuália, s szénát és abrakot praestálni, ebben az Vármegyében pedig sohul kevesebb széna s abrak nem terem, mind ezekben az falukban, mellyeknek említett vitézli rendet kell tartani.” Fülesen még van fiskális gabona, ő már elkezdte örletni is, és a szegénység számára nagy könnyebbség volna, ha a hadakat abból élelmeznék.⁸⁹

Ugyanígyennek ábrázolja a helyzetet 1704. március 12-én Vitnyédy Zsigmond Moson megyei alispán is. A sok fel-alá járó had nagy károkat okoz, semmibe veszik a fejedelem és Károlyi utasításait, a fiskalításokat feldűlják, a vármegye által a táborba irányított élelemszállítmányokat útközben elszedik, a szekereket és lovakat elviszik, ha ökrökkel húzatják, azokat vágónak elhajtják. Ő nem is vállalja ilyen körülmények között az alispánságot.⁹⁰

A szervezetlenségen a községi adminisztráció próbált segíteni. Hevenesy János, a hivatal ideiglenes vezetője 1704. március 13-án tájékoztattott a tett intézkedésekről. A keresztúri és lakompaki annonáriában 30—30 sütökemencét állítanak fel, Borostyánkő prófuntolását Niczky Sándor végzi, Vörösvárott Gombos Miklós, Szentgotthárdon Vinkovics János a főcommissárius. A Csáktornyan és Alsólendván elhelyezett hadak annonae prefectusa az alsólendvai tisztartó. Azon lesznek, hogy a hadakat mindennel ellássák.⁹¹

Károlyi Sándor éppen dunántúli hádjáratának tapasztalatai alapján két tervezetet is készített a hadellátás megszervezéséről. Az első 1704 májusából való, ebben azt javasolja a fejedelemnek, hogy az ország 6000 adóportájára egyenként 30 forintot

vessen ki, ami 6 hónapra 1 080 000 forint pénzbevételt jelentene, amiből a hadellátás is megoldható volna.⁹² Másik tervezete közvetlenül a hadellátás megszervezését tárgyalja. Ezt a projectumot a körmendi táborból, 1704. július 7-én küldte meg Rákóczi-nak. A tervezet egészét áthatja a három nappal előbb Rabatta ellen győzelmet arató Károlyi túlzott optimizmusa, s kevéssé számol benne a gyakran lehangoló realitásokkal. Részletesen tárgyalja a különböző gazdasági, pénzügyi, hadellátási, fegyvergyártási ágazatok rendezésének és megszervezésének módozatait. A hadélelmezést szerinte úgy oldhatták volna meg, ha a fiskális domíniumok készleteiből profuntházakat állítanának, amelyekben lisztből, gabonából, abrakból, sóból mindig megfelelő készlet áll rendelkezésre.⁹³ A pénz, a készletek és a szakemberek hiánya azonban őt is megakadályozta abban, hogy ezt a tervet megvalósítsa dunántúli hadjáratai idején.

A hadellátás szervezetségének magasabb fokát jelentette Forgách Simonnak, a császári hadsereg volt tábornokának, 1704 márciusa óta Rákóczi hívének egy tervezete, amelyet 1704. október 7-én Gács várában készített. A projectum 16 pontban utasítást tartalmaz a hadsereg élelmezésére, abrakkal való ellátására és annak technikai lebonyolítására. Célja nyilván az volt, hogy az 1704 őszén az eredménytelen fegyverszüneti tárgyalások után a Felvidék nyugati részének felszabadítására induló hadsereg ellátását biztosítsa s szervezetté tegye. Ez volt az első olyan hadjárat, amelyben a felkelő csapatok zöme koncentráltan részt vett, s a kitűzött katonai cél elérése nyilván elsősorban az ellátáson múlt, ezért azt az eddiginél jóval magasabb szintre kellett emelni.

Forgách tervezetét azért is érdemes közelebbről tanulmányozni, mert az általa lefektetett alapelvek részben az addigi gyakorlaton alapultak, részben pedig a háború egész folyama alatt az ellátás lényegében és nagyjában az általa leírt módon történt. Tervezete egyébként figyelmeztet arra a szervezeti egyezésre is, ami a császári és a kuruc hadsereg hadtápszervezete között fennállt. Rákóczi felső tisztikarának nagy része előzőleg a császári hadseregben szolgált, tehát természetes, hogy a kuruc hadsereg szervezetében és működésében erősen tükröződött a Habsburg-hadsereg hatása.

A kivetés alapja Forgách szerint az 1702. évi portaszám. Egy porta után a vármegyék havonta 12 pozsonyi mérő lisztet, 20 mérő abrakot, 3,5 mázsa húst és 3 porta után „két fennálló szekeret” adnának. Ezt a megrótt megyéből szállítanák a táborra, vagy a táborhoz közel a megyei commissáriusai készpénzért megvennék, s onnan vinnék a táborra. Ez utóbbi módszer tehát a piaci viszonyok bizonyos fejlettségi fokával és felhasználásával számolt. Minden vármegye tartson egy commissáriust, aki a kivetett élelmiszert, abrakot egy bizonyos helyen tárolja, s bármikor a Commissáriátusság által megadott helyre szállítja. Egy másik megyei commissárius pedig a táboron legyen, és kollégájától átvéve a szállítmányt, elismervényre adja át a Commissáriátusságnak, egyúttal ügyelve a megyéjebeli fennálló szekerekre is. Minden hónap végén az átvételi elismervények alapján el kell számolni a vármegyékkel a szállított élelemről és takarmányról. Zemplén vármegye 194, Sáros pedig 176 porta után a kassai ostromló sereg, valamint a szendrői, tokaji, szepesi és más várak őrségének élelmezéséről gondoskodik.

A hadak élelemellátását úgyszólván teljes egészében kenyérből és húsból biztosították. Forgách tervezete ezekről is egészen részletes utasításokat ad.

A kenyérellátás biztosítására Forgách elképzelése szerint Szécsényben vagy Ba-

lassagyarmaton prófuntházat kell állítani, mégpedig minél sürgősebben, „hova is állíttassék bé bizonyos alkalmas prófuntmester egy vicéjével együtt, négy péekkel. . .”. Ők gondoskodjanak a beszállított gabona őrléséről, a lisztből azután részben helyben süssenek kenyeret, részben a vármegyék által készítendő 1000 hordóban szállítsák a szükséges helyekre a hadakhoz. Egy pozsonyi mérő lisztből 24 darab négyfontos kenyeret kell sütniök. A Commissáriátusságnak kellett sóról is gondoskodnia, minden hadakozó személyre havonként 1 fontot számítva, a prófuntházakban pedig 2 pozsonyi szapu liszthez 3 font sót kellett a kenyérsütésnél felhasználni a pékeknek.

Húsellátás terén megkülönböztettek fizetett és fizetetlen hadat. Az előbbieknél pénzen kellett a húst a Commissáriátusság által állított mészárszékeken megvásárolni. A mészárszékek húsellátását részben a vármegyék által szállított marhákkal, részben a fiskális birtokok dézsmasertéseivel biztosították volna. A fizetetlen hadak naponta fejenként 1 font húsról tarthattak igényt, legalábbis a rendtartás szerint ennyi járt volna nekik. Az ilyen hadak rendszerint élőállatot kaptak, ennek bőrét és faggyúját azonban vissza kellett adniok a Commissáriátusságnak, amely azt városokra kiadva, cserzett bőrt, lószerszámot, csizmákat, juhbőrből ködmönöket készíttetett. Ezeket a felszerelési és ruházati tárgyakat egy megbízott commissárius a táboron pénzért árulta.

Egy ilyen létszámú sereg rendszeres ellátása természetesen bőven adott szállítási gondokat is, amelyeket a tervezet úgy akart megoldani, hogy minden 100 emberből álló zászlóra számítva 2 szekeret, a Commissáriátusság rendelkezésére pedig külön 40 szekeret állított be.⁹⁴

Forgách Simon tervezetének gyakorlati megvalósítását módunkban áll ellenőrizni is, mert 1704. október 18-ról rendelkezünk egy kimutatással az ipolysági tábor által igényelt és fogyasztott élelemről és abrakról. A felkelő sereg 1704. október végéig, a gyöngyösi, majd a selmecebányai békealkudozások alatt Ipolyság környékén táborozott. Az idézett kimutatás a sereg létszámát kb. 18 000 főre teszi (176 zászlóra, amiből 135 lovas, 41 pedig gyalogos). Kenyérből naponként és személyenként 2 fontot kapott a katonaság, így havonta 11 400 pozsonyi szapu liszt kellett a kenyérsütéshez. Húsból állandó volt a hiány, ezért csak minden másnap osztottak fejenként 1 fontot, vagy két nap után egy nap nem volt hús; de még ezzel a csökkentéssel is havi 3600 mázsát irányoztak elő.

A 14 000 ló takarmányozása szintén nem kis feladatot jelentett. 14 lóra számítottak 1 pozsonyi szapu zabot, így havonként 30 000 szapu volt az igény, de a kimutatás megjegyzi: „Azomban nagy fogyatkozás lévén az abrakból, allig adattatik kétszer egy héten az hadaknak, a zabnak szűk volta miatt.” Szénából havi 14 000 szekérral lett volna szükség, egy ló ugyanis elvileg havonta egy szekérral kapott.

Érdekes a kivetés a vármegyékre. Itt természetesen — hiszen háromszor nagyobb seregről volt szó, mint Szatmár alatt —, az ellátási körzet is jelentősen megnőtt. „Ezen tábornak tartására rendeltetett” Borsod, Gömör, Nógrád, Zólyom, Liptó, Bars, Nagy- és Kishont vármegye, amelyeknek összesen 839 és fél porta után havonta 9640 szapu gabonát vagy lisztet, 2937 mázsá húst, 16 785 szapu zabot kellett szolgáltatniok. A szükségelt tételek azonban a vármegyékre kivetett összegeknél lényegesen magasabbak voltak, vagyis a hiány elég tetemes volt. Ráadásul egyes vármegyék már más

célokra is meg voltak terhelve. Bars és Hont vármegyéknek „succurrálni kell Selymce-re és Vihnyére” — ti. az ottani bányák ellátásához —, Bars megye verebéli járása az érsekújvári hadak részére rendeltetett. Ezek figyelembevételével a hiány még nagyobb: 4038 szapu liszt, 1358 mázsa hús és 17 190 szapu zab havi átlagban. Végül is kétszeres mennyiséget róttak havonta a megyékre, de mivel a zab még így sem volt elegendő, a búza egy része helyett zabot szedettek a vármegyékben (1 szapu búza = 2 szapu zab). A Commissáriátusság egyben kérte, hogy Szepes vármegyét is rendeljék a tábor ellátására, hogy így a környező megyék terhei némileg csökkenjenek. Ezenkívül a fiskalitásokban lévő gabona is a hadak rendelkezésére állt. A jász hadak élelmezését önmaguknak kellett fedezniök, s ezt úgy oldották meg, hogy a táboron a Commissáriátusság élelmezte őket, az elfogyasztott mennyiséget pedig a Jászság a szolnoki prófuntháznak adta meg. Így megtakarították a jelentős szállítási terheket.⁹⁵

Bár a központi élelmezési szervezet ebben az esetben már jóval hatékonyabban működött, de a hiányok miatt a hadműveleti területen élő lakosság készleteinek igénybevétele mégsem maradt el. A hadjárat eredményeként elesett ugyan Érsekújvár, miután a béketárgyalások nem vezettek eredményre, de utána a vár és környéke katasztrofálisan rossz élelmezési viszonyok közé került. „Az lelkem irtózik — írta Bercsényi a fejedelemnek —, amikor Újvár állapotjáról gondolkodom; itt semmi sincs, ha valami gabonácskát kaphatna is ember belí: nincs liszt; kilső malomtul elreked, belső egy, s az is rossz.” Széna, puszkapor szintén hiányzik.⁹⁶

A hadsereg központilag biztosított élelmezését szolgálták, vagy legalábbis az erre való törekvést mutatták a magazinumok, a prófuntházak is. Ezek lassan-lassan behálózták az egész országot, feladatuk az volt, hogy a bennük felhalmozott élelmiszerral biztosítsák a környékükön táborozó hadak élelmezését. Természetesen elsősorban a nyugati országrészekben voltak sűrűbben ilyen élelmezési bázisok. 1707-ben Sasvár, Detrekő, Jókő, Vitence, Szomolyán, Nagyszombat, Vödred, Séllye, Senthe, Nyitra, Ivánka, Surány, Léva, Verebély, Kistapolcsány, Gyöngyös, Szécsény, Balasagymart és Hatvan városokban volt prófuntház vagy valamilyen élelemraktár.⁹⁷ A Dunántúlon 1706-ban, amikor ott az egész hadtápszervezetet reorganizálták, prófuntházak vagy magazinumok állottak: Kapuvár, Keszővár, Csorna, Pápa, Palota és Simontornya helységekben.⁹⁸ 1704-ben kenyérsütő helyek működtek még Óvárrott és Sárvárrott is.⁹⁹

Természetesen a legfontosabb várakban is igyekeztek részben az ott állomásozó őrség élelmezésére, részben az esetleges ostromokra minél nagyobb mennyiségű lisztet, gabonát, abrakot, fát, füstölt húst, sót, szalonnát, bort stb. felhalmozni. Különösen jelentős készleteket tároltak Érsekújvárban, amely a Felvidék nyugati részének, a bányavárosoknak legfőbb védőbástyája volt. Érsekújvár élelmezése különösen 1708 ősze, a trencsényi csata után vált nehéz feladattá, mikor a császári csapatok elfoglalták a bányavárosokat. Megtartása katonai szempontból sorsdöntő volt, ezért élelmezésére külön szekérkaravánokat indítottak, néha egészen Kassa alól, erős katonai kísérettel, hogy áttörjenek a császári csapatok gyűrűjén. A szükséges élelem előteremtése a már pestistől szenvedő, inflációtól és rossz terméstől sújtott területekről nem volt könnyű, maga Rákóczi vagy Bercsényi volt kénytelen ellenőrizni az ezzel kapcsolatos munkákat.¹⁰⁰ Ugyancsak nagy készletek, magazinumok és prófuntházak voltak Kassán, Egerben, Ecsedben, Szolnokon, Munkácson is.¹⁰¹ A hadak élelmezését szolgáló

prófuntház természetesen megtalálható jóformán minden kisebb-nagyobb erősségben is.¹⁰² Minthogy a várak, erősségek szerepe 1708 ősze, a trencsényi csata után megnőtt, a hadsereg vezetői ellátásukat igyekeztek mindenképpen megoldani.

A magazinumok, prófuntházak bizonyos önálló személyzettel és adminisztrációval rendelkeztek. Természetesen alá voltak rendelve a Commissáriátusságnak, illetve az illetékes districtuális commissáriusnak, az elszámolás és ellenőrzés rendjét a *Regulamentum* részletesen szabályozta. A prófuntházak funkciójáról, személyzetéről, ennek feladatairól érdemes pár mondatot ejteni, példaként ismertetve az érsekújvári prófuntház alkalmazottainak kötelességeit.

Felelős vezető: a prófuntmester. Pontos listát kellett vezetnie a szemes gabona és a liszt bevételéről és kiadásáról, vigyáznia kellett, nehogy több porció menjen ki, mint a gvarnizon tényleges létszáma. Ugyanis a tisztek egyik kedvelt csalási módszere mind a várórségnél, mind a mezei hadaknál az volt, hogy az élelmezési és egyéb költségeket több személy után vették fel, mint csapatuk tényleges létszáma. A prófuntmester ügyelt a molnárokra és a sütőkre. Különösen ez utóbbiaknál kellett vigyáznia a létszámra, s arra, nehogy valami csalárdságot, lopást kövessenek el. A prófuntház felszereléséről, a tűzifa beszerzéséről, a sütőház, magazinum és környéke tisztántartásáról is neki kellett gondoskodnia. Fizetésén kívül a szokásjog alapján a korpából való jövedelem is az övé volt, de Érsekújvárott ezt, nyilván a szorult élelmezési helyzetre való tekintettel, megvonták tőle. A prófuntmester a commendáns bizalmi embere volt: a raktáron lévő élelmiszerkészletről állandóan tájékoztatnia kellett a vár parancsnokát és a vár prefektusát.¹⁰³

Kassán, szintén 1710-ben, amikor a császáriak előnyomulása miatt a felkelésnek ez a centruma veszélybe került, igyekeztek nagyobb élelemmennyiséget felhalmozni. A meglévő annonária mellett ún. Conservatóriumot (élelmiszerraktárt) állítottak fel, ennek kezelését azonban az annonáriabeli tiszteknek kellett ellátniuk.¹⁰⁴

A hadélelmezés másik formája, amely mondhatni teljesen a parasztságra nehezedett, a téli kvártélyozás volt. Eszterházy Antal rendelete szerint (Sümeg, 1708. december 1.), amely a *Regulamentum* idevonatkozó részletes előírásain alapult, a Dunántúlon a kvártélyozás rendje a következő volt.

A regimentek szétoztását a vármegyék között a kiszolgáltatandó orális és equilis porciók meghatározásával a Commissáriátusság végezte. Az ezrednek a kijelölt megyébe kellett vonulnia, ahol a „Nemes Vármegye tisztjei akaratjával” helységekre osztották szét a katonákat, de lehetőleg úgy, hogy az ezred ne legyen túlságosan szétszórva, s hirtelen katonai akció esetén gyorsan össze lehessen vonni a katonaságot. A közkatona „gazdája által illendő mód szerint naponként készíthető házmond-kosztjával, a lovára kívántató, nem válogatva, hanem a szegénységtől kitelhető akármí szerbül álló, regulamentaliter, annak 4-ik részének 3-ik és 4-ik punctumiban leírt, vagy ad summum három pozsonyi szapu abrakkal, csapva, contentáltassék, és ha széna ahol nem volt, szalmát is elvenni tartozzék.” Széna és abrak helyett készpénzt a katonának nem volt szabad elfogadnia vagy követelnie. Ha szolgálatra vezényelték ki szállásáról, akkor egy orális porció után 15 pénzt vehetett fel a gazdától a koszt helyett, abrakját forsponton köteles volt elvinni magával, a szénát és szalmát azonban nem.

Ugyanakkor Eszterházy rendelete nyomatékosan hangsúlyozza, hogy „semmi

gazdálkodásra, szénán vagy szalmán s szálláson kívül, megszállása alkalmatosságával is a helységeket és lakosokat erőltetni, annyival is inkább forspontadásra, se tisztek, se közszemélyeknek ingyen meg nem fog engedtetni.” A tisztek közül azok, akik nem természetben, hanem készpénzben kapják ellátásukat, abból a pénzből kötelesek élni. Hogy a kvártélyozás rendben történjék, minden regiment mellé egy commissáriust rendeltek, aki havonta elszámolt a megyei tisztekkel a lakosok által adott szolgáltatásokról. Az utasítás megtiltotta a tiszteknek, hogy saját ügyeikben, azaz „magok privátumában s oeconomiajuk folytatásában” regimentbelieket küldözgessenek, s azok részére „minden gazdálkodás, étel, ital, forspontadás” kívántassék. Előírta az utasítás, hogy a szökevényeket és „a szegénységet pusztító kóborlókat persequálni és irtani tartozzanak a tisztek”.

Az 1708. december 1-jével kezdődő kvártélyozási időszakra a dunántúli vármegyék összesen 14050 orális, 11520 equilis porcióval voltak megróva, 1124 porta után.¹⁰⁵

Kétségtelen tehát, hogy Rákóczi igen komoly erőfeszítéseket tett s jelentős eredményeket ért el a hadsereg élelmezésének megszervezésében. A reális értékeléshez azonban az is hozzátartozik, hogy a hadsereg élelmezése gyakran akadozott, az ellátó apparátus sokszor nagy kihagyásokkal dolgozott. A Commissáriátus és a vármegyék tisztviselői nem egyszer rosszul vagy egyáltalán nem végezték el munkájukat. A központi élelemraktárak sem rendelkeztek mindig olyan készletekkel, hogy a környezetükben állomásozó csapatokat el tudták volna látni, máskor az apparátus rossz munkája miatt elegendő készletek mellett is ellátási gondok keletkeztek. Ezért igen gyakran vissza kellett térni a kezdetlegesebb ellátási formákhoz: a hadak önmagukat élelmezték a táborhelyük környéki falvakból. A Commissáriátusságnak kiadott rendeletek és a *Regulamentum universale* ezt az eljárást is szabályozták ugyan, de a XVIII. századi alacsony termésátlagokat ismerve tudjuk, hogy egy-egy falu viszonylag csekély élelemfőlősleggel rendelkezett, s ha egy-egy körzetben nagyobb számú had huzamosabb ideig állomásozott, csakhamar kielte a falukat.

Ha a rendelkezésünkre álló gazdag forrásanyagot átfésülve csak néhány adatot emelünk is ki, ezek eléggé bizonyítják, hogy a hadak élelmezése mindvégig súlyos gondot jelentett a szabadságharc vezetőinek.

1705. augusztus 2-án Bercsényi panaszkodik a fejedelemnek: „Egy-két napnál tovább miként tarthassam étlen az hadat? lehetetlen. Ha általszorulunk az Vágon: ott sem lesz mit ennyi.”¹⁰⁶ Szeptember 27—28-án Bottyán jelenti Károlynak: ezen a pusztai vidéken „az katonaság az éhség miatt elszéledett, — kiknek bizony nehéz is üres hassal éjjel-nappal portázni, strázsálni . . .” Most is „felinek nem jutott kenyér, csaknem éhen elvesznek szegények”.¹⁰⁷ Ugyanazon év telén a fejedelem kénytelen volt még a felmentett helységeket is újra megterhelni. 1705. december 10-i rendelete id. Barkóczy Ferenchez, Debrecenbe: minthogy a környékbeli helyeket az impositiók alól felmentette, most azonban mégis szükségessé vált, hogy a hadnak élelmet adjanak, mindenről állítson ki nyugtát, s ha Krucsai Márton kerületi hadbiztos odamegy, készpénzzel fog fizetni.¹⁰⁸ 1705 őszen tényleg a Szabolcs, Bihar megyei helységeket, a hajdúvárosokat látták el kenyérral, abrakkal, vágómarhával Barkóczy Ferenc és Károlyi Sándor hadat.¹⁰⁹

A Dunántúlon is hasonló állapotok vannak. Réthey György ezredes Sümegről

1707. március 7-én írja Eszterházy Antalnak: „... a had is annyira elkedvetlenedett, mert 12 napja is nem lévén kenyere és abrakja...” Somogyi Ádám egy héttel később ugyanezt jelenti: a hadak oszlanak, mert „volt olly hét, kenyeret sem látott az katona”.¹¹⁰

Ugyanígy panaszkodik Bottyán is. Érsekújvárról 1708. március 16-án a fejedelemnek írja: az élelemhiány miatt a katonaságot nem tudja csoporton vagy az ellenséghez közel tartani, a katonák közül „sokan már az szükségét s ruhátlanságot elunván, szaporán szöknek az ellenséghez...” Ugyanezt közli Bercsényivel is. „Már is az katona szaporán szökik az ellenség közé, az sok koplalás, ruhátlan- s költségtelenség miatt.” A Commissáriátusság képtelen feladatát ellátni, Csáky István azt felelte neki: ő „nem hólyag, hogy felfújják...”, az pedig a katonának nem elég. Onnan fog venni, ahol van: majd a szegénységre limitálja a hadak eltartását.¹¹¹ A helyzet júniusban sem változott, s Bercsényinek ezt kénytelen írni: „De az énrajtam nagy kín és baj, hogy semmi kenyér és vágó nincs, só is kevés, — mostani indulásomkor is csak két napra való provisiót sem adhatnak az milítiának...” Kéri, hogy „az Commissáriátust méltóztassék ösztönözni, hogy jobban provideáljon az milítiáról.”¹¹² 1708. október 17-én Bercsényi is így tájékoztatja a fejedelmet: „... most is csak kölcsönkenyérrel tartom az hadakat már régen...”¹¹³ 1708 elején Trencsén megye kéri Bercsényit, hogy Révay Imre ezredét ne kvártélyozza be a megyében, „hogy úgy is immár agonizáló szegénységünk végső pusztulásra ne jusson”.¹¹⁴

A következő évben csak fokozódtak az ellátási problémák. Kókay Márton ezredes írja Bottyánnak: a postirungban a lovak számára minden élelem elfogyott, s hogy el ne pusztuljanak, hazaküldi őket a Jászságra, a lovasok hajdúkká lesznek.¹¹⁵

Bottyán levelei is tele vannak panasszal. A fejedelemhez Szécsényből 1709. február 8-án így ír: „Ezen Nemes Nógrád vármegye is annyira exhauriáltatott, hogy csak alig tengődik az milítia; iderendelte ugyan Darvas Ferenc Provinciális-Commissárius Uram Heves vármegyét pro subsidio: de onnit sem hoznak; soha se commissárius, se vice-ispány körülöttem magát nem mutatja, se nem provideál, ha penig valahol valami kis excessus történik, — nem győzöm ez sok lamentációt hallgatni.”¹¹⁶ Az élelmet egyre nehezebb volt előteremteni. „Hanem kenyeret kell erőltetnem, mert itt semmi rendi, hanem csak házonként darabolt kenyérrel faluról falura szedik az hadaknak” — írja Bercsényi Rákóczinak Rozsnyóról 1709. július 18-án. „Jót ád Isten — folytatja tovább —, csak kenyere s bocskora vóna az hajdúnak az lábába, s valaska az markába, talám jobban maradna, — mert csak szökött már el 500 recrutta...”¹¹⁷ Rákóczi sem tapasztal különbet. Sárospatakról 1709. július 20-án írja Bercsényinek: „Károlyi hadában nagy az éhség; négy napra egy prófont: mégis az ingét, fegyverét adja az kenyérért s oszol.”¹¹⁸ 1709-ben a Szepességen beszállásolt ezredek maguk szedték fel a *Regulamentum* szerint járó élelemmennyiséget, de közben sok kárt okoztak a lakosságnak, elsősorban a regulamentáris előíráson felüli étel- és italköveteléssel. Bercsényi összeíratta a kárt, hogy az ezredek pénztárából fizettesse ki a parasztságot.¹¹⁹

Az 1709. évi termés országszerte igen rossz volt,¹²⁰ ami azután 1710-ben tovább növelte az élelmezési nehézségeket. A felkelés területileg amúgy is összezsugorodott, s a kivetett élelemmennyiséget csak katonai erővel lehetett behajtani, vagy még úgy sem. A Zemplén vármegyére kirótt 13 000 köböl gabonát és 6500 mázsa húst pl. egy

egész regiment próbálta beszédni.¹²¹ Sőt, Sáros vármegyén duplán is behajtották a kivetett gabonamennyiséget, s ráadásul a szegénységtől még pénzt is követelt a katonaság.¹²²

A hadak élmezésének ezeket a fogyatékoságait elsősorban természetesen a parasztság sínylette meg. Ez nem kis gondot okozott a katonai vezetőknek. Bottyán írja erről Bercsényinek: „A quártély, postérung ezen nyavalyás Nyitra vármegyét bizony úgy megcsinálta, hogy sok helyeket üressen hagy a szegénység. Méltóságos Generális-Commissárius Uram csak oda dirigál: a szegénységgel segítsük magunkat, — de ahhoz biz itt ezután nem bízhatunk, vége annak . . .”¹²³ Ezek után nem csoda, hogy Bercsényi ezt jelenti a fejedelemnek: nagy a zúgolódás a terhek miatt az országban, megunták a „prófuntkérő commissáriusokat”.¹²⁴

Sáros vármegye sorsában Nógrád is osztozik. A vármegye 1709. április 15-én elpanaszolja Bercsényinek: nem elég, hogy Károlyi Sándor 5000 kila búzát vetett ki rájuk, most a Commissáriátusság is utasította őket: adják meg Balogh István brigadérosnak az általa kölcsönadott 1992 kassai köből gabonát. Amikor nem fizettek, Csáky István generális főcommissárius azt válaszolta Balognak: katona kegyelmed, miért nem tudja, hogy kell megvenni a gabonát a vármegyén? Erre most hadaival hajtja be a búzát.¹²⁵

A fejedelem is tisztában volt azzal, hogy pl. a téli kvártélyozás igen súlyos terhet jelent a parasztságra. Ezért 1709 őszén a hadak elosztásakor „a tavalyi rendeléshez képest nagy defalcációt tétetett a vármegyéknek, s többre is kívánt volna condescendálni, ha a hadi szükség engedte volna”.¹²⁶

Persze valóban nem volt más megoldás. A lengyel hadaknak is 18 falu volt assignálva, de a parasztokat olyannyira nyomorgatták, hogy három falut üresen hagytak.¹²⁷

A parasztság a hadak zaklatása, zsákmányolása ellen nemigen tudott védekezni, végső szükségben legfeljebb elhagyta faluját. Mivel azonban a lakosság elfutása veszélyeztette a hadak ellátását, 1709. április 5-én Eszterházy Antal kemény parancsot bocsát ki a dunántúli megyékhez: „Nem kevés szívem fájdalomával kölletik exprobrálnom ezen Tekintetes Nemes Vármegyéknek igaz hazafiúságotul eltávozott vigyázotlanságát, mely által annyira jutottanak gremiumiban lévő helységek, hogy nem kívánván conserválni az hadak alimentációjának nagy rövidségével és az által mindnyájunknak utolsó veszedelmire célzó, szeker hátán, minden órán elfutó-félben litelekkel extremitásunkat prosperálhotjuk; sőt némelyek az erdőt nyakokban vévén, ottan lappanganak, sőt méltán tarthatok attul, hogy az erdőnek megzöldülésével többeket is el ne nyeljen — melybül nem egyebet, hanem utolsó romlásunkat remélhetjük, egész országostul elfutott vagy még elfutni kívánó szegénység által nem praestálható contributióknak defectussi miatt. . .” Persze, a parasztság számára kevés vigasztalást jelentett, hogy Eszterházy szerint a császáriak a kurucok által követelt szolgáltatások két-háromszorosát kívánták.¹²⁸

Perjés Géza megállapításai¹²⁹ is egyértelműen utalnak arra, hogy a hadellátásnak talán egyetlen szektora sem függött annyira az ellátóapparátus jó vagy rossz munkájától, mint éppen az élmezés és takarmányozás. Számításai szerint ugyanis a megtermelt készletek általában elegendők lettek volna a hadak élmezésére, de a szervezetlenség, a gyakran „tervszerű” pazarlás, a tudatos égetés és pusztítás, a tiszték és a

commissáriusok hanyagsága, lopása és korrupciója, a szállítás katasztrofális elmaradottsága miatt mégis a hadak szervezett élelemellátása és takarmányozása szinte sohasem volt biztosított. A hadművelleti területről való ellátás pedig melegágya volt a visszaéléseknek, s szükségszerű következményként eredményezte a parasztsággal való viszony elmérgesedését.

8. A szállítás

Végezetül a hadellátáson belül egy igen komoly gondot okozó területet kell megemlíteni: a szállítást. A korabeli szállítóeszközök alacsony teherbíró képességét (a *Regulamentum universale* a szekerek teherbíró képességét 10 akkori, mai 5,6 mázsának vette), de még inkább a XVII—XVIII. századi útviszonyokat ismerve, bizonyos, hogy a hadak élelmezésére, ellátására, felszerelésére szükséges anyagmennyiség eljuttatása egyik megyéből, netán országrészből a másikba, pl. a Felvidék keleti részéről a Dunántúlra, nem volt könnyű feladat.

Amikor 1705 végén Bottyán elfoglalta a Dunántúlt, Bercsényi rögtön „fejér-, vöröspénzt, posztót s fegyvert is” küldött át.¹³⁰ 1707. április 28-án Szentgyörgyi Horváth Zsigmond kéri Pápáról Bercsényit, hogy az érsekújvári prófuntházból szállíttasson át lisztet a hadak élelmezésére.¹³¹ 1705 júliusában a bányavárosokban rézhajókat és szétszedhető hidat készítettek a francia mesterek, s ezek leszállítására „hajtják az egész országgrul, még Esztergom eleiről is, az szekereket...”¹³² 1705 márciusában a Soltnál készítő Duna-híd egyes elemeit és alkatrészeit Hatvanból vitték le szekereken.¹³³ 1706 májusában Érsekújvár megerősítéséhez szállítottak szállítmányokat, Bercsényi Bars, Hont, Zólyom és Nyitra vármegyéket kötelezte ehhez szekerek kiállítására, sőt karabélyos katonákat is adott a megyei tisztek segítségére.¹³⁴ 1708. április 22-én Rákóczi közli Bercsényivel: utasította Keczer Sándort, hogy Újvárbá szállíttasson muníciót, „ki is még Kassán létemben keresett volt pénzes szekereket: de azok mind Lengyelországban lévén, oly dispositiót tett, hogy az tavalyi campániátul megmaradt s az városoknak visszaadattatott artelleria-szekerek szállítsák fel...”¹³⁵ 1710. április 7-én ismét a fejedelem közli Bercsényivel: a szekerekkel, amelyek Kassára élést visznek, visszafelé küldjön Egerbe zsákokat. Az udvari karabélyosok és palotások szekereiből is prófuntszekereket fog készíttetni.¹³⁶

A szállítási feladatok ellátására a szabadságharc folyamán többféle megoldással, tervvel találkozunk, amelyek a szükséges szekerek előteremtését akarták biztosítani.¹³⁷ Azonban akár ingyen vették igénybe a paraszt igáját, akár fizettek érte valamit: a fuvarozás, a forspontozás súlyos terhei mindenképpen a jobbágyságra nehezedtek, bár a városok terhei közt is előkelő helyet foglalt el a szekerek kiállítása.

A szekerek előállítását a vármegyék intézték, a Commissáriátusság kivetése alapján, s ez az utóbbi végezte a szétosztást a brigádák, ezredek, a brigadérosok stábjá és a Commissáriátusság között. A kirovás a nádori porták alapján történt. 1708. április 5-én pl. Horváth Zsigmond, dunántúli főcommissárius 9 vármegyére (Sopron, Vas, Zala, Somogy, Veszprém, Fejér, Esztergom, Győr, Komárom) 1017,5 porta után 667 szekér kiállítását rendelte el a táborozás idejére, tehát május 1-jétől.¹³⁸ A vármegye a szekereket a parasztságra róttá. Télen szekerezés nem volt, ezért a hadsereg a

május 1-jére kiállított szekereket a téli kvártély előtt visszaadta, de ezeket a következő év májusára természetesen ismét ki kellett állítani.¹³⁹

Károlyi Sándor 1705. évi nyári, Gyula—Arad környéki hadjárata idején a csapatok élelmezését és ellátását a Szatmár—Ecsed—Debrecen—Mezőtúr útvonalon biztosították. A szállítást vármegyei és Debrecen által kiállított szekerek végezték. Dobozi István, az akkori főbíró Károlyi Sándor bizalmas embere volt, aki a tábornok gazdasági, politikai ügyeit intézte, levelezésük tehát feltétlenül hiteles adatokat nyújt, amelyből kiderül, hogy a város terhei közül a szekerek állítása volt a legnyomasztóbb: elvonta az igaerőt a földműveléstől és kereskedéstől, a munkaképes férfilakosság jelentős része állandóan távol volt, mert a hadak az élelmet szállító szekereket nem bocsátották vissza a hadjárat végéig.¹⁴⁰ Dobozi szinte minden levelében kéri Károlyit: a már hosszú ideje a táboron lévő szekereket bocsássa vissza.

A szekerek után bizonyos fizetés járt. Legalábbis egy 1705. évi tervezet szerint egy pár vonómarha után napi 10 garast, a gyalogmunkásoknak pedig 3 garast fizetett a Commissáriátusság. A tervezethez azonban Bercsényi gúnyosan hozzáfűzte: „Mikor az kongó arannyá válnék: magam is commissárius kívánnék lenni ezen dispositió mellett, — mert több hasznát venném, mint az generálisságnak!” Vagyis egyáltalán nem tartotta reálisnak a tervet, hiszen a kasszából „csak az hadakra sem győzik a fizetést”. Valóban, a szállítás gondjainál is a készpénzbevételek alacsony szintjébe ütközünk.¹⁴¹

A pénzügyi nehézségek ellenére általában arra törekedtek, hogy a hadsereg szempontjából használhatóbb és mindig rendelkezésre álló, ún. béres szekereket szaporítsák, ami persze nem volt olcsó megoldás, mert pl. 1706-ban, amikor az udvari karabélyosezred minden kompániájához 2—2 vasas, fedeles szekér állítását rendelte el a fejedelem, a szekér és ökrök előállításának költsége 100 tallért (azaz 200 rénes forintot) számítottak.¹⁴² Elég pénz sohasem volt, ezért mindvégig a vármegyék, azaz a jobbágyság által kiállított igaerő és szekerek végezték a szállítási munkák zömét. A fuvarozás a parasztság állami terhei közt egyike volt a legsúlyosabbnak, ugyanakkor a hadsereg mégis állandóan szállítási nehézségekkel küzdött, ami tovább fokozta az ellátási gondokat.

9. Ruházati ellátószervezet

A parasztfelkelésnek induló függetlenségi háború kezdetben talán éppen ruházatiában tükrözte leginkább a spontaneitást. Egyenruházatról ekkor természetesen még nem lehetett szó: a felkelők zöme paraszti ruhában, a császári sereg szökevényei a különféle ezredek egyenruhájában harcoltak; egyszóval bizony meglehetősen tarkabarka, elhanyagolt ruházatú sereg volt az, amelynek élén Rákóczi 1703 nyarán leereszkedett az Alföldre. Ruházatukat kezdetben a felkelők ugyanolyan módon biztosították, mint élelmüket: elsősorban az útjukba eső városoktól szerezték meg. „Debrecen, hajdú városokkal meghódultanak, az debreceni görögök 5000 köpönyeget, 5000 kalpagot ígértek pro data ejusdem gratia” — írta már 1703. augusztus 5-én Dévay Pál Gyöngyösről.¹⁴³ A kezdeti ruhaszerzési módszerekre jellemző az a levél is, amelyet 1703 őszén Kis Ferenc kuruc főhadnagy írt a Gács várába szorult nógrádi

alispánnak, Török Andrásnak és a többi nemesnek: hallotta, hogy a felkelők mellé akarnak állni, s segíteni szándékoznak őket. Nem kérnek sokat, „egy-egy dolmány-nak és nadrágnak való posztót veres angliait 40 emberig valót... és azon kívül kívánunk 40 pár cszímát, és a mellett borra valót...” Ennek utána ők is esküsznek, hogy a hitet leteszik, és úgy bánnak a nemesekkel, mint atyafiaikkal.¹⁴⁴ A felkelők tehát szükségesnek tartották a nemesek megnyerését, de előbb igyekeztek „megválni” őket. Zsolna városán is 8 vég posztót vontak a berohanó kurucok.¹⁴⁵ Amikor Kőszeg meghódolt Károlynak, szintén mundírun g küldésével igyekeznek kedvét keresni.¹⁴⁶ Sőt, amikor a ruhaellátás szervezettebbé válik is, még mindig az itt-ott meglévő készletek felkutatása képezi a katonaság ruházatának egyik forrását.¹⁴⁷

Az egyéni módszereket azután fokozatosan szervezettebb formák váltották fel. 1703. október 23-án már maga a fejedelem utasítja a tokaji táborból Kecskemét és Nagykőrös városát, hogy 600 köpönyeget és fegyvert adjon a seregnek.¹⁴⁸ (Kecskemét később is, igaz kényszerből, kivette részét a hadsereg ruhaellátásából. Amikor 1705 őszén a város befogadta a császári hadakat, Rákóczi kötelezte Bottyán János egész regimentjének megmundírozására. Miután a város képtelen volt ilyen nagy mennyiségű készruha előteremtésére, csak részben adott mundírt, a többit készpénzen és posztóval váltotta meg. De még így is csak az ezred felét volt képes ruházattal ellátni.)¹⁴⁹

Az egyre nagyobb létszámú kuruc hadsereget azonban a regularitás elvének megfelelően csak szervezett apparátus volt képes egyenruhával ellátni. Ezzel Rákóczi is tisztában volt, s már 1704 elején igyekezett ezt a szervezetet létrehozni. Két ruházati főbiztos intézte az egyenruha-készítés és -elosztás ügyeit. Lónyai Ferenc, aki ezt a funkciót kb. 1704 tavaszától látta el, már 1704. december 15-én kimutatást készít a hadaknak adott ruhákról és fegyverekről, s mint „armaturae et vestiturae militaris supremus commissarius” szerepel.¹⁵⁰

Lónyai 1705. július 20-án ismét készített egy általános kimutatást (extractus generalis), amely tevékenységének kezdetétől tartalmazza az általa készíttetett ruházatot, fegyverzetet „s egyéb vitélő rendnek kívántató accessoriumokat”. Összesen 71 335 forint 87 dénár értékben vásárolt és készíttetett különböző ruházati, felszerelési tárgyakat, s 3588 vég posztót vételezett, melyet vagy természetben kiosztott a hadaknak, vagy feldolgoztatott.¹⁵¹

Mellette Beniczky Márton rendelkezett hasonló hatáskörrel.¹⁵² Felosztották egymás között az ország területét: Lónyai hozzávetőleg a kassai, Beniczky pedig az érsekújvári generalátus területén működött. 1706-ban ők ketten 30 200 fő ruházataról gondoskodtak, mégpedig Lónyai 20 000 emberről, Beniczky pedig a többiről.¹⁵³ Az előállított egyenruhákat raktárakban (Eger, Murány stb.) tárolták, s innen szállították ki az ezrednek, brigádokhoz. A központi készletekből elsősorban a reguláris, értékesebb egységeket ruházták. Így pl. Lónyai Ferenc feladata volt annak a tíz (6 gyalogos, 4 lovas) reguláris ezrednek a felruházása, amelynek felállítását a fejedelem a zsigódi vereség után gróf Forgách Simon parancsnoksága alatt elrendelte.

1707-ből szintén fennmaradt egy összesítő kimutatás, mely szerint a hadsereg ruházatára 50 000 sing posztó és 33 800 vég aba kellett. Ennek az összegezésnek másik érdekessége az, hogy három ruházati biztosról beszél; a már említett kettőn kívül a harmadik: Berthóti Ferenc kassai parancsnok. Ezt azonban nem kell szó szerint

venni, mert hivatalosan Berthóti sohasem kapott ilyen feladatot, de — amint már előbb említettük — gazdasági téren igen jelentős hatáskörrel rendelkezett, külkereskedelem mellett ruhák varratásáról is gondoskodott.¹⁵⁴ De ez elmondható Keczer Sándor kerületi főhadbiztosról is. Ő Rákóczitól 1704. november 21-én ezt a feladatot kapta: „Kíváncsán hadaink számára 40 000 mundér, Kegyelmed azért projectizáljon az ott való kalmárokkal és céhekkal egy mundér mennyiben telik (igyekezvén mentül olcsóbban megalkudni), informáljon praevie bennünket az iránt, hogy pénzrül tehessünk dispositiót, vagy árrában a posztónak naturálék, úgy mint réz, bor acceptáltassanak nagyobb részrül.”¹⁵⁵

Mint a hadellátás más területén, a ruházat biztosítására is igénybe vették természetesen a vármegyéket és városokat. Az újoncok ruházatát a kiállító megyének kellett biztosítania, az ország által adott posztóból. Ez egyébként a szabadságharc egész ideje alatt így volt. A régi katonák számára a brigádapénztárosok varratták, illetve fizették ki a varratási díjat, a varratásról maguk a brigádák gondoskodtak, igénybe véve ehhez a vármegyei apparátust. A ruházati főhadbiztos feladata volt az összesítő kimutatások, elszámolások elkészítése s benyújtása a Consilium Oeconomicum elnökéhez.¹⁵⁶ A brigádák által ruhavarratásra tett kiadásokat az illetékes ruházati biztosnak a brigádakasszába vissza kellett pótolnia.¹⁵⁷

A vármegyék és brigádák bevonása a ruhaellátásba azt bizonyította, hogy a hadsereg egyenruházatát biztosítani hivatott apparátus nem volt olyan létszámú és szervezett, hogy ezt a feladatot egyedül el tudta volna látni. Noha megbízatása után Lónyai rögtön hozzálátott saját apparátusának kiépítéséhez,¹⁵⁸ tisztjeinek a száma mindvégig csekély maradt. Később olvasunk ugyan más, alacsonyabb beosztású ruházati commissáriusokról is, de ezek száma sem nagy. 1708-ban Beczkói János „mundér commissárius” nevét említi egy elszámolás,¹⁵⁹ 1707-ben Madarasi István és Csillom István commissáriusok dolgoznak e területen, akik egyébként már 1704 óta Lónyai emberei¹⁶⁰ stb. De foglalkozott ruházati ügyekkel is Berthóti Ferencen és Keczer Sándor kerületi hadbiztoson kívül Győri Péter egri perceptor,¹⁶¹ a brigádák megbízottai, mint említettük,¹⁶² Szluha Ferenc érsekújvári prefektus,¹⁶³ Berzeviczy Boldizsár Szepes és Gömör megyei pénzeszedő¹⁶⁴ stb. A Dunántúlon a Felső-Magyarországról érkező szállítmányok mellett helyi erőforrásokból igyekeztek a ruházatot biztosítani.¹⁶⁵

A ruhabiztosok a vármegyékre posztót osztottak, s kötelezték őket a ruhák elkészíttetésére. Beniczky Márton 1708-ban felszólította a vármegyéket, hogy a rájuk rótt ruhakészítést teljesítsék, minden öltözet ruha megvarratásáért 1 ezüsttallért számítottak be a megye adójába.¹⁶⁶ Az ellenséghez közel eső megyékkel megváltatták e kötelezettségüket.¹⁶⁷ A csizmát, apró mundírungot (alsóruha, süveg, kapca stb.) a vármegyéknek ingyen kellett előállítaniok, a portális hajdúk kiállításával együtt.¹⁶⁸ Eszterházy Antal 1708 decemberében 8 dunántúli vármegyének 1124 porta után 6744 pár csizma, 7878 fekete süveg, 15 756 pár fehér ruha, 9012 pár deli csizma szállítását írta elő.¹⁶⁹

Az újoncok ruházatát a kiállító vármegyének kellett biztosítani, az ország által adott posztóból. A bevonuló hajdúnak a vármegye olyan színű egyenruhát volt köteles készíttetni, amilyen ezredének egyenruhaszíne volt. Ruházata nem lehetett sem más színű, sem kopott. Rákóczi ugyanis a ruházat egyöntetűségével, egy-egy

ezred azonos színű mundírungjával, a hajtókák színének megválasztásával is igyekezett a hadsereg regularitását kifejezésre juttatni. De ez nem sikerült teljesen. Nem volt elég posztó, nem volt elegendő iparos, és főleg nem voltak központi műhelyek, manufaktúrák, amelyek a megfelelő minőségű és mennyiségű egyenruha előállítására képesek lettek volna. Nem voltak tőkés vállalkozók, akik a termelést tőkéjük segítségével megszervezhették volna. Így azután nemcsak a vármegyék által kiállított újoncok vonultak be mindenféle össze-vissza ruházatban, legtöbbször szűrben, köpeny nélkül,¹⁷⁰ hanem maga Lónyai is gyakran csak ködmönöket, szűröket tudott adni a katonáknak.

A szabadságharc hanyatlásának éveiben (1709—1711) Beniczky is az ország keleti felében működött. 1710 szeptemberében a pestistől már megfertőzött Zemplén megyében igyekezett két helyen megszervezni a ruhavarratást, oda gyűjtve a környékbeli mesterembereket.¹⁷¹ Bercsényi rá és Náray Lászlóra bízta a kassai őrség ruhaellátását.¹⁷²

Mindezek mutatják, hogy a ruhaellátó hadtápszervezet munkája nem volt könnyű. Először a magyar hadtörténetben egy nagy létszámú, mondhatni tömeghadsereget kellett a regularitás elvének megfelelően egyenruhába öltöztetni, s mindezt a céhes ipar bázisán. Nagyrészt külföldről importált nyersanyaggal kellett dolgoznia, egyidejűleg küszködve a pénzhiánnyal, a rézpénz által okozott inflációval. Természetes, hogy ilyen körülmények között feladatát nem tudta maradéktalanul megoldani. A munka azonban, amelyet Lónyai és Beniczky, valamint a többi ruházati hadbiztos végzett, így is a magyar gazdaság- és hadtörténet kiemelkedő, de kellően még nem ismert s ezért nem is értékelt fejezete.

10. A fegyvergyártás és fegyverellátás szervezete

A hadsereg ütőképességének ekkor is egyik legfontosabb mutatója a fegyverrel való ellátottság volt. Ez viszont közvetlenül függött a hadviselő ország iparának és gazdaságának fejlettségétől. A felkelő csapatok kezdetben a városok polgárságától vagy a nemességtől gyűjtötték össze a legkülönbözőbb, már elavult fegyvereket. A hadsereg fegyveresítésének és lőszerellátásának szervezete csak 1705 folyamán alakult ki.

A hadellátásnak ezen a területén is találunk olyanokat, akik kiemelkedő munkát végeztek, s tevékenységük a legkiválóbb katonai és politikai vezetőkével helyezhető egy szintre, még ha nem is volt olyan látványos.

Lányi Pál Gömör megyei birtokos, maga is hármortulajdonos, a vasipar irányítója volt. Ő ellenőrizte a vashámorok termelését, intézkedett a különböző célokra szükséges vasak, sínek, vasárúk, kapák, fejszék stb. szállításáról. Munkájának volt az eredménye, hogy a vastermelés a szabadságharc folyamán, ha átmenetileg is, emelkedett, s ez azért volt lényeges, mert a vas a haditechnikában ekkor már közvetlenül vagy közvetve eldöntő szerepet játszott. Lányival a birtokos nemességnek az a (nem tipikus) képviselője jelenik meg a gazdasági irányító szervezetben, amelyik már nem

elégzik meg a feudális birtokviszony nyújtotta árutermelés eléggé korlátozott és szűk kereteivel, hanem újszerű, mondhatni tőkés jellegű vállalkozásokban is részt vesz. A vasiparon készül a salétromtermelés irányítója, egy időben bérlője is volt.¹⁷³

A fegyvergyártás irányításában egy másik felvidéki nemes, Sréter János tevékenysége mutatkozik igen fontosnak. Őt a fejedelem 1705. december 28-án nevezte ki a tüzérség inspectorává colonellusi rangban. Sréter azonban már előbb is, szinte a felkelés legkezdetétől intézett különböző gazdasági ügyeket.

A 10 pontból álló instrukció részletesen szabályozta Sréter feladatait és hatáskörét. „Az hadakozásnak folytatása között az artolleriák dolga csaknem legnagyobb szorgalmatosságot hozván magával, szükséges, hogy tisztit, semmiben fáradságát nem kémélvén, híven, gyorsan folytassa és alatta valóira oly vigyázással légyen, hogy egyszer kiadott parancsolatit időhalasztás és difficultások keresése nélkül véghez vigyék, amint is tölle directe dependeálnak az salétromos és portörő házak inspectorai, az ágyúöntő commissáriusok, vashámorosok, és egy szóval minden artolleriához tartozandó materiáléknak csináltatói...” Az ő feladata lesz a tüzérséghez tartozó akár mezei, akár várbeli tiszték, legénység, mesterek, pattantyúsok és „minden névvel nevezendő személyeknek kifizettetése, megruháztatása, megfegyveresítése, úgy mindazoknak megszervezése is, valamelyek említett artolleriánkhoz kívántatnak.” Erre a célra évenként 100 000 forintot kap. A salétromfőző, ágyú-, mozsár-, bomba- és vasöntő mestereket szigorúan ellenőrizze, s évente számoljon el velük.

A 6. pont szerint „incsinerüinktül informáltván valamely erősség állapotjárul, annak fogyatkozásárul semmi egyéb commissiónk várása nélkül provideálljon...” Ostrom esetén köteles megfelelő lőszert szállítani az erősségbe, s neki kell gondoskodnia a szállító szekerekről is. Ugyancsak neki kell előteremtenie a tüzérségi colonellus kívánsága szerint a szükséges ruházatot és fegyverzetet. Ezeket nyugta ellenében adja át a colonellusnak. Ha alárendeltjei közül valakit lopáson ér, büntesse meg. Az erősségek fogyatkozásait reparáltassa, a vármegyék közmunkájának vagy fizetett munkásoknak az igénybevételével. A 8. pont érdekes bizonyítéka Rákóczi katonai nevelő terveinek: „Legyen fő inspectiója az erigálandó academiákra is, hogy azokban tanuló ifjúság isteni félelemben és szorgalmatos tanulásban nevedjék.”¹⁷⁴ Erdélyben gróf Bethlen János irányította a fegyver- és lőszerkészítést.¹⁷⁵

Sréter kiemelkedő munkatársai voltak: az instrukcióban többször is említett tüzérségi colonellus, a francia De la Motte; Wallstorf Keresztély Lajos, az ágyúöntő házak commissáriusa; Bácsmegyei Ádám, a kassai laboratórium (fegyverkészítő műhely) vezetője. Ő technikai kérdésekben járatos ember volt, mert különböző szerkezeteket, pl. pumpákat készített; a szabadságharc előtti évekből pedig egy óra őrzi ezirányú tevékenységét.¹⁷⁶ Sréter Bácsmegyei közreműködésével irányította a beszercebányai, kassai ágyúöntődéket, a bombaöntő hutákat, a lőpormalmokat stb.

Ugyancsak Srétertől függött Lónyai Ferenc is, aki a ruházati ügyek intézése mellett, miként már előzőleg említettük, a fegyveresítő commissárius tisztségét is viselte, vagyis az itthon gyártott és külföldről behozott fegyvereket szétosztotta a hadak között. Már kinevezési okmányában is ez a kettős cím és funkció szerepel.

A hadsereg fegyveresítése általában a hadellátás legbonyolultabb ága volt. Fegyverek behozatalával, itthon pedig készíttetésével szinte mindenki foglalkozott (köve-tek, commissáriusok, kereskedők, tábornokok, ezereskapitányok stb.). A szétosztás

ugyancsak eléggé szervezetlen volt. A hadak pl. közvetlenül Srétertől is kaptak fegyvereket, de a fejedelem vagy Bercsényi igen gyakran az ő megkerülésével adott utasítást ilyen ügyekben közvetlenül Lónyainak vagy Bácsmegyeinek. Ugyanígy kapott 1704. november 21-én Keczer Sándor districtuális commissárius közvetlenül Rákóczitól parancsot, hogy mivel a hadaknak szüksége van 6000 flintára, 10 000 karabélyra, 6000 kardra, 6000 lódingra, 40 000 süvegre, 40 000 hosszú szárú és deli csizmára, 40 000 övre, alkudjon meg ezekre a mesteremberekkel.¹⁷⁷ Emellett érvényben maradtak a közvetlen beszerzési formák is. Berthóti Ferenc 1706. december 6-án Lőcséről jelenti Rákóczinak: Forgách Simon a királyi városoktól 1500 flintát kér, holott ő már 1470 puskát szedett össze Bártfa, Szeben, Lőcse és Késmárk városokban. Parancsa szerint most már pénz nélkül nem vesznek el fegyvert, de ki fog fizetni?¹⁷⁸ Gyakran a várak készleteiből elégitették ki a pillanatnyi szükségleteket. 1707. március 10-én Rákóczi parancsot küld Bay László munkácsi vicekapitánynak: adjon át 1500 csomó töltést és 3000 flintához való kovát Szentiványi János, a testőrző regiment óbesterének. Stréter János artolleriae inspectortól ugyanennyit fog kapni helyettük.¹⁷⁹

A fejedelem időnként új személyek megbízásával igyekezett a munka hatékonyságát javítani. 1709 tavaszán pl. „az hadak számára való fegyvernek alkalmasabb és szaporább szerzésére” nemzetes és vitézlő Engelmajer Jakabot armaturae commissáriusnak declarálta.¹⁸⁰ A diplomaták közül különösen jelentős volt Kray Jakabnak, Rákóczi lengyelországi és danckai megbízottjának fegyverszerző tevékenysége.¹⁸¹

A központi hadellátó szervezeten kívül a vármegyék, sőt magánosok is foglalkoztak fegyverbeszerzéssel. A vármegyéknek ugyanis a hajdúkat, a nemeseknek a zsoldosokat fegyveresen kellett kiállítaniok. Ha a kiállító nem tudott fegyvert adni hajdújának vagy zsoldosának, pénzzel kellett megváltania kötelezettségét, a Dunántúlon pl. 1709-ben 7 forinton.¹⁸² Más vármegyék fordítva jártak el, a rájuk kivetett ún. fegyverpénz helyett fegyvereket szolgáltattak be.¹⁸³

Sajnos, történetírásunk eddig kevésbé vizsgálta a kuruc hadsereg fegyverrel való ellátottságát, viszonyítva a modern osztrák, nyugat-európai vagy orosz hadsereghez.¹⁸⁴ A szabadságharc forrásaiban azonban mindvégig igen sok utalás, adat, panasz olvasható arról, hogy kevés a fegyver, gyakran a katonák többsége fegyvertelen. Igaz, ennek fő oka a hazai fegyvergyártó ipar igen csekély teljesítőképessége és a külföldről behozott fegyvereknek a szükségletekhez képest alacsony száma volt. Mindezt azonban növelte a kuruc fegyverellátás szervezetlensége, amelynek következtében a rendelkezésre álló (a szükségesnél jóval kevesebb) fegyvermennyiség nem mindig a katonailag legértékesebb egységekhez került. Ebben persze hibás volt a hagyományokon alapuló bonyolult katonaiállítási szisztéma is.

11. Egy új hadtápszervezet formálódása

Rákóczi hadseregének hadtápszervezete, illetve ennek működése a magyar katonai történet kiemelkedő fejezete. Ez még akkor is így van, ha az értékelésnél nem tévesztjük, nem is téveszthetjük szem elől a pénzühiányból, az ipar alacsony fejlettségi

szintjéből, a szervezetlenségből fakadó negatívumokat. De a fejlődés kétségbevonhatatlan. Ha ugyanis a Rákóczi-szabadságharc előképének tekintett Thököly-felkeléssel hasonlítjuk össze a hadtápszervezet működését, az előrelépést igen jelentősnek kell tartanunk, mind a szervezet tudatos felépítése, működése és eredményessége szempontjából.¹⁸⁵ Természetesen ha más külföldi (pl. a császári vagy francia) hadseregekkel vetjük egybe a kuruc hadellátási szervezetet, a kép már nem ilyen kedvező.¹⁸⁶ Mert igaz ugyan, hogy kialakultak egy önálló, a szorosan vett katonai vezetéstől elkülönült vagy elkülönülő hadtápszervezet csirái, egyes ágazatokban elemei, de ezek végül is nem szerveződtek egységes egészzé, amelyen belül az egyes hadellátási ágak specializálódtak volna. A hadellátás szakágazatai ugyanis gyakran összefonódtak, főleg a felső szintű vezetés személyi állománya terén.

Magyarország gazdasági helyzete és társadalmi struktúrája által meghatározot-tan a kuruc hadsereg hadtápszervezetének sajátosságai a következőkben foglalhatók össze:

1. A hadtápmunka felső szinten szorosan egybekapcsolódott a külkereskedelmi tevékenységgel. A fegyver- és egyenruha-ellátást irányító commissáriusok (Sréter János, Lónyai Ferenc, Beniczky Márton), a kerületi főcommissáriusok (Keczer Sándor, Szluha Ferenc stb.), valamint Berthóti Ferenc kassai vicekapitány és Johann Gottfried Hellenbach, a bányák főadminisztrátora is kénytelen volt külkereskedelemmel is foglalkozni, hogy a hadellátáshoz szükséges posztót, fegyvert, lőszert, ként, salétromot stb. megszerezze. Ez szükségszerűen következett a hazai ipar fejletlenségéből, illetve a külkereskedelmet lebonyolítani képes tőkeerős polgárság hiányából.

2. A hadtápszervezet vezetői kizárólag a birtokos nemesség köréből kerültek ki. A legtöbben előzőleg hosszabb időt szolgáltak a nemesi vármegye apparátusában, és ott szerezték meg azt a tapasztalatot és tudást, ami a hadtápmunka elvégzéséhez szükséges volt. Kivételképpen közülük néhányan (Lónyai Ferenc, Hellenbach) saját pénzükkel is részt vettek a hadellátás finanszírozásában, de a kuruc hadtápszervezetnek mégis alapvető jellegzetessége maradt a tőkés szállítók és bérlők hiánya (ellentétben a nyugat-európai országokkal).

3. A hadtápszervezet s kuruc hadseregben sem létszámban, sem szervezetileg nem volt olyan erős, hogy feladatát önállóan el tudta volna látni. Mint sok más téren, a hadellátásban is csak a nemesi vármegye segítségével tudtak eredményesen dolgozni. Ez törvényszerű jelenség: Magyarországon a XVIII. század elején semmiféle felső intézkedést nem lehetett a nemesi vármegye nélkül végrehajtani (erre még az abszolút kormányzat sem volt képes). Egy rendi jellegű függetlenségi háború pedig egyenesen a nemesi vármegyékre épült rendelkezései végrehajtásában.

Mégis, ha rendi-nemesi társadalmi bázison is, a magyar nemesség képes volt jelentős szervezési eredményeket elérni, mert a kuruc hadsereg hadtápszervezete lépést jelentett a reguláris nemzeti hadsereg megteremtése felé.

IV. PÉNZ- ÉS ADÓÜGYEK

Ami a függetlenségi háború államháztartásának vizsgálatánál rögtön szembeötök, ha a fejlettebb társadalmi és gazdasági viszonyokra alapozott nyugati abszolút monarchiákkal teszünk összehasonlítást, az a bevételi források mennyiségi eltérése mellett azok jellegének erős különbözősége. Két ilyen alapvető különbséget kell kiemelnünk: 1. az állami bevételek összességén belül a készpénzforma Magyarországon csekély szerepet játszott; 2. az adó az állami jövedelemben másodrendű tétel. Mindezekből következett, hogy a magyar állam bevételei közül éppen a másutt legfontosabb: a pénzdózás hiányzott, illetve alárendelt (bár a háború második felében növekvő) szerepet töltött be. Ebben a magyarországi gazdaság szerkezetének elmaradottsága tükröződött, de emellett politikai okai is voltak, mert a szabadságharc vezetői jól látták, hogy az abszolutizmus adórendszerével már évtizedeken át agyonnyomogtatott parasztságot komoly következmények nélkül pénzdózással nem terhelhetik.¹ Egészen 1706-ig a parasztság hivatalosan nem is fizetett pénzdót, természetbeni szolgáltatásaival azonban, amelyek helyenként már ekkor is elviselhetetlenül magasra emelkedtek, kezdettől fogva ő tartotta el a hadsereget, de persze a vármegyék és a katonaság már 1703-tól különböző címenek mégis szedtek pénzjáradékot a jobbágyságtól és városoktól.

Mínt hogy azonban a XVIII. század elején még a magyarországi fejlettebb viszonyok mellett sem volt lehetséges a hadsereg, az államapparátus és a diplomáciai gépezet fenntartása tetemes mennyiségű készpénz nélkül, a készpénzben befolyó adójövedelmek hiánya miatt a felkelés vezetőinek más pénzforrások után kellett nézniök, ez azonban csak részben sikerült.

Mindenekelőtt a különféle jogcímenek befolyó kincstári jövedelmek pótolták az adót (fiskális és elkobzott birtokok bevétele, a bányászati produktumok beváltása, pénzzé verése, a harmincadok, a dézsma stb.), továbbá Rákóczi magánbirtokai szintén jelentős segítséget nyújtottak. Csakhogy a korabeli nagybirtok gazdálkodási szintjének megfelelően a fiskális és Rákóczi-birtokok jövedelme nagyrészt szintén terményekben folyt be, s készpénzjövedelemhez gyakran csak bonyolult, hosszadalmas, drága és a külföldi piacok ingadozása miatt még így is bizonytalan értékesítési folyamat után tudtak hozzájutni. Ez vonatkozik nemcsak a mezőgazdasági termékekre, hanem pl. a rézre, a higanyra is. A lassan befolyó állami jövedelmek és a hirtelen, kumulatív formában jelentkező kiadások (pl. egy-egy hadjárat esetén a hadsereg felszerelése, ellátása stb.) közti ellentétek áthidalására szolgáltak a fejlett polgársággal

rendelkező országokban a kölcsönök. De míg a nyugat-európai államokban ezek mindennapos, rutinszerű pénzügyi manőverek voltak, s egy-egy lépcsőfokot testesítettek meg a tőkés rend kialakulásának útján, addig nálunk kivételes s egészen más jellegű akciók voltak. A kölcsönök nem is jelentettek az államháztartás részére számottevő segítséget.

A legfontosabb közvetlen készpénzbevételi forrás a felkelők részére a francia pénzsegély volt, ami részben ezért, részben politikai vonatkozásai miatt külön figyelmet érdemel.

1. A francia pénzsegély

Időrendi sorrendben legelőször a francia pénzsegély nyílt meg a felkelők számára, aminek jelentősége nem annyira összegében (ezt a kortársak alaposan túlbecsülték), hanem készpénzjellegében állt.

A francia király pénzbeli támogatásának megszerzését Bercsényi Miklós lengyelországi emigrációjában már 1701-ben megkísérelte, amikor 40 000 frankot (12 860 forintot) kért egy lovas- és egy gyalogezred költségeire; ugyanakkor a francia követ Varsóból azt jelentette, hogy a magyar felkelés lábra állítható lenne 200 000 tallér (400 000 rénes forint, 440 000 magyar forint) felhasználásával.² 1702 tavaszától Rákóczi és Bercsényi tényleg kaptak támogatást XIV. Lajostól: 12 000, illetve 8000 livre évdíjat.³ A francia udvar azonban nem bízott a magyar felkelés realitásában, és sem du Héron követ javaslatára, sem Bercsényi három memorandumára nem volt hajlandó pozitív döntést hozni. Bercsényi és Rákóczi azonban ekkor már 400 000 tallért kért a mozgalom megindításához, de csak annyit tudtak elérni, hogy du Héron utóda, de Bonnac 50 000 livre kölcsönt eszközölt ki számukra 1703 júniusában Radziowski lengyel primástól.⁴ A felkelés megindulása szempontjából azonban ennek már nem volt sorsdöntő jelentősége: a tiszaháti kuruc felkelés megadta az alapot Rákóczinak a fegyveres harc megindításához.

XIV. Lajos csak 1703 áprilisában szánta rá magát arra, hogy megígérje: a felkelés sikeres megszervezése esetére havi 30 000 livre támogatást ad. Bár Bécsben úgy tudták, és ezt propaganda céljából Európa-szerte terjesztették, hogy Lajos 100 000 livre havi segélyt juttat Rákóczinak, valójában 1704 nyaráig, a béketárgyalásokig 30 000 livre maradt a segélyösszeg, ekkor megkészszerződött ugyan, de azzal a politikai feltétellel, hogy a felkelők Lajos beleegyezése nélkül nem kötnek békét. A pénz általában rendszertelenül, hosszabb-rövidebb szünetekkel érkezett (váltók formájában). 1705 márciusában egymillió livre-t kaptak, de utána 1707 márciusáig minden biztonnal szünetelt a segítség, amikor újabb 246 056 livre érkezett Rákóczi részére Konstantinápolyon át.⁵ Ezután újra megszakadt a pénzfolyósítás, míg végre 1710 őszen a fejedelem megkapta, ismét a török fővároson keresztül az utolsó, 200 000 tallérnyi segélyküldeményt.⁶ A francia pénzsegély egy másik útjára mutat Kray Jakab 1707. június 24-én Ónodon kelt elszámolása, amely szerint 1703 novemberétől de Bonnac márkítól 419 743 tallért vett át, amiből 299 879 tallért a portai követségre továbbított, ő maga 121 491 tallért fizetett ki különböző célokra, tehát 1627 tallérral többet, mint amennyit kapott.⁷

Végül is, ha összegezzük a Danckán, illetve Konstantinápolyon át érkezett segély-

összegeket, a következő összesített adatok jönnek ki: Danckán át 1703. november 15. és 1708. augusztus 15. között: 829 999 tallér 60 poltura. Konstantinápolyon át 1706 márciusától kezdődött a segélypénzek átutalása, s Pápai János 1710. június 19-i levele szerint ez az összeg 400 000 tallért tett ki.⁸ (Ebben azonban valószínűleg benne van a Danckából átutalt pénz is.)

Újabban francia külügyi dokumentumok és elszámolások alapján Köpeczi Béla összegezte a folyósított összegeket, szerinte 877 227,72 tallér jön ki, az összeg tehát lényegében megegyezik más források adataival.⁹

Mindez persze nagyon is eltörpült az évi többmillió forintos kiadásokhoz képest. Ez az arány is mutatja, hogy a függetlenségi háború hazai erőforrásokból táplálkozott, és a bécsi udvar által Rákóczi befekettítése céljából terjesztett hír, hogy a felkelést a francia segély tartja fenn, nem állta meg a helyét.

A francia pénz azonban nagyon jól jött a felkelés vezetőinek, különösen kezdetben, amikor semmilyen más pénzforrás nem állt rendelkezésükre, de a mozgalom alapjául nem szolgálhatott, sőt politikai kötöttségei miatt gyakran feszélyezte is Rákóczit. De miként a külpolitikai szituáció kényszere a francia szövetségen kívül más lehetőséget nem tett reálissá Rákóczi részére, ugyanez áll pénzügyi vonalon is: a belső és külső kölcsönök lehetetlensége miatt a francia segélyt a felkelőknek minden körülmények között el kellett fogadniuk, mert más választásuk egyszerűen nem volt.

Mindeme negatívumai ellenére is azonban Rákócziék a francia segélyt mindig előnyösen fel tudták használni külföldi vásárlásokra, s így sok, a hadműveletek folytatásához nélkülözhetetlen fegyverhez, posztóhoz, felszereléshez jutottak, ebből finanszírozták a diplomáciai akciókat stb.

2. Kölcsönök

Bár a felkelés vezetői a pillanatnyi nehézségek áthidalására gyakran vettek fel kölcsönöket, ez a bevételi forma az államháztartásban alárendelt szerepet játszott. A tőkeerős polgársággal rendelkező országok vagy a Rákóczival ellenséges táborba tartoztak, vagy szkeptikusan ítélték meg a felkelés sorsát, s így külföldi kölcsön egyáltalán nem jöhetett szóba. Meglehetősen hiányos adataink szerint a francia segélyen kívül Rákóczi csak Lengyelországból tudott kölcsönt szerezni. 1701-ben állítólag Mecinski Kázmér wjeluni sztaroszta adott 160 000 lengyel aranyat Rákóczinak. De ez sem volt igazi kölcsön, mert a fejedelemnek drágaságait kellett érte zálogba adni.¹⁰ A Radziovski primás által nyújtott kölcsönt előzőleg említettük, egy másik forrás arról tud, hogy Rákóczinak zborói birtokaira sikerült a vele szimpatizáló lengyel nagybirtokosoktól 1703-ban 125 000 forint kölcsönhöz jutnia.¹¹ Külföldről egyébként még áruhitel is alig sikerült szerezni. A sziléziai, lengyel és német kereskedők általában csak készpénzfizetés vagy bor ellenében szállítottak Rákóczinak. Legfeljebb a balkáni görög és zsidó kereskedőtöke nyújtottak kölcsönöket harmincadbérlet vagy posztó- és hadfelszerelés szállításának formájában. Pl. Alboér Ábrahám, nándorfehérvári zsidó kereskedő viszonylag jelentős értékű posztószállítmányokat küldött utólagos elszámolásra, amit rendszerint a francia segélypénzből egyenlítették ki. A balkáni görög és zsidó kereskedőtöke ezirányú tevékenysége még feltárára vár

(pl. a Lónyai Ferencsel társuló Karácsony Sándor vagy Palicsán Kristóf személye és működése).¹²

A külföldi kölcsönök problémájához, a Habsburg-állam pénzügyeivel való összehasonlításhoz megjegyezzük, hogy a magyarországinál jóval fejlettebb osztrák, német és cseh polgárság sem volt képes arra, hogy jelentős (pontosabban: a szükségletekhez mért nagyságú) kölcsönökkel támogassa az államkinestárt. Ezért a bécsi udvar is rá volt szorulva az angol és holland segélyekre és kölcsönökre, s a katonai vereségtől több ízben csak ezek mentették meg. A külföldi pénzsegélyekre való ráutaltság természetesen a Habsburgok számára is ugyanazon következményekkel járt, mint Rákóczi esetében: a politikai függéssel. Emellett a kölcsönök után Bécsnek is magas uzsorakamatot kellett fizetnie, s biztosítékul a különböző állami (sokszor magyar) jövedelmeket, adókat, bányákat stb. kellett lekötöni.¹³

A belső kölcsönöket a magyar gazdasági és társadalmi fejlődésnek megfelelően nem polgároktól, hanem többnyire főuraktól, nemesektől, egyházi személyektől és szervezetektől vették fel. A kibontakozó, de a nyugati országokéhoz képest alacsony szintű áruterelés révén elsősorban ugyanis mégis az ő kezükben halmozódott fel bizonyos tőke, annál is inkább, mert a magyarországi áruterelés a XVII—XVIII. század fordulóján úgyszólván kizárólag mezőgazdasági terményekből állott.¹⁴

Eszterházy Antal pl. 3000 forintot adott kölcsön a fejedelemnek, jellemző azonban, hogy a visszafizetést ezüstpénzben kérte.¹⁵ 1708—1709-ben Vay Ádámtól összesen 7000 rénes forintot kölcsönzött Rákóczi.¹⁶ A kölcsön egyik formája volt az is, hogy egyes, rendszerint nagyobb birtokkal rendelkező katonai vezetők saját pénzüikkel fizették a katonákat, s ezért utólag kaptak kárpótlást, esetleg birtokadományozás formájában. Így járt el pl. Bottyán János is, aki ekkor már jelentős birtokokkal rendelkezett, fiskális jószágokat is bérelt, s több ízben nyújtott a fenti módon nagyobb kölcsönöket az államnak, elsősorban úgy, hogy saját maga fizette katonáit. Ezeket az összegeket jórészt nem kapta vissza, hagyatéki elszámolásában is sok ilyen tétel szerepelt.¹⁷

Egyházi szervezetektől felvett kölcsönöket is többször említenek a források. 1706-ban a nyitrai káptalan 7000 forint után kérte a Consilium Oeconomicumtól az évi 6% kamat kifizetését.¹⁸ 1709-ben a fejedelem 6000 rénes forintot kölcsönzött, ugyancsak 6% kamatra a kassai Szent Orsolya rendi apácáktól.¹⁹

Ha egyes polgárok nem is, de városok annál többször adtak pénzkölcsönt a fejedelemnek, igaz sokszor kényszer hatása alatt. Ezek nagyságára és gyakoriságára jellemzőek azok az összegek, amiket Debrecen nyújtott a kurucoknak. A felkelés első két esztendejében a város készpénzterhei viszonylag alacsonyak voltak, mindössze 3625 rénes forint 44 dénárt tettek ki. 1706-ban azonban Dobozi István főbíró már először 8000, majd ismét 10 000 forintot adott kölcsön Károlyi Sándornak. A tüzérség fizetésének egy része szintén a város kasszáját térhelte, erre a célra 1708-ban 2000 forintot, 1710-ben pedig 2500 forintot adtak ki. 1709 februárjában Dobozi István, természetesen utólagos elszámolás reményében, 1080 forintot fizetett ki elmaradt zsoldban a Rákóczi szolgálatából távozó arnótoknak. Ugyanazon évben a fejedelem 54 000 forintot, 1710 júniusában 10 000 forintot, három hónap múlva ismét 2000 forintot kért kölcsön a várostól. A kölcsön visszafizetését úgy ígéri, hogy az „akár aknán, akár a portuson” a kölcsönrel felérő sóval fog történni. 1711-ben Debrecen

29 046 forint 90 krajcárt fizetett a felkelőknek, s külön 480 forint „discretiót” a főtiszteteknek, de közben már Pálffy-nak is adott 2730 forint 20 krajcár ajándékot.²⁰

Nemcsak a gazdagabb városoktól vett fel kölcsönöket a fejedelem, hanem kisebb településektől is. 1710-ben Cegléd 1000 forintot ad neki kölcsön, amikor hadaival a romhányi ütközet után arrafelé vonul.²¹ A pénzt persze sohasem kapják vissza.

A belső, elsősorban a városoktól felvett kölcsönöknél azonban meg kell említenünk, hogy itt rendszerint nem szabályos és önkéntes pénzügyi műveletekről van szó. A magyarországi gazdasági-társadalmi fejlődés következtében a XVII—XVIII. század fordulóján a nagybirtokos osztály a politikai hatalomnak olyannyira kizárólagos birtokosa volt, hogy a rendi-nemesi szemléletnek megfelelően jogosnak tartotta a városok, illetve a városi polgárság pénzének kényszer jellegű igénybevételét. Sem Debrecen, sem Besztercebánya nem önként adott pénzt a fejedelemnek: vagy parancs jellegű felszólítást kaptak rá, vagy egyszerűen a kifizetésre utasító assignátiót irányította hozzájuk Rákóczi, a katonaság pedig gondoskodott a behajtásáról. Debrecen esetében viszont egészen világosan látszik Dobozi István főbíró-nak az a törekvése, hogy Rákóczi és Károlyi kívánságainak teljesítésével védelmet biztosítson a város részére. Cegléd sem azért adta oda biztonnal nehezen összekuporgatott 1000 forintját, mert nem tudott vele mit kezdeni, vagy mert lelkesedett a nemzeti ügyért, hanem egyrészt nyilván úgy érezték, hogy ki vannak szolgáltatva az ott táborozó kuruc hadseregeknek, másrészt talán úgy gondolták, hogy ezzel a fejedelemnek tett szolgálattal elérik régi álmuk megvalósítását: a jobbágyi állapotból való kiemelkedést.²² Más esetben egyszerűen a nyílt erőszakkal való fenyegetés miatt adtak a városok kölcsönt. Károlyi Sándor pl. 1707 augusztusában 20 000 ezüstforintot kért a bányavárosoktól, s azzal fenyegetődött, hogy ha a kölcsönt nem kapja meg, dragonyos csapatokat küld a városokra.²³

A másik sajátos vonás, amelyet a városoktól szerzett kölcsönöknél hangsúlyoznunk kell: itt nem a polgárság felhalmozódott tőkéinek igénybevételéről van szó. Hogy a kuruc állam kölcsönigényeit kielégítsék, a városok maguk is rendszerint bonyolult kölcsönügyletekhez voltak kénytelenek folyamodni, s polároktól, nemesektől, egyházi személyektől és intézményektől kisebb-nagyobb összegeket hitelezni.

Összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy a felkelés államának pénzügyein belül a kölcsönügyletek még további tüzetes kutatást igényelnek, hogy forrásukat és mennyiségüket feltárva, világosan lássuk szerepüket és jelentőségüket.

3. Pénzverés

a) Nemesfém pénzek

A készpénzbevételek viszonylag és többé-kevésbé rendszeresen buzgó, néha azonban csak gyéren csordogáló forrása a pénzverés volt.

Rákóczi verdéi kétfajta nemesfém pénzt állítottak elő: részben folytatták I. Lipót pénzeinek utánverését, részben saját pénzt bocsátottak ki.²⁴ A szabadságharc pénzeinek numizmatikai feldolgozása viszonylag jól kimunkált terület, hiszen ezt a feladatot

Esze Tamás alapvető tanulmányai megoldották, Huszár Lajos dolgozata pedig összegezte a részeredményeket. Mi most inkább a pénzveréssel összefüggő pénzügyi és általános gazdasági vonatkozásokat szeretnénk felvázolni.

A pénzverés alapanyagául az állami bányákban termelt, valamint a magánosok által bányászott és beváltott, illetve a magánosok által kiveretésre a verdékbe behozott nemesfém szolgált. Az utóbbiakból előállított pénz természetesen a tulajdonosé maradt, a verde csak a munkadíjat vonta le. Így kaptak pl. engedélyt Újfalusi János főstrázsamester és atyjafiai, hogy a nagybányai verdében saját ezüstjükből 5000 rénes forintot verettethessenek, a veretési rend betartásával, akár tallérban, akár forintban. Még külföldiek is verettek pénzt Magyarországon: 1707-ben a lengyelországi hetman-nak adott engedélyt a fejedelem, hogy orosz pénzt veressen át „a mi ligánkra”. Utasította Ajtai Mihályt, hogy vegye ki a munkásoknak és a monetáriának járó pénzt, és veresse át, ahogy kívánják.²⁵

Bár inkább csak numizmatikai jelentősége van, de röviden mégis tekintsük át a hivatalos kibocsátású kuruc nemesfém pénzeket.

Aranyból három verdében: Körmöcbányán, Nagybányán és Kolozsvárott készült kuruc pénz, forint néven, mégpedig 1704-től minden évben, kivéve 1706-ot. Pénzlába azonos volt a megelőző császári magyar aranyforintéval: egy budai márkából (245,54 gramm) 69 darabot vertek; egy márká pénzfémet 23 karát 10 gran szín-aranyból és 2 gran rézből állott. Az aranyforint súlya 3,5 gramm volt.

Ezüstből kétfajta kuruc pénz került forgalomba: a forint és a poltura. A forintot 14 latos ezüstmárkából verték (vagyis a márká 16 lat összsúlyán belül 14 lat ezüst, 2 lat réz volt), mégpedig egy márkából 17 és fél darabot; a forint nyerssúlya tehát 19,27 gramm volt. Verési helye: Körmöcbánya és Munkács. Az ezüstpoltura a felkelők legelső pénze volt, már 1703-ban verték, kizárólag Nagybányán, de 1704 után a rézpénz kiszorította a forgalomból. Átlagsúlya 1 gramm körül mozgott.²⁶

Külön problémát okozott és tovább rontotta a szabadságharc államháztartásának helyzetét, hogy a külföldi kereskedők Rákóczi nemesfém pénzeit is csak a névértéknél alacsonyabb értékben fogadták el. Ez a hadsereg ellátásához elengedhetetlenül szükséges külföldi vásárlásoknál érzékenyen érintette az amúgy is pénzhiánnyal küszködő államháztartást. Bercsényi emiatt többször is panaszkodik 1705-ben Rákóczihoz írt leveleiben, pl. május 5-én: „Azonban panaszlom Nagyságodnak, hogy se Lengyelországban, annyival inkább Morvában, az országunk fehérpénzét elvenni nem akarják, az aranyat 3 forint 25 pénznél, a forintost 12 garasnál följobb. Most is örömmöt fizetésekben pánccélinget hozatnék az hajdúságnak, arra hozattam vóna fehérpénzt, — nem veszik el; mit csináljak? alázatosan várom Nagyságod parancsolatját. Az régi pénzt immitálni, avagy valami tallérokat verni nem volna-i jobb? Mert már az kalmárok nem fogják följobb szednyi az emberektül, mint az mint ők költhetik.” A névérték és forgalmi érték közti különbség is különböző káros manipulációkra nyújtott lehetőséget. A Consilium Oeconomicum 1707. szeptember 9-én jelentette a fejedelemnek: a puskaport, salétromot, acélt hozó külföldi kereskedők aranypénzt hoznak a harmincadokra, tudva, hogy az arany Magyarországon 3 talléron kél, de ők a cikkeikért csak 4 forintban veszik el, tehát behozzák 3 tallérban, kiviszik 4 forintban, amiből nagy kára van az országnak.²⁷

Bár ebben a tényben elsősorban azt a bizalmatlanságot kell látunk, amit a

magyar függetlenségi háború bizonytalan nemzetközi helyzete és katonai jövője okozott, ehhez kétségtelenül hozzájárult a császári kormányzat rendelkezése is, amellyel a felkelők pénzeit igyekezett kiszorítani a forgalomból. A magyar kamara rendeletét, mely „az új idegen és hamis, egy felől Magyarország címerét [ti. címerére], más felől pedig a boldogságos szűz képére Körmöcbányán veretett egy forintos forma monetának” elfogadását tiltja, Pozsony város tanácsa 1705. december 5-én hirdette ki. Bercsényi már az év elején hasonló okok miatt panaszkodott a császári békebiztosokra: „Viza Uramék is, az császár halálára nézve is, nem akarnák elvinni az új, ország-címerő aranyokat, — még attul is féltek, az ki nálok volt olyan, Nagyságodtul; hanem mégis Helenpach által szerzettem régi aranyat ezer egynéhány százot, és az többit régi pénzül. . .”²⁸

A magyar államvezetés nemcsak a pénzértéket megszabó rendeletekkel próbált a bajon segíteni, hanem sokkal hathatósabb intézkedéseket is tett. Minthogy a bányavárosok elfoglalásakor a körmöci verde teljes felszerelése, így a verőtövek is a felkelők kezére jutottak, tovább folytatták az előző, császári pénzek verését. Természetesen nem pénzhamisításról volt szó, hiszen az így vert arany- és ezüstpénzek nemesfém-tartalma azonos volt az eredetiekével. Ez az eljárás tulajdonképpen inkább politikai intézkedés volt, amely a kuruc pénzeket sújtó hátrányos megkülönböztetés kiküszöbölésére irányult.

Már 1705. március 22-én utasítja Rákóczi Hellenbachot: „A slesiai ónváltásra a régi formára veressen pénzt, az új forma pénzt in gremio Regni hagyván.” 1706. június 26-án 2000 „császári arany formára vert aranyat” küld Hellenbach a fejedelemnek. Kassán is vertek idegen formájú pénzt. Keczer Sándor 1706. március 17-én utasítást kapott Rákóczitól, hogy „ezüst dutkákat verettethessen, parancsoltunk Ajtai Mihály nagybányai inspectorunknak, menstruatim administrállya az Kegyelmed keze alá azon pénzhez kívántató ezüsttöt, mellybül az császár birodalma alatt való időkben observált temperamentum szerint verettesse az dutkákat”.²⁹ Zweig Kristóf pedig 1706. október 23-án azt jegyzi fel, hogy az 1704. évi aranyforintokon az évszámot 1703-ra verték át, aminek nem tudta magyarozatát adni. 1706. január 30-án ismét arról ír, hogy az Erdélyből érkezett 100 márka arany Körmöcbányán „a császár képével veretett pénzzé”.³⁰

Egyes adatokból azonban úgy tűnik, hogy a felkelés vezetői még ennél is merészebb terveket forgattak a fejükben.

1708. március 24-én Bercsényi ugyanis ezt írja Rákóczinak Besztercebányáról: „Az mi illeti az pénzverést, — ott lehet, az hol Fölséged parancsolja; de, igazán mondva: mennél nagyobb rejteket keresünk neki: annál nagyobb hírt csinál maga magáru, és az üdüvesztése az transportumoknak és inter inventorem et fabricatorem communicatio replet aures plurium; ut-ut sit, itten már pro praecautione van két hete, miólta mind csak jó ligájú császár garassát verik; az pénzverésnek folyása közé csak belékeverheti az másik ligát is: Míg transportálnának s hozzákészülnének másutt: addig alkalmas sebünk be is gyógyulhat. Itt van most az Commissió, majd beszéllek én errül in secreto, s meg is indítom, ha jó módját látom. Az ellenségre nem kell ebben nézni, mert csak az itthon való opíniót tollálhassam egyszer, és eredjen circulatiójál!” A levél egy része titkos jegyekkel íródott, s már ez is mutatja, hogy a bizalmas közlés tárgya: a császári garas nemesfém-tartalmának csökkentése, magyarul szólva: megha-

misítása volt. Ezt azután Bercsényi világosan ki is mondja április 5-i levelében, melyből egyébként az is kiderül, hogy a tervet nem sikerült megvalósítani: „Megírtam már, Fölséges Uram, hogy az én pénzverő villámlásom kokóvá vált: mert nem lehet azon többet prosperálni, hanem egy gíra ezüstön 11 frtot, azaz, ha nem az mostani garas verése marad; mert rend szerént tallért és forintost egy gíra ezüsből 18 vagy 20 frtot verhetni, garast 24 frtot, illetve pedig 35 frtot, az rezt és munkáját nem számlálva; munkája semmi, reze kevés. És így igaz, hogy 11 frt sem semmi, ha sok ezüstünk volna; de két-háromszáz gíra ezüstnek mind is két-hárromezer frtra mehetne ilyen haszna. Esztendeig summát téssen, de mivel nekünk most hamar kellene az segítség, — nem fog sokat tehetni. . . . És így, ha méltó-í adulterálni az monétát húsz-harmincezerért? Nem!” Rákóczi is tömören csak annyit válaszolt a meglehetősen kalandos elképzelésre: „. . . nem látom hasznosnak lenni az pénzveretésben proponált oeconomíát, gondolván, hogy kevés haszonért többet veszthetünk. . . .”³¹

b) Rézpénz

Míg a nemesfémből vert pénzt elsősorban külföldi vásárlásokra használták fel, addig a belső forgalom céljára megjelent a felkelés pénzspecialitása: a rézpénz. 20, 10, 4 és 1 polturás címletekben készült, névértéke kb. négyszerese volt a réz fémértékének.

Nem tudjuk, kitől származott a rézpénz kibocsátásának terve, valószínű azonban, hogy magától Rákóczitól, talán Hellenbach javaslatára. Ottylk György Bercsényinek tulajdonítja a rézpénz gondolatát, mégpedig rosszhiszeműségére jellemző, igen egyszerű indokolással: „Elsőben is rézpénzt inducáltata, annak örve alatt tüntet-tültette az erszényét, mert bányavárosokon a sok szép aranyat s tallért indesinenter gyűjtette.”³² Akárki javasolta is a rézpénz forgalomba hozatalát, példáért nem kellett messzire mennie, hiszen a felkelés kezdetén még használatban voltak a bányavárosok körzetében a királyi kamara által veretett rézpénzek.³³

A rézpénz kibocsátására már korán, 1704 elején sor került. A gazdasági kérdésekben tisztségénél fogva jól tájékozott Zweig Kristóf 1704 folyamán két esetben is említést tesz a rézpénzről. „Január 28-a körül hozattak be az új vörös polturák, melyeken a Boldogasszony képe körül a fénykör kihagyaték.” Majd az év június 2-án ismét: „A körmöci veres polturák folyton Mária képével veretnek fénykör nélkül, úgy szinte a 15 krajcárosok is, egy felem a magyar címer, másikon ezen fölírás van: „Pro libertate és egy római X. szám. . . .”³⁴ Zweig adatát hitelesnek kell elfogadnunk, s ez egyúttal a kibocsátás folyamatát is megmagyarázza. Az 1 polturás rézpénzt tehát (mert Zweig leírása nyomán világosan ezt kell értenünk) már 1704 elején, a 10 polturást pedig csak június elején hozták forgalomba. Ezek szerint Rákóczi a rendek, illetve megyék hozzájárulásának megszerzése előtt elhatározta a rézpénz kibocsátását, s csak utólag, illetve a rézpénzverés megkezdésével párhuzamosan, mintegy formálisan szerezte meg a nemesi vármegyék beleegyezését. Ez egyébként teljesen beleillik a fejedelmi hatalom és a rendek közti viszonyról a felkelés első időszakában megfigyelhető képbe: Rákóczi ekkor még a rendektől függetlenül, véleményüket előre ki nem kérve döntött sok fontos kérdésben (a függetlenség értelmezése, a béketárgyalások ügye, a fegyvert fogó jobbágyok terhének megállapítása, a sómonopólium visszaállí-

tása stb.). Persze, szó sincs semmiféle abszolút fejedelmi hatalomról, a döntéseknek ez a formája a felkelés államszervezeti kialakulatlanlanságából és a rendi erők bizonyos fokú dezorganizáltságából következett.

Az sem véletlen, hogy legelőször az I polturás rézermék verését kezdték meg. Ez volt az a pénzfajta, amelyre a bányászoknak, napszámosoknak, parasztoknak a mindennapi piaci vásárlásoknál, élelmiszer és ital beszerzésénél elsősorban szükségük volt. Az I polturás főként a kis értékű áruforgalom szükségleteit elégítette ki, s ezért a mindennapi adásvételnél nem nélkülözhetők; olyannyira, hogy még 1708-ban, a rézpenz végleges bukása után is a bányászok az I polturás továbbverését követelték.

A rézpenz kibocsátásának előkészítése azonban formálisan csak 1704 tavaszán kezdődött: a fejedelem 1704. április 20-án felhatalmazást kért a vármegyéktől és városoktól 2 millió forint névértékű rézpenz verésére, melyet a háború után Selmecbányán ezüstre váltottak volna be. A hozzájárulást megkapva, 1704 májusában a fejedelem rendeletet adott ki a rézpenz verésének megkezdésére (miközben az I polturások és talán a 10 polturások verése már folyt).³⁵ A rézpenz tulajdonképpen pénzjegy volt, tehát megfelelt a papírpénznek, amelynek fedezetét a kortársak a kincstári javak mellett a hatalmas Rákóczi- és Bercsényi-vagyonban látták.³⁶ Eleinte korlátozott fizetési eszköz volt, tulajdonképpen csak arra szánták, hogy a katonaságot fizessék, élelmet és felszerelési anyagot vásároljanak a parasztoktól és a mesteremberektől. Elzálogosított birtokot azonban egészen a miskolci határozatokig (1706 januárjáig) nem lehetett rézpenzzel kiváltani.³⁷

A rézpenz további története magába sűríti a függetlenségi háború minden gazdasági és társadalmi problémáját, majd elértéktelenedése erősen visszahatott a társadalomra, s kiélezett sok, már kezdettől meglévő ellentétet. Mégis, mi készítette Rákóczit erre a kockázatos lépésre? A magyarázatot csak a felkelés gazdasági, társadalmi és külpolitikai helyzetéből kiindulva adhatjuk meg.

1704 elejére a felkelő csapatok birtokukba vették az ország jelentős részét (Felső-Magyarországot, a Tiszántúlt, Erdélyt, átmenetileg a Dunántúlt is). Bár Rákóczi már 1703 ősztől következetesen igyekezett a különböző bevételi forrásokat ellenőrzése alá vonni, a hatalomváltozás és a katonai események miatt ez egyelőre csekély eredménnyel járt. 1704 tavaszán a rendelkezésére álló bevételek a háború költségeinek legfeljebb töredékét fedezték. A Rákóczi- és fiskális birtokok irányító apparátusát ekkorra már megszervezte és ellenőrzése alá vonta ugyan a fejedelem, de mivel a birtokok bor- és terménykészleteit a felkelés első szakaszában a katonaság felélte, ezekből legfeljebb félév-egy év múlva volt várható jövedelem, amelynek persze csak csekély töredéke lett volna készpenz. Különösen a pénzszüke volt katasztrofális, s ezen csak a francia pénzsegély meglehetősen gyéren és rendszertelenül csordogáló forrása enyhített valamit. Sem külső, sem belső kölcsönre lehetőség nem volt, találni kellett tehát valami olyan megoldást, ami a kölcsönt pótolta.

A hadsereg szükségletei és az államháztartás bevételei közt meglévő súlyos ellentmondást Rákóczi a rézpenzkibocsátással remélte feloldani. Abban a formában, ahogy 1704 első felében sor került rá, a rézpenzkibocsátás tulajdonképpen belső kényszerkölcsön volt: aki rézpenzért árut adott el, lényegében kölcsönt adott az államnak abban a reményben, hogy a kölcsönről szóló elismervényt (azaz a rézpenzt) később nemesfém pénzre váltják be. Minthogy azonban a pénzforrások a későbbiekben sem

csordogáltak bővebben, viszont a hadsereg ellátására a parasztság természetbeni szolgáltatásai mellett egyre nagyobb mennyiségű készpénzre is szükség volt, újabb 2 millió forint rézpénz kibocsátása következett, illetve az inflációs pénzügypolitika tipikus jeleként permanensen folyt a rézpénz verése. Végül is a rézpénzverés kicsúszott a felkelés vezetőinek ellenőrzése alól, s nyakló nélkül folyt. S mivel a hamispénz-verők is működésbe léptek,³⁸ az országot töméntelen, *kongónak* és *libertásnak* nevezett rézpénz árasztotta el. Ezzel azonban működésbe lépett az ún. Gresham-törvény: a jó pénz eltűnt, teaurálódott vagy külföldre vándorolt, forgalomban csak a rézpénz maradt. Rögtön jelentkeztek és egyre sűrűsödtek a szükségszerű inflációs jelek is.

Kezdetben mindenütt elfogadták ugyan a rézpénzt,³⁹ de már 1705 elejétől egyre gyakoribbak a panaszok értékének csökkenéséről.⁴⁰

A folyamat pedig gyorsuló ütemben haladt előre, s 1705 végére az értékcsökkenés már elérte az 50—60%-ot. Legalábbis ez derül ki Bercsényinek egy 1705. október 13-án Rákóczihoz intézett leveléből: „Az vörös pénz iránt, minthogy ezen a földön is már előkerültek az difficultások, distingválván promiscue mind az kereskedők, mind pedig közönségesen az nép is, magok árúinak eladását, úgy hogy a melly állapotott pro exemplo 6 forint fejr pénzben tartanak, azt vörösért kilenc, vagy tíz forinton is adgyák, kiből . . . az vitézlő rendek megkárosodása nyilván következik . . .” Bercsényi maga sem tudta, hogy mitévő legyen. Bár felhatalmazása volt a pénz értékét rontóknak a megbüntetésére, eddig nem élt ezzel, most is a fejedelem írásos utasítását kérte, ezzel is bizonyítva, hogy milyen kényes és súlyos problémát jelentett a rézpénz. Ezenkívül Bercsényi javasolta egy *locum depositionis* (kereskedelmi lerakat) létesítését, nyilván azért, hogy ott rézpénzért is lehessen a fehér pénzzel azonos névértékben vásárolni.⁴¹

Pedig a rézpénz értékének védelmére tett intézkedések már a kibocsátáskor kezdetüket vették. Már 1704. május 4-én, tehát a rézpénz veretésének megkezdésével egy időben a felvidéki megyék fejedelmi utasítást kaptak a kereskedők és mesteremberek árúinak limitálására, hogy a képtelen drágaság a lakosokat és a katonákat ne sújtsa.⁴² Az értékcsökkenéssel párhuzamosan szigorodtak a védelmi rendelkezések is. 1705. szeptember 7-én a fejedelem felhatalmazta Károlyi Sándort, hogy a rézpénz védelmében „*propria autoritate is confiscáltatván az eladó jókat, statuáljon többeknek példát*”.⁴³ A rendek a szécsényi országgyűlésen is — mintegy az ónodi események előjátékként — előhozták a rézpénz ügyét, úgyhogy a fejedelem „*longa oratione declaravit*” a rézpénz kibocsátásának szükségességét és előnyeit.⁴⁴ Nyilván a rendi elégedetlenség hatására 1705. október 29-én a fejedelem „erős parancsolatokat” bocsátott ki, melyekben szigorúan meghagyta, hogy azoktól, akik rézpénzt teljes névértékben el nem fogadják, első ízben „néle [így!] lévő javainak negyedrésze, másod rendbeli vétkéért azoknak medietása, harmadszori vakmerőségéért pedig körülötte található minden ingó javai és jószágai egészen, irremissibiliter confiscáltatnak, melynek két része a Nemes Ország fiscussáé, harmadrésze pedig az illetén Hazánk megegyezése ellen lévő cselekedetekre szorgalmatosan vigyázó tiszt híveinké lesz”.⁴⁵

Ekkor azonban már nyilvánvaló volt, hogy tüneti kezelés nem sokat segít a bajon. Már maga Rákóczi is látta, mint 1705. december 28-i rendelete mutatja, hogy generális intézkedésre van szükség: „A mi az rézpénznek állapotját illeti: magam az Senatus

nélkül resolválni nem akarom; léssen üdönk hozzá Miskócon. Addig is én itten erős parancsolatokat expediáltattam, és ha csak propter formam is, egy expressus fiskust statuálok, a ki a valorára és cursussára vigyázzon; hasonlót követhete Kegyelmed is a felső vármegyéken.”⁴⁶

Az 1706 januárjában Miskolcra összehívott szenátus alaposan megtárgyalta a rézpenz ügyét, de a válság megoldását jelentő alternatíva nem létezett. Ebben annak az ellentmondásnak a megoldhatatlansága tükröződött, amely a függetlenségi háború anyagi szükségletei és az ország gazdasági teljesítőképesége között fennállt.

A szenátorok azon a véleményen voltak, hogy a rézpenz verését teljesen meg kell szüntetni, s helyette adót (ti. pénzdót) kell kivetni a parasztságra. Ez rendi-nemesi szellemű megoldást jelentett volna, ami kétségtelenül kedvezett az árutermelésben és áruforgalomban érdekelt rétegeknek, elsősorban a birtokos nemességnek, hiszen termékeiért jó pénzt kapott volna, s ugyanakkor kiváltságai megvédték az adózástól.

Ugyancsak ezt a megoldást javasolta az a tervezet, amelyet a Consilium Oeconomicum egyik tanácsosa, Platthy Sándor nyújtott be a fejedelemnek, valószínűleg éppen 1705 végén vagy 1706 elején, a miskolci megbeszélésekkel összefüggésben. Az érdekes projectum nagyrészt a pénzdózás kérdésével foglalkozik. Javaslatának bevezetőjében azonban Platthy rátapint a rézpenz elértéktelenedésének alapvető okára: a pénzforgalom hiányára. „Bölcsen gondolkodik Nagyságod, elsőben is, amely rézpenz verettetik e mostani hadakozásnak szükségére, az ne csak kimenjen s distraháltassék; hanem az ország cassájában vissza is térjen, és bizonyos circuláció formában az országbéliek között forogjon. Másképen megyen ad infinitum, vilescálni fog, jün bé néminemő lehetetlenség, hogy valaha in valore nunc currenti visszaváltassék, és ha azidő alatt az fejér pénz talál elrejtődni, félő, a haza végtére úgy ne maradjon, mint ama vér nélkül való test.” Mivel a külföldi kereskedők csak ezüstpénzért adják áruikat, ezért is szükséges, hogy a két pénz vegyesen folyjon.⁴⁷ Platthy nagyon jól látta, hogy ha folyton növelik a kibocsátott rézpenz mennyiségét, ez pénzügyi katasztrófához vezet. Szerinte a helyes eljárás: meghatározott összegű rézpenz kibocsátása, majd pénzdó bevezetése, melyet természetesen egyaránt lehet fizetni réz- és ezüstpénzzel, hogy az államkassza feltöltése a pénz körforgása révén, nem pedig folytonos pénzveréssel biztosíttassék. Tegyük rögtön hozzá, hogy amint Platthy maga is megemlíti, a terv sarkalatos pontja a pénzdózás kiterjesztése minden társadalmi osztályra, mert ez a nemességet is arra kényszerítené, hogy a rézpenzt elfogadja.

A szenátus elképzelésének megvalósítását azonban a fejedelem megakadályozta. Emlékirataiban elmondja, hogy miért tartotta szükségesnek a rézpenzverés továbbfolytatását. A szenátoroknak kifejtette, hogy a katonáskodó, a hadellátás terheit viselő és földesúri szolgáltatásait is teljesítő parasztság egyrészt nincs abban a gazdasági helyzetben, hogy a (nemesfém) pénzdót előteremtse, másrészt ha ezt megkövetelik tőle, s kísérletet tesznek erőszakos behajtására, katasztrófális politikai következményhez vezetne. „Ellenvetésem hatottak — írja a fejedelem —, és a következőket határoztuk: a régi pénz értékét csökkentjük, újakat vernek, s ezekre rányomják a Boldogságos Szűznek olyan kis képét, amelyet a hamispénz-verők nem tudnak utánozni, és az adósságok kifizetésénél, az elzalogosított földek kiváltásánál és mindenféle vételnél a rézpenz is érvényes, ha a pénznemet nem kötötték ki előzőleg a szerződésben.”⁴⁸ E határozatokat egy 1706. február 5-én kelt pápens adta az ország tudtára.⁴⁹

1706 márciusában pedig már az eljárás módozatairól ír Rákóczi: „Az rézpénznek becsit potentia et autoritate mediante kell helybenállítani; ha az vármegyék limitátívót tesznek: rendeljen az Oeconomicum fiscusokat, — üssük meg egynéhánynak az orrát: megvonja magát az többi!”.⁵⁰ Ugyanakkor az elégedetlenkedő vármegyékbe Rákóczi külön megbízottakat küldött a rézpénzzel összefüggő problémák megtárgyalására.⁵¹

A szenátus tehát úgyszólván ellenvetés nélkül elfogadta a fejedelem nézetét a rézpénz ügyében. Mi volt a különbség a két álláspont között? Természetesen mindkét tervezet a feudális uralkodó osztály érdekeit tartotta szem előtt, a kérdés csak az volt, hogy melyik szolgálja a társadalom egészének érdekét is. Rákóczi a háború költségeinek viselésébe közvetlenül is be akarta vonni azt a társadalmi osztályt is, amelynek elsősorban volt érdeke a függetlenség megvalósítása: a birtokos és árutermelő nemességet. Ami a fejedelmet a rézpénz forgalmának további fenntartásában vezette, az elsősorban a hadsereg fizetésének és ellátásának kétségtelenül legfontosabb célja volt. Rákóczinak választania kellett a hadsereg és a nemesség érdekei között, s bár a fejedelem döntése nem egyezett a nemesség közvetlen érdekeivel, mégis alapjában véve ennek az osztálynak a célját szolgálta. Ebben a kérdésben is megfigyelhető az a kettősség, ami sok más területen is fennállt a közvetlen, szűken értelmezett rendi érdekeit néző nemesség és a messzebb látó, a távolabbi jövőt is tekintő fejedelem között. Nem vitás, hogy a fejedelem elképzelésének megvalósítása nemcsak a társadalom egésze számára jelentett volna könnyebbséget, de hosszabb távon a nemesség osztályérdekeit is hatékonyabban szolgálta volna.

Ugyanis többről volt szó, mint egy gazdasági problémáról. A rézpénz pusztán gazdasági ügyből politikai gonddá nőtt, mert a megyék nemcsak a kongó által okozott gazdasági nehézségek miatt háborogtak, hanem a fejedelmi hatalom intézkedési jogkörét is kétségbe vonták ezen a területen, mint általában más kérdésekben is. A függetlenségi harc társadalmi problémáit és belső ellentmondásait a rézpénz inflációja megsokszorozta és felnagyította.⁵²

Hogy Rákóczi elképzelése tényleges alternatívát jelentett-e a rézpénzkérdés megoldásában, az terveinek megvalósításától függött. A szenátus mindenesetre gyanús könnyedséggel változtatta ellenkezőre saját véleményét, de a terv sorsa nem is rajta, hanem a vármegyéken múlt.

Az infláció ellen tett intézkedéseknek azonban önmagukban véve is két fogyatékossága volt: 1. elkéstek, mert akkor adták ki őket, amikor az inflációs folyamat már előrehaladt, a bizalom a rézpénz iránt megingott, s azt már lehetetlen volt helyreállítani; 2. csak részben, illetve egyáltalán nem hajtották őket végre.

Mindenekelőtt változatlan formában és ütemben folytatták tovább a rézpénz verését, legfeljebb az a változás történt, hogy növelték a mindennapi áruforgalomban leginkább használatos polturások arányát.⁵³ Ez természetes is volt. Mivel az állam továbbra sem rendelkezett kellő pénzbevétellel, hogy a hadakat fizethesse és elláthassa, tovább kellett a rézpénzt veretnie. A rossz megoldásnál ugyanis legfeljebb csak még rosszabb létezett.

Az 1706 folyamán előállított rézpénz mennyiségére néhány adat: 1706. március 11-én Rákóczi utasítást küldött Hellenbachnak, hogy Károlyi Sándor hadainak a Tiszántúlra legalább 180 000 forintot, az ő táborig kasszájába pedig 200 000 forintot

küldjön.⁵⁴ A miskolci gyűlés után Hellenbach legalább 2 millió forint névértékű rézpénzt veretett.⁵⁵ Tovább működött a kassai verde is, melyben éppen 1706 folyamán hajtottak végre a termelést növelő átalakításokat.⁵⁶

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a február 6-i pátensben kilátásba helyezett intézkedések nem valósultak meg. Berthóti Ferenc már 1706. március 16-a előtt jelentette a fejedelemnek, hogy az „Nemes Vármegyékre kiment levelünknek” kevés foganatja volt, Rákóczi azonban csak azt tudta válaszolni, hogy ugyanazon okok, amelyek a rézpénz kibocsátását szükségessé tették, forgalmának további fenntartását követelik.⁵⁷

Mínthogy azonban valamit tenni kellett, ha a rézpénzt meg akarták védeni a teljes elértéktelenedéstől, 1706 első felében végrehajtották a Rákóczi által bejelentett rendszabályok egy részét. A Consilium Oeconomicum a fejedelem utasítására felszólította a vármegyéket, hogy készítsék el az élelmiszerek és iparcikkek árának limitációját, s ennek szigorú ellenőrzésére jelöljenek ki két-három felelős személyt, ún. fiskust. Ezeknek a feladata lesz az árak figyelése, amivel tulajdonképpen közvetve a rézpénz névértékben való elfogadását akarták biztosítani.

A vármegyék szokásuk szerint elég kényelmesen dolgoztak: teljes fél év telt bele, míg 1706 közepére zömükben, de nem valamennyi, eleget tettek az utasításnak, legalábbis formálisan. A Consilium Oeconomicum, mint felügyeleti központi hivatal, 1706. május 16-án leiratban erősítette meg tisztségükben a vármegyei közgyűlések által kandidált fiskusokat, akiknek a vármegye alispánja és két megbízottja előtt ünnepélyes esküt kellett tenniük. A fiskusszervezet azonban nem fogta át teljesen a konföderációhoz tartozó vármegyéket. Az eddig rendelkezésünkre álló adatok szerint fiskusok működtek a következő megyékben: Abaúj, Szepes, Zemplén, Ung, Ugocsa, Bereg, Szabolcs, Szatmár, Sáros, Pest és Heves. Hatáskörük kiterjedt a megye területén fekvő városokra is. Több helyen azonban csak az év második felében kezdték el tevékenységüket, működésük tehát nem volt összehangolva.⁵⁸

A limitációkat szintúgy lassan, kényelmesen állították össze a vármegyék. A Rákóczi által 1706 júliusában, majd szeptemberében a megyékhez küldött rendelet⁵⁹ vagy a decemberben ismét kiadott utasítás⁶⁰ mutatja, hogy a megyék a limitációkat vagy nem készítették el, vagy nem vették komolyan azok megtartását, noha a fejedelem a fiskusokon kívül a districtuális commissáriusokat is bevonta az ellenőrzés munkájába, ami természetesen a nemesi vármegye ilyen irányú tevékenységének elégtelenségét mutatta. A Consilium Oeconomicum is fokozott tevékenységre ösztönözte a fiscusokat, akik még a hanyag megyei tisztviselők felelősségre vonását is kérhették.⁶¹ Mivel saját nemes-társairól volt szó, nem meglepő, hogy egyetlen ilyen felelősségre vonásról sem tudunk.

Egyes vidékeken a fiskusokon kívül külön teljhatalmú megbízottak tűntek fel, hogy érvényt szerezzenek a rézpénz forgalmát és értékét védő rendeleteknek, pl. Irinyi Zsigmond Károlyi Sándor felhatalmazásából Huszt, Debrecen, Munkács, Nagykároly vidékén működött.⁶²

Egyszóval: a fejedelem és a szenátus mindent megtett, amit egy pénzügyi csőd szélén álló kormányzat, ha nem is mindenben reális elképzelések alapján, de megtehetett. Az egész 1706. esztendő a felkelés vezetésének elkeseredett erőfeszítésével telik el, hogy a rézpénz forgalmát rendeletekkel és adminisztratív eszközökkel fenntartsa.

Ezek az intézkedések azonban céljukat egyáltalán nem érték és nem is érhatték el. A kudarcot politikai, szervezési és gazdasági okok együttesen idézték elő.

Mindenekelőtt: a fiskusok tevékenysége sok kívánnivalót hagyott maga után. Elsősorban is csak a megyék felében működtek, az ország nyugati és dunántúli részeiben a források nem is említik őket. Erdélyben elhatározták ugyan beállításukat, de a terv nem valósult meg. Feladatukat sem egyformán látták el: volt közöttük olyan, aki egyszerűen azt jelentette, hogy az ő körzetében, megyéjében nincs vásár, tehát nincs mit ellenőriznie. De azok sem mentek sokra, akik komolyan vették megbízatásukat. A fiskusok ugyanis nem rendelkeztek saját, csak tőlük függő fegyveres apparátussal, hanem a megyék karhatalmára vagy a hadseregre voltak utalva, ha hatásosan akartak fellépni. A vármegyék azonban rendszerint nem segítettek a fiskusoknak, emiatt panaszkodott pl. 1706 nyarán Szlovenicz Mihály Heves megyei fiskus is. Haraszi Imre pedig ezt jelentette a Gazdasági Tanácsnak Ungvárról 1706. szeptember 8-án: „... Szent Jakabi vásárkor is magam az deákkal akarván elkövetnem, az míg az csizmadiákat kergettem, addig vékony vásár [vagyis gyéren látogatott] megszaladott, egyebet az vásárbontásnál assistentia nélkül végbe nem vihettem...”⁶³

Éppígy nem kapták meg a fegyveres erőt a hadseregtől sem, amelynek tisztikara, a megyei nemesség azonos, általában a rézpénzt elutasító álláspontot foglalt el.

1706 második felének tapasztalatai alapján a fejedelem sem tartotta hatékonynak a fiskusok tevékenységét. Ezért a rozsnyói tanácsülésből (1707. január második fele) a Consilium Oeconomicum utasítást kapott működésük fokozott ellenőrzésére. Ennek nyomán a fejedelem és a Gazdasági Tanács 1707. január 19-én Rozsnyóról új rendeletet küldött a vármegyéknek a limitáció, a rézpénz és a fiskusok módosított reverzálisa ügyében. A fiskusoknak ugyanis új kötelezvényeket kellett aláírniuk, amelyben el kellett ismerniük az ország fiskusának azt a jogát, hogy perbe foghassa őket, ha nem végeznek megfelelő munkát. Ezt azonban a fiskusok zöme a nemesi szabadság megsértésének tekintette.⁶⁴ A rendi-nemesi kiváltságok és érdekek tehát ennél az apparátusnál is akadályozták a központi hatalom ellenőrző- és irányító munkáját.

A fiskusok munkájának határfoka mindezen okok következtében igen alacsony volt, a rézpénz inflációját nem tudta megakadályozni, ráadásul a verdék közben tovább ontották a pulturákat és a libertásokat.

1706 vége felé a rézpénz értéke már majdnem belső fémértékére csökkent: azt az árut, ami 20—25 forint ezüstbe került, Bereg megyében a zsidók és kupecsek november folyamán 70—80 forint névértékű rézpénzen adták.⁶⁵ Sőt, rézpénzért egyáltalán nem is voltak hajlandók árulni. Nagykállóban a Szent Mihály-napi vásáron a debreceni árusok, semhogy a vármegye limitációja szerint rézpénzért áruljanak, inkább ki sem akartak rakodni, áruikat pincékbe s más helyekre dugdosták el. A két fiskusnak és a vármegye embereinek erővel kellett őket kirakodtatni.⁶⁶ Másutt még ennyi eredményt sem értek el, sőt gyakran a lakosság nyílt ellenállásába ütköztek.

Csicseri Orosz Tamás 1706. július 24-én jelentette, hogy az eperjesi kereskedők semmit sem adnak a limitációra, őt pedig életveszélyesen megfenyegették.⁶⁷ Waály István Bars vármegyei fiskust, amikor 1707. február elején az aranyosmaróti vásáron érvényt akart szerezni a limitációnak s az egyik paraszt áruját el akarta kobozni, 2-300 főnyi, valaskával felfegyverzett tömeg vette körül, s „schlavonico idiomate” szitkok-

kal s életveszélyes fenyegetésekkel illette. A parasztok, írja Waály, a vásár előtt két-három gyűlést tartottak, s itt határozták el az ő meggyilkolását. A vargák egy másik maróti vásáron „karókkal, botokkal és feiszékkal embereimre reárohánván”, azok alig szaladhattak el. A szegénység azt állítja, „hogy az urak békességben vadnak, a szegénységet rontyuk”. Csak a katonai asszisztencia mentette meg embereit.⁶⁸ Országszerte általános a panasz a fiskusok működésének eredménytelenségéről.⁶⁹

Mint az aranyosmaróti eset mutatta, a rézpénz és limitáció ügye alapján véve társadalmi problémává változott, s a nemesség a háború terheit igyekezett ezzel is a parasztságra áthárítani. Amit a parasztok saját tapasztalatuk alapján 1707 elején kifejeztek, a források tökéletesen igazolják, s általános, országos jelenségnek mutatják. A fiskusoknak az áruekobzásokról a Consilium Oeconomicumhoz küldött jelentéseit tanulmányozva az állapítható meg, hogy a nemességet a fiskusok valóban „békén hagyták”, az elkobzások szinte kivétel nélkül a parasztságot, esetleg a polgárokat sújtották. Azok az adatok, amelyek az 1706 közepétől 1707 nyaráig elkobzott árukról szólnak, mutatják, hogy legtöbbször kis, pár forint értékű árurol van szó, a több száz forintos tétel már ritkaságszámba megy, ami eleve azt jelenti, hogy majdnem minden esetben parasztok termékeiről van szó.

Éppígy erősen sújtotta a limitáció betartása a mesterembereket is, akiknek éppen termelőmunkáját tette lehetetlenné, ha rézpénzben kellett adniuk áruikat, ők viszont nem tudtak azon nyersanyagot vásárolni. Polgárok, parasztok, kis tételben árut behozó külföldi kereskedők, zsidók kerülnek többnyire a konfiskációval büntetettek listájára.⁷⁰

Más volt a helyzet az uralkodó osztály tagjainál. Alagyi Jakab egri fiskus 1706. augusztus 28-án utasítást kér a Consilium Oeconomicumtól, mivel egy pap 100 marhát árul, de rézpénzért nem akarja adni. Noha neki személyválogatás nélkül kell eljárnia, mégis megkérdi: mit tegyen? Az iratok közt nincs nyoma az elkobzásnak. Velics Zsigmond ugyanakkor Sátoraljaújhelyről jelenti, hogy némely nemes saját kúriáját a kereskedők rendelkezésére bocsátotta, s azok ott a limitált árakat semmibe véve, biztonságban árulnak. Ugyanez volt a helyzet Ung vármegyében is. Az egri püspök sertéseket, a prófuntmester pedig kőszót adott el — csak ezüstpénzen. A fiskus természetesen semmit sem tehetett ellenük. A gyöngyösi prófuntmester a marhahús fontját 3 pénzért mérte — ez a limitált ár kétszerese volt —, amit mások is követtek. A Szatmár megyei fiskus 1707. február 7-én világosan megírta a Consilium Oeconomicumnak: a szegény emberek sem, de különösen az úri rendek nem adják áruikat limitált áron. Szatmáron pl. Károlyi Sándor tiszttartója a búza köblét a malomban 12 forintért árulja. A selmecebányai fiskus, Szőke Mihály is ezt állapítja meg 1707. február 11-én egy elkobzási esettel kapcsolatban: „Azért talám nem érdemlik kevésben álló pénzeknek confiscációját, urunk eő nagysága szegény jobbágyi lévén. Mások is már régtől fogva, úgy főrendek adják-veszik, valamint magok szeretik.” Szilágyi Mihály is ugyanezt állapítja meg 1706. december 20-án Abaúj megyéből: a rézpénznek nagy kelletlensége van, „legfőképen azok előtt, akiknél bővebben találtatnának a venálék, . . . mint a méltóságos urak és hadi főtisztek dominiumjaiban, ahonnan bővülkedhettnek jobban ezen elpusztult Nemes Vármegye lakosa, de semmiképen rézpénzért közre nem bocsáttják”. Ugyanígy folytattak külkereskedelmi tevékenységet is az úri renden lévők, nemesek, a hadsereg tisztjei, sőt katonák is.⁷¹

Nem vitás tehát, hogy a kuruc állam éppen az árutermelés zömét folytató s annak hasznát lefölöző birtokos nemességet, nagybirtokosokat nem tudta a limitációra rászorítani. Márpedig a rézpénz forgalma ezen állott vagy bukott. Ezért az elértéktelenedés folyamatát a szabadságharc vezetése 1706—1707-ben sem feltartóztatni, sem orvosolni nem tudta. A rézpénz kérdésében Rákóczi elképzelései és a nemesség szűk rendi érdekei ellentétbe kerültek, s a fejedelemnek nem volt módja tervei keresztülvitelére. Ezt még a hadsereg sem volt képes megoldani. Bottyán János tábornok, aki a Dunántúl katonai parancsnokaként felelős volt a rézpénz értékének fenntartásáért, elsősorban az úri rendet akarta termékei eladására rászorítani, s e célból Sohonnay Ferenc őrnagyot rendelte ki, külön karhatalmi erővel.⁷² Utóda, Eszterházy Antal is sokat fáradozott a rézpénz ügyében, eredménytelenül.⁷³

Sőt, a nemesség nemhogy támogatta a fejedelemnek a rézpénzzel kapcsolatos rendelkezéseit, hanem egyes csoportjai nyíltan szembe is fordultak azokkal. Sáros megye pl. 1706. március 8-i ülésén vonakodott a rézpénzt szerződés jellegű kötelezettségeknél fizetőeszközként elfogadtatni.⁷⁴ Szepes megye tisztikarát a fejedelem kénytelen volt megróni a rézpénz értékének megvédése körül mutatott erélytelen magatartásáért.⁷⁵ Még a fiskális birtokok tisztjei közt is voltak, akik a naturáléért csak ezüstpénzt fogadtak el, rossz példát mutatva ezzel nemességnek és parasztságnak egyaránt. 1706 őszén így tett a stavnyiki kincstári jószág tisztartója.⁷⁶

1706-ban maga Bercsényi sem fűzött már sok reményt a rézpénzhez. Az év tavaszán írott levelei mutatják,⁷⁷ hogy Felső-Magyarország nyugati részén, de különösen a Dunántúlon a rézpénz teljesen elértéktelenedett, és a hadak nem is fogadták el fizetésükben. Áprilisban pedig világosan megírta a fejedelemnek a limitáció és egyéb rendszabályok hiábavalóságát: „Az rézpénznek baja, igenis, nagy; de nehezen szerettetjük meg erővel, mert ha följobb nem szabad adni: nem ad el semmit. Ime, 70—80 talléron folyt az mai vásárban az marha, — nem adta limitative, mert esküdt: följobb vette; visszahajtotta.”⁷⁸ Majd decemberben még világosabban: „Az rézpénz becstelensége, igenis, már merő contagioja ügyünknek; mert abban már semmit sem fog használni az parancsolatoknak sokasága.”⁷⁹

Mindezen felismerés mellett, vagy inkább ellenére, a limitáció erőltetésén kívül a rézpénz védelmére mégis számtalan „parancsolatot” bocsátottak ki. A Consilium Oeconomicum utasította a harmincadosokat: akadályozzák meg, hogy az országból rézpénzt kivigyenek, vagy oda behozzanak.⁸⁰ 1706 decemberében a harmincadosok újabb utasítást kaptak. Minthogy a külföldi országokból a hamispénz-verők által előállított rézpénzt a kereskedők nagy summában hozták be, a harmincadhivataloknál aprólékos ellenőrzéssel kellett az importáló kereskedők szállítmányait átvizsgálni.⁸¹

A limitáció és a rézpénz forgalmának erőltetése az áruforgalom és árutermelés visszaeséséhez, gyakran létfontosságú cikkek, mint pl. a hús eltűnéséhez, a feketeke-rekedelem fellendüléséhez, a parasztság ellátását biztosító vásárok megszűnéséhez vezetett.⁸² Nyilván a kereskedők által elrejtett árukészletek megszerzését akarta elérni a fejedelem, amikor 1706 novemberében az egész országban elrendelte a boltok lepecsételését és az áruk lefoglalását. Nem elkobzásról volt szó, hanem kényszerleadásról, mert a kereskedőket különböző naturálékkal, amiket külföldön is el tudtak adni, kárpótolták.⁸³

Az inflációnak nemcsak a gazdasági, hanem pszichológiai és erkölcsi hatása is negatív volt. Jól jellemzi ezt a társadalom minden rétegét sújtó, visszas állapotot Eszterházy Antal megállapítása, melyet a Pápán 1706. július 28-án tartott megyei gyűlésen tett a rézpenz hatásáról: „... tapasztaltatik mindazáltal a nemes vármegyéken sokaknak nagy hazafiútlanságra és az ellenségnek való kedvezésre célzó szándékkal, hogy nem törődven semmit a nemességnek nagy része a publicumnak folyásával, mindennekfelett a nemességet maga előmozdítására kötelező szándékunkat, megvonván mégis oeconomiajában magát, félre téven Isten és hazája szolgálatját, negligálja simpliciter a közönséges jót; hasonlóképpen a falusi, de kiváltképpen a városi közrend is, se a hadi, se más valamely szolgálatban nem forogván, semminémő mesterséget nem üzven, naponként idejét csak ingyen tölti...” Hogy ezt megszüntessék, összeíratta a városokat és nemeseket, s a listákat beküldette magához.⁸⁴ A rézpenz inflációja tehát elmélyítette a feudális társadalomban egyébként is meglévő negatív vonásokat.

Hiába volt azonban minden erőfeszítés. A gazdasági törvények erősebbek voltak a vezetők szándékánál és akaratánál. A rézpenz ebben a periódusban, kb. 1706 közepétől, már inkább akadályozta, mint segítette a háború viselését, arra pedig remény sem volt, hogy értékét helyre lehessen állítani. A felkelés súlyos pénzügyi helyzetben volt, ugyanakkor komoly társadalmi és politikai feszültségek mutatkoztak, amelyeket a pénzügyi válság még inkább fokozott. A parasztság előtt is világossá vált, hogy a felkelés vezetése teljesen a nemesség kezébe került.

Igaz ugyan, hogy az 1707 januárjában Rozsnyón tartózkodó fejedelem és a szenátus behatóan foglalkozott a katasztrofális pénzügyi helyzettel, de lényegbevágó intézkedés mégsem történt. Sőt, a hozott döntéseket sem hajtották végre.

Mindössze annyi történt, hogy megújították a már nyilvánvalóan kudarcba fulladt limitációs rendelkezéseket. Lényegesebb volt azonban az adókvetés tervének felmerülése, most már azonban sokkal határozottabb formában, mint Miskolcon, s a jelek szerint már a fejedelem sem ellenezte ezt a lépést.

Az adókvetésre azonban nem ezen a rozsnói szenátusi ülésen történt az első kísérlet. Ismerünk ugyanis már korábról, 1706. július 4-i kelettel is egy rendelettervezetet, melyet Rákóczi a megyékhez kívánt küldeni. Ebben a fejedelem leírja az ország terheit, elnyomatását, pénztelenségét a német uralom alatt. A jó pénzt kivitték, ezért volt kénytelen rézpenzt kibocsátani, hogy a lakosságot megkímélje a hadak húzásától-vonásától. Sokan azonban rézpenzért nem hajlandók naturálékat adni, a limitációt nem tartják meg. Minthogy azonban az 1553:8. és az 1605:40. törvénycikk rendelkezései szerint az ország tartozik a hadsereget élelemmel, fuvarral stb. ellátni: minden megye köteles a mellékelt tabella szerint a Commissáriátusság részére naturálékat szállítani.⁸⁵ Ha a rendelet szétküldésére sor került, az ellenszolgáltatás nélküli termék-szállítás megkövetelése már 1706 nyarán a rézpenz kezdődő elértéktelenedésének beismerését jelentette.

1707 januárjában Rozsnyón a szenátus ugyanehhez a megoldáshoz folyamodott: Felső-Magyarországra 2 millió forint értékű természetbeni adót vetett ki.⁸⁶ Egyúttal megtették az első, bátortalan lépést a rézpenz devalvációja felé: a szenátus elhatározta, hogy a 10 és 20 polturásokat bevonják, s helyettük csak 1 polturásokat vernek nagyobb mennyiségben. A szenátus már 1706. december 21-én utasította Hellen-

bachot, hogy Kőrmöcbányán 200 000 forint értékű rézpolturát veressen, amely bizonyára jobban circulál majd a 10 polturásoknál. Ezekkel a 10 polturásokat lassanként váltsa be, s a bevont pénzt beolvastva, abból is veressen polturásokat. Hogy a terv minél előbb megvalósulhasson, az 1 polturások tervezett veréséhez szükséges formákat és eszközöket sürgősen készíttesse el, s rögtön kezdje meg a munkát; az egy hónap alatt vert pénzzel kezdje meg a 10 polturások beváltását egészen addig, amíg mindet be nem vonják. Az átváltást azonban nemcsak a szomszédos megyékben, hanem a távolabb fekvőkben is le kell bonyolítani. Ezzel az intézkedéssel azonban tulajdonképpen a rézpénzt megfosztották komoly fizetőeszköz jellegétől, s a mindennapi áruforgalom szükségleteit kielégítő váltópénz funkciójára degradálták, mellyel nagyobb összegeket képtelenség volt kifizetni.⁸⁷

Ugyanekkor a kereskedelmi forgalom növelésére, helyesebben szólva helyreállítására is határozatot hoztak, gondolván, hogy ez a rézpénz forgalmát is elősegíti. Ezért elkészítették és ellenőrzés céljából a Consilium Oeconomicumnak adták át az immár országos érvényű limitációt, hogy a hetivásárokat helyreállítva, az áruforgalom megindulása után azt ültessék át a gyakorlatba. Egyúttal árúja egyharmadának elkobzásával és 20 tallér büntetéssel fenyegették meg azokat, akik a rendeletet megszegik.⁸⁸

A szenátusnak azonban ezeket a tulajdonképpen felemás rendelkezéseit sem hajtották végre. Sem az adószedésből, sem a 10 és 20 polturások bevonásából nem lett semmi, sőt a rézpénzt a régi módon továbbverték.⁸⁹ Az árrögzítési kísérlet végső kudarcát pedig maga a fejedelem ismerte be 1707. március 13-án Keczer Sándorhoz írt levelében: „Valóban, nem várt kimenetellel tapasztaltuk, hogy a limitáció beállítása miatt a piacok minden venálék dolgából megszűntenek; melyet, úgy látjuk, nem is lehet másként hirtelen megorvosolni, hanemha a limitáció suspendáltatik.”⁹⁰

A rézpénzforgalom erőltetésének jelentős szerepe volt a megyei nemesség elégedetlenségének 1707 első felében megfigyelhető rohamos növekedésében, úgyhogy 1707 februárjában ismét fejedelmi biztosok mentek a megyékhez a rézpénz ügyével kapcsolatos felvilágosítások megadására. A biztosok részére adott instrukcióban a fejedelem elmondja, hogy a rézpénzt „már annyira látjuk elbővülni, hogy annak becstelensége által minemű példa nélkül való drágaság eredett hazánkban, fájdalommal tapasztaljuk”.⁹¹ A rézpénz 1706—1707 fordulójára a függetlenségi harc olyan súlyos gazdasági és politikai kérdéssé lett, hogy megtárgyalását és megoldását a fejedelem a legfelsőbb rendi hatalmi szerv, az ónodi gyűlés idejére halasztotta.

A felkelés történetében oly nevezetes gyűlés a rézpénz helyzetén is valóban gyökeresen javítani akart. Hogy a rézpénz mennyire égető, a társadalmi és politikai problémákkal összeszövődött, kényes és kritikus ügy volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az ónodi véres események hátterében is tulajdonképpen ez állt.

A rendek már elkeseredett hangulatban érkeztek Ónodra. A sérelmek tárgyalása folyamán, már a június 4-i ülésen is hangzottak el dühös ellenvetések a rézpénzzel szemben. Nyitra megye nevében az alispán, Bars megye részéről egy fehérbarát, Túróc megye nevében szintén az alispán szólalt fel, mégpedig azt követelve, hogy jószágot váltani és adósságot fizetni ne legyen szabad rézpénzen.⁹² Világos volt, hogy ez a nemesi birtokjog és birtokállomány védelmében hangzott el, s elsősorban a rézpénzzel fizetett vitézli rend ellen irányult, amelynek jelen lévő képviselői fel is zúdultak a

nemesek ellen, s különösen az mérgesítette el a helyzetet, hogy egyes nemesek a katonáknak (főleg persze a szintén nemes tiszteknek) adományozott fiskális birtokok visszavételét is követelték az állami bevételek növelése céljából.

A helyzet mind feszültebb lett. A rézpénz ügye továbbra is napirenden maradt, s ezzel kezdődött az ominózus június 6-i nap is. Beniczky Gáspár előadása szerint: „...az mint is midőn rézpénznek az ő dolga előhozódott volna: a váci vicárius Berkes 13 vármegye nevével felkelvén, az ellen contradicált.” Ezt a fejedelem, Bercsényi és más méltóságok „nyilvánvaló scissionak és alattomban való factiónak látván lenni”, a felhatalmazás után érdeklődtek, de kiderült, hogy Berkes felszólalása csak némelyek „incselkedéséből” történt. Ezután hozta elő a fejedelem Túróc megye ismert levelét, ami a véres események kirobbanásához vezetett.

Az országgyűlés tárgyalásai világosan mutatták, hogy a megyei nemesség a rézpénz ellen volt, de a fejedelemnek a szándéka ellen véres tragédiába torkolló számonkérés után, ami nyilván megfélemlítette a nemeseket, a rézpénz forgalmának fenntartását követelő hadsereget maga mögött tudva, sikerült akarátát keresztül-vinnie.

Június 8-án az országgyűlés most már ellenvetés nélkül fogadta el a következő határozatot:

„Noha a rézpénznek folyása a közjó előmozdítására az ország nagy hasznával gondoltatott vala ki, mindazáltal már megbővülése lévén, abból következhető rendtelenségek vagy confúsiók eltávoztatására a tíz polturások négy polturára, a húsz polturások nyolc polturára szállítatnak; az egyes poltura pedig az ő szokott rendes folyásában maradjon. Mely rézpénznek tovább való veretése már ezentúl teljességgel megszűnvén, abbahagyattatik; akinek pedig folyása leszen, úgymint a megírt leszállított pénznek, annak a száma 2 200 000 forintokra határoztatik; mely 200 000 forint a Dunántúl való földre rendeltetik, hogy ottan is lehessen circulációja az olyatén pénznek. Azon megírt summa pénz, melynek benn kell maradni az országban, hogy közönséges folyása lehessen, bizonyos bélyegekkal szabott idő alatt megjegyztessék, a többi pedig idővel az ország kincstartó helyeire beszedetttvén, viszont elolvasztassék. Ama bélyegzett pénz pediglen az országban jó folyó pénznek tartattassék, és nemcsak élésbeli s egyéb portékáknak adásában vételében, de még zálogos jószágok kiváltásában is, úgy adósságok kifizetésében elvétettessék, közönséges akarattal elvégeztetett.” Ezenkívül kimondták, hogy „a jobb rendtartásnak kedvéért minden vármegyék magok közül a végre két hites tagot rendeljenek, kik azon rézpénznek folyására s circulációjára vigyázzanak és annak inspectori legyenek, és azoknak viszont minden királyi és mezővárosokban s falukban hasonló hites vigyázó embereik legyenek, úgy hogyha valaki az eladandó élésbeli jókat vagy más áru portékákat rézpénzért eladni nem akarná, és annak elvételében gáncsot találna: azonnal elveszesse áruját, kit a vevőnek kell kezéhez adni; amennyi árát pedig a vevő megígérte volt, annak fele légyen az inspectoroké, a másik fele maradjon a vevőnél avagy bejelentőnél”.⁹³

Rákóczi tehát három tényezőtől várta a rézpénz értékének a helyreállítását: a devalvációtól, a kényszerrendszabályoktól és nem utolsósorban a június 11-én elfogadott 2 millió forintnyi adókvetéstől, amely a rendi korlátokon átnyúlva, a nemességre is kiterjedt volna.

Miért ragaszkodott Rákóczi a politikai komplikációkkal megterhelt és még további veszélyes zavarokkal fenyegető rézpénzhez? Tényleg komolyan hitte, hogy helyre lehet állítani a kongó és poltura értékét, s ezzel át lehet hidalni az államháztartásban mutatkozó katasztrofális hiányt? Nem valószínű, de a felkelés pénzügyei ekkor már kényszerpályán mozogtak, semmiféle más megoldás nem volt. Ha a hadsereg fizetésének legalább a látszatát fenn akarták tartani, akkor ragaszkodniok kellett a rézpénz forgalmához.

Az ónodi gyűlés és a trencsényi csata közti másfél év azonban megmutatta, hogy a fejedelmi hatalom nem képes a rézpénz forgalmának helyreállítására és a pénzügyi egyensúly megteremtésére. Ez természetes is, hiszen a bevételi forrásokban semmi javulás nem állt be, s bár a hadsereg átszervezésével igyekeztek a fenntartási költségeket csökkenteni, a súlyos hiány továbbra is megmaradt.

Az ónodi gyűlés után megkezdték a 10 és 20 polturások felülbélyegezését: az érméket a devalváció jeleként a Boldogasszony kicsinyített képével látták el. A megjelölt érmék devalvált értékükben maradtak, a meg nem jelöltek pedig minden értéküket elvesztették.⁹⁴ A pecsételés azonban nem állott a központi hatóságok ellenőrzése alatt, emiatt részben az alkalmazott jegyek közt volt eltérés,⁹⁵ ami hamisításokra adott lehetőséget, részben a felülbélyegzett mennyiség nem volt ismeretes. A Consilium Oeconomicum már 1707. szeptember 9-én jelentette a fejedelemnek: „Elhittettük magunkkal, hogy inkább fog folyni az ezüstpénz, mintsem a pecsételés libértás, mivel nem szabad volt senkinek pecsételni, hanem csak a vitézlő rendek számára, de annyira eláradott a pecsételés libértás, Felséges Urunk, hogy egy hétben ezüstpénzül sóvári aknáknak jövedelméből hoztak a cassában 3 forintot, pecsételés libértásul pedig 700 forintokat. . .”⁹⁶ Majd különböző visszaélések történtek,⁹⁷ s közben megfeszített erővel folyt a poltura továbbverése. Egyébként a libértások leértékelése után ez volt az a rézpénzforma, amelyet még elfogadtak, s ezért a verdék szinte kizárólag ezt ontották. 1707. november 3-án Bercsényi közölte Rákóczival, „hogy már csak Körömön is több polturát vertek in toto, mintsem az Ország rendelte cursusát az rézpénznek, mert 2 milliomot superálja; nem csuda, hogy a pecsétöltnek sincs böcsi”.⁹⁸ A rézpénzverés dezorganizáltságára és ellenőrizhetetlenségére jellemző, hogy a bányászat 1707. végi általános felülvizsgálatakor még a pénzverésre fordított réz mennyiségét sem tudták megállapítani.⁹⁹

Az ónodi gyűlés utáni hónapokban a rézpénz gyors ütemben haladt a teljes elértéktelenedés felé. Ekkor már végképp nem akarták elfogadni — sem áruért, sem munkabérért. Nyitra megye arról panaszkodott fejedelemnek, hogy a rézpénz forgalmának erőltetése, a büntetések miatt „öldökléseket, veréseket, vérontásokat, sőt már halált is amiatt keserves és botránkozó szívvvel némelly helyeken experiálni kéntelenítettünk”. A kereskedők inkább bezárják boltjaikat, semhogy az értéktelen rézpénzért kelljen árulniok.¹⁰⁰ Károlyi Sándor 1707. július 30-án pedig Bercsényinek írta meg világosan: a rézpénz „se Istennek, se embernek nem kell”. Mire az tömören, de a felkelés megoldhatatlan pénzügyi dilemmáját találóan kifejezve, így válaszolt: „pengőt pedig sem Isten, sem ember nem ad.”¹⁰¹ Erdélyben hasonló a helyzet, Máriássy Ádám 1707. augusztus 5-én úgy tájékoztatja a fejedelmet, hogy „a verespénz itten contemptusba ment, még az koldús sem örömost veszi. . .”¹⁰²

Ha a nemesség, a polgárság és az árutermelő paraszti rétegek indokoltan panaszkod-

kodtak is a rézpénz inflációja miatt, azokra a rétegekre azonban, amelyek fizetésből éltek (elsősorban a katonáskodók, a bányá- és kohómunkások, mesteremberek) egyenesen katasztrofális következményekkel járt a rézpénz elértéktelenedése, majd bukása.

Sréter János, a tüzérség főinspektora 1707. szeptember 25-én kétségbeesett levéllel fordul a fejedelemhez, leírva a besztercebányai ágyú- és bombaöntő officina munkásainak katasztrofális helyzetét: „Nékem ugyan rettenetes nagy bajom van az mesteremberekkel, az kiket kell exolváltatnom munkájokért, mivel az verespénzen semmit sem kaphatnak, majd csaknem éhelhalnak munka mellett, reám futnak majd mindennap s minden órában, hogy vagy fejrépénz adattassék nékik, vagy peniglen valami más modalitás mutattassék nékik, vehessenek húst, kenyeret, sert vagy bort, legalább ne haljanak éhen.”¹⁰³

A bányászok is azt követelték 1707 őszén, hogy Hellenbach legalább poltura-pénzzel fizesse őket, mert azért, ha drágán is, legalább valami élelmiszert tudnak vásárolni. Követeléseiknek úgy adtak kifejezést, hogy a főadminisztrátor házára rohantak, s kényszerítették a már abbahagyott polturaveretés folytatására.¹⁰⁴

Bár a fejedelem 1707 második felében is arra utasította a megyéket és az állami hivatalokat, hogy mindent kövessenek el a rézpénz forgalmának fenntartására, a vármegyék őszi feliratai egyértelműen bizonyítják ezen intézkedések csödjét. Az egész probléma társadalmi vonatkozására, a nemesség magatartására és a szintén rézpénzzel fizetett katonaság helyzetére jól rávilágít Telekesi Török Istvánnak Bercsényihez Pápáról írt levele, 1707. március 7-éről keltezte: „Ebbéli nagy szomorúságokat nem kevésbé öregbíti az vöröspénznek kedvetlen circulációja s az fejrépénz totalis abrogatioja; holott az szegény embernek ha még volna valamicskéje, az kit az ellenségtől megmenthetett röjtögetésivel: erőszakosan elvészik tüllő. Az tisztviselő urak, fő- s némely rendek semmieket csak áruban sem bocsátják, nemhogy eladnák, — egyedül csak az szegénységet húzzuk s vonjuk, nyomorgatjuk, ő tőlök erővel elvonván az mijét látják; érette majd már egy köből gabonát, egy funt húst, egy ital bort nem találnyi, hanem mindent . . . kemény executiókkal, extorsiókkal az szegénységtől préselünk ki. Az vitézlő rend sem talál maga ruházatjára, betegségének gyógyíttatására rajta semmit is; tudok már sokakat, hogy fehérruhájáért, lábbeliért fegyverét adta.” Az eredmény: a nélkülöző katonák sokat rabolnak, fosztogatnak, elsősorban a szegénységet.¹⁰⁵

Ez idő tájt már maga Rákóczi is kénytelen engedményt tenni. Úgy látszik, hogy 1707 őszén már az volt a gyakorlat, hogy fele ezüst-, fele rézpénzben fizettek. Ennek nyilván az lehetett a célja, hogy legalább valami csekély ezüstpénzt vegyenek be, mert rézpénzt ekkor már senki sem fogadott el az államtól.¹⁰⁶ Ennek a gyakorlatnak az alapján utasította augusztus 17-én Rákóczi is Darvai Ferencet, hogy az alája rendelt jószágokban a korcsmákon fele ezüst, fele rézpénzt kérjen, s ugyanígy fizessen az alkalmazottaknak is. Jellemző azonban a rézpénz végleges bukásától való félelemre, hogy két hét múlva rendeletét visszavonta, s azzal az indokolással, hogy a rézpénz romlása ne neki tulajdoníttassék, Darvainak meghagyta: a korcsmák, a só- és másféle pénzbevételt tisztán pecsételt rézpénzzel vagy tisztán ezüstpénzen is folytathatja, s ugyanígy járjon el a szolgarend fizetésében is.¹⁰⁷

Az év végére azonban egyes körzetekben a rézpénz forgalma teljesen megszűnt,

s helyébe az ezüstpénz lépett. Ez nyomban az áruforgalom felélénküléséhez vezetett. Bottyán már 1707 nyarán azt írja a Dunántúlról Bercsényinek: „Miulta az fejrőpénznek szabad folyását megengedtem, minden bővebb közöttünk, az német is szaporábban szőkik hozzánk. . .”¹⁰⁸ Radvánszky János is azt írja az év végén Felső-Magyarországról, hogy mióta a rézpénz forgalma megszűnt, „úgy megindultak a sokadalmak s a vásárok, hogy aminek híre sem volt a két esztendő alatt, most türhető áron mindennek bőséggel, a victuálék pedig akármikor sem voltak olcsóbbak, kiknek defectussa miatt majd éhel holtak s holtak is az emberek”. Ha a rézpénz forgalmát erőltetik, ezzel visszaesik a megindult forgalom.¹⁰⁹

Az 1707 decemberében Kassán tartott gyűlés az adóügyek mellett a rézpénzzel is foglalkozott. Határozata alapján a pecsétes libertás forgalmát megszüntették, a polturákét azonban, mivel a mindennapi forgalomban ezt úgy-ahogy elfogadták, meghagyták.¹¹⁰ Ezt a pénzfajtát azonban eleinte adóba vagy sóért nem fogadták el, megismételve a kezdeti hibát. Rákóczi például 1708. február 28-án arra utasította Darvai Ferencet, hogy mivel a kassai végzés „a pecsétes rézpénz cassatiója iránt” megtörtént, ezentúl a kősót csak ezüstpénzért árulja.¹¹¹ De most is rögtön engedményeket tett a fejedelem, mert megengedte Sáros megyének, hogy a sóvári sót „apró verespénzen az Consilium Oeconomicum kiadhatja”.¹¹² Bercsényi pedig 1708. február 14-én engedte meg, hogy „a rézpoltura is elfogadtassék ad Cassam Bellicum”.¹¹³

1708 folyamán Rákóczi még két ízben tett kísérletet arra, hogy a rézpénz forgalmát rendeleti úton mégis fenntartsa. Kassáról 1708. március 27-én parancsot adott a megyéknek: a rézpénz forgalmát minden eszközzel állítsák helyre. Értéke: 3 poltura egyenlő 1 garassal. Adóba is el kell fogadni, a katonaságot ezzel kell fizetni, s minden adásvevésnél el kell venni a rézpénzt.¹¹⁴ Sőt az aprópénz forgalmát elősegítendő, a fejedelem megengedte, hogy Palocsay György brigadéros rézpénzen kiválthassa Szirmay Istvántól elzálogosított Lipnik és Matiszova nevű falvait.¹¹⁵ A dolognak csak az a hibája volt, hogy nem szabad egyezés alapján létrejött ügyletről volt szó. A két falut ugyanis a Consilium Oeconomicum foglalta le és kezelte, a rézpénzen való kiváltás engedélyezésével a fejedelem rendkívül szigorúan meg akarta büntetni a labanc Szirmayt.

Nem kell különösebb fantázia ahhoz, hogy a nemesi megyék hangulatát elképzeljük a rézpénz ismételt erőltetése nyomán. Nyitra megye megtárgyalta ugyan a rézpénz ügyét, s határozatokat is hozott a poltura elfogadására, a „kongó-bírák” beállítására. Papíron mindez nagyon szépen festett, csak hogy a határozat nyilván azért sikerült ilyen szépre, mert a megyegyűlésen ott ült Bercsényi Miklós, mint megyei birtokos, aki talán maga is hitelt adott a rendek szólamainak.¹¹⁶ Egyes districtuális commissáriusok is buzgólkodtak a rézpénz forgalmának fenntartásában.¹¹⁷

A fejedelem mindezt kevésnek találta, s ezért az 1708 májusában tartott egi tanácskozáson a megyei követekkel alaposan meghányta-vetette a rézpénz dolgát is. Beniczky Gáspár a május 23-i ülésről ezt jegyezte fel: „. . . eő felsége is az egész senátor urakkal bémenvén az ország sátorában, a rézpolturának, mely nélkül telljességel nem lehet az ország, valoráru pro et contra disputáltak, tollálván eő felsége méltóságos főgenerális úrral minden difficultásokat, és kit-kit capacitálván, mivel az ónodi articulus szerint cursussa fennmaradott, tovább is confirmáltatott; melly eő felsége országunk hasznára cilozó igyekezeteinek secundálására közakarattal végeztetett, hogy

conceptusban vegyék: qua modalitate folyjon? pénznek tartatván, — és holnapi sessióban producállják”. A döntés azonban csak a május 31-i ülésben történt meg.¹¹⁸ A végzésekről a Consilium Oeconomicum tájékoztatta a harmincadosokat, hogy a poltura értékét egy krajcárra szállították le. Július 1-jétől a harmincadosok is ehhez tartásuk magukat.¹¹⁹ A gyűlés főleg a jelen lévő városi követeket utasította arra, hogy a rézpénz elfogadása és amúgy is leszállított értékének (az egri döntés a poltura 30%-os devalválását jelentette) fenntartása céljából a városok minden lehető kövessenek el, ha a legkeményebb megtorlást magukra zúdítani nem akarják.¹²⁰ (A nemesség ilyen figyelmeztetést nem kapott.)

A megyék és városok azonban nem hajtották végre a határozatokat. Nem akarták és nem is tudták végrehajtani. Heves megye is nyilván csak a fejedelem személyes jelenlétének hatására ígerte meg, hogy verespénzért marhát ad a hadaknak.¹²¹ Sokkal inkább az volt a jellemző a megyék magatartására, hogy a rézpénz forgalma érdekében csak látszatintézkedéseket tettek. Emiatt azután 1708 nyarán Rákóczi figyelmeztetett több megyét és várost, mert a rézpénz megcsökkent forgalmának helyreállítása érdekében nem fejtettek ki elég erélyt, s ezért a szécsényi országgyűlés V. törvénycikke értelmében a tiszteket személyesen „magunk és oldalunk mellett lévő szenátoratyánkfiai eleiben” idézi számadásra.¹²²

A rézpénz elértéktelenedését leginkább az ezzel fizetett katonaság magatartásán lehet lemérni. Kibocsátását, forgalmának fenntartását és erőltetését is éppen a hadsereg szükségletei követelték meg. A fizetésből élő katona számára létkérdés volt a rézpénz értékének fenntartása, s az inflációt is főként ez a politikai szempontból fontos réteg sínylette meg. A rézpénz elértéktelenedésével összefüggő gondok és negatív jelenségek már 1707-től jelentkeztek. 1707 májusában a dunántúli katonaságnak az ónodi országgyűlés elé benyújtott panaszai közt olvassuk: „Szintén bár fizetése legyen is rézpénzül a militiának: annyi, mintha semmi sem volna; mert mind az vitézlő rend, mind az szegénység absolute megidegenedett tüle, mivel sem egyik, sem másik nem élhet véle; és ezen az fundamentumon az szegénység is az hadaktul elidegenedik, mivel az vitézlő rend némel szükséges állapotokat kényszerítettik erővel is elvonni, — mellyért az vitézlő rend fejére elég átok is száll.”¹²³ Nem csoda tehát, ha a katonaság arra kényszerült, amit Bercsényi írt meg ugyanez idő tájt a fejedelemnek: „Ítélje meg Nagyságod . . . kintelen vakmerőségből szükségét az szegény katonának, mikor szűrben öltözik, az Duna s Rába mellett most pénzért az passusokon sáncol az németnek, úgy keres valami fehérpénzt, s ismét seregre gyün. Azt mondják: csak nem hagyják még magokat az németnek, csak az élő Istenért, segítsem őket!”¹²⁴ 1708 nyarán azonban a katonák már nem veszik el a rézpénzt. „Mindent, az mit lehet, elkövetek — írta Bercsényi a fejedelemnek —, de az hadak az fizetésben elvették az fehéret, s visszacsapták az veresset, s azt mondják: inkább kevéssel lesznek contentusok, mintsem veresset vegyenek.” „Aligha már mázsára nem szorul az poltura is, mint az kongó . . .”¹²⁵

A trencsényi katasztrófa azután végleg pontot tett a rézpénz történetére is. Bottyán 1708. augusztus 24-én Szécsényről világosan megírta a fejedelemnek: „Ma reggel írott levelemben is declaráltam az rézpoltura teljességgel való megcsükketését, úgy hogy senki már el nem veszi, mivel semmit rajta nem vásárolhatni; az praesidiális hajdúk, kiknek azzal fizettek: az utcákon mint a polvát széjjel-szórják; tizenhárom, tizennégy,

sőt tizenöt forintot is lehet egy ezüstforinton venni, — de úgy sem kell; nem is léssen circulációja, ha az országban termő és találandó jószágot érette nem adják, sőt pedig, vagy marhát, kit onnét belől erre szállítanak, azon a pénzen áruban sem eresztik; az ország korcsmáin is mind ezüstpénzen folynak a borok. Fölséged azért méltóztassék kegyelmessen megparancsolni, hogy valamely ország-sóját szállítsák erre a földre és rézpénzen adják, a borokat is azon árulják; máskint haszontalan a militiát azzal kedvetleníteni, sőt jobb is véle nem fizetni, midőn semmi böcsi és kelete nincs, hogysem azzal idegeníteni.”¹²⁶

Bottyán már előzőleg, ha szörmentében is, de bírálta a felső vezetés elnézését és engedékenységét, amellyel a nemességgel bánt, ugyanakkor pedig másoktól megkövetelte a szigorú szabályok megtartását: „Az verespénznek itt az vármegyék erőtlensége miatt kevés cursusa lehet, azért is, hogy sokaknál írásban vagyon mind Felséges Urunk, s mind Excellentiád engedelme, hogy labanc helyre adhassák jószágait.”¹²⁷

A trencsényi csata után a felkelés vezetői is belátták, hogy a rézpénz véglegesen megbukott. 1708. szeptember 12-én Rákóczi ezt világosan meg is írta Bercsényinek: „... az rézpénz feltámosztását csak itéletnap előtt harmadnappal remélhetem, s fehérpénzfundust kell csinálnom...” A fejedelem generális konventet akart tartani, hogy „rontanak el a kongó articulások...”¹²⁸ A trencsényi csatát jelölhetjük meg tehát azon időpontnak, amelyen túl a rézpénznek nemcsak tényleges forgalma szűnt meg, hanem ettől kezdve felhagytak a kényszerforgalom fenntartását célzó erőszakos rendszabályokkal is.¹²⁹ Végül is a rézpénzen, mivel mint nyersanyag is magas volt az ára, rézértékben adtak túl. Legnagyobb részét török kereskedők vitték ki mázsaszámra abaposztóért,¹³⁰ ezenkívül ágyúkat, harangokat öntöttek belőle.¹³¹ Aranyat aligha nyerhettek a kongóból, mint egy 1706. évi javaslat ajánlotta, amellyel — jellemző tünet — még a fejedelem is komolyan foglalkozott.¹³²

Magyarázatot keresve arra a kitartó makacsságra, amellyel a felkelés vezetői a rézpénz forgalmát fenntartani, sőt 1706-tól mondhatni erőszakolni igyekeztek, az okok között találunk gazdaságiakat, politikaiakat és társadalmiakat egyaránt.

Mint a kibocsátásnál, úgy a forgalom további erőltetésénél is alapvető ok az a mély szakadék volt, amely az állam bevételi és kiadási rovata közt tátongott, s amelyet még jobban elmélyített a készpénzbevételek alacsony szintje. Gazdaságtörténetírásunk már regisztrálta azt a tényt, hogy a XV—XVIII. század közt a Magyarországon forgalomban lévő pénzmennyiség állandóan alatta maradt annak a szükségletnek, amelyet az áruforgalom lebonyolítása és egyáltalán a gazdasági élet egésze megkívánt, vagyis az országban permanens tökehiány volt.¹³³ A jelenséget egyáltalán nem magyarázhatjuk kielégítően a visszafoglaló háború után bevezetett adóztatási szisztémával, amely nyilván csak járulékos ok lehetett. Kétségtelen azonban, hogy a pénzügyi jelenségek tudományos magyarázata meghaladta a XVIII. század eleji magyar feudális társadalom politikai-közgazdasági ismereteinek szintjét. Csak ezzel magyarázható, hogy a pénzhíányból való kivezető utat a felkelés vezetői a rézpénzkibocsátásban vélték felfedezni.

A pénz a feudalizmusban kettős funkciót látott el: 1. az áruforgalmat lebonyolító, illetve elősegítő eszköz volt; 2. eszköze és egyben tárgya volt az érték- és vagyonfelhalmozásnak. E kettős feladatot csak a nemesfém pénz tudta ellátni, belső értékénél fogva. De már a XVII. századtól kísérleteztek azzal, hogy a nemesfém pénzt a

forgalomban más eszközökkel helyettesítsék (tehát egyelőre nem pótolják, ami csak később, a pénzügyi forgalom és gazdaság fejlődésével következett be). Ehhez azonban bizalom kellett, ami természetesen nem valami misztikus vagy rendeleti úton elérhető tényező volt. Ezt nem teremthette meg egy mégoly gazdag főúr, mint Rákóczi, sem pedig egy bizonytalan politikai és katonai kilátásokkal rendelkező állam, mint amilyen a kuruc állam volt. Ezt a bizalmat csak a kibocsátó ország gazdasági fejlettsége, bankrendszere és a forgalomba bocsátó bank fedezete biztosíthatta volna. Ezekkel a feltételekkel azonban a XVIII. század elején Európában csak két ország rendelkezett, amelyben már tőkés termelési viszonyok uralkodtak: Németalföld és Anglia.

Mindez bizonyítja, hogy milyen kockázatos vállalkozás volt a felkelők rézpénzkibocsátása, amiből szükségszerűen következett, hogy a folytonos pénzverésnek inflációhoz kellett vezetnie. Viszont a rézpénzkibocsátás útján a megtett első lépések után nem volt visszaút: az infláció egy önmagára gyorsító erővel visszaható folyamatként terpeszkedett rá a kuruc államháztartásra, és nemcsak növekvő gazdasági zavarokat, hanem politikai válságokat és nehézségeket is okozott. Az a terv, hogy a rézpénz kibocsátásával a hadsereget fizetni tudják, s egyben a parasztságot is mentesítik a pénzádózástól, rövid idő alatt a visszájára fordult. A felkelés vezetői nem tudták gátat szabni a folyamatnak, amelynek gyorsuló előrehaladását nap mint nap ők maguk is elősegítették, s már 1705-től tehetetlenül kellett nézniük a palackból kiszabadult szellem dühöngését. A rézpénz végül is nem vette le a parasztság válláról a hadsereg eltartásának terhét, legfőljebb eltakarta ezt a tényt, s ahogy a parasztság kímélésének eszközéből a parasztság kihasználásának eszköze lett, ugyanúgy a hadsereg fenntartásában sem jelentett már számottevő tényezőt, sőt, az általa előidézett politikai kár nagyobb volt, mint az esetleges pénzügyi haszon.

Politikai-társadalmi okok viszont mindenképpen a rézpénzrel való kísérlet erőltetésére kényszerítették Rákóczit. Megfelelő szintű állami jövedelem nélkül reguláris (zsoldos) ezredeket kevés számban vagy alig lehetett fenntartani, s így a „vitélző rend” adta azt a fegyveres erőt, amely csekély fizetésért, inkább a zsákmány és a jövődő társadalmi emelkedés reményében szolgált. A rézpénz tulajdonképpen ezt, a magyar társadalom és gazdaság szerkezetéből fakadó objektív tényt leplezte. A rézpénz funkcionálása idején a hadsereg formálisan fizetett hadsereg volt, ezért ezekben az években a hajdúszabadság kérdése háttérbe szorult, és nem véletlen, hogy a fegyvert viselők hajdúszabadsága a rézpénz megjelenése előtt és bukása után kapott nyomatékokot. A kezdeti ígérek után csak 1708 decemberében hozott az országgyűlés általános érvényű határozatot Sárospatakon a hajdúszabadság megadásáról a mindvégig harcolók részére. (Az ónodi országgyűlés Gönc esetében kivételesen alkalmazta ezt a kedvezményt.)

A vitélző rend megtartása a rendi-nemzeti függetlenségi harc oldalán: ez volt az a politikai és katonai cél, ami miatt Rákóczi ragaszkodott a rézpénzhez, s egész 1708 nyaráig vállalta a forgalom fenntartására kiadott kényszerrendszabályok minden káros következményét. Csakhogy az elértéktelenedési folyamat előrehaladásával a rézpénz már nem töltötte be ezt a szerepét: nem elégítette ki a katonaságot, s a vereséppénz bukása után, 1708 őszétől a katonáskodók megtartására nem volt más mód, mint visszatérni a felkelés kezdetekor már egyszer elhangzott ígérethez.

Ha a rézpénz funkcióját és értékének katasztrofális hanyatlását értékeljük, egy-

részt az objektív gazdasági adottságokat (az ország gazdasági elmaradottsága), másrészt a gazdasági irányítás hibáit (folytonos pénzkibocsátás, a rézpénz korlátozott fizetőeszköz jellege, a pénz körforgalmának hiánya stb.) kell figyelembe vennünk. És Magyarországon természetesen nem lehetett angol vagy holland közgazdasági elméleti ismereteket feltételezni.

Ennek ellenére: amikor Rákóczi 1704 tavaszán a megyék hozzájárulását kérte 2 millió forint értékű rézpénz kibocsátásához (azaz belső kölcsön felvételéhez), alapjában reálisnak tűnt az a számítása, hogy a katonai események még abban az évben véget érnek. Mind a spanyol örökösödési háború katonai operációinak, mind a diplomáciai helyzetnek és a kuruc felkelés katonai sikereinek elemzése valószínűvé tette ezt a következtetést. Küszöbön állt a francia és felkelő magyar csapatok egyesülése, az udvar hozzájárult a béketárgyalások megindításához. Rákóczi tehát nem alaptalanul számított úgy, hogy rövidesen véget ér Magyarországon a katonai tevékenység, s utána lehetővé válik a pénzügyi helyzet rendbehozatala. Békekötés esetén a kért 2 milliónyi rézpénzt visszafizették volna. Ezt a terhet a magyar államháztartás elbírt volna, ezt reális elgondolásnak kell tartanunk. A rézpénz sorsában a fordulat 1704 őszén következett be: a francia csapatok augusztusi veresége és a selmecebányai béketárgyalások megghiúsulása után világossá vált, hogy a háború tovább folyik, tehát újabb pénzügyi szükség lesz a hadsereg fenntartására és fejlesztésére. A felkelés vezetői úgy döntöttek, hogy ezt a pénzt a rézpénz továbbverése révén teremtik elő. Ezzel azonban kezdetét vette a rohamos elértéktelenedés folyamata is.

A kuruc államvezetés az átmeneti megoldásnak szánt rézpénzkibocsátás (tehát államkölcsön felvétele) folytatásában látta a tartós háború finanszírozásának eszközt. Ez viszont már komoly hiba volt, és súlyos következményekkel is járt. A nyaklónélküli pénzkibocsátás (azaz kölcsönfelvétel) megingatta a bizalmat, amihez még az is hozzájárult, hogy kezdetben a libertások nem voltak teljes érvényű fizetőeszközök. Mire ezt kimondták, már késő volt, az inflációs folyamat visszafordíthatatlanná vált.

Mindent összevetve: a rézpénz a felsorolt hibák ellenére is rövid ideig hozzájárult a háború viseléséhez, lehetővé tette a hadsereg fizetését, ellátásának biztosítását. Kibocsátásának terve nem volt eleve bukásra ítélve, de az ország gazdasági elmaradottsága, a katonai helyzet romlása, a hibás pénzügyi politika, a nemesi vezetés és a szűk rendi érdekek teljes érvényre jutása a rézpénz csődjéhez vezetett. 1705-től a rézpénz már egyre több bajt okozott, s inkább akadályozta, semmint segítette a függetlenségi harc szervezését. Forgalmának erőltetése ettől kezdve már komoly hiba volt: akadályozta az áruforgalmat, elkeserítette a katonaságot és parasztságot, passzivitásra készítette a nemességet.

c) A pénzverés összmenyisége és szerepe az állami bevételekben

Sajnos, összesítő adatok hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy Rákóczi verdéi mennyi pénzt (nemesfém és rézpénzt együttesen) bocsátottak ki. Talán egyszer a részletek gondos felderítése révén sikerül majd megközelítően elfogadható ered-

ményre jutni, ma azonban még csak egészen töredékes és bizonytalan adatokra lehet építenünk. Az alábbiakban néhány ilyen adatot sorolunk fel.

Thaly Kálmán közli, hogy a selmeci kamaránál az urburáriusok 1704-ben 155 márka aranyat és 5863 márka ezüstöt, 1707-ben pedig 137 márka aranyat és 5405 márka ezüstöt adtak be, amit minden bizonnyal pénzverésre fordítottak.¹³⁴ A körmöcbányai verdében 1703. november 16. és 1704. május 10. között 10 454 márka ezüstöt és 537,57 márka aranyat vertek pénzzé.¹³⁵ Egy másik adat azonban ennek csak a felét említi: ugyanitt 1703. szeptember 29-től nyolc hónapon át 4587,12 márka ezüsből állítottak elő pénzt.¹³⁶ Az adatok közötti ellentmondás talán úgy oldható fel, ha elfogadjuk, hogy a 10 454 márka ezüst az urburáriusoktól beváltott és a kincstári bányauzembem termelt ezüst összesített adatait tartalmazza (aminthogy a két részösszeg együttesen majdnem pontosan ezt a mennyiséget adja ki).

Elszórt, töredékes, az előállított ezüst- és rézpénz mennyiségét együttesen tartalmazó adatok későbből is vannak ugyan, de ezek gyakran egymásnak is ellentmondanak. 1705 októberében Hellenbach 150 000 forintot küldött Rákóczinak, aki ezt az összeget havonta kívánta.¹³⁷ Ugyanakkor Bercsényi szerint Hellenbach havi 300 000 forint előállítását ígérte.¹³⁸

Ennél lényegesen kisebb összeg szerepel Sréter Jánosnak a fejedelemhez írt 1705. júliusi levelében, pedig ez is a körmöci verdére vonatkozik. Sréter elmondja, hogy havonta kb. 30 000 forintot tud küldeni a fejedelem és Bercsényi részére, ebből kb. 3-4000 forintnyi ezüst-, a többi rézpénz.¹³⁹

A pontos adatok kiderítését nagyon megnehezíti, hogy az egyes verdék termeléséről még maguk a szabadságharc vezetői sem rendelkeztek pontos kimutatásokkal, sőt ilyenek valószínűleg nem is készültek. Úgy tűnik, hogy a verdék működése lényegében kicsúszott a központi hatalom irányítása és ellenőrzése alól. 1707. november 3-án Bercsényi pl. azt közli Rákóczival, hogy csak Körmöcbányán több polturát vertek, mint 2 millió forint; a devalvációs felülbélyegzést pedig kénytelen volt megtiltani, mivel „széltiben pecsételt, az kinek kellett”.¹⁴⁰

Bercsényi tájékozatlanságát mutatja az az instrukció is, amelyet ugyanezen év november 5-én a pénzverés vizsgálatára kiküldött bizottság részére állított össze. Ennek 20. pontja ugyanis ezt tartalmazza: „Szükséges tudni azt is, mind azon időtől fogvást, ami oltától verespénz verettetett, mennyi réz in massa azon monetára fordítatott, külön connotálni azt, az ki poltura pénzre ment, külön az ki öt garasokra.”¹⁴¹ Radvánszky János 3 milliónál is többre tette 1707 végéig a körmöci verde össztermelését.¹⁴² A kassai verde 1705-től 1707 elejéig mintegy 2 millió forint névértékű rézpénzt állított elő.¹⁴³

A többi verdéről még ilyen töredékes adatokat sem hozhattunk. A körmöcbányai verde — amely kétségtelenül a pénzmennyiség zömét állította elő — működéséről is meg kell jegyeznünk, hogy a Hellenbach által ígért 300 000 forint nyilvánvalóan nem állandó mennyiség. Azt a tényt is figyelembe kell vennünk ugyanis, hogy a verdék működése korántsem volt egyenletes; tudomásunk van arról, hogy a pénzverő műhelyekben a legkülönbözőbb okok miatt néha hosszú ideig állt a munka. A felkelés utolsó harmadában, különösen a bányavárosok 1708 őszén történt elvesztése után, a pénzverés az előző évek töredékére esett vissza, illetve a rézpénzverés már előbb megszűnt. A császári csapatok betörései miatt a nagybányai verdét Munkácsra, a

kassait pedig Szepesvárra kellett ideiglenesen átvinni, ami termelésüket szükségszerűen jelentősen visszavetette.¹⁴⁴

És a pénzverésnek a felkelés államháztartásában betöltött szerepét nem is a verdék számszerű teljesítményei alapján tudjuk valójában felmérni, hanem sokkal realisabb képet kapunk, ha a jövedelmezőség felől közelítjük meg ezt a kérdést. A verdék által előállított pénzmennyiség ugyanis nem „tisztá jövedelem” volt az államháztartás bevételi oldalán. A pénzverés alapjául szolgáló fémhez — akár arany, ezüst, akár réz volt is az — a kincstár kétféle módon jutott hozzá. Vagy állami bányákból nyerték, s ebben az esetben a termelés költségei terhelték a pénzverés alapanyagát, vagy a magánbánya-tulajdonosoktól váltotta be a kincstár a fémeket, az ezüstöt pl. giránként 16 forintért.¹⁴⁵ Mivel nemcsak a nemesfémekre, hanem a rézre is kiviteli tilalom állott fenn, a magántermelők ezeket a fémeket — elvileg — csak a kincstárnál értékesíthették.

Akármelyik úton került is a fém a verdébe, már jelentős kiadások terhelték. Platthy Sándor ugyan már említett tervezetében úgy számolta,¹⁴⁶ hogy egy gira ezüsből, amelyet a 16 forint beváltási áron kívül szerinte 4 forint verési költség terhelt, 40 forint értékű pénzt vertek, tehát a fiskus számára 20 forint volt a haszon. Ennek azonban ellentmond Bercsényi 1708. április 5-i levele, amelyből tudjuk, hogy a pénzverés haszna az előállított érmétől függött: „...mert rend szerént tallért és forintost egy gira ezüsbül 18 vagy 20 forintot verhetni, garast 24 forintot...”¹⁴⁷ Márpedig a magyar verdékben, mint előzőleg láttuk, ezüsből csak forintost állítottak elő, eszerint tehát a pénzverés az államháztartás számára semmi hasznot nem jelentett.

Így tehát bár 1707. január 8. és szeptember 24. közt a körmöcbányai verdében 178 370 forint 53 dénárt, Nagybányán pedig 34 963 forint 1 dénárt állítottak elő (ezüsből),¹⁴⁸ ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezeket az összegeket teljes egészükben az államháztartás bevételi rovatába írhatjuk.

A pénzverést terhelő költségek okozták, hogy 1708. április 23-án Bercsényi ezt írta Rákóczinak: „Az pénzverés, Fölséges Uram, igenis abban marad, mert annak nincs haszna.”¹⁴⁹ Tehát 1708-tól, amikor a rézpénzverés végleg megszűnt, a nemesfém-pénz-verés is válságba került és abbamaradt, vagy legalábbis számottevő tényezőként már nem játszott szerepet az állami bevételekben. Úgy tűnik tehát, hogy a pénzadózást mással nem lehetett pótolni.

4. Egyéb kincstári bevételek

A pénzverésen kívül, amely elsősorban a rézpénz kibocsátása révén, legalábbis átmenetileg, a bevételek egyik legbővebb, de sok bajt okozó forrása lett, a kuruc államháztartás a regálejogok kihasználása, valamint a katonai helyzet következtében a bevételi források legkülönbözőbb lehetőségeihez, illetve azok kiaknázásához jutott.

Ezek közül a legfontosabb és viszonylag állandó bevételi forrás a kincstári, illetve valamilyen címen ideiglenesen fiskális kezelésbe került birtokok jövedelme. Ez azonban elsődlegesen és automatikusan nem pénzbeli bevételt jelentett, minthogy az állami birtokokból befolyó haszon főként naturálékból állott, amelyeket vagy közvetlenül

fordítottak a hadsereg ellátására, vagy eladtak. A nagybirtok jövedelmi struktúrájában azonban relatíve a pénzbevételek is elég jelentősek voltak. A parasztság pénzszolgáltatásaiból, a korcsmáltatásból, az eladásra kerülő mezőgazdasági cikkekből ugyan is elég jelentős összegek folytak be a tiszttartók kezébe. Ezenkívül nemcsak a fiskális birtokok jutottak a felkelőknél is állami kezelésbe, hanem sok egyházi¹⁵⁰ vagy labancnemesi birtokot is lefoglaltak, s ezeket a Consilium Oeconomicum műveltette, illetve hasznosította valamilyen módon (pl. bérbe adta).

A hasznosításnak egyébként sokféle lehetősége volt. Kezdetben, amikor a konföderáció állama még csak szerveződőben volt, és nem rendelkezett gazdasági irányító apparátussal, a hadak egyszerűen „kifosztották” az ilyen birtokokat: azaz a felhalmozott készleteket ellátásukra fordították. Így tettek a sági prépostság birtokaival, a füleki, a szécsényi domíniumokkal, Csáky Zsigmond szendrői uradalmával stb.¹⁵¹

Később azután tervszerűbben használták fel az ilyen birtokokat, hiszen a hadaknak ez az eljárása gyakran olyan károkat okozott, amelyek a folyamatos és rendszeres gazdálkodást hosszú időre lehetetlenné tették (elhajtották az igavonó állatokat, elvitték a vetőmagot stb.). Megalakulása után a Consilium Oeconomicum kezelte ezeket a birtokokat, intézte a felkeléshez nem csatlakó nemesek vagyonának, kihelyezett pénzének lefoglalását, a felhalmozott terményeknek, főleg a bornak a kiárúsítását. A gazdasági személyzetet rendszerint átvették és megtartották; ez is bizonyítja, hogy a fiskális és a lefoglalt birtokokon a gazdálkodás a korabeli nemesi módszerek színvonalán és eszközeivel folyt. Gróf Csáky Zsigmond lefoglalt szendrői uradalmában a tiszttartónak a terményeket az ország szükségére kellett fordítania, a pénzbevételt pedig további intézkedésig magánál kellett tartania. A tiszttartó egyébként a régi maradt, Balogh Mihály.¹⁵²

A csatlakozó nemesek birtokaikat visszakapták ugyan, de a terményeket nem. Pl. Polonkai Péter gabonáját és egyéb javait, valamint a „szegénységnél haereáló adósságait” a Murányt ostromló hadak élelmezésére fordították.¹⁵³

A lefoglalt murányi és balogi (Gömör megye) jószágokban a fejedelem által kiküldött Szakmári János túl soknak tartotta a tiszttartók számát, szerinte egy uradalom élén elég egy tiszttartó. A fejedelem fel is hatalmazta a létszámcsökkentésre. A lefoglalt birtokok személyzete közül sokan az új gazdától kérték elmaradt fizetésüket. Rákóczi döntése: kérjék attól, akinek szolgáltak. Az érdemeseknek azonban meg kell adni, válaszolja Szakmárinak, ezért a restanciáról küldjön be kimutatást.¹⁵⁴

A murányi vár annonáriusa, Moskovits János a vár átadásakor kötött egyezmény értelmében megtarthatta a várban lévő javait, a váron kívüli értékeit azonban szintén lefoglalták.¹⁵⁵

Minthogy a boreladás egyike volt a legbiztosabb pénzbevételi forrásoknak, erre a művelési ágra, illetve a különböző címen járó borbevételekre külön gondot fordítottak. Különösen a szüretet, a borok elhelyezését és kczelését igyekeztek jól megszervezni. 1705 őszén pl. Bercsényi két commissáriust küld ki „in partibus Submontanis” azzal a feladattal, hogy az ottani szüretet a kincstár minél nagyobb hasznával bonyolítsák le.¹⁵⁶ Gróf Csáky Zsigmond konfiskált szendrői jószágából Szakmári János a jolsvai korcsmákon árultatott ki 16 hordó bort.¹⁵⁷

Birtokelkobzások a szabadságharc egész ideje alatt történtek, növelvén a fiskális kezelésben lévő birtokállományt.¹⁵⁸ Ugyanakkor más birtokok és birtokrészek kü-

lönböző okok miatt (megkegyelmezés, anyai rész kibocsátása, eladás, zálogbaadás, eladományozás stb.) kikerültek a fiskális kezelésben lévő birtokok közül.¹⁵⁹

A különféle címen állami kezelésbe került birtokok sok gondot adtak a szabadságharc vezetőinek. Minthogy a felkelés kezdetén, 1703—1704-ben a kincstári birtokok viselték a háború költségeinek nagy részét, és később is az állami bevételek jelentős hányadát szolgáltatták, Rákóczi állandóan kereste azokat a módokat, amelyek révén a legtöbb hasznot hozná ki ezekből a birtokokból.

Terveken nem is volt hiány. Károlyi Sándor pl. 1704. július 4-én azt javasolta Rákóczinak, hogy mivel a domíniumok és fiskalitások mindenki prédái, azért azok egy részét már az országgyűlés előtt ossza ki az „arra érdemeseknek”, a másik, megmaradt részét pedig vegyék jobb karba, hogy a fiskusnak haszna is legyen belőle, „nemcsak a deákoknak s egynek s másnak”.¹⁶⁰ Károlyi javaslatát nem hajtották végre, s maradt a régi gyakorlat: a termést vagy közvetlenül fordították a hadsereg ellátására, vagy eladták. Ez utóbbira került sor 1705—1706-ban a dunántúli birtokokon, amikor így akarták az üres hadikasszát pénzzel megtölteni.¹⁶¹

Miként említettük, a fiskus tulajdonában maradó birtokok hasznosításának két formája volt: vagy közvetlenül a Consilium Oeconomicum gazdálkodott rajtuk,¹⁶² vagy meghatározott évi összegért bérbe adta őket. Az árendátorok természetesen (szinte kivétel nélkül nemesek) jövedelmük fokozására a bérleti idő alatt a legkíméletlenebbül igyekeztek minél többet kifacsarni a parasztokból. Jellemző a parasztság helyzetére az, amit Bottyán írt Szentlászlóról 1707. október 27-én Bercsényinek: „... az árendátorok már a szegénységet annyira húzzák-vonják, hogy egy falun 2-300 forintot kérnek: én megparancsoltam, semmit se adjanak addig, míg Excellentiád resolútiója nem jó.”¹⁶³ Ennek ellenére a felkelés vezetői szívesen adták volna bérbe a fiscalitásokat, ha lett volna fizetőképese jelentkező. „Az árendátiók iránt Nagyságod írt az adminisztrációnak bizonyos parancsolatot;” — tájékoztatja Bercsényi a fejedelmet — „több hasznára lesz az másnak! De ha vennék, bizony jobb volna mind még az fiscális jószágokat is pénzen elocálni; abbul vagy 100 000 forint, több is gyünne bé késszen s hamar, — azzal nagy fordulás lehetne: de az dézmálás csak olyan lesz, mint az gereblyélés.”¹⁶⁴ Néhány birtoknak ismerjük 1707-ből a bérleti összegét is: a lévaié 5000 forintot tett ki évente, a szitnyai uradalom bére 4000, a csábrágie 2000 forint volt.¹⁶⁵ Bottyán egyébként maga is bérelt egész uradalmakat, pl. 1708-ban és 1709-ben a lévait évi 5000 forintért. A murányi uradalmat 1708-ban Bercsényi bérelte.¹⁶⁶

Mennyit tett ki a fiskális birtokok évi jövedelme? Erre a kérdésre sem tudunk választ adni a részlettanulmányok hiánya miatt, de az állam innen befolyó jövedelmeit elég jelentősnek kell tartanunk. Ismerjük két gazdaságilag igen fontos birtokegyüttes jövedelmét, igaz viszont, hogy ezeken nemcsak mezőgazdasági termelés, hanem ipari és bányászati tevékenység is folyt. A szomolnoki és sóvári uradalmak összjövedelme kb. évi 100 000 forintot tett ki.¹⁶⁷ A saját kezelésű birtokokon a gazdálkodás allodiális üzemek révén, alkalmazottak és a jobbágyi robotmunka felhasználásával történt.¹⁶⁸

Az adatok azonban azt is mutatják, hogy a birtokigazgatási apparátus feudális jellegű működése nagymértékben csökkentette a fiskális birtokok jövedelmét. A prefektusok, provizorok, udvarbírák és tisztartók úgyszólván kivétel nélkül „saját zsebre is dolgoztak”, aminek egyik tünete a késedelmes, néha több évi huzavona utáni elszámolás volt. 1707 elején Platthy Sándor és Dolinay Gábor összesítő kimutatást

készített a tiszántúli provizorok és Partiumbeli udvarbírák, dézsmások, sótisztek, harmincadosok stb. elszámolásáról. A kimutatás összesen 47 gazdasági vezető adatait tartalmazza, egészen 1703-ig visszanyúlva. Köztük csak 5 volt, akinek elszámolását rendben találták. Tizenegyen pedig még számadásaikat sem adták be, vagy a cenzúrán (a számadások felülvizsgálatán) meg sem jelentek. Összesen tehát 42 személy volt hátralékban kisebb-nagyobb összegű készpénzzel vagy különböző mennyiségű termékbenivel.

Összesítve csak ebben a körzetben igen jelentős értékről volt szó:

1842 kereszt búza; 4344 és háromnegyed köből búza és rozs; 237 kereszt árpa és zab; 1444 és fél köből zab és tengeri; 24 és ötnyolcad köből hüvelyes; 27 köből korpá; 124 és háromnegyed köből köles; 155 köből almaecet; 166 singvas; 3 rúdvas; 885 kocka só; 256 szarvasmarha; 18 ménesbeli ló; 1116 juh és kecske; 2 és fél vég szűrposztó; 122 juhbőr; 1045 font túró; 563 icce vaj; 99 juh- és kecskebőr; 338 sertés; 78 és egynegyed oldal szalonna; 17 sertés hája; 775 aprómarha; 50 kas méh; 434 és fél icce sonkolyos méz; 388 icce színméz; 366 font faggyú; 4646 köből bor; valamint 74 493 forint 10 és fél dénár készpénz.¹⁶⁹

Tehát a legóvatosabb számítással is legalább 100 000 forintra tehetjük azt az összeget, amellyel a fiskális birtokok vezetői csak ebben az országrészben elszámolási hátralékban voltak. Hogy más körzetekben mi volt a helyzet, nem tudjuk, csak feltételezzük a hasonló állapotokat.

Összességükben tehát a fiskális birtokok, kezdve a hatalmas uradalmaktól egészen a töredék jobbágytelekből álló részirtokokig, nagy értéket jelentettek, és szigorú elszámolással párosult, céltudatos gazdálkodással tetemes jövedelmet hoztak volna. A Consilium Oeconomicum erre nem volt képes, különben is a hadsereg szükségletei az állami jövedelmek gyors felfuttatását követelték meg, így a fiskális birtokok hasznosításában is az azonnali és lehetőleg pénzbevételt jelentő formákat alkalmazták. Sok birtokot bérbé adtak, elzálogosítottak, örökáron áruba bocsátottak. 1705-ben pl. Bercsényi Miklós felesége vette zálogba a Nógrád megyei Dévény uradalmát, s hogy ezzel a fejedelem pénzt akart-e szerezni az üres államkasszába, vagy jutalmazni akarta-e a főgenerálist, esetleg hozzájárulást nyújtott annak lényegében állami kiadásaihoz: nehéz megítélni.

A másik csatorna, amelyen át a fiskális birtokok elapadtak, a birtokadományozás gyakorlata volt. A fejedelem ugyanis, főleg a hadsereg tisztikarának megtartása és jutalmazása céljából rendszeresen adományozott kisebb-nagyobb kincstári birtokokat. A módszerről azonban később ő maga mondott lesújtó bírálatot Eszterházy Antalhoz 1710. február 12-én írt levelében: „...az mostani szorongattatásunkat is nem egyébnek tulajdoníthatom, hanem hogy mindnyájan hazánk szolgálatja jutalmát nem annak szabadulásául, hanem erszényünk megtöltésétül vártuk, — és minekutánna az fiscalítások fundusát ezekre kiosztván, a szegénységnek képtelen adóztatására jutottunk: nem volt csuda, hogy annak átkaival Isten ostorát magunkra húztuk.”¹⁷⁰

Ezenkívül a fiskális birtokállományt és jövedelmeket terhelte az a gyakorlat is — ami egyébként a rendi szemlélet következtében szinte kötelező volt a fejedelem számára —, hogy a birtokaikat elvesztett arisztokratákat, nemeseket úgy látták el, hogy családjuk és háztartásuk részére birtokokat jelöltek ki (Bercsényi Miklós így kapta meg az ungvári, Eszterházy Antal a balog-derencsényi uradalmat stb.).

Jövedelmének fokozása, illetve a hadak ellátása céljából Rákóczi is folytatta a dézsmák bérbevételének régi kamarai gyakorlatát. Ezt annál is inkább kénytelen volt megtenni, mert a katolikus egyház felső vezetése a függetlenségi háborúval szemben általában ellenséges álláspontot foglalt el. Ezért sok esetben a dézsmák ellenszolgáltatás nélkül a kuruc állam kezébe kerültek, illetve azokat a hadsereg ellátására fordították.¹⁷¹

Gömör, Abauj, Borsod megye területén már 1703 végén, 1704 elején a felkelők gazdálkodtak a „király dézsmábul”, nevezetesen Rákóczinak már említett megbízottja, Szakmári János rendelkezett a dézsmagabonák felett is.¹⁷² A szepesi prépostság dézsmajövedelmeinek kiarendálásáról 1705-ben Berthóti Ferenc tárgyalt Brenner apáttal, aki hosszú alkudozás után 2000 forintot kért ezüstben és 1000 forintot rézpénzben, de Berthóti csak az első összeget volt hajlandó megadni.¹⁷³ A természetben befolyó dézsmákat rendszerint közvetlenül a hadsereg élelmezésére, ellátására fordították. Így tett pl. Bottyán János 1707-ben vagy 1709-ben a dézsmaborokkal stb.¹⁷⁴

A kincstári jövedelmek közt további fontos tételnek kell tekintenünk a harmincadjövedelmeket. A harmincadüggyel mint elsősorban a külkereskedelemmel összefüggő kérdéssel ott foglalkozunk részletesen. Az államháztartás szempontjából a harmincadok összjövedelme a lényeges. Az ónodi gyűlést előkészítő szenátusi bizottság 120 000 rénes forintra, 1708-ban pedig Klobusiczky Ferenc 100 000 forintra tette a harmincadok összbevételét.¹⁷⁵

A bányászat a kincstár másik jelentős jövedelmi forrása volt, részben saját üzemeinek hasznából, részben a magánbánya-tulajdonosok által a kincstárnak a bányatermékekből adandó urbura révén. A kincstári tulajdonban lévő bányaüzemek műveltetése azonban rendkívül tökeigényes volt, s ezért a pénzhiány a szabadságharc egész ideje alatt a bányaügy kritikus pontja maradt. A bányaművelés így korántsem hozta a kincstár számára a remélt hasznot. És azt is tudjuk, hogy nem a nemesfémbányászat jelentette a legfőbb bevételi forrást, hanem a rézbányászat, a sóbányászat, Erdélyben pedig a higanybányászat. Éppen a súlyos pénzhiány volt az oka, hogy a felkelés utolsó éveiben minden bányaüzemet, salétromfőzőt, vasüzemet vállalkozóknak adtak bérbe (ha volt ilyen jelentkező).

A bányászat haszna, az általa az államháztartásba szolgáltatott összeg még megközelítőleg sem állapítható meg, legfőljebb részadatokkal szolgálhatunk, amelyeket a bányászatról szóló fejezetben sorolunk fel.

5. A más címeiken befolyó jövedelmek

Az állandó és szinte katasztrofálisnak tűnő pénzhiány magyarázza, hogy a felkelők minden, gyakran szimpatikusnak egyáltalán nem mondható eszközt és lehetőséget megragadtak, hogy bevételeiket, elsősorban pénzbevételeiket fokozzák.

Egyik kedvelt és mindvégig gyakorolt fogásuk volt a szüretért szedendő pénzváltás. Az ellenséges érzelmű vagy császári ellenőrzés alatt álló városok, mezővárosok, helységek lakóival a kuruc hadsereg megegyezett, hogy bizonyos összeg lefizetése fejében biztosítják a szüret zavartalanságát. S mivel a bor fontos kereskedelmi cikk

és bevételi forrás volt, a városok és a tulajdonosok rendszerint fizettek. Így alkudott meg pl. 1705 őszén Bercsényi Miklós Szentgyörgy és Bazin városok polgáraival, valamint a pozsonyiakkal. Az előbbieket a leszüretelt must mennyiségétől függő összeget, a pozsonyiak pedig 2000 rénes forintot fizettek a szüret megváltásáért.¹⁷⁶ 1707 őszén a győriek váltották meg Bottyántól a szabad szüretelést 2550 rénes forinton, sőt a tábornok még azt is megengedte nekik, hogy tisztjeitől abrincsort vásárolhassanak.¹⁷⁷ Az esztergomiak 600 forintot fizettek le a szüretelésért.¹⁷⁸ Ezek az összegek azonban rendszerint nem folytak be a központi kasszába, mivel a területileg illetékes tábornok a katonák fizetésére és hadfelszerelési célokra fordította a pénzt, egy részét pedig rendszerint megtartotta magának.

Az ellenséges uralom alatt élő lakosság megsarcolása,¹⁷⁹ akár Magyarországon, akár az örökös tartományokban, szintén a pénzbevételeket növelte. Ugyancsak a kincstár jövedelmét szaporította az árulók vagyonának, pénzének elkobzása.¹⁸⁰

Világosan megfigyelhető a felkelés vezetői részéről az a törekvés, különösen a rézpenz bukása után, hogy a különböző természetbeni szolgáltatásokat és kötelezettségeket készpénzfizetésre váltsák át, és így növeljék a pénzbevételeket. Ettől rendszerint csak az élelemszolgáltatás esetében tekintettek el, de ezt a hadellátás elsődleges szempontja indokolta. Ezért nem engedte pl. a Commissáriátus 1707-ben a dikagabona megváltását, vagy a fejedelem ezért nem járult hozzá esetenként a dézsmagabona bérbeadásához.¹⁸¹ Nyilván ez a szempont magyarázza azt, hogy amikor Rákóczi 1705. május 31-én 1000 forint kölcsönt ad Ónodnak Muhi pusztá megvételére, az a kikötése, hogy a község a kölcsönt gabonában és marhában adja meg.¹⁸²

Más kötelezettségeknél azonban örültek a pénzben való megváltásnak. A katonailag értéktelen nemesi felkelés esetében is ez a gyakorlat alakult ki: a vármegyéket csak egy hétig tartották fegyverben, utána a második hetet személyenként 2 forintért megfizethették, illetve kénytelenek voltak megfizetni.¹⁸³ Megválthatták a vármegyék és városok a rájuk kirótt katonák kiállítását is. 1704-ben Kecskemét, Cegléd és Nagykőrös inkább 26 000 forintot adott, semhogy a kötelező 1000 lovas kiállítsa. Győr, Komárom, Sopron és Zala megyék 1706-ban 20 111 forintot adtak a portális gyalogok helyett.¹⁸⁴ 1709-ben Nagyhont vármegye minden kiállítandó hajdú helyett 26 rénes forintot ígért. Éppígy megváltotta ezt a kötelezettségét Pest vármegye, s Rimaszombat szintén pénzt akart a hajdúk helyett fizetni.¹⁸⁵

Hasonló módon pénzen lehetett megváltani az eredetileg természetben teljesítendő fegyverszolgáltatást is. A megyéknek a kiállítandó csapatokat ugyanis fel kellett fegyverezniük, de mivel fegyverhez igen nehezen vagy egyáltalán nem tudtak hozzájutni, helyette ún. fegyverpénzt fizettek. Legalábbis erre utal az, hogy 1709-ben a vármegyék által fizetendő fegyverpénzről olvasunk. Ez is elég tetemes volt, mert pl. Medgyaszó 110, Szerencs 33, Hernádnémeti 48, Kesznyéten 22, Lúcz 22 forint fizetésére volt kötelezve, Rákóczi azonban ezt ekkor elengedte nekik.¹⁸⁶ Általában egy puskát 7 forint értékűnek vettek, ha természetben szolgáltatták be.

A pénzbevétel növelésére Rákóczi még olyan intézkedéstől sem riadt vissza, amelynek esetleg hátrányos politikai következményei lehettek. 1706. március 17-én közölte a Consilium Oeconomicummal, hogy a tüzéség részére szükséges dolgok megvásárlására ezüstpénzalapot akar létrehozni, s erre a célra lefoglalja az egyházat illető pisetum-jövedelmet.¹⁸⁷

6. Az adózás

Átterve a függetlenségi háború államháztartásának talán legfontosabb problémájára, az adóügyre, előbb néhány általánosabb vonatkozást kell újólag érintenünk. Mindenekelőtt: az adó problémája túlnőtt a pénzügyi kereteken, mert a parasztság és nemesség hangulatát és magatartását alakító egyik legfontosabb politikai tényező is volt.

A hegyaljai (1697), majd a tiszaháti (1703) felkelésben az a számtalan forrásból táplálkozó elkéseredés fejeződött ki, amely az abszolutizmus kiépítésének újabb szakaszában a XVII. század utolsó évtizedeiben a belső ellentmondásokkal súlyosan terhelt magyar feudális társadalom szinte minden rétegét eltöltötte. A brezáni kiáltvány, majd a *Recrudescent* megrázó sorai felsorolják azokat a politikai, vallási, katonai és talán első helyen gazdasági, adóügyi sérelmeket, amelyek a felkelés vezetői szerint „a dicsőséges magyar nemzetnek” tagjait sújtották. Bár a *Recrudescent* a nemesség mellett a polgárságot és a parasztságot is megemlíti, valójában azonban, amikor az ország „hajdani arany szabadságáról” beszél, amelyet az udvar megsértett, azon a rendi kiváltságaihoz ragaszkodó nemesség „arany szabadságát” érti, hiszen a parasztság „arany szabadságát” éppen a magyar nemesség (és nem az udvar) törte össze két évszázaddal előbb, majd a második jobbágyság kiépítésével véglegesen. Amikor tehát a Habsburg-abszolutizmus kiépítését, annak hatását és következményeit vizsgáljuk, nem téveszthetjük szem elől, hogy ez a folyamat egy kibékíthetetlen ellentéttekkel széttagolt rendi társadalom keretében zajlik. Az abszolutizmus adóügyi törekvéseit is e feltételek között kell értelmeznünk.

Az adóterhek minden feudális abszolút államban törvényszerűen emelkednek. A hadsereg, a közigazgatás, az udvartartás egyre több pénzt igényel. Az abszolutizmus kiépítése és ezzel párhuzamosan az adóterhek növekedése a Habsburg-monarchiában is szükségszerű folyamat volt. A kérdés az, hogy Magyarországnak objektíve volt-e ebből valami haszna, vagy pedig a porció bevezetése, a pénzterhek mintegy tízszeres megnövelése, a fogyasztói adók bevezetése, a kincstári jövedelmek bérbeadása külföldi tőkéseknek egyszerűen az „austriaiak gonosz kívánságából” történt. Véleményem szerint a mérleg másik serpenyőjében, történelmi távlatban tekintve, a török kiverése, az ország felszabadítása áll — mint a magyarság etnikai állományának fennmaradását és Magyarország létezését lehetővé tevő fordulat. Ez még akkor is így van, ha az udvar szubjektíve dinasztikus hódító terveket szövögetett. Az objektív értékelés persze nem jelenti azt, hogy a terhek irreális megnövelése és a császári katonaság kíméletlen magatartása nem lépte túl a társadalom tűrőképességét.

Eleinte az adóterhek mennyiségi növeléséről volt szó, és pedig elsősorban a hagyományos adóalanyok fokozottabb megterhelésével. Az abszolutizmus kiépítését közvetlenül és legelőször tehát a parasztság érezte és szenvedte meg, amely ekkor már viselte a második jobbágyság kiépítéséből eredő terheket is. Közvetve azonban a nemességet is érintette a jobbágyság állami terheinek nagymértékű fokozása, mert ezáltal csökkent a földesurak által elsajátítható termékmennyiség. A nemesség és az abszolutizmus kapcsolata azonban ellentmondásos volt. A megyei nemesség, bár a vármegyei szervezet az abszolutizmus államgépezetében jelentős szerepet kapott, és a kamarai, fiskális tisztségeket is nagyrészt magyar nemesekkel töltötték be, egyáltalán

nem lelkesedett a bécsi gazdaságpolitikaért, osztálykiváltságai biztosítása érdekében és fejében azonban messzemenően kiszolgáltta azt.

Az abszolutizmus és rendiség közötti viszony, annak ellentmondásos jellege különösen szembeűnő az I. Lipót által kiadott 1698-i adórendelet tükrében. Ez a parasztságnak a jobbágyságból már többé-kevésbé kiemelkedő rétegeit (mezővárosi parasztság, volt katonáskodó parasztok, végvári katonaság, nemesi telken élők, armálist szerzők stb.) és a nemességnek deklasszálódó rétegeit (egytelkes nemesek, armalisták stb.) tekintette az adóalap növeléséhez a legjelentősebb „rejtett tartaléknak”, s ezzel a nemesi vármegye is egyetértett, mert a birtokos nemesség is ugyanezen rétegekben látta a jobbágyi munkaerő növelésének legszámottevőbb forrását. Az udvari adópolitika és a második jobbágyság rendszerét kiépítő nemesség tehát a XVII. század végén együttes erővel, összefogva mélyíti el a rendi kiváltságokat övező szakadékot, és kíméletlenül visszalök minden olyan társadalmi csoportot, amely belül akar kerülni ezen a határon.¹⁸⁸

De már az 1698-i adórendeletnek is voltak olyan vonatkozásai, amelyek felidéztek azt a magyar rendek számára veszélyes lehetőséget, hogy az udvar, éppen a megállapíthatatlanul növekvő állami kiadások fedezése céljából, nem elégszik meg a hagyományos adóalanyok terheinek növelésével, hanem új adóforrásokat keres. Ugyanakkor az a tény, hogy Eszterházy Pál nádor 1697-i reformtervezetét az udvar egyszerűen félretolta, azt bizonyította, hogy a központi hatalom e területen nem hajlandó a kezdeményezést kiengedni a kezéből.¹⁸⁹

Érthető tehát, hogy az 1698. szeptember 10-i értekezlet, amelyen az uralkodó 4 millió forint adó megfizetését kívánta az országtól, mégpedig úgy, hogy a terhekből a főnemesség és a nemesség is vegye ki a részét, tiltakozott a terv ellen (pl. Széchényi Pál kalocsai érsek is).¹⁹⁰ Itt ugyanis már a rendi kiváltságok lényegéről volt szó, s ez még az uralkodó osztály Habsburg-hű részében is elégedetlenséget keltett. Nem csoda tehát, hogy az adóügyi sérelmeket a *Recrudescunt* is részletesen tárgyalja. Először az országgyűlés hozzájárulása nélkül (ez külön rendi sérelem) kivetett hatalmas adóösszegek katasztrófális hatását, behajtásának kegyetlen módszereit írja le. Majd az uralkodó osztály sérelme következik: „A pap urak, főrendek, nemesemberek és a szabad városok adófizetés alá rekesztettek...” Bevezették az accisát, kegyetlen executiókkal hajtották be az adót, amiből világos, hogy „a szabad nyakra a szolgáltatnak örökké való jármát akarják vetni”.¹⁹¹

Ha a magyar uralkodó osztály a rendi kiváltságok biztosítását, fenntartását azonosította a ország függetlenségével, ami osztálytársadalmakban természetes jelenség, mégsem a nemesség megadóztatása tette az adóügyet a XVII. század végén az országnak valóságos és súlyos problémájává.

Ugyanis a folyton növekvő adóterhek túlhaladták Magyarország gazdasági teljesítőképességét, s ezt az önmagában is katasztrófális helyzetet két tényező súlyosbította: 1. a pénzádó előteremtése a magyarországi alacsony szintű áruforgalom, a piacok hiánya miatt külön nehézséget okozott a parasztságnak, minthogy a második jobbágyság rendszere következtében az árutermelés és áruforgalom kihasználása az (egyelőre) adómentességet élvező birtokos nemesség kezébe került; 2. a befolyó adóösszegek nagyrészt elvesztek a hazai gazdasági élet számára: ezeket szinte teljesen az örökös tartományokban használták fel (a hadsereg felszerelése, lőszer biztosítása

stb.), Magyarországon legfeljebb a hadsereg élelmezése jelentett bizonyos, bár erősen korlátozott jövedelmet a nemesség részére. Az adózás minden nemzeti abszolutizmusban súlyos terhet jelentett a parasztság és polgárság számára, de ugyanakkor az adóösszegek az iparba és kereskedelembe visszakerülve, a polgárság anyagi erejét növelték.

Mindebből szükségszerűen következett, hogy az állami terhek a szabadságharc sorsának alakulásában is igen jelentős helyet foglaltak el. Rákóczinak nemcsak a jobbágy—nemes-ellentéttel általában kellett számolnia, hanem össze kellett egyeztetnie az állami terhek jelentős csökkentését remélő parasztság kívánságát, valamint a nemességnek legfőbb rendi kiváltságához, az adómentességhez való ragaszkodását a kuruc hadsereg rohamosan növekvő anyagi szükségleteivel is. A parasztság, a lakosság túlnyomó többsége, akiket az abszolutizmus adórendszere gyötört, koldusbotra juttatott, helyzetének javulását (vagyis az állami terhek csökkentését) remélte a felkeléstől. A nemesség rendi kiváltságainak biztosítására csatlakozott a felkeléshez. Ugyanakkor a hadsereg szükségletei egyre növekedtek, s egy pillanatig sem lehetett kétséges, hogy a kuruc katonaság sem kerül kevesebb pénzbe, mint a császári ezredek. A szabadságharc egész pénzügye és gazdasági erőfeszítése mögött ennek az ellentmondásnak a feloldására való törekvés áll.

Kétségtelen, hogy a parasztság kímélésére irányuló szándék megvolt a szabadságharc vezetőiben. Ez jut kifejezésre abban a Szirmai Miklós részére kiadott pátenzben (Eger, 1704. március 11.), amelyben a fejedelem így indokolja a sókereskedés állami kézbe vételét (vagyis monopóliumát) és 200 000 kocka kősó monopolisztikus eladásával készpénzbevétel biztosítását: „akarván elkerülnünk az törvénytelen német nemzet által kigondolt s elviselhetetlenül practicált súlyos impositiókat, hogy az míg az nemes ország elkerülhetetlen szüksége nem kényszerít, azon kegyetlen iga alatt elfogyatkozott szegénység afféle impositiókkal ne aggraváltassék”.¹⁹² A valóság kényszerének hatására azonban ezzel ellentétes tendenciák is bőven érvényesültek. A felkelés kezdeti periódusában fiskális kezelésbe került birtokok jobbágyságának terheit, beleértve a készpénzszolgáltatást is, Rákóczi rendszerint nem csökkenti, megtartja az abszolutizmus évei alatt felsrófolt szinten, s ettől még a lakosságot ért háborús károk esetében sem igen tekint el.¹⁹³

A felkelés első szakaszában tehát Rákóczi a hadsereg ellátását elsősorban a kincstári (vagy átmenetileg kincstári kezelésbe kerülő) birtokokra és egyéb fiskális jövedelmekre alapozta, de különösen az élelmezésben egyre fontosabb szerepet játszott az újjáéledő megyei apparátus is. Igaz, kezdetben ezek az állami szolgáltatások elsősorban a hadak élelmezését szolgálták, és főleg naturálékból állottak, de 1704-től egyre szervezettebb formát öltött a terhek kivetése, s egyre gyakrabban tűntek fel a készpénzkövetelések is. A rendi társadalom tagozódásának megfelelően külön vetették ki a nemességet, és külön a parasztságot terhelő szolgáltatásokat.

A nemesség ugyanis elvileg köteles volt személyesen harcolni, a XVIII. század elején azonban a nemesi insurrectiók katonailag már teljesen értéktelenek voltak. A XVII. századi gyakorlatnak megfelelően tehát Rákóczi is elrendelte, hogy a nemesség maga helyett jövedelmének arányában lovas zsoldosokat állítson (katonailag azonban ezek is elég alacsony értékű állományt jelentettek). Erre minden nemes kötelezve volt, még a megyei, udvari és kincstári tisztviselők is, mivel fizetésük volt. Kivételt a

fejedelem csak azokkal a nemesekkel tett, akik mezei hadi szolgálatot teljesítettek. „Azokat s otthon maradott cselédgyeket a zsoldos s egyéb hadi insurrectió alkalmazásával obveniálható taxaadástul eximáltuk.” A nemességet azonban a zsoldosállítási kötelezettség mellett időnként fegyverbe hívták, de pénzen ezt is megválthatta. Az egyes megyékre meghatározott számban vetettek ki lovas zsoldost, pl. Szepes, Máramaros: 250—250, Borsod, Zemplén: 300—300, Bars: 400. Károlyi Sándor nádori portánként 2 lovas kiállítását kívánta kerülete megyéitől, amelyek azután a nemesség jövedelme szerint osztották fel a zsoldosszámot.

A parasztság gyalogokat állított, az 1702. évi nádori portaszám után portánként először 10, majd 4 fegyveres, felszerelt gyalogost. Ez alól a hadban szolgálók otthonmaradt családtagjai sem voltak felmentve. Rákóczi 1705. június 7-én közölte a megyékkel, hogy „találkoznak némely falukban, kik a nemes vármegyétől rendelt portális hajdúkat praestálni nem akarják. Vetvén okul azt, hogy kinek bátyja s kinek fia volna táborunkban. Nem helyes, mivel az országtól veszik az olyanok fizetéseket.” (A valóságban persze az egyre értéktelenedő rézpénzben.)

Az 1702. évi portaszámokat az 1698-i adóügyi rendelkezések elvei szerint állapították meg, tehát a nemesség egyes rétegeit a parasztság közé számították, a felkelés eredményeként azonban ezek visszakapták nemesi státusukat, s így ezek a nemesek is zsoldosokat állítottak, ezért a portaszámokat 1705 folyamán módosították. Azokban a megyékben, ahol nagy számban éltek armális és kurialista nemesek, a portaszám jelentősen csökkent, pl. Zemplén megyéé 194 és félről 146-ra.

Míg a portális gyalogokat a kiigazított portaszám szerint követelték, a hadsereg ellátására szükséges természetbenieket az eredeti portaszám után rótták ki. Rákóczi 1704. november 13-án Érsekújvárott kelt pátensével állapította meg a szolgáltatások mennyiségét. Eszerint havonként és portánként 6 kassai köből búzát, 11 köből zabot és 1 mázsa húst, avagy 4 magyar forintot kellett a megyéknek adniok. Egy 1706. június 28-án kelt kirovás szerint másfél portánként 1 kaszás és 2 portánként 1 szekér adására is kötelezték a megyéket.¹⁹⁴

Adót tehát a parasztság és — részben — a nemesség a felkelés kezdetétől szolgáltatott. Az ugyanis elvileg nem lényeges, hogy ez milyen formában történik. Közgazdasági értelemben ugyanis az adó „olyan kötelező szolgáltatás, amelyet az adóztató közület részére, az általa meghatározott mértékben és időben, külön ellenszolgáltatás nélkül kell rendszeresen leróni. E szolgáltatást árugazdaságban leginkább pénzfórmában kell befizetni, de előfordul természetbeni és munka (közmunka) formájában teljesítendő kötelezettség is.”¹⁹⁵

Tehát a portális hajdúk kiállítása, felszerelése, a hadak élelmezése, a szekerezés, a sáncásás, az utak és hidak rendbehozatala, sőt maga a katonáskodás is a parasztság adófizetésének egy-egy formája volt. Ugyanez áll a nemességre: amikor az insurrectiót megváltotta, zsoldost állított, tulajdonképpen adót fizetett.

Az adószolgáltatásnál, bármilyen formában történik is az, természetesen döntő a mennyiség. De a magyarországi gazdasági viszonyok közepette nem kevésbé volt fontos a mennyiségen belül a készpénzadó aránya sem. Az abszolutizmus adórendszerének irrealitása is abból fakadt, hogy a készpénzadó kivetésénél nem számolt az ország gazdasági teljesítőképeségével. Ez a szabadságharc vezetőinek is nagy gondot okozott. Láttuk, milyen erőfeszítéseket tettek a készpénzbevételek fokozására, s az

adózás terén is arra törekedtek, hogy annak legalább egy részét készpénzben, lehetőleg ezüstpénzben kapják meg. Az adóterheken belül azonban a készpénzforma mennyiségét nem a rendeletek, hanem az ország gazdasági fejlettsége határozta meg.

Az adózás tehát, főként a pénzádózás, a szabadságharc vezetői számára is súlyos, lényegében megoldatlan gond maradt, nemcsak az ország alacsony gazdasági teljesítőképessége miatt, hanem amiatt a súlyos dilemma miatt is, amelyet az adóterhek megosztása az egyes társadalmi osztályok között jelentett¹⁹⁶ — s amivel az udvar is szembetalálkozott.

Ezek után érthető, hogy a parasztok és városok terhei közt kezdettől fogva találkozunk pénzszolgáltatásokkal is.

Eleinte ezek ugyan kimondottan sarc jellegű kirovások voltak, pl. 1703 őszén Selmecbánya 2000 forintot „adott” Rákóczi részére, tisztjeinek pedig 200 tallért és feles számú posztót, a körülményekre azonban jellemző a levélíró megjegyzése: „igen nagy rémülésben vannak, elannyira, hogy a bótok is üressék . . .”¹⁹⁷ Kecskemét is már 1704-ben fizetett pénzádót katonaaállítás kötelezettsége részbeni megváltásáért.¹⁹⁸ Ez egyébként más területen is alkalmazott gyakorlat volt. A megyék is többször róttak ki pénzt a parasztokra már 1704-ben. Pl. Ugocsa megye 1704. január 10-én, arra hivatkozva, hogy a fejedelem parancsából postalovakat kell tartaniok, 1000 forint rendkívüli adót vetett a jobbágyokra. Ebből az összegből vásárolták meg a Rákóczi-nak szánt ajándékot, s ebből fizették ki a megyei tisztek hátralékos járandóságát is.¹⁹⁹ Moson megye Károlyi Sándor utasítására 4000 rénes forintot szedett be a jobbágyoktól. A kőszegi kamarai adminisztráció is szedett készpénzt. Hevenesy János, a hivatal ideiglenes vezetője 1704. március 14-én jelentette Károlynak: „Az 3000 forintot viszi Révay Mihály, a 3800 forintról assignátiót ad a tekéntes kamara, executióval meg lehet venni.”²⁰⁰

A fejedelem, mint láttuk, elvileg ellene volt annak, hogy a parasztságtól pénzt szedjenek. 1704 elején meghagyta a megyéknek, hogy további parancsaig a katonáskodó parasztokra pénzt ne vessenek ki, majd 1705. február 2-án általános érvényű rendeletet küldött a commissáriusoknak, hogy külön pénzt „katonáink részére exigálni nem kelletik”. (Ne felejtjük: ezek a hónapok jelentik a rézpénz fénykorát.) Ennek ellenére azonban tudomásul vette, ha a hadsereg vagy a megyék kisebb-nagyobb pénzkivetést tettek.²⁰¹

A parasztság adóterheiről csak a nemesi vármegye adóztató tevékenységének feltárásával tudunk valóságos képet kapni. A nemesi vármegye mint a feudális állam szerkezeti eleme nemcsak a központi adóügyi rendelkezések végrehajtója volt, hanem maga is megróttá különböző szolgáltatásokkal a parasztságot. Hogy az irányában támasztott követelményeknek (katonaaállítás, hadellátás, fuvarozás stb.) megfeleljen, ezt meg is kellett tennie. Tehát a parasztság állami terheit összességükben csak úgy állapíthatjuk meg, ha a központi és megyei szervek által kivetett (és a hadsereg által önkényesen beszedett) szolgáltatásokat összeadjuk.

Mindenesetre a tény az volt, hogy a parasztság a felkelés kezdetétől jelentős állami terheket viselt, amelyek közül a legfontosabb volt a hadsereg egy részének kiállítása, felszerelése és az egész hadsereg élelmezése. A könnyebbség az abszolutizmus adóztatási szisztémájához képest nem is a mennyiség viszonylagos csökkenése volt, hanem az, hogy 1703-tól az állami terhekben a pénzádózás darab ideig kisebb

szerepet játszott, a fő forma a természetbeniek szolgáltatása volt. Emellett természetesen a készpénzadózás is megtalálható, elsősorban a vármegye és a hadsereg részéről, a központi állami szervek azonban ezt egyelőre mellőzték.

1706 elejére azonban egyre világosabbá vált, hogy a hadsereg fenntartásához és egyéb állami kiadásokhoz szükséges készpénzmenyiséget nem lehet adón kívüli forrásokból (kincstári jövedelmek, rézpénzverés, francia segély) előteremteni. Már az előző év végén kirajzolódott több fontos gazdasági kérdésben, így az adóügyben való döntés szükségessége. A gazdasági ügyekről, elsősorban a pénzügyi helyzetről 1705 utolsó napjaiban megbeszélés folyt Munkácson a fejedelem és gazdasági szakemberei közt. Erre az alkalomra készülhetett Platthy Sándornak az a terveze²⁰², amely nyomatékosan javasolta a fejedelemnek a folytonos rézpénzverés abbahagyását s helyette pénzadó bevezetését, hogy „amelly rézpénz verettetik e mostani hadakozásnak szükségére, az ne csak kimenjen s distraháltassék; hanem az ország cassájában vissza is térjen, és bizonyos circuláció formában az országbeliek között forogjon”. Hogy a rézpénz és az adózás kérdése szorosan összefüggött, azt már láttuk előzőleg, amikor a libertás értékének megvédésére tett intézkedésekről volt szó.

Munkácson azonban nem született döntés, a pénzügyi kérdéseket a miskolci tanácsülésen 1706 januárjában újra elővették. A gazdasági szakemberek közül mások is, pl. Bulyovszky Dániel, valamint a szenátorok egy csoportja a pénzadózás bevezetését és a rézpénzverés abbahagyását javasolták. Platthy Sándor tervezetében részletesen felsorolta a lehetséges adóbevételi forrásokat, amelyeknek szerinte összesen 4 487 360 rénes forintot kellene hozniuk az államkasszába. Ez irreálisan magas összeg volt. A rézpénzről szóló résznél tárgyaltuk a miskolci gyűlésen az adózás mellett és ellen elhangzott érveket és a döntést is: a fejedelem véleménye győzött, s az adózást elvetették. A szenátorok könnyen hagyták magukat meggyőzni, ami érthető is, hiszen a rézpénz forgalomban tartása elsősorban a katonaságra és parasztságra volt hátrányos, míg az adózás bevezetése esetleg, mint korábban az udvar szándéka mutatta, magával hozhatta volna a nemesség megadóztatását is. Így az 1706. évnek kellett jönnie, a rézpénz védelmére tett kísérletek teljes kudarcával, hogy a fejedelem is változtasson véleményén.

Annak ellenére tehát, hogy adófizetés különböző formákban a felkelés kezdetétől folyt, mégis hivatalosan először a rozsnyói szenátusi ülés rótt ki adót 1706 decemberében, 1,5 millió forint értékben. A javaslatot Bercsényi tette meg, s elképzelése szerint az adót a vármegyék terményekben gyűjtenék össze, majd a felhalmozott mezőgazdasági cikkeket, elsősorban szarvasmarhát, a Hellenbach főbánya-adminisztrátor vezetésével álló kereskedelmi társaságon keresztül a sziléziai és morvaországi határon a kuruc hadsereg számára szükséges iparcikkekre cserélték volna el.²⁰³ A kivetés így is történt, s nádori portánként 152 rénes forint 50 dénárral rótták meg a megyéket, akik ebben az összegben adhattak szarvasmarhát, marhabőrt, gyapjút, vásznat, csizmát, süveget stb.

A rozsnyói kivetés tehát csak közvetve segített az államháztartás legsúlyosabb baján, a pénzhiányon. A begyűjtött naturálékat ugyanis előbb értékesíteni kellett, ami egyrészt időbe telt, másrészt jelentős kiadással járt, s az egész akció a külföldi piactól függött, ott pedig általában csak a szarvasmarhát lehetett értékesíteni (bár azt sem gond nélkül). Az adókivetés jelentősen megnövelte a parasztság által szolgáltatandó

termények mennyiségét, s ezért a megyék nem fogadták lelkesedéssel a kirovást. Az 1707 februárjában a vármegyékhez küldött fejedelmi biztosok instrukciójában, noha főként a rézpénzről kellett tárgyalniok, ez a probléma is helyet kapott. Meg kellett magyarázniok, hogy az adókivetésre a rézpénz elértéktelenedése és forgalmának csökkenése miatt volt szükség, hogy ezáltal a rézpénznek jobb circulációt biztosítsanak. Ha a vármegyéknek terhes volna a kivetett naturálék megszerzése, akkor küldjék el követeket Kassára, ahol a generális commissarius jelenlétében közös megegyezéssel osztják majd fel egymás között a terheket úgy, hogy az a legelviselhetőbb legyen mindegyik megye számára.²⁰⁴

Nem valószínű, hogy a kivetés meghozta a várt eredményt, a behajtásról nem rendelkezünk adatokkal. A rézpénz értékének csökkenése rohamosan folytatódott. Így a fejedelem az ónodi országgyűlésen újabb adó megszavazását volt kénytelen kérni. Az országgyűlés meg is ajánlott 2 millió forint subsidiumot, s ebből 500 000 forintot azonnal beszedni rendelték. Rákóczinak még azt is sikerült elérnie, hogy a már elégedetlenkedő megyék elfogadták a közteherviselés gondolatát, legalábbis elvben. Ez egyúttal szükségessé tette a portális adózás feladását s az áttérést (a nemességet is magában foglaló) más adóalapra.

„Ettől pedig a subsidiumnak praestálásátul, se a fölséges fejedelem, se méltóságos fő és egyéb generálisok, papi urak, és mások nem eximáltatnak, hanem mindenikének az ő jószága dicáltatni fog” — mondotta ki a diéta 1707. június 10-i határozata. Az országgyűlésen részt vevő Beniczky Gáspár, akinek naplójából idéztünk, azonban megörökítette a rendek nem éppen lelkes magatartásának adatait is. Felajánlották ugyan a 2 millió subsidiumot, „mindazonáltal sok felé járván némelyeknek elméjük, tanácslották, hogy fiscalításokbul, és az Ország proventussából a bányákbul kitelhetik azon két millió, és ha az elég nem volna, az bene merita personáknak conferált jószágokat is visszavenné öfölsége; mellyre felkiáltván az hadi tisztek, éppenséggel annak consentiálni sok helyes rátiókra nézve nem akartak, némelyek pedig, az kik hazájoknak szükségét szívekhez közölyebb eresztették, olly sentimentummal voltak, hogy tized-részét mindennek akárki is adgya elő.” A fejedelem erre azt javasolta, hogy mind szegény, mind gazdag, amije van, az után adózzék, „nem lehetvén ragaszkodni se fiscalításokhoz, se bányák és harmincadok proventussához, akiknek ugyan nagy híre vagyon, importálnak is esztendőnkint egynéhány százezer forintokat, de respectu tantae Patriae necessitatis nem derék dolog, mivel azokbul ártelláriához szükséges requisitumokat, és külső országokbul a hadak számára külön-különféle materialákat eddig is szerzett az ország”.

A szükség égető volt, s rögtön intézkedések is történtek az adókirovás gyakorlati végrehajtására. A június 11-i ülésen elhatározták: minden megye kijelöli a dikális összeírókat, akiknek a kiadandó instrukció szerint a szolgabírák jelenlétében két hónap alatt kell befejezni munkájukat.²⁰⁵ A dikák összeírása és a dikaszámok megállapítása 1707 második felében megtörtént.

Az ónodi gyűlés azonban nemcsak adót vetett ki, hanem a június 11-i ülésben számot vetett az elmúlt egy év pénzügyéről is. Egy ismeretlen résztvevő naplójában így foglalta össze ezt a témát: „Az introitusnak és exitusnak lajstroma az Tekintetes Státusok előtt fölszámláltatott és az ország közönséges szükségére kiadatott pénz találtatott 2 998 962 ft.”²⁰⁶

A dikátorok munkájához még az ónodi gyűlés adta meg a részletes instrukciókat. Az utasítás szerint „a fő- és nemesi, annival inkább az egyházi és a hadakban lévő rendeknek sem személyük, sem feleségük, sem gyermekük, sem belső majorbeli cselédjük nem fog dicáltatni”. Aki katonáskodik, „ámbar paraszt lenne is”, személye szerint (és felesége, gyermeke) nem róható meg. „Azonkívül a közrend egy dikát importáló jószága hagyatassék ki és csak az dicáltassék, ami azon felül lenne.”

Egy dikát alkotott: minden 16. évét betöltött személy, 2 igás ló, 2 fejőstehén, 4 meddő tehén, 4 üsző, 4 kanca, 12 fejősjuh, 12 sertés, 16 fejőskecske, 16 kas méh, 12 kassai köből búza, 16 köből liszt, 16 köből árpa, 30 köből zab, 30 köből tönköly, 60 font dohány, a borokat négy osztályba sorolták, s minőségük szerint 6—9—12—30 urna képezett egy dikát; egy mézszégető kemence; iparosok, kereskedők, bányászok, fuvarosok, korcsmárosok, malmosok jövedelméből 30 forint alkotott egy dikát; ugyanennyit vettek egy dikára a cenzusból, tizedből, kilencedből, általában minden pénzbeli jövedelemből.²⁰⁷

Rákóczi 1707. december 5-ére Kassára összehívta a rendeket, a megyei és városi követeket, hogy a dikák elosztását megtárgyalják és végleg jóváhagyják.

A két gyűlés között azonban nemcsak a dikák összeírása, tehát az adóalap megállapítása folyt, hanem a kivetések megállapítása is. Keczer Sándor kerületi főhadbiztos 1707. június 30-án tájékoztatja Klobusiczky Ferencet a kiadvásokról: „Az hús, gabona, zab és pénzbeli repartitio így lön: minden 7 forint 22 dénár után egy mása hús, 1 forint 88 dénár után egy kassai köből zab.”²⁰⁸ (A természetbeniek mennyisége tehát az adó készpénzrészéhez igazodott.) Ugyancsak Keczer Sándor közli július 14-én Szepes megyével: az ónodi országgyűlésen megajánlott 2 millió forintnyi pénzbeli adóból Szepesre a kivetés szerint 21 236 rénes forint, a hadak tartására megszavazott naturalékból 11 286 kassai köből élet, 10 016 köből zab, 2941 mázsa hús jutván negyedévenként, kéri a pénznek átadását a kassai pénzverő házban, hogy a rézpénzt lebélyegezvé, fizethessenek a hadaknak. Az élelmet az egri éléstárba szállítsák.²⁰⁹

A hadbiztosok tehát függetlenül a kassai gyűlésen várható módosításoktól, már 1707 nyarán megkezdték a megyéktől és városoktól a negyedévi adó és természetbeniek beszédését, ami természetes is, hiszen a hadsereget folyamatosan el kellett látni. Bár Keczer Sándor levele szerint a pénzdót rézpénzben kellett befizetni, Rákóczi 1707 őszén azt szerette volna, ha legalább a városok ezüstpénzben adóznak. Ezt egyes városok meg is tették.²¹⁰

A december 5-ére hirdetett kassai gyűlés a rendek és megyei követek késedelmesége miatt csak 12-én kezdhetette meg munkáját.²¹¹ Két héten át folyt a fejedelem jelenlétében a dikák felülvizsgálata, ami nem volt könnyű munka, mert közben a szabadságharcot terhelő úgyszólván minden társadalmi probléma felmerült.

Beniczky Gáspár pl. a december 14-i tárgyalásokról ezt jegyezte fel naplójába: „... vizsgálván azért némely nemes vármegyék dicáit, az kik felől gyanóság volt, ú. m. Zemplén, Gömör, Sáros és többi, a régi portákat is más nemes vármegyékhez kombinálván: jó lelkiisméret szerint, amennyire gondolták, hogy más igazságtalanságok miatt meg ne romollják, augeálták, és azalatt hogy újabb conscriptio meglégyen, decidáltak.” Vagyis egyes vármegyék letagadtak az adóalapról, hogy a rájuk kivetett adó minél kevesebb legyen. A december 16-i ülésen viszont a városok némelyikével

volt baj. Előfordult köztük olyan is, aki „semmi utilitásokat conscribálni” nem engedett. Ezeknél a dikaszámot becslés útján állapította meg a gyűlés. Végül is összegezték a megyei megbízottak összeírását, tekintetbe véve az azokon végrehajtott kiigazításokat, s összesen 1 033 000 dikát állapítottak meg. Utána a dikáknak „fejér pénzen való praestatióját elvégezték”. „Itt is pedig a Felsőleges Fejedelem és Méltóságos Fő-Generális a szegénység megmaradásául gondolkodván, non per formam latae legis, mindazonáltal insinuatíve értésére adta, hogy 3 poltura egy ezüstgarasban in contributionibus acceptáltassék.” Vagyis Rákóczi és Bercsényi irreálisnak tartotta, hogy a pénzdát ezüstpénzben követeljük meg.

A gyűlés utolsó napján, december 24-én még néhány általános érvényű, fontos határozatot hoztak: az urak és főrendek „ad ultimum Januarii a dikák után való obtingenseket egyszersmind 3 forintjával megfizessék”, a többi köznemes február végéig; nemkülönben „a condescensiók és magazinumok felől is bizonyos rendtartás szabattatott”. Mivel a lovasregimenteknél kevés volt a ló, ezért minden 100 dika után egy lovat vagy 20 tallért vetettek ki.²¹²

A gyűlés végeztével a fejedelem hivatalosan is megküldte a megyéknek és városoknak a rájuk eső dikaszámok, illetve adóösszegek kimutatását. A problémák jelzésére közlöm egy megye, Szepes megye dikaszámainak megoszlását: az úri és nemesi, egyházi és világi főrendekre 9157,25, a hadakban szolgáló úri, fő- és nemesi vitézli rendekre 809,75, a paraszti rendre 36 912, a fegyvert viselő parasztoakra 42,25 dika esett. Összesen tehát az egész megyére 46 922,5 dika jutott félvényként, azaz egy évre 93 845 dika. Az ezután fizetendő pénzdátóhoz járult még a nyári hónapokra 11 730,25 kassai köből gabona, 11 730 kassai köből abrak és 375 372 bányavárosi font hús; a téli hónapokra pedig a beszállásolt hadak ellátása.²¹³

Maga Rákóczi elégedett volt az adókimutatás nehéz kérdésében a rendekkel történt megegyezéssel. 1708. február 3-án optimista hangulatú levélben tájékoztatta Pápai Jánost: „... az elmúlt napokban az ónodi gyűlés végezése szerént az nemes vármegyék követjeit összehívatván Kassára, és ugyanott az ország fundussát elintézvén fejrőpénzűl, reménljük, hadakozásunkat állandóképpen folytathatjuk.”²¹⁴ Az egész kérdés azonban sokkal több ellentmondást rejtett magában, egyrészt az ezüstpénzben történő adófizetés iránti várakozás viszonylagossága, másrészt a terhek társadalmi megosztásának, az ún. közteherviselésnek irreálisága miatt.²¹⁵

A gyakorlatban ugyanis az adókimutatások behajtása meglehetősen göröngyös útnak bizonyult a központi hatalom számára. Csakhamar kiderült ugyanis, hogy a megyék a dikaszámok megállapításánál, vagyis az adóalap összeírásánál rosszhiszeműen jártak el. Megtehették, hiszen Rákóczi nem rendelkezett a rendi befolyástól mentes központi apparátussal, és az adóalap összeírását is a megyékre volt kénytelen bízni. Ezek viszont érthetően arra törekedtek, hogy minél kevesebb dikát mutassanak ki. Zemplén vármegye pl. az előző 75 000 dikával szemben Kassán csak 59 000 dikát. 1708 márciusában Rákóczi is megjelent a megye gálszécsi gyűlésén, ahol kiderült, hogy elsősorban Klobusiczky Ferenc főispán, a Gazdasági Tanács elnöke, az alispán és Rákóczi birtokai részesültek „elnéző” megrovásban. A fejedelem jelenléte megtette ugyan a hatását, de hát ez csak egy megye volt a sok közül.²¹⁶

Egy másik kibúvási lehetőség volt a megyék számára Rákóczinak az az engedménye, hogy hozzájárult a fiskális birtokok és az azokon élő jobbágyok megrovásához.

Ez ugyan megfelelt a régi gyakorlatnak, de ekkor kétségtelenül a megyei nemességnek tett engedmény volt. Ezzel a központi államvezetés tulajdonképpen átengedte az ellenőrzést a megyéknek egy fontos bevételi forrás felett; feleslegesen megnőtt a pénzügyi adminisztráció, minthogy az állami birtokok jövedelmének egy része csak kerülő úton jutott el az államkasszába; végül a megyei nemesség alkalmat nyert arra, hogy a kirótt terhek egy részét áthárítsa az állami birtokokra, csökkentve ezzel saját adóterheit.

A szomolnoki „kincstári negotiátiót”, amelyhez az egyik legfontosabb bányauzem is tartozott, pl. 2813 dikával terhelte meg Szepes megye, ami, tekintetbe véve a természetbeni szolgáltatásokat is, összesen 16901 forint 49 dénár terhet jelentett az uradalomra és az ott élő jobbágyásra. A Consilium Oeconomicum 1708. február 4-én tiltakozott is ez ellen, mondván, hogy a birtok terhei aránytalanok; ráadásul a dikátorok szabálytalanul is jártak el a rovások számának megállapításánál, mert nem tartották be a fejedelem utasítását, amely előírta, hogy a dikákat az uradalom vezetőjének bevállása alapján kell megállapítani, ahogyan ezt a nemesi birtokoknál is tették. A sárosi dikátorok a sóvári uradalmat, amelyen a fontos sóbánya és sófőző működött, 1501 dikával rótták meg, ez pénzre átszámítva 7174 forint 99 dénár adóterhet jelentett.

A bányauzemekkel rendelkező kincstári jószágok megadóztatása nem is a kirótt összeg nagysága miatt volt katasztrofális, hiszen ez a pénz végső soron visszakerült az államkasszába. Minthogy azonban a bányászok alapján véve munkabérből éltek, ezt viszont az egyre inkább elértéktelenedő rézpénzben kapták, élelmezésük egyre súlyosabb problémát jelentett.

A bányá- és kohómunkások megadóztatása, mégpedig nemcsak pénz-, hanem élelemadóval való megrovása a függetlenségi harc politikai bázisának szinte tudatos bomlasztása volt. Ez egyben azt is bizonyítja, hogy a központi hatalom milyen messze állt az abszolutizmus elvétől. A helyzet azután sem változott, hogy 1708. március 8-án a Gazdasági Tanács kérte a fejedelemtől a sóvári és szomolnoki dikák elengedését, mert különben a bányászokat nem tudják fizetni, aminek a bányaművelés látja kárát. Ugyanígy meg voltak róva a többi fiskális birtokok is, a murányi jószág pl. 292 dikával.²¹⁷ A Gazdasági Tanács maga is gyakran olyan pénzhiánnyal küzdött, hogy kénytelen volt haladékot kérni a megyei hatóságoktól az adófizetésre, mint pl. 1708. június 17-én a pazdicsi jószág dikáira Zemplén vármegyétől.²¹⁸

Az adóterhek megoszlását a parasztság és a nemesség között nemcsak a példaként felhozott, de általánosítható Szepes megyei dikaszámegoszlás mutatja, hanem az olyan esetek is, ami pl. Nagykőrösön történt, s ez nem volt elszigetelt jelenség. Az alföldi mezővárosban élő csekély számú nemes az adózás kérdésében ellentétbe került a község egészével, amikor 1708-ban kivonta magát az adóterhek alól, nyilván nem a nemesi megye támogatása nélkül. A fejedelem és a Consilium Oeconomicum ekkor utasította a megyét, hogy a parasztságot és a nemességet elkülönítve adóztassa, az előbbire dikaszámának megfelelő arányban rója ki a szekereket és a contribútiót. Bár a fejedelem ezt a parasztság védelmére tette, „hogy az szegénységgel ne supportáltasék nemesség onussát”, valójában itt a nemesség rendi előjogainak és különállásának elismeréséről van szó.²¹⁹

Mindezek után érthető, hogy az adófizetés igen vontatottan haladt, a vármegyék

nem igyekeztek a beszedéssel, gyakran csak katonai executióval tudták a kirótt pénzt és élelmet behajtani. Különösen súlyosan érintette a szabadságharc pénzügyeit az, hogy éppen a dikák után járó készpénzadó csordogált igen gyéren. A kivetés szerint ugyanis minden dika után 3 forint készpénz járt, s mint láttuk, Rákóczi még abban is reménykedett, hogy ezt a pénzt ezüstben kapja meg, s ezzel némileg enyhül a súlyos pénzhiány. Keczer Sándor kerületi hadbiztos 1708 februárjában pl. ezt írja Bercsényinek: „Januáriusnak elteltével, majd a februárius is elmúlik, nemes vármegyék pedig a dicális pénznek collectatiójában nemigen industriuskodnak...”²²⁰ A helyzet később sem változott, mert ugyanezt panaszolja Bercsényi is Rákóczinak 1708. március 24-én: a vármegyék csak megígérték, de nem fizetik a dikapénzeket. Most executiókat küld mindenfelé.²²¹

De még ez a módszer sem hozott eredményt. Sréter János közli Bercsényivel, hogy Gömör vármegyében már két hete fegyveres karhatalommal szedik a pénzt, de neki eddig csak 2200 forintot adtak át.²²² Később sem javult a helyzet. 1708. április 2-án Bercsényi elkeseredetten jelzi a fejedelemnek: „még az evő falatját is az hadaknak ki kell sírnyarínya, morgani az vármegyéktül! Most is csak ezen districtusban is több van 200 000 forint fehérpénz restantia...”²²³

A pénzhiány készítette Zemplén megyét arra, hogy a dikapénzek fizetésére a következő pénzemeteket állapítsa meg: a birtokos nemesek pénzadójukat, vagyis a dikánként járó 3 forintot kétharmad részben ezüst, egyharmad részben réz, a birtoktalan nemesek egyharmad részben ezüst, kétharmad részben réz, a parasztek fele ezüst-, fele rézpénzben kötelesek fizetni. Ezt azután Sáros vármegye is átvette.²²⁴

Voltak megyék, amelyek a kassai határozat ellenére, hogy ti. „a contribúció egészen ezüstpénzül legyen”, kihasználva a fejedelemnek a szegénység terhei könnyebbítésére tett engedményét, amellyel beleegyezett, hogy parasztoktól a polturát is el lehet fogadni adóba, most teljesen rézpénzben akarják a dikapénzt fizetni, tehát a nemesség is rézpénzt ad, nem pedig ezüstpénzt.²²⁵ Pedig a fejedelemnek ezt az engedményét úgy kell értelmezni, hogy csak azokban a megyékben alkalmazható, amelyekben a rézpénz ténylegesen forgalomban van — teszi hozzá Bercsényi. Persze, hamis képet rajzolnánk, ha azt állítanánk, hogy a parasztság hazafias lelkesedéstől áthatva, buzgón fizette az adót, s csak a nemesség húzta ki magát alóla. A parasztság, mint Rákóczi leveleiből kiderül, sok helyütt elszökött az adószedők elől — pl. éppen az ő birtokáról menekült vagy 50 parasztcsalád Lengyelországba —, s a parasztek még a természetbeni kirovást is csak kényszer hatására szolgáltatták be.²²⁶

Végül is 1708 májusára a fejedelem Egerbe újra összehívta a szenátorokat és a megyék követeit az adóügy megtárgyalására. Május 22-től június 9-ig tanácskoztak. Rákóczi sürgette a megyék elszámolását a június 1-jéig terjedő időről. A következő derült ki: a nemesség hátraléka 55 530 forint 83 és kétharmad dénár, a parasztságé 88 888 forint 95 dénár.²²⁷ Elrendelték az új dikális összeírásokat is, s újra megállapították a dikaszámot: 892 854. Ebből a vármegyékre és a hajdú-kun kerületekre 807 611 dika jutott, a városokra pedig 85 243. Dikánként és havonként 5 garast (15 poltura) számítva, az évi pénzadó 2 678 562 forintot, 6 garast (18 poltura) véve alapul pedig 3 214 274 forint 40 dénárt tett ki.²²⁸

Ugyanakkor bizonyos változtatásokat hajtottak végre a dikák értékében is. Az új kivetésnél a szegényeknél a 16 éven felüli személyek csak fél dika után tartoztak

adózni az előző egy helyett; a falukon lakó mesteremberek a parasztokkal egy kategóriába kerültek, s a személyi dikán kívül még egy fél dikát fizettek; a bor-, sör-, pálinka-, márc- és mustkocsmák, a vas-, papiros-, deszka- és posztómalmok, mészárszékek, égetőkatlanok jövedelmének minden 30 forintja alkot egy dikát; általában bármi földesúri, szántóföldi stb. jövedelem 30 forintja után kell egy dikát kiróni; a tőkepénz, kereskedelmi és bányajövedelem minden 30 forintja szintén egy dikát jelent; a borokból minőség szerint 2—9 hordót vettek egy dikának.²²⁹ A fejedelem rövidesen utasítást adott arra is, hogy szüntessék meg a szegénységre az ezüstpénz beszedésére kiküldött katonai execútiókat.²³⁰

Az Egerben tartott szenátusi ülés 1708. szeptember 20-án az új dikaszámokhoz igazította a nyári 6 hónapra járó élelemszolgáltatást is: havi 15 136 kassai köből gabonát, 15 136 köből abrakot és 6001 mázsa 63 font húst kellett a megyéknek és a városoknak szolgáltatniok.²³¹ A természetbeni terhek egy 30 000 főnyi hadsereg szükségleteire voltak méretezve.

A növekvő adóterhek fokozták a parasztság elkeseredését, amire Rákóczi is fölfigyelt, s egyik levelében így jellemezte a helyzetet: a szegénység „átkozódásaiért nem hiszem, hogy Isten ő szent Felsege reánk bocsátotta volna ostorát: mivel annak mi directe nem valánk okai, sőt az rézpénz folytatásában is könnyebbséget kívántunk néki szerezni, és bizonyára mindenek nagy consolatióra lettenek volna, hogyha az Isten annyira meg nem vakította volna nemzetünket annak folytatása respuálásában, mert legnagyobb terhe s pusztulása abbul okoztatott, hogy az marha- s gabonavévő commissáriusok magok limitálták a marhát, és torkon verve vették el a szegénységtől, s másfelül az vásárbírák kínozták őket és az vármegyék hertelen impositiói”.²³² A rézpénz bukását tehát Rákóczi még ekkor is szubjektív okokkal magyarázta, az adószedésnek a császáriakéra emlékeztető módszereiről azonban nyilván jól volt tájékozódva.

Éppen az adószedés körül tapasztalt sok huzavona, késedelmesség, erőszakoskodás, visszaélés készthette arra a fejedelmet, hogy újra az utalványozási módszer tervét vegye elő: a szenátoroknak és megyei követeknek azt javasolta, „hogy faluk s gazdák assignáltassanak az katonának, s maga szedje fizetését; kapva kaptak: kiki fog holnapra tenni projectumot és difficultásokat pro elucidatione possibilitatis... Tolálatatnék ezáltal az vármegye tisztei húzási s vonási, az hadak excessusi, execútiók és panaszok, s egyszóval: könnyű lenne az nehéz is.”²³³ Ugyanígy szerette volna a téli beszállásolás és ellátás ügyét is megoldani: „ha lehetséges volna, csak jó volna minden katonának kimutatni az gazdáját: szedné kiki az magáét az quártély alkalmatosságával...”²³⁴ Persze, ebben az elképzelésben is található ellentmondások, hiszen az adójövedelmek elégtelensége nem a módszeren múltott. Másrészt az adószedés átadása a hadseregnek teljesen kiszolgáltatta a parasztságot a katonaságnak, ami a feudális társadalomban amúgy is általános jelenség volt, s Rákóczinak a felkelés kezdetétől sok gondot okozott.

Tény, hogy a pénzadózás iránti remények alig teljesültek. A kirótt pénzadót a vármegyék általában csak marhával tudták teljesíteni. Máramaros megye 1708. március 24-én kérte Bercsényit, hogy mivel pénzüik nincs, a hadak fizetésére és mundírungra fogadjon el tőlük 300 ökröt.²³⁵ A tiszántúli kerület az egész rárótt pénzkvantumot ökrökkel törlesztette. Hellenbachnak 30 000 forint fejében 1720, Szluha Ferenc-

nek pedig 14 000 forint ellenében 987 ökröt adott át a három tiszántúli vármegye (Szabolcs, Szatmár és Bihar). A Partium az erdélyi hadak ruházatára a murányi raktárból kiutalt posztók és egyéb textíliák ráeső ellenértékéért 850 ökröt adott ugyancsak Hellenbachnak, aki azokat külföldön értékesítette.²³⁶ Ez azonban sok gonddal és az értékesítési nehézségek miatt veszteséggel járt.

A sárospataki gyűlés 1708 decemberében súlyos katonai, gazdasági és társadalmi problémák közepette ült össze. Már a gyűlés első napján a fejedelem előhozta a szegénység túlzott megterhelésének ügyét: „... úgy is a nemes vármegyék részéről emergált szegények contribúciója körül rövidségeket exprobalta, példát kívánván statuálni: mivel minden igyekezeti ellen öfelségének ezek löttének; hogy azért földnépe ne idegeníttessék, remediumot tett azok eránt öfelsége.” December 3-án a postírunghoz tartó hadak ellátását tárgyalták. Hogy a császáriakkal szembeni vonalat tartó hadak ne éljék ki túlságosan körzetüket, „segítségül a más vármegyékből minden dica után egy köből gabonát s öt font húst rendeltek akár pénzül, akár in natura administralni”.

Az ügy azonban ezzel nem zárult le. Ugyanis másnap, december 4-én, mint Beniczky Gáspár írta, a „státusok a palotára confluálván, minekutánna a sok kiáltásokkal és ellenkező discursusokkal az postírunghoz subsistentiájáru, ki messze voltával, ki tehetetlenségével, ki kiszorult nemességnek intertentiójával mentvén magát, semmi állandóságot nem végezhettek...” Végül is a nemesség a szokásos megoldást ajánlotta fel: személyes insurrectiót. Rákóczi azonban nem elégedett meg ennyivel, a háború továbbfolytatásához pénzre is szükség volt: „annak proportionate való concurrálását ki porta, ki dica szerint ezután folytatni vitatta”, a pénzkivetést a fejedelem az Egerben csökkentett dikaszám alapján javasolta. Végül is a vármegyék bizonyos meghatározott pénzösszeget és természetbenieket vállaltak. Nevezetesen a gyűlés a hadsereg és állami hivatalnokok fizetésére, a fejedelem és Bercsényi subsidiumára 889 000 rénes forintot vetett ki a vármegyékre és városokra. Felajánlott a hadsereg élelmezésére a téli 6 hónapra összesen 150 000 kassai köből búzát, 300 000 köből zabot és 60 000 mázsa húst. Ezenkívül a rendek felajánlották 12 000 felfegyverzett hajdú kiállítását is.²³⁷ Felmerült az a régebbi terv is, hogy az állam kapja meg minden adásvételnél a vételár 10%-át.²³⁸

A pénzdó egyik formája volt a szécsényi, majd az ónodi országgyűlés által Rákóczinak és Bercsényinek megajánlott külön subsidiális pénz, udvartartásuk és egyéb kiadásai céljára (összege 100 000, illetve 50 000 tallér). Minthogy ezt a pénzt mindketten nem magáncélokra, hanem különböző katonai, diplomáciai kiadások fedezésére fordították, a subsidiális pénz is állami adó volt, de természetesen ez is éppoly keservesen folydogált, s éppúgy csak katonai karhatalommal volt behajtható, mint a többi adó.²³⁹

Tehát a sárospataki gyűlésen történt utoljára hivatalos adókiadás. Ennek összege, mint láttuk, tekintettel a felkelés területi összezugsorodására, kisebb volt az előző mennyiségnél. Az adó beszédése azonban egyre nagyobb nehézségekbe ütközött.

Rákóczi is két véglet közt vergődik. 1709. április 9-én pl. ezt írja Bercsényinek: nem lát más módot, minthogy „az executoroknak meg kell parancsolni: ne csak az házakban keressék az szegény embert, de az erdőben is, és vegyének, az hol talál-
nak...” A vármegyékkel oly végzést kell tétetni, „hogy az földösura fizessen az

elszökött parasztemberért; tudom ugyan, hogy ebben is nagyon elég difficultás, de különbömbön, ha félelme nem lesz a földösuraknak, mind elfuttatják az falukat”.²⁴⁰

1709-től az adó behajtása kizárólag katonai executióval történt, tehát nemcsak a terhek növekedtek meg, hanem a módszerek is egyre keményebbé, brutálissá váltak. Nincs is semmi különbség a császári hadsereg gyűlölt porciózó módszere és a kuruc hadsereg által alkalmazott eljárás között. Ennek ellenére szinte minden megye és adókerület hátralékban volt.

Sréter János 1709 tavaszán közli Rákóczival, hogy Gömör megyében, Kiszzebenben és Bártfán katonai erővel szedik a pénzt, de eddig csak 3000 forintot kapott.²⁴¹ Ugyanakkor Nógrád megye arról panaszkodik Bercsényinek, hogy bár ígéretet kaptak arra, hogy 14 000 forintnál többet nem kell a megyének fizetnie, Gellén Gergely pénztáros most mégis ezen felüli összeget rótt rájuk, s executióval már szedi is. A szegénység képtelen a pénzt előteremteni.²⁴² Ung és Zemplén megye szintén hátralékban volt, a parasztság pénz híján naturálékkal és az ungvári vár építésénél robottal róhatta le adóját.²⁴³ Dóry András adószedő kerületének (Zemplén, Sáros, Abaúj és Ung megye, Késmárk és Lócse) pénzbeli obtingense 285 019 forint 85 dénár, fegyverpénze 36 054 forint, a fejedelem subsidiuma 42 033 forint 33 és fél dénár, Bercsényié 21 016 forint 55 dénár volt, ami összesen 384 123 forint 73 és fél dénárt tett ki. Hátralékuk a négy tétel után összesen 47 000 forint volt.²⁴⁴ 1710. március 1-jén a sárospataki kivetésből országosan 108 398 rénes forint 21 dénár volt a hátralék.²⁴⁵ 1710 elején Nógrád vármegye perceptora, Szalontai János mintegy 6000 forinttal volt hátralékban, de nem tudott elszámolni, mert az ellenség hirtelen benyomult a megyébe. Kishont ugyanakkor 3000 forinttal volt hátralékos, Nagyhont viszont alig tartozott.²⁴⁶

Az elviselhetetlen mértékű adóterhek és a kíméletlen executió módszerek a rendi társadalom szerkezetéből következően a parasztságra nehezedtek. Erre a súlyos problémára utal Rákóczinak 1710. március 18-án Bercsényihez írt levele: „... csak azt praecaveáljuk, hogy az gazdag az szegény paraszt- és nemesember nyakába ne vesse, szokás szerint; az magáébul, ne az jobbágyébul fizessen: mert máskint az átkozódást és az szegénység végső desperatióját el nem fogja kerülni, — az mely veszedelmesebb az gazdagok panaszánál.”²⁴⁷ Kísérlete eredménytelen maradt, s ezért tovább nőtt a szabadságharcot végig megterhelő paraszt—nemes ellentét. Az adózás kérdésében látszott talán a legvilágosabban, hogy a kuruc államban a központi hatalom mennyire tehetetlen és gyenge volt a nemesség hatalmi szervével, a vármegyével szemben, amelynek módjában állott az adóterhek áthárítása a parasztságra.

A panasz az adó- és egyéb terhek elbírhatatlan nagysága és a végrehajtás kegyetlensége miatt egyre áradt a fejedelemhez. Az adószedő executiók útját elfutott falvak mutatták, a földesúr és a megye szintén megkövetelte a magáét. A leleszi lakosok már 1710 májusában kérik a fejedelmet, hogy adójukat csökkentse, mert földesuruk és a vármegye nem vette figyelembe, hogy sokan közülük hadba mentek, nagyon terhelik az otthonmaradtakat, úgyhogy a lakosság kétharmada már elszéledt, s ha a terhek nem csökkennek, a többi is ugyanezt teszi. Könnyebbítést kértek a ladányiak is, Rákóczi azonban nem járult hozzá. Vállaj községben hasonlóképpen 5—6 ember viselte a terheket.²⁴⁸ 1706. március 9-én Gömör megye tiltakozott a Consilium Oeconomicumnál, mintha a fiskális birtokokat túlságosan terhelné, mellékeli viszont

a hosszúrétí, lehotai és murányaljai szegény lakosság kérvényét, amelyben elmondják, hogy túlságosan kimerültek a Murány várához egész télen át tett szolgálatban.²⁴⁹

1707. február 26-án Túróc megye írt hosszú panaszos levelet Bercsényinek a vármegye népének nyomorúságos állapotáról, a súlyos terhekről, a tavalyi szárazságról stb. A következtetés: képtelenek annyit adni, amennyit követelnek.²⁵⁰

A faluk elfutását említi Bercsényi is Rákóczihoz írt levelében: „...s több panaszkodás lehet majd már az üdőre, mert félek, kifogyunk belőle; majd zöldellő erdővel több falu megyen el az executió elől, mint eddig, az mint Munkács és Ungvár körül tapasztaljuk.”²⁵¹

1708 májusában Borsod megye emelt panaszt Rákóczinál a recrutázó tisztek kegyetlenkedései ellen.²⁵² Bercsényi elrettentő képet fest az adóztatás követelményeiről: a szegénységet az executiók rettenetes nyomorgatják, „mert olyan, látom, már az dicának híre, mely kedves polturája”. Találjon Rákóczi és a szenátus valami megoldást, hogy a szegénység nyomorgatása megszűnjön, különben „méltán tapasztaljuk most átkát annak, az kiért fegyvert fogni mondattunk”. De Rákóczi sem tud mást írni: pénzt nem lehet kivetni, ha pedig marhát szednek a szegénységtől, akkor elveszti igavonó állatait, s akitől elveszik az ökröt, a falu nem kárpótolja neki, „és így máris koldússá lett sok szegényember. . .”²⁵³

Ugocsa vármegye szirmai gyűléséből 1709. március 29-én külön követet küld Rákóczihoz. Feliratában elmondja: a vármegye végső pusztulásra jutott, a szegénység mogyorófabarká- és tengericsutka-kenyeret eszik. A parasztság inkább elszökik, de nem vet. Szinte szóról szóra ugyanezt írja Vay László is a fejedelemnek Somlyóról 1709. március 27-én: a hadi magazinum üres, élelmet erővel sem kapni, a szegénység „tengeri búza csutkát kézi malmon tör öszve, néhol korpával megelegyítvén, azt eszik. . .”²⁵⁴

Felső-Magyarország nyugati részén ugyanilyen nagy a nyomorúság: „A szegénység sok átokkal siránkozik, Nemes Ország szabadságát siratja: hogy Patakon tett dispositiók marháru, gabonáru és egyéb szükséges állapotokru nem effectuáltattak; sok. . . szegény ember e táján koldússá lett; mindenkiből kifogytatván, minden panaszt beszíli felőlünk. . .”²⁵⁵ Tornallyay Ferenc is elkeseredve állapította meg 1710-ben: a szegénység „rettenetessül elfajult túlünk. . .”²⁵⁶

Minden biztonnal Bercsényi találta tehát fején a szöveget: a nemzeti, függetlenségi célokat kitűző felkelés a gazdasági tényezők kényszere alatt visszajutott a kirótt terhek mennyisége és az alkalmazott módszerek terén ugyanoda, ahol a felkelést kiváltó abszolutizmus tartott.

1710-ben a fejedelem már nem is hívta össze a megyei követeket az újabb adókvetés megbeszélésére, csupán az egyes megyéket külön-külön igyekezett rávenni bizonyos összeg elvállalására. Indoklása szerint erre a pénzre az idegen csapatok zsoldjára és egyéb katonai szükségletek fedezésére van szükség.

A fejedelmi hatalom helyzetét jól mutatja, hogy Rákóczi a megyéktől most már csupán „önkéntes felajánlásokat” kért. Minden megyéhez egy-egy szenátort küldött, hogy minél nagyobb összeg elvállalására vegyék rá a közgyűléseket. Az eredmény azonban nagyon sovány volt.

Rákóczi 1710. július 1-jén Bercsényihez írt levelében összegezte a megyék felajánlásait: Szabolcs megye a nemesség részéről 1500, a parasztságtól 5000 rénes forintot;

Sáros megye 1000 tallért, illetve 1000 forintot; Abaúj megye 1000—1000 forintot; Torna megye a nemesség részéről a tavalyi summát, „a parasztság részéről magokat ajánlani semmire nem merészelve”; Ugocsa 1000, illetve 3000 forintot; végül Zemplén megye a nemesség és a parasztság terhére összesen 15 000 rénes forintot szavazott meg.²⁵⁷ Két megye, Ung és Zemplén azonban csak úgy vállalta a beszédet is, ha a fejedelem katonai karhatalmat biztosít nekik, amit viszont az nem szívesen ígért meg.

Nem tartjuk valószínűnek, hogy a megyék teljesítették is ígéretüket, mert többségük 1710-ben még 2—3 évi restanciával kínlódott. Klobusiczky Ferenc pl. 1710 júliusában elszámolt Zemplén vármegyével, amikor is kiderült, hogy a megye még 38 000 forint adóval van hátralékban.²⁵⁸ Berthóti Ferenc Abaúj megyén a harmadévi kvártélyt akarja megvenni, de Rákóczi ezt nem engedélyezi.²⁵⁹ Minthogy 1710 folyamán a császári csapatok ismét jelentős területeket szálltak meg az ország középső és keleti részén, a felkelőknek adózó megyék száma ismét csökkent. Ugyanakkor nőtt a gazdasági ügyintézés dezorganizáltsága, így ezek az összegek legfeljebb részben kerültek a központi hatóságok kezébe.

Összefoglalva megállapítható tehát, hogy Rákóczi államában az adóügy meglehetősen bonyolult és komoly problémákat okozó terület volt. Szélesebb értelemben véve az adózást, kezdettől fogva a parasztságot terhelte a hadak élelmezése, télen bekvártélyozása, a portális gyalogok kiállítása és felszerelése, a hadellátás sok más terhe is (pl. szekerezés, sáncásás stb.); a nemességet pedig a zsoldosok kiállítása. Ez természetesen adózás volt, de mivel évszázados törvényeken és gyakorlaton alapult, tulajdonképpen nem kellett hozzá a nemesség hozzájárulása. A fenti terheken túl, a szűkebb értelemben vett adózás 1706-tól kezdődik, a fejedelem javaslatára a rendek hozzájárulásával kivetett pénzadó (vagy erre fordítandó természetbeniek) formájában. A hagyományos terheken felüli adókiivetés a felkelés vezetői részéről kétségtelesen kényszerű, de elkerülhetetlen lépés volt, amit a hadszervezés, a háború szükségletei követeltek meg. Láttuk, hogy a fejedelem a kincstári bevételek, a bányajövedelmek, saját birtokainak jövedelme,²⁶⁰ a francia pénzsegély mellett elsősorban a pénzkiadásokkal igyekezett — sikertelenül — elkerülni az adókiivetést. Csak a források elégtelensége, illetve elapadása után tette meg ezt a lépést, amelynek gazdasági és politikai következményeivel nagyon is tisztában volt. A jobbágy-probléma mellett az adózás ügye alakította és befolyásolta leginkább az egyes osztályok, elsősorban a parasztság magatartását. Ezért törekedett a fejedelem arra, hogy az újonnan kivetett adóterhek viselésében méltányos, ha nem is igazságos megosztást érjen el a parasztság és nemesség között. Ezt elvben sikerült is elfogadtatnia a nemességgel, de a valóságban a kuruc államban az adóterhek megosztása a rendi társadalom szerkezetére alakult, a közteherviselés a gyakorlatba át nem ültetett és át nem ültethető kísérlet maradt.

7. A központi állami bevételek és kiadások összevetése

Végül, ha mérleget készítünk, s összevetjük a központi állami bevételeket és kiadásokat, a következő eredményt kapjuk a felkelés államháztartásáról.

A bevételek forrása és összege hozzávetőlegesen a következő volt:

1. *A francia pénzsegély.* Ennek a felkelés alatti összesített összege: 877 227,72 tallér, azaz: 1 754 455,44 rénes forint.

2. *A kincstári jövedelmek* (fiskális birtokok, bányák, sókereskedelem, harmincadok, nemesfémpénz-verés stb.). Ennél a tételnél meg kell jegyeznünk, hogy az egyes források közt nagy eltérés van az innen származó jövedelem összegéről. A Consilium Oeconomicum egy összesítése az 1706. január 21—1707. február 1. közti egy évben az igazgatása alatt álló kincstári jövedelmeket 166 480 rénes forint 23 és fél dénárban adja meg.²⁶¹ Ez a jövedelemforrás azonban nyilván jóval többet hozott az államkasszába, hiszen, mint előzőleg láttuk, a Consilium Oeconomicum nem a fiskális jövedelmek összességét kezelte. Valóban, az ónodi országgyűlésen benyújtott fejedelmi proposíció 495 475 forintra tette az ország jövedelmét (természetesen adók nélkül).²⁶² Ez az utóbbi összeg nyilván csak néhány kedvező évben folyt be, függvénye volt a katonai helyzetnek. Ezért talán nem tévedünk, ha úgy számolunk, hogy a kincstári jövedelmek 7 éven át (1704—1710) folytak be úgy, hogy a csúcspont az 1705—1707-es évekre esett. Reálisnak tartom, ha a hét évre átlagban az adatok középarányosát, azaz 330 000 forintot veszünk, ami összesen 2 310 000 forintot tesz ki.

3. *A rézpénzverés.* A rézpénzzel kapcsolatosan a források 12 millió forint értékű kongóról beszélnek.²⁶³ Ezt túlzott összegnek tartom. Ennyit a működő verdék nem is tudtak volna előállítani, s azonkívül figyelembe kell venni, hogy a rézpénz névértéke és tényleges értéke között, különösen 1706-tól, majd 1707-től hivatalosan is, jelentős különbség volt. A rézpénzverésből származó jövedelmet terhelte a Rákóczi által a megyék hozzájárulásával vert 4 millió forintot, valamint az ónodi országgyűlés által a devalváció után forgalmazni engedélyezett 2 200 000 forint értékű (felülbélyegzett) rézpénzt vettük számításba.²⁶⁴ Ez összesítve 6 200 000 forintot tesz ki.

4. *Az adók.* Ide számítjuk a következőket: az 1706-i rozsnói kivetés 1,5 millió forint; 1707: ónodi kivetés 2 millió; 1708: sárospataki kivetés kb. 900 000 forint; 1710: megyei megajánlások kb. 50 000 forint, valamint Rákóczi és Bercsényi subsidiumai 1705 végétől; összesen kb. 5 000 000 forint.

Feltételezve, hogy mindezek az összegek teljes egészükben be is folytak a központi államkasszába, s az egyéb bevételi forrásokat számításán kívül hagyva, megállapíthatjuk, hogy a függetlenségi háború nyolc éve alatt az államháztartás központi bevételi oldalán 15 264 455 forint 44 dénárral számolhatunk. Fenntartva természetesen azt a tévedési lehetőséget, ami a feudális állam pénzügyeinek bonyolultságából és áttekinthetetlenségéből, az elszámolások hiányosságából vagy gyakran irreális voltából, valamint történeti kutatásunk fogyatékoságából származik.²⁶⁵

Összevetve a bevételeket a kiadási oldallal, illetve a szükségletekkel, rögtön szembetűnik, hogy a két tétel között lényeges eltérés van. A kiadások között természetesen az első és túlnyomó helyet a hadsereg szükségletei foglalják el.

Az ónodi országgyűlésen tett fejedelmi proposíciók az 1705. és 1706. évre 9 reguláris lovas és 5 gyalogos, valamint 43 mezei lovas és 22 gyalogos regiment fizetését tüntették fel. Ez évente 5 693 046 forintot tett ki.²⁶⁶ A tényleges katonai kiadások, illetve szükségletek ennél lényegesen magasabbak voltak, mert ebben az összegben nem szerepeltek a tűzérség, a fegyvergyártás, a fegyverbehozatal, a műszaki munkák, a szállítások, az erődítési munkák költségei. Ugyancsak nem tartalmazza ez az összeg

a hadsereg felszerelése és ruházata biztosítására tett kiadásokat. Mindezeket figyelembe véve a mintegy 80 000 főnyi sereg fenntartására kb. 10 millió forintra lett volna szükség. (A valóságos létszám ennél mindig lényegesen alacsonyabb volt.) Nyilván ezért határozta el a katonai költségvetést felülvizsgáló szenátusi bizottság a hadsereg fizetésének felére való csökkentését, de a zsold és a ruházat költségei évente még így is elérték a 3 millió forintot.²⁶⁷

A hadseregnek ez a felduzzasztott száma és ebből fakadó anyagi igénye azonban továbbra is fennmaradt. A Bercsényi által 1708. április 5-én a fejedelemnek megküldött tervezet a költségeket 9 reguláris gyalogezred, valamint 12 mezei gyalog- és 34 lovasezred szükségletei alapján állította össze.²⁶⁸ Eszerint a fizetés évi összege 4 698 120 rénes forintra, a ruházaté 801 395 forint és fél dénár-ra rúgott. Vagyis, ha az egyéb kiadásokat is figyelembe vesszük, kb. 7—8 millió forint körül jártak. Tehát nemcsak a hadsereg modernizálásának követelménye, hanem a gazdasági adottságok is arra szorították Rákóczi, hogy a hadsereg reguláris részét igyekezzen fejleszteni, és a szűk anyagi erőforrásokat erre összpontosítsa.²⁶⁹

A katonai kiadások mellett eltörpült a központi állami szerveknek és hivataloknak a fizetése. A szenátus, a fejedelmi kancellária, a Consilium Oeconomicum, a postaszervezet, valamint Rákóczi és Bercsényi udvartartása terhelték a központi költségvetést. (Ez utóbbi terheit azonban jórészt saját birtokaik viselték.) A hivataloknál nem is az apparátus fenntartása, hanem a társadalmi rangjuk alapján tisztséget viselő tanácsosok, szenátorok fizetése jelentette az igazi terhet. A szenátorok fizetése eredetileg évi 1000 tallér (2000 rénes forint, ezüstben) volt, amit a kassai gyűlésen felére szállítottak le. A Consilium Oeconomicum 23 081 forintot kapott, de ezt is csökkentették. A kassai gyűlés 1707 decemberében a szenátus, a kancellária, a Consilium Oeconomicum és a posta fizetésére összesen 50 507 rénes forintot irányzott elő.²⁷⁰

Összevetve a költségvetés két oldalát: bár a kiadások főleg az 1705—1707-es években voltak a legmagasabbak, a bevételek is ekkor közelítették meg leginkább a szükségleteket, de azoknak mindig lényegesen alatta maradtak. A két tétel között a szakadék ettől egyre szélesedik. Ezzel magyarázható, hogy a már előbb is mindig takarékos pénzgazdálkodásra törekvő Rákóczi ettől kezdve radikálisan igyekezett csökkenteni a kiadásokat.

1708-ban elhatározta az állami fizetések 50%-os leszállítását. Február 6-án értesítette a Consilium Oeconomicumot, hogy a haza mostani szükségére való tekintettel a fizetéseket felére mérsékli, minthogy sokan önként adták erre magukat, sokan pedig az országnak adott kölcsönt is elengedték.²⁷¹ A szeptemberben Egerben tartott szenátusi ülésben a szenátorok valóban le is mondtak fele fizetésükről.²⁷² Rákóczi még aznap átírt a Gazdasági Tanácsnak, mellékelve a szenátorok listáját és évi fizetésüket (ez fejenként a csökkentés előtt évi 18 220 forint volt), azzal a megjegyzéssel, hogy a levont fizetést neki küldjék meg. Egyben felszólította a Gazdasági Tanács tagjait, hogy ők is kövessék a példát, s buzdítsák erre a harmincadosokat is.²⁷³ Ezen a módon nem is kevés pénzt lehetett megtakarítani, ha meggondoljuk, hogy pl. Bercsényi főgenerálisi fizetése évi 14 400, a generális marsallé 7200, egy lovastábornoké 5760, egy gyalogostábornoké 4800 forint volt.²⁷⁴ (Természetesen, ha valaki több

tisztséget is betöltött, mindegyik után külön fizetést kapott.) A hadseregben is átszervezéseket hajtottak végre, megszüntetve az értéktelenebb egységeket.

A trencsényi csata azonban ezt a munkát is derékba törte, újabb, most már katasztrofális fordulatot okozva a pénzügyekben is. Nemcsak a bevételek zuhantak vissza, hanem az amúgy is gyenge pénzügyi adminisztráció is teljesen csődöt mondott, illetve széthullt. Jellemző, hogy 1709—1710-ben sokszor a főgenerális, Bercsényi kénytelen időrabló levelezést lebonyolítani néhány ezer forint előteremtése céljából.²⁷⁵ A nemesség azonban gondosan ült a pénzén. Ezekben az években Rákóczi már bármely fiskális birtokot, sőt a huszti domíniumot is hajlandó volt zálogba vetni, hogy pénzhez jusson, de nem akadt vállalkozó.²⁷⁶ A nemesek közül ugyanis senki sem akarta pénzét kockázatos vállalkozásba fektetni, látva a felkelés katonai hanyatlását. A különböző kincstári jövedelmeket készpénzszerzés céljából 1709-től szinte teljesen bérbe adták. Így hasznosították a szomolnoki bányaüzemet, a máramarosi sóbányászatot, a salétromfőzést, a vasbányászatot, a harmincadokat.

Az adószedés módszere is tükrözte a pénzügyi apparátus szétesését, fokozatosan eluralkodott az ún. assignációs módszer alkalmazása. A katonaság maga hajtotta be az eltartására kiutalványozott kivetést a lakosságtól, ami természetesen számtalan visszaélés forrása volt.

Az államháztartás, a pénzügyek sűrítve tükrözték a szabadságharc gazdasági helyzetét. A források nyújtotta számok kíméletlenül, de egyértelműen és világosan beszélnek. Ezek alapján az illúziókat talán fájón szétromboló őszinteséggel kell levonni a következtetést: a felkelés gazdasági alapjai teljesen kimerültek, a háború folytatásának semmiféle, belső erőforrásokon nyugvó lehetősége nem volt.

Összefoglalva: a modern hadsereg-fejlesztési követelmények, hadellátási igények és a XVIII. század eleji Magyarország gazdasági teljesítőképessége között megoldhatatlan ellentmondás állott fenn. Polgárság hiányában, egy százötven éves pusztító háború következményeitől és a második jobbágság nyomorúságától szenvedő, adózóképtelen parasztsággal Rákóczi minden erőfeszítése és a biztató kezdeti lépések ellenére sem szervezhetett abszolút központi hatalommal rendelkező feudális államot, sem annak keretén belül modern hadsereget; egyszerűen: a függetlenség Rákóczi értelmezte kivívásának hiányoztak a gazdasági alapjai.²⁷⁷

V. A Bányászat

Előzőleg többször is utaltunk a bányászatra, mint olyan tényezőre, amely a szabadságharc gazdasági és pénzügyi helyzetének alakulásában jelentős szerepet játszott. A hazai ipar fejletlensége következtében a fegyverzet, a lőszer, a felszerelés jó részét külföldről kellett beszerezni, amelyekért az ország nyersterményekkel, elsősorban nemesfémekkel, illetve az abból vert pénzzel, rézzel, egyéb bányatermékekkel és mezőgazdasági produktumokkal, főként az akkor még világhírű borral, valamint szarvasmarháival tudott fizetni. A hadsereg harcképessége tehát, ha közvetve is, igen jelentős mértékben a bányásztól függött. A hazai fegyvergyártó ipar nyersanyagának biztosításával azonban a bányászat közvetlenül is hozzájárult a hadsereg fegyverzetének előteremtéséhez.

Ezért érdemes nagy figyelmet a bányászat vizsgálata: technikája és jövedelmezősége éppúgy, mint a bányászott termékek mineműsége és mennyisége, valamint a bányások helyzete és mozgalmi. Ez utóbbiak egyébként jelentős adalékul szolgálnak az állam gazdaságpolitikájához és a szabadságharc táborát belülről feszegető társadalmi ellentétek jellemzéséhez is.

1. A magyarországi bányászat fő gondjai.

A bányások helyzete és mozgalmi

A szabadságharc kezdetekor és idején a hazai bányászat több súlyos problémával küszködött.¹

Legelőször egy technikai jellegű nehézséget kell megemlítenünk: a legértékesebb nemesfémbányák a XVII. század folyamán teljesen elviesedtek. Az aranytelérek ugyanis a felső rétegekben kimerültek, s a folyton mélyebbre hatoló művelés a bányászat legfenyegetőbb akadályával, a vízzel találta szemben magát. Ez a baj elsősorban a nemesfémbányákat sújtotta, s bővebben majd ott szólunk róla. Előljáróban csak annyit, hogy a vízkiemelés költségei a bányák hasznának tetemes részét, gyakran egészét felemésztették.

De más gátló tényezők is felmerültek, amelyek már a nemesség szemléletéből, az ország gazdasági helyzetéből, a kuruc állam gazdaságpolitikájából és zilált pénzügyi viszonyaiból fakadtak.

1703 novemberében a megtorlás elengedését kérő selmecbányai küldöttségnek Károlyi Sándor kijelentette, hogy egyetlen egy tokaji hegy több hasznot hoz és többet ér minden bányánál.² Ebben a jobbágyi munkaerőre alapozott mezőgazdasági áruteremlést folytató nemesség nézete tükröződik.

Részben e szemléletből, részben a nemesség politikai pozícióiból következett, hogy a megyék az állami terhek elosztásánál a városokban általában, a bányavárosokban pedig különösen, nem láttak mást, mint korlátlanul terhelhető adóalanyokat. Sajátságos ellentmondással ugyanis a robotoltató gazdálkodás alapján a nemesség a lenézett bányászatot sem tekintette másnak, mint befektetést nem kívánó, csupán hasznot hozó tevékenységnek. Részben ez a szemlélet, részben az állam súlyos pénzhánya okozta, hogy befektetésre a bányákban a felkelés idején alig került sor.

Ez pedig elengedhetetlen lett volna a termelés növeléséhez. Amikor pl. Nagybányán Ajtai Mihály 1704-ben a jövedelem egy részét a rekonstrukcióra és a munkások fizetésére fordította, hosszú levélben volt kénytelen Sennyei István tábornoknak megmagyarázni a rablógazdálkodás káros következményeit.³

1705—1706-tól azután két újabb, a szabadságharc végéig megoldatlan probléma merült fel, amelyek egyre bénítóbban nehezettek a bányászatra, s csökkentették, majd megsemmisítették annak produktivitását. Az egyik az adózás, a másik a rézpenz elértéktelenedése volt.

Kezdetben a felkelés vezetői, ellentétben a nemesi szemlélettel, határozottan törekedtek a bányavárosok, bányahelyek kiváltságainak biztosítására és védelmére. Bercsényi a bányavárosok elfoglalása után elrendelte, hogy „senki az megnevezett bánya városokban, ahoz tartozandó bányákban, a hozzá való eszközökben csak legkisebben is kárt tenni, a bányász mesterembereket háborgatni. . . , az bányákon dolgozó lovakat elvenni, prédálni ne merészellje”, mert különben rangjára való tekintet nélkül halállal bünhődik.⁴ 1703. november 19-én Darvas Mihály kéri Károlyi Sándort, hogy tegyen hathatós intézkedést a bányák védelmére, mert a salva guardiák nem elegendők.⁵ Ez egyben azt is mutatja, hogy az értékes bányák kímélése a gyakorlatban nem mindig volt keresztülvihető, főleg a hadakkal szemben. Bercsényi a besztercebányai kameralistákat felmentette ugyan a személyes felkelés alól, de arra kötelezte őket, hogy állítson „kiki jó, szolgálatra való puskást” maga helyett.⁶ Amikor Rákóczi 1704-ben Erdélybe küldte Radvánszky Jánost fejedelmi biztosként, utasította: írja össze a bányákat és bányászokat, régi privilégiumaikat erősítse meg, hogy annál biztosabban dolgozhassanak. Mentесíteni kell őket minden tehertől.⁷

Amint azonban a hadsereg ellátásához szükséges terhek elosztása a vármegyék hatáskörébe került, s ez rövidesen bekövetkezett, a helyzet megváltozott. A központi hatalom nem tudta többé védeni a bányászokat, s nem tudta megakadályozni, hogy a megyék a bányászhelyéseket is ne terheljék meg szolgáltatásokkal. S ettől kezdve szinte minden kisebb-nagyobb bányahelyről ömlött a panasz Rákóczihoz. Valamennyiben visszatérő szólam, hogy a vármegye újabb és újabb terheket rak rájuk, s ez akadályozza a bányamunkát. Zólyom megye már maga kéri 1705 májusában a rá kivetett mundírkészítés és municiószállítás csökkentését, mert a lakosság többnyire a bányák körül végzett kézimunkával keresi kenyerét.⁸

1706 szeptemberében a vasipar bázisát jelentő Gölnic, Svedlér, Remete, Undrisz és Stósz bányavárosok kéri a fejedelmet; csökkentse a vármegyei és földesúri terhe-

ket, hogy „az bányáknak culturáját végben vihessék”.⁹ A libetbányaiak szintén a fejedelemhez fordultak: „ígyírvén és kötelezvé magát Sréter János úr, hogy ha az hadi eszközöknek praeparatóijában serényen munkálódnak, az nemes vármegyétől kívántató soldosoknak praestálásától immunisok lésznek.” Most ennek az ígéretnek a beváltását kéri, mert az ő további megterhelésükből a hazának nagyobb fogyatkozása, mint haszna következik.¹⁰ A telkibányaiak 1706 novemberében szintén „könynyebbséget kívánnak”, mert lehetetlen, hogy a bányát is műveljék, meg Patakra is szolgáljanak.¹¹ 1706. május 25-én Rozsnyó városa is kéri a Gazdasági Tanácstól mérhetetlen terhei könnyebbítését.¹² Ugyanebben az évben a szomolnoki uradalomnak 6, a murányinak, amelyben jelentős vasbányászat és vasipar folyt, 25 zsoldost kellett kiállítania a vármegye utasítására.¹³ 1706. május 11-én Berthóti László jelenti is a Consilium Oeconomicumnak a szomolnoki uradalom súlyos helyzetét. A hadak teljesen tönkreteszik a bányahelységeket, a bányászok és a lakosság nyomorúságát csak fokozzák a bekvártélyozott hadak. Most is teljesen felemészítették a takarmányt, a marhák ennek következtében oly gyengék, hogy képtelenek fuvarozást végezni a bányákhoz. A hírek szerint újabb 4 regiment fog a bányavárosokra jönni: mit gondol vajon a vármegye? Ő ezt az állapotot már korábban is jelentette a fejedelemnek, de változás eddig nem történt.¹⁴

Még inkább jellemző a bányászok és vármegye viszonyára az a beadvány, amelyet 1706 novemberében nyújtottak be Rákóczihoz: „Selmechez tartozó steffoltói bányászok, mivel a bányákon kívül semmit sem bírnak, instálnak vala Nagyságodnak, hogy az Vármegye jurisdictiójátul immunitáltassanak, mellyet is a Nemes Vármegye információjára méltóztatott Nagyságod halasztani. Mindazáltal a Nemes Vármegyétül most is kénszerítettnek az contributióra”, sőt a régiebb időből fennmaradt 400 forint hátralékot is követeli rajtuk a megye. „Mivel penig a Nemes Vármegye csak azért kívánja őket maga jurisdictiója alatt tartani, hogy az elejek Steffoltón megengedett szabad mezőért és erdőért az teherviselésekben harmad részt supportálni resolválták magokat, azért méltóztassék eőket Nagyságod a Vármegye jurisdictiójátul immunitálni, hogy a bányák culturájába progrediálhassanak tovább is.” A fejedelem döntése szerint ügyük „generális conventen” fog eldőlni, restanciájukat azonban a megye ne hajtsa be.¹⁵

1706-ban a hét alsó-magyarországi bányaváros közös tanácskozmánya arra kérte Bercsényit, hogy az amúgy is már félig tönkrement városok a bekvártélyozás elviselhetetlen terhe alól mentessenek fel, különben az egész bányászat tönkremegy.¹⁶

Bármennyire tisztában volt is a fejedelem a kérdés fontosságával, s igyekezett is az egyes jelenségeket, eseteket orvosolni, a feudális állam alapvető funkcióján, amely a jobbágyrend fenntartása, konzerválása volt, nem tudott és nem is akart változtatni. Természetes volt, hogy a kuruc állam központi hivatalai is földesúrként viselkedtek. Amikor pl. Jolsva lakosai 1707 decemberében földesuruk, a Consilium Oeconomicum tudta és engedelmé nélkül bírót választottak, a tanács utasította Csetneki János murányi provizort, hogy intse meg őket, és ha nem engedelmeskednek, a nyakasokat veresse vasra és küldje Murányba.¹⁷

1708-tól, a rézpénz bukásától a bányahelységek lakói még rosszabb helyzetbe kerültek.

A vihnyei fürdőn tartózkodó fejedelemnek az újbányaiak bejelentik, hogy az elviselhetetlen terhek miatt már eddig is sokan elhagyták a várost, de ha a terhek nem csökkennek, a megmaradtak is utánuk mennek.¹⁸ Ugyanakkor a „metallici Cremniczienses” kéri, hogy a vármegye gondoskodjék élelmezésükről, s csökkentse a rájuk rótt dikák számát.¹⁹

Visoka és Dekis tipikus példái a kétfelé is szolgáló bánya környéki falvaknak: a bányához fát és szenet adtak, s ezenkívül a vármegye is terhelte őket. Kéri legalább a bányától járó fizetésük megadását.²⁰ Hasonló a helyzete Dobrona, Szászpilisor és Babina lakóinak is, mert a bányákat szénnel és fával szüntelenül segítik, azonkívül Windsachtra 96 lovat adtak, a vármegye mégis szekereket kér tőlük a táborra, holott 100 lovuk, 16 szekerük és 60 szolgáljuk van már ott is.²¹ Ugyanez tapasztalható Kapnikbánya környékén is, ahol 3 falut rendel 1708-ban a fejedelem a bánya ellátására.²² A bissói lakosok 19 lovat élelmeztek a bányán, szénájukat és abrakjukat most mégis el akarják venni a katonaság részére.²³

1708 végén a bányavárosokat húsadózásra is kötelezték, pedig az élelmezés mindig súlyos problémát jelentett a számukra, főleg a pénz elértéktelenedése miatt. Szomolnok, Hutta, Svedlér, Gölnic, Krompach mintegy 250 mázsa húst szolgáltatott 1708 novemberében—decemberében.²⁴ De a legnagyobb csapást az jelentette, ha katonaság szállásolta be magát, mert ez a helységek teljes kiéléséhez vezetett. Márpedig ezt nem lehetett elkerülni. 1709 januárjában pl. Szomolnok és Stósz bányavárosokban volt katonaság.²⁵

Az 1709 elején a Consilium Oeconomicumhoz befutó jelentések tehát katasztrofális állapotokat tükröznek, pedig már két éve lezajlott e körzetben (Szomolnok) a nagy bányászstrájk. Bertóthi László, az üzem vezetője, egyik levelében elmondja, hogy a bányavárosok szörnyű helyzetben vannak, most 500 lovas kvártélyozta be magát. Az egyre több szolgáltatást követelő megye és a helységek vezetői közt éles összeütközések támadtak, a remetei bírót Berzeviczy Ádám, Szepes megye szolgabírája meztelenül, megkötözve hajtatta végig az utcán. A bányászok 4 hónapja nem kaptak fizetést, gyerekeik az éhségtől „kezeiket mardossák”.²⁶

A vármegyék természetesen arra törekedtek, hogy a kirótt terheket egyenletesen osszák el, és senkivel se tegyenek kivételt, hiszen a jobbgátság is végsőkéig meg volt terhelve. Hogy a fejedelem eltúrta a kisebb-nagyobb magánbánya-tulajdonosok megadóztatását, ez is érthető és természetes. De hogy a nagy kincstári üzemeket (selmeci bányavállalat, a szomolnoki üzem, Sóvár stb.) nem tudta kivonni a nemesi vármegye adóztató hatásköre alól, ez nem elhatározás kérdése, hanem a megyei nemesség és a központi hatalom közti erőviszony függvénye volt. Ez a kényszerű engedmény semmi hasznot, annál több kárt okozott. Ugyanez vonatkozik a bányamunkásokon kívül az ércolvasztókban, a vashámorokban és fegyvergyártásban dolgozók megyei adóztatására is. Számbeliileg nem alkottak népes réteget, de munkájuknál fogva jelentőségük sokkal nagyobb volt számuknál. Olyan kulcsfontosságú helyeken dolgoztak, amelyeknek döntő szerep jutott a hadsereg felszerelésének biztosításában. E rétegek reagálása a megyei adóztatásra élesebb volt, mint a parasztságé. Igaz, helyzetük kétszeresen is rosszabb volt, mert nemcsak az adóterhek nyomták őket, hanem reálbérük rohamos csökkenése, illetve elértéktelenedése is.

A fizetésükre használt rézpénz elértéktelenedése volt ugyanis a másik tényező, amely már létfenntartásukban is veszélyeztette a bánya- és kohómunkásokat, a hámorokban dolgozókat.

A bányászat és kohászat területén a feudális és tőkés jellegű munkaviszony sajátos keveredéséből kialakult termelési mód uralkodott, bár bizonyos, hogy erre a bér munkaviszonyra a „szabad” jelzöt nem használhatjuk ugyanolyan értelemben, mint a tőkés termelési rendben szokásos.²⁷ Egyrészt a feudális jellegű szolgáltatások egész sorát is igénybe vették a bányák működtetéséhez, mint pl. fa- és szénzállítás, a bányalovak ellátása, fuvarok stb. Fentebb már utaltunk a bányákhoz szolgáló falvakra is. Mindezek azonban csak kiegészítő munkák voltak, magát a bányászatot, az ércolvasztást és -feldolgozást olyan szakmunkások végezték, akik ezért munkabért kaptak, s más jövedelmük rendszerint nem is volt. A pénz elértéktelenedésével elsősorban az ő helyzetük romlott.

A bányászokat már a felkelés előtt, a kamarai igazgatás alatt rendszertelenül fizették.²⁸ A felkelés kezdetén még ezüstpénzben kapták fizetésüket, ha nem is hiánytalanul. A bányászok fizetésének rendjéről ismerjük Ajtai Mihály jelentését Nagybányáról 1703. november 13-áról: „A bányászoknak minden hónap 23-dik napján fizetéseknek kell lenni; az mit ők az bányábul acquirálnak, ugyanabbul megyen ki nekik az fizetés, és ha mi attul megmaradnak, az mehet az ország erszényében; de — teszi hozzá Ajtai — az elmúlt holnapnak introitusábul, fizetésektül egy poltura sem maradt, még adós maradtam 90 vagy 100 forinttal, mely a mostani introitusbul fizetődik ki.” Sennyei István tábornok most el akarja venni a bányászok 2000 forintnyi fizetését (ti. a katonaság fizetésére), amiből a bányákra nagy baj származik.²⁹

A rézpénz kibocsátásával, az ezüstpénz eltűnésével azonban a helyzet megváltozott, a bányászokat kizárólag verespénzzel fizették. Az infláció növekedésével pedig munkabérükért egyre kevesebbet, majd úgyszólván semmit sem tudtak vásárolni. A fejedelemhez most már egymás után érkeztek azok a panaszok is, amelyekben a bányászok, ércolvasztók az árak emelkedését sérelmezik, s kérik, hogy bérüket ezüstpénzben kapják meg.

Pedig a bányászok, kohászok bére, bár a munka embertelenül nehéz és veszélyes volt, mégis elviselhető lett volna, különösen a szakmunkásrétegek számára. Igaz viszont, hogy ide kevesen tartoztak, a legtöbben segédmunkát végeztek.

Erdélyben 1704-ben az elsőbányász heti 2 forint 40 krajcárt kapott, a bányában dolgozók pedig 2 forint 40 krajcártól 1 forint 50 krajcárig kerestek. A kohóknál dolgozók hetibére: a hutamesteré 3 forint, a munkafelügyelőé (sáfaré) ugyanannyi, a többi munkásé 2 forint 50 krajcártól 1 forintig terjedt, a szénhordó lovasz évi bére 25 forintot tett ki. A legrosszabbul az érczúzóknál (stomp) dolgozók voltak fizetve. Teljesítménybérben dolgoztak, az ércmassza mázsájáért 70-80 dénárt kaptak, s elméletileg hetenként 1 forint 40 krajcárt—2 forint 40 krajcárt kereshettek, de az anyagellátás nem volt mindig zavartalan, s ez csökkentette keresetüket.³⁰ Körülbelül ugyanilyen szinten mozogtak a keresetek a magyarországi bányáknál és olvasztóknál is.³¹

A pénzromlás első és legkeservesebb következménye az volt, hogy élelmezési nehézségek támadtak a bányászhelységekben. Az talán még kevésbé tűnik súlyosnak, hogy 1706 októberében a selmecebányai bányászok panaszt tettek: a város által főzetett sör rossz és drága.³² Hellenbach utasítására a városi tanács átmenetileg

orvosolta a bajt. Egy hónapra rá azonban a bányavárosok kijelentik, hogy amíg a nekik szükséges naturálékát nem kapják limitáció szerint, ők sem adják a maguk termékeit szabott áron.³³ Ugyanakkor a „selymeci bányászok panaszkodva jelentik” Rákóczinak, hogy „az victuálékát két három áron kelletik megvenniük, egy heti fizetések pedig 20-25 garasnál többre nem megyen, melyből nemhogy magokat, de sőt cselédgyeket is nem tarthatják. Instálnak annak okáért fizetéseknek auctiójáért.”³⁴

Szomolnokon, a másik nagy bányaközpontban hasonló állapotok vannak. 1706 májusában—júniusában Berthóti László inspector egymás után küldözgette a kétségbeesett hangú leveleket a Gazdasági Tanácsnak Besztercebányára. Május 11.: a marha drága, húst nem vágathat, ha vesz is marhát, 8-9 pénzen kell adnia fontját, így haszna nincs. A bort is drágán kell venni, ha jó bort árul 14-16 polturán kell méretnie, azt pedig a szegény ember nem tudja megfizetni. Egyedül a sörfőzés kifizetődő, most ezt szorgalmazza. A drágaság miatt rézpénzért munkást nem kap, sőt az itteni bányászok és munkásemberek sem akarnak verespénzért dolgozni. Néhány nappal ezelőtt a hutában „az róstok mellől” 5, majd ismét 3 ember egyszerűen elment, mert másutt másfélszer annyit fizetnek a munkásoknak, szekereseknek, mint itt. Ma a hutából ismét elszökött 3 ember, hogy katonának álljon. Ha így megy, pár nap múlva nem lesz munkása. Május 23.: semmi hiány nem volna, de kevés a munkás. Ha a Consilium Oeconomicum nem javítja meg fizetésüket, nagy kár következik, mert „resolválván az munkások magokat, tovább az előbbeni fizetésekért dolgozni nem fognak”. Június 3.: „Némelly helyeken vassat, sert és másféle italt verespénzért nem akarnak adni. Ha az... Fejedelem... ezen dolgot nem méltóztatik orvosolni, Isten tudja, mi lesz a vége. Igazán írhatom az Tekintetes Nagyságos Consiliumnak, olyan nyomorúságban vagyok az munkások miatt, meg sem tudom írni; ha sokáig így tanál lenni, félek rajta, hogy az ide való munkánk meg ne álljon.” A Gazdasági Tanács július 8-án válaszol: írt Szepes megyének, hogy régi szokás szerint állítson munkásokat a bányához. Megértik, hogy az ott lévő munkások és szolgák nem akarnak a régi fizetésért dolgozni, s féltő, hogy elszöknek. De ha nekik emelik a bérüket, akkor az országban minden bányász ugyanezt fogja követelni.³⁵ A szomolnoki üzem munkásainak bérügye végül Rákóczizhoz is eljutott, de július 16-án ő is arra utasította a Gazdasági Tanácsot, hogy a fizetéseket nem emelheti, hanem inkább azon legyen, szól a fejedelmi határozat, hogy a rézpénz forgalma helyreálljon és a limitáció megvalósuljon, akkor megszűnnek az efféle panaszok.³⁶

Ez persze lehetetlen volt, s így a Gazdasági Tanács úgy igyekezett segíteni, hogy 1706 augusztusában élelmet juttatott a szomolnoki bányászoknak.³⁷ Mindez persze csak tüneti kezelés volt, mert 1706 őszén Berthóti László jelentései éppúgy tele vannak panasszal, mint azelőtt. Az ok ugyanaz: rézpénzért nem kap munkást, a munkások rézpénzért nem tudnak élelmet vásárolni.³⁸

Végül a rozsnyói szenátusi ülésen (1706. december) Berthóti László személyesen tett jelentést Rákóczinak a szomolnoki bányauzem helyzetéről. A fejedelem utasította Keczer Sándor districtuális commissáriust a zavarok eligazítására. Keczer 1707. január 4-én tárgyalt Eperjesen Berthótival ez ügyben.³⁹

Hasonlóan katasztrofális volt az élelmezés a selmecbányai körzetben is, mert itt éppen 1707 tavaszán zajlott le a nagy bányászmegmozdulás, amelynek fő oka éppen a rézpénz elértéktelenedéséből fakadó élelmezési zavar volt.

Nyilván ennek a megmozdulásnak a hatására 1707-től többször juttatnak gabonát a bányászoknak. 1707. május 25-én a selmecbányai bányamester sürgősen kéri a városi tanácsot, hogy előlegezzon 100 kila gabonát, minthogy a munkások között az éhínség és ezáltal a betegség mind erősebben pusztít, viszont a kamara által megrendelt 1000 kila gabona a nagy vizek miatt most nem szállítható ide. A tanács teljesítette a kérést.⁴⁰ 1707 nyarán a Commissáriátus vette át a bányászok élelmezését: Csáky István 2000 szapu gabonát adat Zólyom megyével a bányászoknak, s azt is közli, hogy Hellenbach kérésére még többet is fog kiutalni.⁴¹ Augusztus 3-án Rákóczi engedélyezte, hogy Ajtai Mihály a nagybányai bányászoknak ez alkalommal kivételesen ezüstpénzben fizethet; Eötvös Miklós kerületi hadbiztost pedig arra utasította, hogy adjon gabonát a munkásoknak.⁴² Ugyancsak tovább folyt a selmecbányai üzem ellátása gabonával, zabbal a prófuntházakból 1707 őszén is.⁴³

A fizetés azonban — egyes esetektől eltekintve — továbbra is megoldatlan ügy maradt. 1707 őszén a bányászok legalább fele ezüst-, fele rézpénzben szerették volna fizetésüket kapni.⁴⁴ Ezt azonban nem sikerült elérniök, sőt sok helyütt még a rézpénzben való fizetés is akadozott, el-elmaradt, pl. 1707 telén Szomolnokon, az olyannyira fontos rézbányászat központjában. Hogy a helyzet később sem javult, azt a Gazdasági Tanács egy 1708. február 3-án Berthóti Lászlóhoz írt levele mutatja, amelyben a hivatal kifejté Berthótinak: ne csodálkozzék, hogy nem halad a munka, ha a munkásokat rézpénzzel fizeti, holott ő tavaly július óta csak ezüstért adja el a rezet. Fizesse ezüstpénzzel a munkásokat, mert csak így lesz képes kitermelni a Berthóti Ferenc és Keczer Sándor részére szükséges 200 mázsa rezet.⁴⁵ Bercsényi is azt írja Rákóczinak a szomolnoki üzembről: „...nem mívelik ottan a bányát, nem adják oda azt, az mit in naturalibus rendeltem; hihető, fehérpénzt kérnek a munkásoktól, s nekik vörössel akarnak fizetni.”⁴⁶ A béreket tehát továbbra is rézpénzben kapták meg a munkások, bár elvileg a Consilium Oeconomicum fehérpénzzel szeretett volna fizetni.⁴⁷

A bányákban dolgozók megterhelése adóval és különböző szolgáltatásokkal, a munkabérek reálértékének csökkenése a bányaművelés gyors és katasztrofális visszaesését okozta. Hellenbach egy 1707. végi kijelentése szerint a bányaművelés az ország, azaz a nemesség által kevésre becsültetik, és kezdik azt már egészen abbahagyni, ezért gondoskodni fog arról, hogy a kassai gyűlésre Körmöcbánya és Besztercebánya is küldjön szakértő biztosokat. Egy 1708 októberében, a bányavárosok elvesztése előtt írt levelében pedig megjegyzi: „a bányajövedelmek oly silányak, hogy a bányauzőnek magának alig telik valami belőlük. . .”⁴⁸ Ebben persze technikai tényezők (elvezesedés) is közrejátszottak, de 1707-ban alapos vizsgálat mutatta ki a szomorú valóságot, hogy a bányák többsége ráfizetéssel dolgozott.⁴⁹

A bányászat rohamos hanyatlásának visszahatásaként ismét tovább romlott a bérből élők helyzete. A felgyülemlett elégedetlenség végül is zavargásokban robbant ki.

Az csak szerény kezdet volt, s a bevezetést jelentette, amit egy 1705. január 15-i tanúvallomásban olvasunk a máramarosi sóbányák munkásairól. A Szirmai Miklós máramarosszigeti inspector elleni vizsgálat során ugyanis Bekényi József helybeli nemes ezt mondta jegyzőkönyvbe: „...tudja őkegyelme azt, hogy két alkalmatossággal hánták le az bányászok az csákányokat az bányába, hogy nem fizettek nekik. . .” Egyesek ugyan a kamaraispánt vádolták, hogy ő biztatta volna fel a bányászokat, de az igazi ok fizetésük elmaradása volt.⁵⁰

Sokkal komolyabb következményekkel járt s tragikusan végződött a selmebányai bányamunkások megmozdulása 1707-ben. A mozgalom kiváltó oka az élelemhiány, a rézpénzfizetés, a katonaság beszállásolása volt.

A tragikus őszi eseményeknek már tavasszal figyelmeztető előzményei voltak. Erről részletesen szól Hellenbachnak az a levele, amelyet Selmebányáról 1707. március 22-én küldött az Erdélyben tartózkodó Rákóczi után. Ebben elmondja: a rézpénz elértéktelenedése s a naturálék hiánya miatt a kamarai tisztek és bányászok elhatározták, hogy rézpénzért nem dolgoznak, az aknába nem mennek le, csak ha heti 6 font húst és 2 kila búzát, valamint elégséges sót kapnak. Hellenbach 12 Bonafous-ezredbeli gyalogossal és néhány kamarai hajdúval kiment a főakna elé. Szép szóval, majd fenyegetéssel próbált rájuk hatni, de némely „felbujtók” szavára mocskolódni kezdtek, majd kövekkel kezdték dobálni, úgyhogy alig tudott elmenekülni. Megboszszulhatta volna ugyan őket, írja Hellenbach, a Bonafous-ezred a közelben táboroz, de ez még rosszabb dologhoz vezetett volna, s egyébként a bányászoknak és tiszteknek igazuk van, nem élhetnek rézpénzen.⁵¹ Az eset természetesen komolyan aggasztotta Bercsényit: „mikor már félben hadták az munkát az bányászok” — írta április 10-én ő is az akkor Erdélyben tartózkodó fejedelemnek —, Hellenbach „augeálta fizetésüket, még sem akartak művelni; maga ment közikben: visszahánták rája az pénzt, ha nincs mit venni rajta. Meg akart valamellyet fogatni, — reátámodtak kövekkel, alig szaladt; azután kapitulátióra fakadt, hogy az én érkezésemig veszni nem hagyják.” Rákóczi megígérte, hogy intézkedni fog.⁵² Érdembeli intézkedés azonban nem történt, hanem csak az, hogy az ónodi gyűlés utasítására Hellenbach vizsgálatot tartott egyes tisztviselők ellen.⁵³ Így azután még ősszel is folyt a bányászok munkamegtagadása, s végül október 3-án Hellenbach katonaságot kért Eszterházy Antaltól. A kivezényelt szuronyos katonák sortüzet adtak a bányászokra, akik közül 40 meghalt, a többi pedig a katonák a munka felvételére kényszerítettek.⁵⁴ A selmeci sortűz, amely a magyarországi munkásosztály korai történetének egyik tragikus eseménye, mint a villámcsapás, villanásszerűen világította meg a rendi-nemesi kuruc állam minden társadalmi, gazdasági és politikai ellentmondását. A tragikus epizódból azonban sem Rákóczi, sem a felkelés nemesi vezetése nem vonta le a gyakorlati intézkedéseket kívánó következtetéseket. Pedig a következményekkel tisztában voltak, amit bizonyít Bercsényi október 18-i elkeseredett levele Károlyihoz: „Az keserves panasz csendesítésére assistentiát küldött Antal: agyonvágata s lövete Hellenbach vagy negyven embert; és így benedictio auri in sanguinem versatur. Majd ellepi az víz az bányákat. . .”⁵⁵

Az eset nem volt előzmény nélküli. Ebben az évben ugyanis, néhány hónappal korábban, hasonló, bár kevésbé tragikus kimenetelű eseményekre került sor Szomolnokon is.

A szomolnoki sztrájkról viszonylag keveset tudunk, adataink töredékesek, sőt a mozgalom időpontját is csak áttételesen, közvetve sikerült megállapítani. Az eseményekről ugyanis mindössze egyetlen levél, Berthóti László szomolnoki inspector jelentése tájékoztat bennünket. A levélen van dátum is, de az évszám utolsó két számjegye a papírral együtt lefoszlott. Ennek ellenére több érv mellett szól, hogy a levél 1707-ben íródott. Tárgyánál fogva Berthóti László levele mindenképpen megérdemli a részletesebb ismertetést.⁵⁶

Június 15-én — írja Berthóti — a bányászok az ő szállására mentek, s nagy haraggal mondták, hogy átaljában, azaz rézpénzért (így!) tovább nem dolgoznak, azután elmentek, és az utcán az Ober-Hutmant (főhutamester) vették elő; azt hitte, hogy agyonverik. Majd némileg csillapodva a piacra vonultak, ahol csoportokba verődve beszélgettek, s elhatározták, hogy senki nem megy le közülük a bányába, aki lemegy, „földig fogják verni”. Mai napig sem dolgozik közülük senki. Annak a csigának a kötelét, amelyen az ércet szótkták a bányából felhúzni, összevagdalták, azután a vasával együtt a bányába dobták, hogy a lovakkal az ércet ne hozhassák ki. Némelyek közülük azt mondták: „Csak együtt tarcsunk, úgy cselekedgyünk, mint Selmecen cselekettenek.” A lármának néhány ember az oka, akiknek a neve nála fel van írva. Ezek „hamis, istentelen, megátalkodott emberek. . .” Pedig a búzát, fagygyút, sert, bort mindig olcsóbban mérte nekik, mint másutt kapták volna, fizetésüket jobbára aprópénzben vették fel. Hogy az ünnepekre (ti. pünkösdre) nem fizethetett nekik, nem ő az oka, miért nem küldtek neki pénzt; amennyi volt, annyit adott nekik. A többi munkás, a városon kívüli szénégetők és más rendbeli munkások sem akarnak dolgozni. A lázadók közül némelyek a szomszéd városokba és vármegyékbe mentek, írni kellene a falusi bírácoknak és a városiaknak, hogy tartóztassák fel őket. Ő már nem mer nekik parancsolni, véleménye szerint példát kellene szolgáltatni.

A levél nyomán szinte egy kapitalizmus kori, XIX. századi sztrájk képe jelenik meg előttünk. Azt is mondhatjuk, hogy a hazai munkásmozgalom egyik igen korai mozzanatáról van szó.

Hogyan reagált mindeerre a felkelés vezetése? Az adatok azt mutatják, hogy az 1707. évi válság helyes értékelését sem a gazdasági ügyeket irányító szervek, sem a vármegyék nem végezték el, de Rákóczi és Bercsényi sem vonta le a megfelelő következtetéseket; a helyzet mindkét bányakörzetben változatlan maradt.

Így azután a már előzőleg is elégedetlenkedő bányászok hangulata Szomolnokon 1707—1708 telén tovább romlott. A Gazdasági Tanács 1708. március 16-án jelentette a fejedelemnek, hogy Szomolnok dikája 24076 forintot tesz ki; a bányászok a rézpénzt nem akarják elvenni, mert tőlük sem fogadja el senki.⁵⁷ Végül a bányászok a fejedelemhez fordultak panaszaikkal. A Gálszécsen tartózkodó Rákóczi 1708. március 22-i levelében tájékoztatta Bercsényit a bányászok felvonulásáról: „. . . ezelőtt két nappal papostul jött hozzám mintegy kétszázig szomolnoki hívér, az kiket az Oeconomicum [ti. Consilium] rendtelensége éhetetlenné tévén, ex superabundanti pro complemente desperationis, az dicák megfizetéséért executiót küldött reájok a vármegyére; és noha ugyan tumultusnak láttatott ilyen gyülekezetes jövedelek: mivel láttam, hogy ex pura confidentia folyamodnak végső nyomorúságokban hozzám, megelégedtem avval, hogy declaráltattam előttek cselekedeteknek rendtelenségét” — a papokat és előkelőket ott tartotta, a többit hazaküldte.⁵⁸ Ekkor a Gazdasági Tanács elnöke is Gálszécsen tartózkodott, s Rákóczi az ügyet vele is rögtön megtárgyalta. Beniczky Gáspár tömören csak ennyit jegyzett fel erről a napról: „Mai nap. . . Klobusiczky Ferenc oeconomicális praeses jött az udvarhoz, az kinek is a Felsőes Fejedelemlnél audentiája lévén, és szomolnoki bányászok megkárosításokrul is conferentia tartatván, azon napon eő Felsőségétül elbúcsúzott.”⁵⁹

Rákóczi előbbi levele azonban azt tanúsítja, hogy a tárgyalás bizony viharos volt. A fejedelem alaposan leszedte a keresztvizet Klobusiczky fejéről, akinek magatartását

igen helytelenítette. Mint ő maga írja, „bezzeg én is elfelejtettem a patientiát, s ad captum beszéltem praeses uramnak . . .” Az egész szomolnoki ügyből „láttam — folytatta a fejedelem —, hogy elég németek volnánk mi magunknak, ha szabad szakállra bocsátanánk az dolgokat, és bizony, a kamora sem tudott az privátum keresésben [ti. többet], mint az Oeconomicum cum sociis . . .” Egy régebbi intézkedés úgy szólt, hogy az rézjövedelmet kettéválasztják: „az mely része annak a kamaráktul colláltatott bányákbul jön: az assignáltatott fegyverre és mundírungra, az mi penig az urburáriusoktul: az bányászok részszerint fejrőpénzül való megfizettetésére, cum proventu urburae . . .” Ezt Klobusiczky eleinte tagadta, de azután beismerte, hogy így volt. Végül azzal védekezett: van ugyan a harmincadok negyedévi jövedelméből fehérpénze, de azt a szenátorok és a kancellária fizetésére tartalékolta, mert attól tartott, hogy ha őket nem fizeti, bepanaszolják a fejedelemnél. „De azt kérdezem tőle: mit gondol, mellyik nagyobb materia az haragra, az-é, hogy annyi sok szegény embert éhelhalóvá tészen, a rendet megbontja, a hadi sistémát és annak órakerekét megállítja, vagy hogy az urak és mások fizetését ezen ország hasznáért nem tollálja, de csak differálja?”

Végül arra utasította Klobusiczkyt, hogy az ilyen ügyek ezentúl az előirt rend szerint folyjanak, „és ezennel fizettesse az bányászokat, egy részét dicájokban impu-táltván, más részét polturául, harmad részét fejrőpénzül; keressenek ezennel kereskedőket, az kik az urbáriusoknál haeráló rezet megvegyék, és az urburát fordítsák az bányászok fizetésére, s vessék ki elméjkbül az feljebb irt s magok conceptussára célyozó szándékokot: mert készebb leszek ezen bányákat is abbanadni, mintsem haszon nélkül, mások kedvéért, az ország nagy költségével méveltetni.” Klobusiczkyt egyébként azért sem kedvelte a fejedelem, mert a Zemplén megyei dikák kirovásánál ügykezett saját birtokait kivonni a megrovás alól.⁶⁰

Bercsényi teljesen osztotta Rákóczi véleményét, március 27-i válaszában alaposan szidja a Gazdasági Tanácsot, amely más ügyekben is hasonlóan jár el.⁶¹ A fejedelem erre vizsgálatot rendelt el, mire a tanács és Szepes megye emberei kimentek a helyszín-re. A Consilium Oeconomicum azonban még ekkor is rézpénzzel próbált fizetni, a fejedelem aznapi (március 28.) keletű egyenes parancsára azonban változtatott állás-pontján, s elrendelte, hogy a kívánt 6072 forintot ezüstben küldjék Szomolnokra.⁶²

Ebben az esetben a fejedelem személyes közbelépése átmeneti eredményt hozott ugyan, de nyilvánvaló az is, hogy csak egyedi és tüneti orvoslásról volt szó, mert a panaszok továbbra is szinte állandóan ismétlődtek Szomolnokon, hol a fizetés, hol az élelmezés fogyatkozásai miatt.⁶³ Gömör megye 1707-ben bérbe vette saját területén a dézsmát azzal a kötelezettséggel, hogy 2000 köböl élelet szállít a szomolnoki bányászoknak, de ígérétét nem teljesítette, s emiatt az ország hátrányt szenvedett. Legalábbis ezt írja a Consilium Oeconomicum 1708. április 19-i szemrehányó levelében, s egyúttal közli a megyével, hogy jövőre a fiskus saját kezelésébe veszi a dézsmát, a hátralékot azonban a megye azonnal szállítsa le.⁶⁴ Az adózás rendszerén sem történt változtatás, így a vármegyék továbbra is megterhelték adóval a bányászokat és bányahelységeket.

A bányászok bérüket ezután is rézpénzben kapták, nemcsak Szomolnokon, hanem szerte az egész országban. Emiatt panaszkodnak pl. 1708-ban a vihnyei vasolvasztó lakosok, a szénégetők, az úrvölgyi „metallici” stb.⁶⁵ A pénzügyi csőd

szélén azonban a fejedelem sem tehetett többet, mint hogy 1708. június 30-án utasította Csáky István generális főcommissáriust: a környékbeli fő- és úri rendektől rézpénzért vásároljon gabonát, s szintén rézpénzért méresse ki a bányászoknak.⁶⁶ Forrásaink azonban egybehangzóan tanúsítják, hogy 1708 nyarán rézpénzért már semmit sem lehetett vásárolni, ez az intézkedés tehát nem jelentett valóságos segítséget a bányászoknak.

A bajok és gondok természetesen áthúzódtak a következő évre is. 1709. április 12-én a Consilium Oeconomicum nagyjából azonos szövegű levelet intézett Rákóczihoz és Bercsényihez, amelyben jelenti, hogy a szomolnoki állapotokról mellékeli Berthóti László levelét, de magáról az ügyről nem tesz említést; Berthóti levele is hiányzik. Nem kétséges, hogy a levél a bányauzem gondjait tartalmazta.⁶⁷ Ekkor azonban a császári csapatok már megközelítették ezt a körzetet, majd 1710-ben el is foglalták.

A bányászok és kohómunkások fizetésének súlyos problémája végigkísérte a szabadságharc nyolc évét, ami alapvetően a magyarországi gazdaság fejlettségi szintjéből, a tőkehiányból, a kuruc állam pénzügyi helyzetéből következett. A bajt azonban kétségtelenül súlyosbította a nemesi vármegye magatartása, a gazdasági hivatalok rendi szemlélete, amit a fejedelmi hatalom nem volt képes korrigálni.

2. Nemesfémbányászat

Rátérve a bányászat egyes ágainak vizsgálatára, kétségtelen, hogy gazdasági szempontból a legfontosabb a nemesfémbányászat volt. A szabadságharc vezetői is jól tudták ezt, s ezért a lehetőségekhez képest mindent elkövettek a művelés fokozására.

Hazánkban az ún. alsó-magyarországi bányavárosok voltak a nemesfémek legjelentősebb lelőhelyei, ezenkívül Erdély egyes pontjain folyt még az aranybányászat.

Magyarország középkori, Európa-hírű aranybősége azonban a XVII—XVIII. század fordulóján már rég a múlté volt, legfeljebb a külföld tudatában élt tovább. A két évszázados török háborúk, majd a kuruc—labanc fegyveres harcok tönkretették, elszegényítették a bányavárosokat, amelyeknek gazdasági bázisa, az aranytelérek, amúgy is kimerültek már. Az udvari kamara a török kiűzése után nagy erőfeszítéseket tett ugyan a bányászat újjászervezésére, s elsősorban az alsó-magyarországi nemesfémbányák termelését szerette volna fokozni. A kísérlet hozott ugyan némi eredményt, de messze elmaradt a várakozásoktól. A bányákban évszázadok óta erősen rabló jellegű gazdálkodás folyt, ami a telérek korai kimerüléséhez vezetett. Elsősorban a felszínhez közel eső ereket termelték ki, a mélyebb rétegekben folyó bányaművelés pedig felszöktette a költségeket, s jóval nagyobb befektetést igényelt volna. Ez pedig a hazai tőkehiány miatt megoldhatatlan volt. Mindezek következtében a szabadságharc kezdetekor a nemesfémbányák csak gyéren csorgatták a hadviseléshez nélkülözhetetlen aranyat és ezüstöt.

A nemesfémbányászat bázisa Selmecbánya és környéke volt. Itt a XVI. század elején még 426 bányavállalat létezett, amelyek természetesen kezdetleges technikával dolgozó, magántulajdonban lévő kisüzemek voltak. A tárnák mélyülésével párhuzamosan növekedtek a termelés költségei, s mivel az ehhez szükséges tőkét a tulajdonos

vállalkozók nem voltak képesek előteremtetni, bányabirtokaik fokozatosan kincstári tulajdonba és kezelésbe kerültek. Ez a folyamat 1543-ban indult meg, 1587-ben már megszervezték a kincstári bányahivatalt, 1647-től pedig már a kincstár a főrésztvényes az ún. felső-bibertárnai bányadalomnál. Ez volt ugyanis az összefoglaló neve a Selmecebánya környéki nemesfémbányáknak.

A XVII. század első negyedében az évi ezüsttermelés 9—10 000 font volt, a század végére azonban ennek csak a fele, 1671-ben 122 évi munka után és 3 millió forint költséggel befejezték a Szentháromság altárnát, amely 33 öllel feküdt mélyebben a Biber altárnánál. Ez a termelés átmeneti emelkedését eredményezte, mert 1690-ig nemcsak a beruházást térítette vissza, hanem még 3 millió forint hasznot is hajtott. 1672—1680 közt évi átlagban 26 667 font ezüst és 334 font arany volt a produktum. Ezzel természetesen a központi hatóságok rendelkeztek, bár a beruházás költségeit is ők teremtették elő.

A folyton mélyebbre hatoló művelés persze felidézte a legnagyobb veszélyt: a vizet. 1700-ban 1000 ember és 192 pár ló csak a bányák víztelenítésével foglalkozott, de csak átmeneti sikerrel. A felkelők a bányákkal együtt a vizet is örökölték a császári bányaaigazgatástól, de sohasem tudtak véglegesen megbirkózni vele.

Az újbányai nemesfémbányák a Rákóczi-szabadságharc kezdetekor szintén az elvizesedéssel küszködtek, hozamuk emiatt erősen csökkent. Kőrmöcbányán 1700-ban hagyták abba a mélyebb tárnákban a művelést, s csak a felszínen dolgoztak. Kisebb jelentőségű nemesfém-előfordulások voltak még Úrvölgyön, Magurkán, Aranyidkán; Szomolnokon az ezüsttermelés jelentéktelen volt, viszont ez a bánya volt a rézbányászat és -olvasztás központja.⁶⁸

A kuruc csapatok közeledése a Garam menti bányákhoz bizonytalanságot keltett az ott dolgozó bányatisztek körében.⁶⁹ Ezek a szakemberek — majdnem valamennyien németek — természetesen nem fogadták lelkesedéssel a felkelést, de többségükben helyükön maradtak, főként egzisztenciális okokból, viszont Rákócziék eltávolították a makacsul császárhű tisztviselőket. A kamarai adminisztráció nyelve azonban a szabadságharc egész ideje alatt a német és latin maradt, ez is mutatja, hogy a kuruc államigazgatás zömmel átvette a német szakembereket. Erre azonban van közvetlen bizonyítékunk is: a Rákóczi által kiküldött bizottság két tagja, Becskeházi Zsigmond és Eötvös Miklós 1703. október 23-án jelenti a fejedelemnek, hogy kamarai tisztviselők letették az esküt, és ez alkalommal egyúttal tájékoztatták a bizottságot a rézbányászat helyzetéről, kilátásairól is. A bécsi udvar a befolyó pénzt Bécsbe küldette, a finom rezet pedig Hollandiába vagy Sziléziába szállíttatta. A kasszában most talán csak 3 forint található. A kamara évi teljesítménye a következő volt: 1699-ben 3483 mázsa 3 font, 1700-ban 2783 mázsa 92 font, 1701-ben 3105 mázsa 29 font, 1702-ben 3169 mázsa 37 font réz. A kuruc csapatok kezére 2631 mázsa 79 font réz került Besztercebányán.⁷⁰ A felkelés vezetői nem tehettek mást: mivel saját szakembereik nem voltak, át kellett venniök a kamaránál dolgozó apparátust.⁷¹

Viszont minden nagyobb bányauzem megkapta a politikailag megbízható, bár csak néha szakember (kizárólag nemes) vezetőjét (Ajtai Mihály, Berthóti László, Johann Gottfried Hellenbach, Majos Ferenc stb.). Az ő feladatuk volt a többnyire német, esetleg továbbra is császári érzelmű, de nélkülözhetetlen szakemberek ellenőrzése és irányítása.

A nemesfémbányászatban a főszerepet az 1703 októberében főadminisztrátorrá kinevezett Hellenbach játszotta, akinek neve úgyszólván egybeforrott a felkelés alatti bányászat történetével. Ha túlzás is az, hogy Hellenbachot Rákóczi pénzügyminiszterének nevezzük, mint Thaly és Márki teszi, kétségtelen, hogy ő volt a fejedelem legképzettebb és legnagyobb jogkörrel rendelkező vezetője. Hatásköre ugyanis szinte korlátlan volt, nemcsak a bányászati ügyeket, hanem a pénzverést, a külkereskedelmet, azon belül a felkelés szempontjából mondhatni létfontosságú marhaexportot és fegyverbehozatalt is nagyrészt ő irányította. Az is bizonyos, hogy nemcsak egyszerű tisztviselő volt, hanem mint vállalkozó, saját tőkéjével is részt vett ezekben a lényegében állami ügyletekben. Ez a tevékenysége nyilván összefüggött azzal a ténnyel, hogy Hellenbach nem véletlenül került a bányavárosok élére. A felkelés elől menekülni kényszerülő báró Thavonath főbányagróf ugyanis 1703 késő nyarán több levélben is felkérte őt — a végén valósággal könyörgött neki —, hogy vegye át a bányák igazgatását, és a „bányák fenntartására törekedjék”. És ez lényeges szempont volt. A kamara vezetői tisztában voltak azzal, hogy egy hosszabb katonai megszállás, szakszerűtlen vezetés jóvátehetetlen károkat okozhat a Garam menti üzemekben. Tehát sokkal kisebb bajt jelentett, ha a felkelők szakszerű vezetés alatt élvezik ugyan a bányák és egyéb üzemek jövedelmét, de a felkelés után az egész komplexus épen kerül vissza a császári igazgatás alá. Tehát mindent elkövettek, hogy a bányavárosok sértetlenül vészeljék át a szerintük nyilván csak rövid, epizód jellegű felkelést. Erre a feladatra éppen Hellenbach személye látszott a legalkalmasabbnak. Valószínűnek kell tartanunk, hogy ezzel Rákóczi is tisztában volt, mégis szinte korlátlan bizalmával tisztelte meg Hellenbachot. Ebben az a kényszerhelyzet nyilvánult meg, amelyben a tőkével nem rendelkező kuruc vezetés teljesen ki volt szolgáltatva egy ilyen megoldásnak. A szatmári békekötés után Hellenbach amnesztiát kért, s a küldött kamarai bizottság 85 738 forint 65 dénárban állapította meg azt az összeget, amit Hellenbach a bányauzemekbe való saját befektetés címén jogszerűen követelhet a kamarától. Ez is mutatja, hogy a főadminisztrátor nemcsak állami tisztviselő, hanem egyben vállalkozó is volt. Tevékenységének ez a területe azonban még további kutatásra vár.⁷²

A felkelés és a zömmel német és szlovák anyanyelvű bányavárosok polgárságának, lakosságának a viszonya is tisztázatlan, bár az 1950-es években kialakult felfogásunknál⁷³ sokkal bonyolultabbnak tűnik. Ez a kapcsolat már kezdettől fogva sem volt harmonikus.

Már idéztük Károlyi Sándor eljárását a bányavárosokkal, most ehhez kiegészítésül hozzátehetjük Gerhard György Károlyihoz írt jelentésének egy részletét: „Ami az kameralisták dolgát illeti, azokat én árestomban tetettem, s nagy készséggel is elvitelek iránt engedelmeskednék az Nagyságod parancsolatja szerint; de minthogy általlatom, az ő elvitelekből tam in re monetaria, quam vero in rebus fodinalibus” nagy károk keletkeznének, ami a hazára igen súlyos következményekkel járna, ezért ő ezt a parancsot lelkiismerete és a fejedelemnek letett hűségesküje miatt nem hajtotta végre, hanem előbb személyesen akar Károlyival beszélni, remélve, hogy nem neheztel meg ezért rája.⁷⁴

A tilalmak, amelyeket a felkelés vezetői a bányákat fosztogatók és pusztítók ellen 1703 őszén kibocsátottak, szintén azt mutatják, hogy az irreguláris felkelő csapatok benyomulása a bányavárosokba, illetve az ott folyó harcok komoly zavarokat és

károkat okoztak a termelőmunkában. Ezt már Bethlen Gábor hadjáratai és Thököly felkelése is bizonyította. Minden alapot nélkülözne és hamis idealizálás lenne azt állítani, hogy a felkelő csapatok 1703 őszén az öntudatnak olyan fokán állottak volna, hogy a korabeli katonai magatartástól eltérve, kíméljék az elfoglalt területek lakosságát, különösen ha előttük gazdagnak látszó (és zömmel német nyelvű) városokról volt szó, amikor pedig egyetlen jövedelmi forrásuk a zsákmány volt.

Rákóczi és Bercsényi persze államjövédelmi okokból igyekeztek védeni a bányavárosokat és biztosítani a zavartalan termelés feltételeit. A csapatok parancsnokai is ilyen utasításokat kaptak, amelyeknek azonban alig tudtak érvényt szerezni.

A kettős tendencia érvényesülésére több példát hozhatunk fel. Selmecbánya és a kuruc csapatok parancsnoka, Ocskay László 5 pontból álló megegyezést kötött 1703. szeptember 16-án. Ebben a felkelők megígérik, hogy a bányákban, azok felszereléseiben, a polgárok birtokaiban semmi kárt nem tesznek. Ennek ellenében a város posztót, 2000 tallért stb. fizet. Besztercebánya városa a kuruc csapatok parancsnokaihoz fordult panasszal: Rákóczi és Bercsényi ígérete ellenére a hadak rabolnak, pusztítanak. Stara horán (Óhegy) a templomot fosztották ki, félő, hogy a bányák is kárt vallanak (1703. szeptember 19.). Négy nappal később, szeptember 23-án megegyezés jött létre a kuruc hadak parancsnokai, Zólyom vármegye, a besztercebányai kamara és Besztercebánya városa közt: ezek Rákóczi hűségére térnek, viszont szavatosságot kapnak személyükre és vagyonukra. Előzőleg azonban még pénzt, ruhát, fegyvert, élelmet adtak a kuruc csapatoknak. A feltételeket azonban nemigen tarthatták be, mert október 9-én a kamara tisztviselői már panaszos levelet írtak Bercsényinek, védelmet kérve a hadak garázdálkodásai, rablásai ellen. Az óhegyi (Veteris Montis) olvasztó officína officinálisát megverték stb. Pedig a fejedelemtől is van protectionálisuk.⁷⁵

Rákóczi október 18-án ismét arra utasította a hadak összegyűjtésére kiküldött tiszteket, hogy „az bányavárosokat (mellyeket is az haza javára specialiter akarunk protegálni), elkerülvén, más felé dirigállják magok úttjokat. . .”⁷⁶ A hadakat később, amikor a katonai tevékenység súlypontja Felső-Magyarország nyugati részére tevődött át, valóban kivitték a bányakörzetekből. 1703. december 15-én Bercsényi utasítja Radvánszky Jánost: „. . .nem is szükség Zólyomban többet hadni 60 gyalognál, akik az bányavárosokrukrul hordozó arany-, ezüstszekereket késérhessék. . .”⁷⁷ A fejedelem rövidesen bizottságot küldött Selmecbányára, amely megvizsgálja a helyzetet, javaslatot tett a bányászat megindítására, a szükséges eszközök megszerzésére, az arany- és ezüstolvasztásra, a vízkiemelés megoldására stb.⁷⁸ Sréter János 1704 elején a munkások ellátására igénybe vette Liptó vármegye dézsmáját.⁷⁹ Rákóczi szekerekkel ólmot szállíttatott Nagybányáról az alsómagyarországi bányákra a munka megindításához.⁸⁰

Azonban mindeme intézkedések ellenére is nemcsak a bányászatot általában érintő adópolitikával kapcsolatosan mondható el, hogy a központi irányítószervek és személyek következetesen segítették volna a bányák folyamatos munkáját. Legérzékenyebben érintette a Selmec környéki bányászatot a munkások katonai szolgálatra történő igénybevétele. Selmecbánya 1704-ben Bercsényi felszólítására 40 bányamunkást volt kénytelen katonának küldeni. Még ugyanabban az évben Bercsényi ismét 200 jól felfegyverzett katona kiállítását kérte a várostól. A tanács egyhangúlag

megállapította, hogy ennyi embert ily rövid idő alatt lehetetlenség előteremteni. Ha minden kézműves háborúba megy, nemcsak a város hal ki, hanem a háború miatt már amúgy is sokat szenvedett bányaművelés végképpen veszélybe kerül, mert különösen a műveknél szűkölködnek emberekben.⁸¹

Más bányüzemeknél éppen ellenkező helyzetet tárnak elénk a források. Míg Selmecbányán a katonai szolgálatra való kényszerítés következtében munkáshiány volt, Úrvölgyön ugyanakkor nagyarányú elbocsátásokat határoztak el. Ennél a bányüzemnél már 1704 januárjában megtagadták a munkások a munkát, mert nem kapták meg fizetésüket. Hellenbach az év tavaszán felülvizsgáltatta a bányát, majd május végén egy tanácskozáson úgy döntöttek, hogy elbocsátanak 40 ácslegényt (marad 121), 45 csillekezelőt (marad 180) és 20 takarítót.⁸² A termelésnek ezt a jelentős csökkentését a tőkehiány okozta, emiatt nem tudták előteremteni a termelés növeléséhez, sőt fenntartásához szükséges anyagi eszközöket, s ez okozott később is állandó zavart a munkások fizetésében is.

Selmecbányán azonban a munkaerőhiány gondja, amelyet a katonáskodás idézett elő, később is, évenként újra és újra előbukkan. Például 1706 szeptemberében Selmecbánya ismét a fejedelemezre folyamodott, hogy felmentést kérjen a Bercsényi által elrendelt személyes felkelés és a hajdúk kiállításától. Kérésükben előadják: 1. az armalisták kevesen vannak, és sokan közülük a „bányák körül foglalatostkodnak”; 2. hajdúkat nem állíthatnak, mert akkor a szintén fontos bányaművelés látja kárát az emberek elvonásának. A felmentést azonban a város tanácsa ennek ellenére sem kapta meg.⁸³

Pedig a szabadságharc vezetőinek is éppen ezek a bányák jelentették a legnagyobb reménységet, sőt még a labanc érzelmű Zweig János Kristóf is azt jegyezte fel 1705. február 28-án naplójában: „Míg a támadók ezeket bírják, mindig lesz eszközük a háború folytatására.”⁸⁴

A valóság azonban nem ez volt: a bányák jóval kevesebbet hoztak, mint a kortársak hitték.⁸⁵ Ezt bizonyítják Hellenbach levelei is. 1706. november 10-én pl. ezt írta a fejedelemezre: Lengyelországból az ólmot, salétromot s minden egyéb, a bányaműveléshez szükséges tárgyat arany- és ezüstpénzen kellett behoznia. A bányák üzemét csak igen nagy bajjal lehet fenntartani, mind az „isteni áldás” szűk voltára, mind a nagy drágaságra nézve. Zabot a lovaknak is csak úgy szerezhet, ha Rákóczi parancsot küld a vármegyékre; mégis a Szentháromság nevű bányához nem kis reménysége van.⁸⁶ 1706. december 26-án pedig világosan kijelenti: az itt nyert arany és ezüst majdnem mind rá megy a bányaművelési szerek, úgymint ólom, salétrom, puszkapor, borkő, acél stb. megszerzésére.⁸⁷

A jövedelmezőség problémája egyébként a felkelés kezdetétől jelentkezett, s nyilván ez készítette Rákóczit arra, hogy 1704 novemberében Vihnyén Hellenbachal tanácskozzék, s elrendelje a kamarai alkalmazottak fizetésének lényeges, 30–40%-os csökkentését.⁸⁸

1707 elejéről fennmaradtak a selmeci kamara heti elszámolásai, s ezek azt mutatják, hogy az üzem haszna vagy egészen csekély volt, vagy éppen ráfizetéssel dolgozott. Egy 1707. január 15-i kimutatás felsorolja a selmeci bányákat és üzemeket: 13 bányát, 6 malmot, 6 olvasztó officinát; ezenkívül el kellett látni a lovakat, fizetni kellett a lovak körül szolgáló személyzetet, a kovácsot, kocsigyártót és más mesterembereket. Ugyan-

aznap kelt a kimutatás a bevételekről és kiadásokról. A körmöci „Monetaria” 3251 forint 23 dénár pénzt küldött át ezüstben, ezzel szemben a kiadás 4808 forint 46 és fél dénár volt ezüstben és 13 878 forint 64 dénár rézpénzben. Ugyanazon a héten az urburáriusok (magánbánya-tulajdonosok) 93 márka 34 lat ezüstöt váltottak be 1416 forint 86 és fél dénár értékben. A január 22-ével végződő héten a körmöci monetaria officína ezüstben (nem pénzzé verve) 2460 forint 99 és fél dénárt, „pro cassa in argentea moneta” pedig 3000 forintot küldött Selmecebányára. Ebből kifizették az előző hétről elmaradt tételeket és az e heti 3885 forint 4 és fél dénár kiadást, maradt ezüstben 18 forint 71 és fél dénár, míg rézpénzben ezen a héten 14 142 forint 3 dénárt fizettek ki. Ugyanezen a héten az urburáriusoktól beváltottak 32 márka 30 és fél lat ezüstöt 493 forint 33 és fél dénár értékben. S végül a január 29-ével záródó héten így alakult a mérleg: a körmöci monetáriából ezüstben és készpénzben kapott a selmeci kamara (hozzátéve az előző heti 18 forint 71 és fél dénár kasszamaradványt is) 4957 forint 89 és fél dénárt. Ebből kiadott 3868 forint 66 dénárt, rézpénzben pedig 14 024 forint 47 dénárt. Az urburáriusoktól 31 márka 26 lat ezüstöt váltottak be 477 forint 6 dénár értékben. A kiadások teljesen a bányák üzemeltetésével függöttek össze.

Végül van egy összefoglaló kimutatás is a selmeci kamara pénzügyeiről az 1707. január 8—szeptember 24. közti időszakból is. Eszerint a körmöci kamarától 178 370 forint 53 dénár jött. Ebből a selmeci kamara részére különböző tárgyakért kiadtak 66 990 forint 53 dénárt, a beszercebányai kamarának átadtak 22 166 forint 91 dénárt, ami összesen: 89 157 forint 44 dénár. Csak az ezen felüli mintegy 90 000 forintot fordították más, az ország (főleg a hadsereg) szükségére vásárolt dolgok kifizetésére. Viszont a kamara még adós volt összesen 58 244 forint 67 dénárral különböző hitelezőknek, német, zsidó, görög kereskedőknek.⁸⁹

Ezekből az adatokból is nyilvánvaló, hogy a bányászat jövedelme a legoptimálisabb számítások szerint is alacsonyra tehető. Persze a számításban bizonytalansági tényező is van, mert pl. nem tudjuk, hogy a selmeci bányáüzemek mennyi nemesfémeket termeltek ezen a költségen. Talán az 1704—1705. években, amikor a bányamunkásokat rézpénzzel tudták fizetni, s ugyancsak rézpénzért tudták vásárolni a bányászathoz szükséges dolgokat (de természetesen csak a belföldön kaphatókat), valamivel kedvezőbb lehetett az eredmény, mert ekkor még sikerült rézpénz befektetésével nemesfémekhez jutni. 1706-tól azonban ez a gyakorlat a rézpénz inflációja miatt nem volt többé eredményes, bárha még 1707-ben is szerepelnek a selmeci kamara kiadásaiban rézpénzösszegek. De hogy ennek éppen itt milyen következménye volt a bányamunkások magatartásában, előzőleg láttuk.

Mindehhez járult a bányákat elöntő víz. Ez az alsó-magyarországi nemesfémbányászat legfontosabb bázisát, Selmecebányát lassan, de biztosan tönkretette. A legfontosabb selmecebányai akna elöntése éppen akkor következett be, amikor remény mutatkozott a gazdagabb telérek feltárására. Éppen ebben az évben, 1707. november 3-án értesíti Bercsényi erről a fejedelmet: „Még penig ahhoz következett az bányák veszedelme, mivel már az Vintschoktot ellepte az víz, az hol olyan benedictió mutatkozott vala, hogy 6 ölnyi volt az ércnek folyó ere, — 25 esztendőre becsülték: de talám csak 3 vagy 4 nap sem örülhetének neki...”⁹⁰ Úgy látszik, a bányászatnak ez az éppen 1707 őszen bekövetkezett nagyméretű hanyatlása kényszerítette Hellenbachot arra, hogy október 21-én a haza szolgálatából elbocsátott („e servitio Patriae ablicen-

tiatis”) officialisoknak 3 havi végkielégítést adjon. Az erősen lecsökkent termelésben nyilván nem volt szükség a munkájukra: összesen 10 személy „került az utcára”, valamennyien német nevűek voltak.⁹¹

Talán ezzel az elbocsátással is összefüggött az a vizsgálat, amelyet a fejedelem 1707 őszén indított Hellenbach ellen. Szeptember 27-én Rákóczi azzal bízta meg Eszterházy Antalt, hogy — úgyis beteg lévén —, menjen Besztercebányára, ahol egyúttal megvizsgálhatja a főadminisztrátor elleni vádakat is, aki hadd ismerje meg azokat, s készüljön a feleletre, mielőtt hivatalosan is vádolnák. Igaz ugyan, írta a fejedelem, hogy Hellenbach nem hibás a bányászat hanyatlásáért, a rézpénz elértéktelenedéséért. „Ilyen a vasnak, a szénnek nem léte, mellyekről előttem eleget panaszkodott: de a rézpénznek becstelensége volt oka, hogy parancsolatim nem exequáltattak, s mindenezek még Nagy-Bányán is oly extremitásokra jutottanak, hogy kéntelenítettem az bányák culturájára fordítani az fejrépénzt.” Szerinte ugyancsak ilyen alaptalan vád lesz „az némettül hagyott réznek is az dolga, az kibül sült ki az sok kongó; számadásának is állapotja, az mellyeket az vádló nem látott, de bizonyosan fel van benne téve az monetának is specificatiója”. De azért folyjon a vizsgálat; a fejedelemnek azonban nagyon gyanús az, hogy ellenei akkor kezdik vádolni Hellenbachot, amikor őket tisztségükből kitette, s nem akkor, amikor az ország kárát látták.⁹² Ebből a szavakból is sejthetjük, hogy a főadminisztrátor feljelentői az elbocsátott bányatisztek lehettek.

Bercsényi pedig fel akarta használni az alkalmat a bányaügy átfogó vizsgálatára. Ezért 1707. november 5-én Léván kelt instrukciójával bizottságot küldött ki, amelynek tagjai voltak: gróf Csáky István generális bellicus commissarius, Jánoky Zsigmond udvari kancellár, szenátor, Gerhard György szenátor, Radvánszky János aerari Regni conservator, Sréter János brigadéros, tüzérségi főinspector, Spátay Gábor és Kovács János, a Consilium Oeconomicum assessorai, Lányi Pál, Pongrácz András hadititkár és Schmidegg Tamás, Zólyom vármegye főispánja. A részükre kiadott utasítás 20 pontból áll, s ezek felölelik nemcsak Hellenbach tevékenységének egészét, hanem még a magánbányászatra is kiterjednek.

Az 1. és 2. pont szerint a bizottságnak az összes bányákat jegyzékbe kellett vennie, feltüntetve a heti bevételt és kiadást. Az urburáriusok hasznát azonban a regálétól elkülönítve kellett feltüntetni. Összesítve valamennyi beszterce-, körmöc- és selmecebányai bánya jövedelmét és kiadását ki kellett mutatni. „Abban kellene fáradni — szól a 3. pont —, hogy egyik bányának avagy peniglen egyik kamarának az haszna és emolumentuma, másikának kárát in concreto helyrehozhassa . . .”, hogy a bányák ne terheljék a nem kamarai kasszákat. És mivel a hírek szerint a Windschacht nevű „selymeci principális bánya, s netalám azzal több is együtt, veszőfélben lenni mondatik”, keressenek módot, szól a 4. pont, hogyan lehetne hasznot hajtóan művelni? Az 5. pont szerint: ha a művelés abbahagyása mellett kell döntenet, tegyenek javaslatot az így felszabaduló költség hova fordításáról, egyetértésben nemcsak a kamarai tisztekkel, hanem az urburáriusokkal is. A 7. pont értelmében meg kell vizsgálniok az urburáriusok jövedelmét is, mert igaz ugyan, hogy az ezüstre gyakran ráfizetnek, de minden 7—8 hét alatt az arany jövedelmével pótolják a hiányt. Az urburáriusoknak azonban a bányákon kívül más jövedelmük is van, mondja a 8. pont, pl. a korcsmák. Úgy kellene csinálni, hogy aki többet költ a bányára, több bort adhasson el a

korcsmájában. A 9. pont szerint nem kell a bányák hasznához hozzávenni a regálejogból származó állami jövedelmeket: az arany és ezüst beváltása, a pénzverés haszna, pisetum.

Az utasítás 10. szakasza az egyik leglényegesebb problémát érinti. Mivel a réz-pénz teljesen elhitványult, módot kell találni, hogy az urburáriusok az arany és ezüst beváltásáért ne teljesen rézpénzt kapjanak, hanem csak felében vagy harmadában fizessék őket kongóban, a többit ezüstben. Ez érvényes a tisztek és hevérek (vájárok) fizetésére is. Bercsényi azonban a 11. és 12. pont tanúsága szerint mégis nagy reményeket fűzött a rézpénzzel való (legalább részbeni) fizetéshez, mert szerinte így a pénz a bányászoktól és a katonaságtól élelem ellenében a parasztokhoz is eljut. A 14. pont a bányászat egyik legjelentékenyebb akadályára, a tőkehiányra utal: a kassa üres, az urburáriusok költségtelenek. Hogy a munka megindulhasson, az urburáriusok maguk inkasszáljanak előlegképpen 2-3 heti költségre ezüstpénzt, ezt az első jövedelemből adják meg nekik; a Commissáriátusság is előlegezni fogja az ételmet. A 15. pont az urburáriusoknak biztosít további kedvezményt: hogy ne legyen panaszuk, a camerális kassa mellé válasszanak 1-2 megbízottat, s „a cassírer amennyi expensák lehetnek, abból in fixo, ti. búzáért, húsért, zabért, nemkülömben az mennyi dietim való polturapénz is találtatik, azt azon deputátusoknak kiadja, hogy ők, és nem az cassírer urburáriusok in sua individua azt subdividálják, és ahelyett fejrpenzt az ország részére incassálják”.

Az utolsó két részben Bercsényi a termelés fokozását sürgeti. A bizottságnak „valamely minerákat” kellett keresnie az olvasztókemencékhez, hogy minél több aranyat, ezüstöt és más fémet lehessen nyerni. Minthogy a szénszűke akadályozza az olvasztást, szorgalmazza a bizottság „a carbonária officínák” bővítését — szól a 17. pont. Az olvasztóműhelyek munkájának emelésére még a börzsönyi elhagyott bányát is igénybe akarta Bercsényi venni. A hírek szerint ugyanis ott sok kiolvasztható érc van. A 18. pont utasítja a bizottságot: vizsgálja meg, igaz-e ez, érdemes-e kiolvasztani, s mennyi szekerre van szükség a szállításhoz? Ezeket a vármegyék majd kiállítják. A befejező szakasz megparancsolja a delegációnak, hogy ezeken kívül is mindent vizsgáljon meg, tegyen javaslatot és jelentést Bercsényinek, aki majd tájékoztatni fogja a fejedelmet.⁹³

A bizottság vizsgálata a pesszimista véleményeket igazolta. Mint Bercsényi 1708. február 4-i levelében írta a fejedelemnek: „Az selmeci commissiót is vizsgáltam; igen-igen jól progrediáltak, nagy munkáikkal kitanulták már, hogy nincs haszna az bányáknak: de hogyha lesz-é s lehet-é? — még nem tudják.”⁹⁴ A téma a következő hónapokban minduntalan felbukkan a két vezető levelezésében.

Február 18-án Rákóczi kérdezősködik az ügy állásáról,⁹⁵ később pedig Bercsényi számol be neki február 27-én a bizottság munkájáról: „Az selmeci munka mint progrediál? particulariter csak arrul tudósítanak, hogy még 3 elhagyott vízvonyó gabolly nyugszik, — mégis ökrök s industria által már megállíták áradását az víznek, és fogyasztani kezdették, s már világos haszna, az többirül nem panaszkodnak, hihető, jobban vadnak.” Reméli, hogy néhány nap múlva személyesen beszélhet a fejedelemmel. Börzsönybe szekereket küldött (nyilván a november 5-i instrukcióban említett ércek elszállítására).⁹⁶ Rákóczi azonban pesszimista volt: „... ha már valaha egyszer többet húzna ki víznél az bányákbul; de mi haszna! talám csak elveszett

fundusnak tartjuk már azt: mert mentül tovább keressük, annál nagyobb cócót találunk. . .”⁹⁷

Valóban, a víz volt az alsó-magyarországi bányászat legtöbbet emlegetett, rettegett és legsúlyosabb akadálya, amelyet sohasem tudtak leküzdeni. Cornelius Höll bányagépmester ugyan új vízemelő gépet konstruált,⁹⁸ maga Bercsényi is foglalkozott a vízkiemelés dolgával,⁹⁹ de a bajon ez sem segített. Amiként az sem, hogy „minden nap három-négyezer ember, gyermek, asszony, majd sírva könyörgenek az Istennek, hogy szánja meg az Isten annyi ezer éhenhalásra jutott lelkeket, s adja szent áldását az bányáknak”.¹⁰⁰ A bizottság végül 1708. március 31-én benyújtotta jelentését, azonban az aligha elégíthette ki Bercsényi és a fejedelem várakozását, mert nem állt másból, mint Hellenbachnak az instrukció négy pontjára adott válaszából.¹⁰¹

Közbevetőleg itt említsük meg, hogy a bányatulajdonosok ellen már korábban is jellemző, de a rézpenz elértéktelenedése miatt érthető kifogás merült fel. Rákóczi 1705. április 12-én utasítást küldött Radvánszky Jánosnak: „Selmecen inquirálljon az urburáriusok ellen, az kik az mint hallatik, az melly helyeken az bányákban az metallumok s minerák jó errire akadván, eltitkollják és más időkre tartják, ne talántán az ellenségnek akarván azzal kedveskedni. . .”¹⁰² Valójában persze arról volt szó, hogy a bányatulajdonosok nem voltak hajlandók az elértéktelenedő rézpenzért bevéltani az ezüst- és aranyérceket.

A víz elleni küzdelem 1708-ban, egészen a bányák elvesztéséig tovább folyt. 1708. április 23-án pl. Bercsényi így számol be erről: „Selmecrül nincs mit írnom egyebet, hanem, hogy az benedictió ugyan continuál: de az víz és Hellenpach is continuál alkalmatlankodásban; az víz azért, hogy nem húzzák, s Hellenpach azért, hogy nincs mivel húzatni. Fogytán [ti. folyton] drágább az lórtartás, szűkebb az pénz, s ollyat már nincs hol vennem magamnak is. . .”¹⁰³ A vízkiemelés költségeinek csökkentésére irányult egy korábbi, de mint kiderült, irreális terv. 1707 nyarán Sréter János a tisztekkal konferenciát tartott, s ott elhatározták, hogy a drága lovak helyett ökröket használnak a vízkivonáshoz, s tervüket a vindschachtakkal is megbeszélik. Hellenbach szerint azonban az ökrök a vízkiemelésnél nem helyettesíthetik a lovakat.¹⁰⁴

Végül Rákóczi maga sem bízott már az eredményben. „Sokkal kedvesebben esett ezeknél az bányákrul való újított reménség” — írta április 22-én Bercsényinek —, de csak akkor hiszi el, ha látja, mert sok lesz volt már, amiből semmi sem lett.¹⁰⁵

Néha voltak ugyan pillanatok, amikor felcsillant a remény, hogy a sok erőfeszítés meghozza gyümölcsét. Kovács János 1708. június 30-án pl. optimista jelentést küldött Bercsényinek a selmeci bányászat helyzetéről, technikai és gazdasági nehézségeiről, s ebben ezt írja: „Az Ur Isten naprul napra áldja Vintschachtot: mivel az elmúlt héten 300 gira jött be, ma pedig egy nagy stufát hoztak ki, 3 mázsára valót s nagy áldását. . . Tegnap ugyan decrescáltak a vizek, s most is in statu quo vadnak, pachstolnai vizek pedig jól descreálnak, elannyira, hogy (az mint Szent Háromsági sáfártul érttettem) az ott való ugyan pachenstolnai vizek által elmerült plumbiferra minerák is szabadulni kezdettek. Manuális munkásokra volna legnagyobb szükségünk, mellyek iránt Administrátor Ur, Excellenciád dispositiója szerint, maga intimált az városoknak, de amint látom, késün megyen executióban, az mint tegnap magátul érttettem. Fölséges Urunk holnap Excellenciád inventióját meg akarja látni Vintschachtton. . .”¹⁰⁶

A katonai események következtében különben is ez az év volt az utolsó, amelyben

a kurucok még intézhették az alsó-magyarországi nemesfémbányászat ügyét. A trencsényi csata előtt Rákóczi még egyszer átvonult a bányavárosok vidékén. Július 2-án kelt levelében Bercsényi hívta meg őt a bányák megtekintésére: „...ha Fölséged az tábora eleiben gyün, elhiszem, az Garam mellett gyün le Fölséged. Nem tudom egyébiránt, ha az Vindschachtát meglátogatja-i Fölséged? mert nem örömost mellőzném meg Fölségedet.”¹⁰⁷ A július 1-je után a vihnyei hévíznél tartozkódó fejedelemnek módja volt megismerkedni a bányászat és bányászok gondjaival, bajaival, elsősorban azokból a kérvényekből, amelyekkel ügyes-bajos dolgaikban a legkülönbözőbb rangú és rendű emberek fordultak hozzá és orvoslást kerestek nála.

Mint a szabadságharc sok más lehetőségének is, úgy az alsó-magyarországi bányászatnak is a trencsényi csata tett pontot a végére. Bercsényi már 1708. szeptember 1-jén arról értesíti a fejedelmet, hogy az előnyomuló császári csapatok elől a bányavárosokból minden posztót, mundírt, pénzt, felszerelést stb. Murányra szállítottak.¹⁰⁸ A városok polgársága a hadak pusztításától tartott, mire Hellenbach hozzájuk írott levelében (1708. október 24.) kifejtette, hogy ettől nem kell tartaniuk: „...hiszen a bányavárosokban ez időben kincseket amúgy sem gyűjthetnek, hanem csak a kedves bányaművek teljes pusztulását idéznék elő, mert a bányajövedelmek oly silányak, hogy a bányauzőnek magának alig telik valami belőlük, a városok ki is vannak szipolyozva, hogy sem hadisarcot, sem más adókat nem bírnak adni, és mindjárt eleitől arra gondoltam, miként lehetne annak módját találni, hogy a bányavárosok mindkét fél részéről békében hagyassanak, mivel ez idő szerint egyik fél sem húzhat belőlük semmit, hanem fenntartásukra többet kell fordítani. . .”¹⁰⁹ Az el nem szállítható gépeket és felszerelést azonban Hellenbach összetörette, úgyhogy a tárnákat teljesen ellepte a víz.¹¹⁰ Bercsényit ezek után legfeljebb két dolog vigasztalhatta: hogy a császáriak sem tudják hasznát venni a bányavárosoknak;¹¹¹ s az, hogy a kurucok egyszer még hasznát veszik Windschachtanak.¹¹²

Egyelőre azonban csak a szerény telkibányai reménységgel vigasztalhatták magukat. Itt Parisi doktor próbálkozott aranykereséssel. Akcióját a fejedelem is támogatta,¹¹³ majd Hellenbach is bekapcsolódott a kutatásokba.¹¹⁴ Bár 1710. október 17-én a Consilium Oeconomicum Aulicum még 50 magyar forintot utalt ki a debreceni harmincadjövedelemből Szloponyai János sárospataki udvarbíró kezéhez a telkibányai aranybányák művelésére,¹¹⁵ tudomásunk szerint eredményt itt sohasem értek el. Röviddel ezután pedig ezek a bányák is elvesztek.

Adataink szerint egyébként átfogó, tervszerű kutatást a felkelés alatt a kincstár nem végeztetett új bányák feltárása céljából, de magánosok ilyen irányú akcióit támogatta, persze nem pénzzel. 1706-ból ismerjük Jesovicz György kérését, hogy a fejedelem mentse őt fel a személyes insurrectió alól. Kérését azzal indokolta, hogy az előző évben bizonyos arany- és ezüstbányák keresésére 2000 forintnál többet költött, viszont ha most katonának kell mennie, a munka abbamarad. A felmentést azonban nem kapta meg.¹¹⁶

Nem voltak azonban mindig ilyen negatív állásponton a központi hivatalok. 1706. október 3-án a fejedelem tótfalusi táborából pátenst bocsátott ki, amelyben felhatalmazást adott egy háromtagú bizottságnak (Jánoky Zsigmond udvari kancellár, Kajali Pál és Gerhard György szenátorok), hogy a Liptó, Túróc és Trencsén vármegyék területén fekvő bányákat kutassák fel és „valamit legjobbnak lenni ítélnék

és végeznek, abban semmiképpen ne impediáltassanak” a megyék által.¹¹⁷ November 24-én Jánoky jelentést adott be a fejedelemnek, amelyben bizonyos eredményekről számolhatott be. Túróc megyében, írja, Schmidegg Tamás 16 000 ezüstforintért egy falut bír zálogban, ahol ólom**á**nya is van, az ólomérc azonban ezüsttel vegyül. De csak két emberrel művelteti, holott húsz munkást is alkalmaztathatna. Ő azt javasolta, hogy a kamara társuljon be a bányába, de Hellenbach szerint ez a régi szokás ellen volna. Döntsön tehát Rákóczi. Árva vármegyében is olyan érceket nyomoztatott ki, hogy ha igaz, amit mondanak róla, nagy haszonra van kilátás.¹¹⁸

1707-ben a Szepes megyei Stelbak (Stellbach) nevű pusztán a Consilium Oeconomicum két bányát nyitattott (Pater noster Stoln és Maurokn Stoln). Sőt, egy harmadik is feltárás alatt volt. Ezekből ezüstércet reméltek. A praediumot szegény emberek akarták megszállni, de pátenst kértek, hogy mentesek legyenek minden állami és megyei adó alól, valamint a katonaságot sem lehet hozzájuk bekvártélyozni. A Gazdasági Tanács javasolta is a fejedelemnek, hogy három évre adja meg nekik ezt a kedvezményt. Rákóczi azonban, a központi vezetés parasztpolitikájának fogyatékososságait mintegy demonstrálva, elutasította kérésüket, mondván, hogy három év után az ilyenek odább szoktak állni, mert nem a bányaművelés vonzza őket, hanem a terhektől való szabadulás.¹¹⁹ Ebben kétségtelenül volt valami igaz, függvényeként a korabeli feudális kizsákmányolás súlyosságának.

Magánosok tevékenységére is vannak további adataink. 1707. december 20-án Lányi Pál azt jelenti, hogy „in monte Rosenberg” egy bányát tárt fel.¹²⁰ Venczel János komáromi harmincados a Börzsönyben és a Pilisben keresett új bányákat.¹²¹ Komáromi Sámuel Liptóban, Szentivány és Késmárk körül kutatott új érlelőhelyek után.¹²²

Megállapítható azonban, hogy az új bányák kutatására irányuló tevékenység nem részesült a kuruc állam részéről szervezett és komoly támogatásban. Ennek oka ugyanaz volt, ami a már művelt bányák termelésének fokozását is lehetetlenné tette: a tőkehiány. Az azonban kétségtelen, hogy a magánosok érckutató tevékenysége is többször segítség nélkül maradt, még olyan esetben is, amikor a kincstárnak nem pénzt kellett volna adnia.

3. Az erdélyi nemesfém**á**nyászat

Jelentőségében az alsó-magyarországi bányászat után az erdélyi nemesfém**á**nyászat következik, amelynek a termelése azonban a bányák kisebb kapacitása és a katonai események következtében csekélyebb volt amazénál. A munkát a felkelők az erdélyi bányákban is nyomban megindították, amint azok a kezükre jutottak. Rákóczi már 1703. november 3-án a tokaji táborból jóváhagyta Sennyey István tábornok intézkedését, hogy az abrubbányai bányák élére külön inspectort állított, de pénzt nem tudott odaküldeni (amire inkább szükség lett volna).¹²³ Nagybányán is már 1703 végén megindult az olvasztás, aranyválasztás munkája, Ajtai Mihály vezetésével.¹²⁴ 1704 tavaszán pedig már aranyat hoztak Abrubbányáról Nagybányára, beváltás céljából.¹²⁵

1704 folyamán kialakult az erdélyi kuruc kincstári igazgatás szervezete is, majd Radvánszky János ment oda fejedelmi biztosnak. A fennmaradt jelentések alapján részletes kép rajzolható az erdélyi nemesfémbányászat helyzetéről, különféle gondjairól és a nemesfémnyerés módjairól.¹²⁶

Az erdélyi fiskális bányák a szabadságharc kezdetén, 1704-ben magánosok művelésében állottak; mégpedig a következők: Abrudbánya, Bucsum, Kerpenyes és Abrudfalva, Kőrösbánya, Cebes, Riska. Általában minden helység 100 nehezék aranyat volt köteles a fiskus számára ingyen beadni, s a többi aranyat szintén a fiskusnál kellett beváltani. Most azonban nem fizettek és nem is hajlandók, jelenti 1704. június 19-én Szombati György és Bakos István.¹²⁷ Ezeken kívül voltak magánosok tulajdonában is bányák Zaránd és Hunyad vármegyében; ezek tizeddel tartoztak, s az aranyat, mint minden bányászhely, kötelesek voltak beváltásra átadni. Az utóbbi időben azonban nem sok aranyat szolgáltatottak be, jelenti a fejedelem emberei 1704-ben; viszont az aranyváltó háznál is mindig kellene elegendő pénznek lenni, hogy a behozott aranyért fizetni tudjanak.¹²⁸ Valamikor jelentős bányászat folyt Radnán (Beszterce-vidék) is, akkor azonban a fiskus részére csak 3 bányát műveltek már. Az azonban szemmel látható túlzás, hogy hajdan a radnai bányákban és környékükön 40 000 bányász és 20 000 aranyász dolgozott. Az 1704. június 18-i inventárium szerint Rudnán és a környező falvakban 246 örökös jobbágy, 343 zsellér és 7 szabad bányász szolgált a bányákhoz. Azonban a radnai tanács partikuláris szűklátókörűsége is akadályozta a bányászat fellendülését: idegeneknek nem engedte meg új bányák nyitását.¹²⁹

Az aranybeváltáshoz szükséges pénz hiánya miatt azzal is kísérleteztek, hogy búzáért cseréljenek aranyat. A bányászoknak azonban nem kellett a búza, mert az ott bőven volt kapható, hanem azt kérték, hogy inkább a búza árát kapják meg. Rákóczi tényleg még 1704-ben 10 000 forintot küldött a bányászok kifizetésére.¹³⁰

Az aranyváltást s ezzel a bányák művelését azonban nagymértékben akadályozta a kuruc katonaság erőszakoskodása. A katonák szüntelenül járják pl. a Bágyoni Zsigmond igazgatása alatt álló zalatnai és topánfalvi kincstári jószágot, állandóan élelmet követelnek, a korcsmán ingyen isznak, az állatokat elhajtják, minek következtében a jobbágyság végső nyomorra jut. De míg a közkatonák legfeljebb ételt és italt vett el magának, főtisztjeik sokkal jelentősebb akciókat bonyolítottak le. Bágyoni Zsigmond 1704. november 4-én kétségbeesett hangú levélben közli Abrudbányáról Radvánszky János fejedelmi megbízottal, hogy amikor Nagybányáról megérkezett az aranyváltáshoz küldött pénz, „én reám jött az úr, Száva Mihály uram önagysága húsz törökországi hajdúval”, s azzal az ürüggyel, hogy a hadaknak fizetni kell, elvett tőle 5739 forint készpénzt és 237 nehezék aranyat. Majd Pekri Lőrinc emberei is megjelentek, ők 4000 forintot vittek el.¹³¹ A pénz valószínűleg sohasem jutott el a katonákhoz, Száva Mihályt, aki egyébként az erdélyi hadak főcommissáriusa volt, lopásai miatt később a fejedelem leváltotta, s Pekri sem szerepelt sokkal dicsőségesebben.

Ezek a gátló okok magyarázzák, hogy Erdélyből viszonylag kevés nemesfémeket sikerült nyerni. Bágyoni Zsigmond jelentése szerint az 1703. november 12—1704. december 28. közötti időszakban összesen 12 262 nehezék (pisetum) aranyat, valamint 24 mázsa 20 font higany- és ezüstércet váltott be.¹³²

Nem csoda, hogy egyes bányatulajdonosok külföldre csempészték az érceket,

mások pedig felmentést kértek és kaptak Teleki Mihálytól a kötelező aranybeváltás alól.¹³³

Szombati György és Bakos István már idézett jelentéséből az is kiderült, hogy miért váltottak be a vártnál jóval kevesebb aranyat. Voltak ugyanis olyan bányatulajdonosok, akik az aranyat és kénesőt (higany) titkon eladogatták idegeneknek, azaz külföldi kereskedőknek. Pl. Abrudbányáról és Hunyad megyéből egyes személyek az akkor még török kézen lévő Temesvárra jártak ily céllal. Mindenesetre Szombatiék példás büntetést kértek a fejedelemtől az ilyenek ellen.¹³⁴ Régen a görög, török kereskedőknek közel sem volt szabad menni az aranybányákhoz, most pedig sok aranyat, kénesőt vesznek a bányászoktól, és lopva kihordják az országból — olvassuk az erdélyi állami jövedelmekről szóló tervezetben.¹³⁵

A közbiztonság hiánya is sokakat visszatartott Erdélyben az arany beszállításától. A fiskus ugyanis a kifizetésig nem vállalt felelősséget az aranyszállítmányokért.¹³⁶

A bányászaton kívül Erdélyben aranymosással is foglalkoztak, mégpedig elsősorban cigányok. A Radvánszky család levéltárában fennmaradt egy kérésük Radvánszky János fejedelmi megbízotthoz, amelyben kéri őt, hogy bár a boldogemlékezettü békeséges fejedelmek alatt minden kompánia cigánynak 40 nehezék aranyat kellett beadni, most ezt egy évre engedje el nekik, mert aranyászeszközeik a háborús időkben elpusztultak, ők pedig most jöttek le a havasokról és teljesen ruhátlanok.¹³⁷

Mint említettük, az erdélyi aranybányászat sokkal kisszerűbb, technikailag elmaradottabb volt, mint az alsó-magyarországi. A Radvánszky család levéltárában 1704-ből, a felkelés erdélyi fellendülésének évéből több irat, jelentés található, amely némi bepillantást enged az erdélyi bányaművelés technikai és termelési viszonyaiba.

Egy 1704-i tervezet az aranytermelésnek háromféle módját említi. A legáltalánosabb eljárás szerint a kősziklákban vénát vágnak, a kitermelt és nemesfémeket tartalmazó követ a stompokban (zúzómalom) összetörik, és a törmelékből kimossák az aranyat. A második módszer is lényegében ezzel volt azonos, csak hogy ennél régi bányákban gyűjtötték össze az aranytartalmú kőzetet. A harmadik módszer a folyók fővenyéből való aranymosás volt, melyet az Aranyos, Ompoly, Szamos és Maros folyókban folytattak. Ezeket az aranymosókat egyébként porondon avagy víz mellett mosóknak, más néven gazároknak is hívták.¹³⁸

Az ezüstöt kohászati úton nyerték, ennek a menete természetesen bonyolultabb volt. Az első munkafázisban a kibányászott ércet a törőmalomba (stomp) vitték, porrá törték, sárszerű masszát, ún. sárbereket csináltak belőle, melyből a földet kimosták. Második fogás: egy gömbölyű kemencébe, a rostba rakták, s fával körülhalmozva egy darabba olvasztották össze. Ezt azután a kohóba vitték, ahol addig fűjtették, amíg a salak kiégett, s kifolyt a „metallum”. Az így nyert fémtáblákat terbellőkemencékben addig olvasztották, míg a „gléte” ki nem folyt, s a kemény ónötvözet a kemence alján az arannyal és ezüsttel együtt össze nem gyűlt. (A korabeli elnevezés nem pontos: ón helyett ólom értendő.) A pogácsa alakban megszilárdult ónmetallumot azután még egyszer olvasztották. Radnán, amelyről ez a leírás szól, az ezüst nagyon csekély mennyiségben volt található a kibányászott ércben: 10 mázsa sárberekből csak 1 gira ezüst és kb. 90 font ón (ólom) származott.¹³⁹

Egy másik leírás szinte teljesen hasonló módját említi a nemesfémek nyerésének, de a folyamatot pontosabban tünteti fel. Ez az adat a szintén Radnán akkor nyitott,

Tar Péter nevű bányáról szól. Itt 9 bányász dolgozott, tehát ez tulajdonképpen kisserű üzem volt. A bányások közül 4-5 közben robotolt, azaz a bányából kihordta a nyert követ és a vizet. A kibányászott követ itt is a zúzóba (stompház) vitték, a stompár összetörte, a sármosó rátette a mosóhercsre, azaz mosóvályúra, s addig mosta, míg 2-3 mázsa massa össze nem gyűlt. A kohmester és kóhsáfár ezt lemérte, a hercskemencébe tették, kiégették, majd onnan a kohóba került, ahol kifűjtatták. A keletkező óntözetet a terbellőkemencébe tették, ahonnan egy része glét formájában kifolyik (glét = ólomoxid, illetve ólomszilikát, amit a fazekasok máz készítésére használtak). Az óntözet másik része a terbellőkemencében maradt, s a kemény ón közepében volt az arany és ezüst. Ez a volt a nemesfémnyerés általános módja.¹⁴⁰ Eszerint az ólom nélkülözhetetlen volt a nemesfémolvasztáshoz, s mivel a kibányászott kőzetben ez rendszerint hiányzott, az olvasztandó érchez hozzá kellett adni.

Az ólom beszerzése azonban nem volt akadálytalan, miután külföldről, Lengyelországból és Sziléziából kellett behozni. 1703 novemberében pl. Károlyi Sándor csapatai lefoglaltak egy ónszállítmányt, amelyet sziléziai fuvarosok Lengyelországból hoztak. Károlyi felkínálta megvételre a szállítmányt a körmöci kamarának. „Nem lévén pedig körmöci kamarának szüksége az ónra, praecise csak az selmeci kamara él véle, aki az víznek fogyatkozása végett, tüzzel s ónnal szokta olvasztani az érceket.”¹⁴¹

A nemesfémolvasztás menetét a nagy- és felsőbányai inspector részére 1710-ben adott instrukció is nagyjából a fentihez hasonlóan írja le.¹⁴²

Az arany- és ezüsthány érdekes, mai szemmel nézve modern ötlet felmerüléséhez is vezetett. A szabadságharc folyamán többször is felbukkant az a gondolat, hogy a kohók salakjából nemesfémeket vonjanak ki. 1706. november 24-én pl. Jánoky Zsigmond jelenti Rákóczinak Selmezbányáról: „Oly inventióra is akadtam idejövet, hogy csakugyan régi salakbul is haszna lehet az országnak, a régiekbül ti. amidőn az emberek a metallumot jól ki sem tudták venni; arany találtatik pedig, nem ezüst benne, annak is csak tavasszal lehet experimentuma.” Jánoky itt arra utal, hogy a kohók munkája rendszerint szakaszos volt, csak akkor tudtak dolgozni, ha a zúzó-malmok előkészített anyaggal ellátták őket, mivel azonban a malmokat vízierő hajtotta, munkájuk az időjárástól függött, télen pl. nem tudtak dolgozni, s akkor sem, ha szárazság volt.¹⁴³

Ismeretes volt az arany-előállítás vegyi módszere is, higany felhasználásával, de ezt kevésbé alkalmazták.¹⁴⁴

Visszakanyarodva most már közvetlen témánkhoz, megállapíthatjuk, hogy az egyes bányák adatai az erdélyi bányászat kisüzemi, mondhatni céhszerű kereteiről tanúskodnak.

Radnán 4 bányát műveltek 1704-ben, ezek közül az egyikben csak 4 ember dolgozott. Volt még itt egy darab 12 nyílú zúzó, 5 sárberekmosó deszka, egy kohház 3 kohóval és kovácműhely. Ezeket mind a város építtette.¹⁴⁵

Valamivel nagyobb volt a bányaművelés mérete a zalatnai uradalom területén. Az itteni fiskális bányákat 4 „hűtős sbajter”, valamint 9 német bányászcéhbéli és 21 román bányász bírta árendában, tehát összesen 34-en. A Babuja bányában 4 csapatban összesen 24 bányász dolgozott, de mivel nemrégiben fogták fel a bányát, eddig csak kevés ércet találtak, inkább előkészítő munkát végeztek, pl. azon dolgoztak,

hogy szelet (levegőt) vigyenek be a bányába. A Dumbráva nevű bányát 7 csapatban 36 személy művelte, de csak az egyik kompánia ért el csekély eredményt, a többi semmit. Zalatnán tehát mindösszesen 94 bányászt tartottak nyilván.¹⁴⁶ Valószínű azonban, hogy a napszámosokat, bérért dolgozókat kihagyták ebből az összegezésből.

Nem sokkal volt más a helyzet Abrudbányán sem. Itt 49 rezidenciális, azaz saját bányabirtokkal rendelkező bányászt tartottak nyilván 1704-ben, akiknek összesen 74 zúzójuk volt. Ezeknek némelyike „usque ad usum társakat is” fogad maga mellé. A rezidenciátlan vagy árendás bányászok száma 61, nekik 79 és fél stomp (zúzó) volt a birtokukban. Némelyikük a magáén kívül más stompját is bérelte, némelyik pedig „társakat is fogad”. Ezenkívül 23 gazár is volt itt. A stompoknál török közül alacsony vízálláskor, amikor a zúzóalmok nem működhettek, néhányan szintén gazárkodtak.¹⁴⁷

Az abrudbányai és más erdélyi bányák aranytermeléséről csak töredékes adatokat tudunk hozni. Szombati és Bakos idézett jelentésükben (1704. június 19.) leírják, hogy addig összesen 4485 pisetum (nehezek) aranyat vittek ki Nagybányára, a pénzverőbe, az abrudbányaiak 333 nehezeket.¹⁴⁸ 1703 decemberében Abrudbányán 10 000 forint értékű arany gyűlt össze.¹⁴⁹ Előzőleg, más összefüggésben, már említettük Bágyoni Zsigmond jelentését is, hogy 1703. november 12—1704. december 28. közt összesen 12 262 nehezek aranyat váltott be, nehezekét 3 forintjával.¹⁵⁰ Későbből is csak töredékes adataink vannak. 1707. szeptember 12-én Grabarics Jakab „golyóbis aranyat 1871 nehezeket” küldött Abrudbányáról Ajtai Mihálynak.¹⁵¹ 1708 májusában 584 nehezek poraranyat kapott Ajtai szintén Abrudbányáról.¹⁵² 1708-ban azonban már egyre komolyabb gondot okozott Rákócziának az abrudbányai aranyváltáshoz szükséges ezüstpénz előteremtése. Szeptember 7-én utasította Kismarjai Albertet: „Akarván e mellett, hogy az abrudbányai fundus meg ne szűnjék: valamennyi aranyat Grabarics hívünk fog küldeni Kegyelmed kezéhez, azonnal fejrpenzen permutálja Kegyelmed — az kire is valamennyit erogál, udvarunkhoz küldvén, Kőrös György komornyikunk által meg fog fizettetni Kegyelmednek.”¹⁵³ Két héttel később azonban némi keserűséggel írja Károlynak: ha Grabaricstól elveszi a nála lévő pénzt, akkor „az abrudbányai nagyhírű oeconomiát így félben kell szakasztatnom”, mert máshonnan nem tud pénzt biztosítani az aranyváltás céljára.¹⁵⁴

Talán realisabb képet kapunk, ha a kérdést a jövedelmezőség felől közelítjük meg. Az erdélyi nemesfémbányászat jövedelmeiről némi, korántsem teljes tájékoztatást ad Bulyovszky Dániel elszámolása 1708. augusztus végéről. Ez az év volt egyébként az utolsó, amelyben a kurucok még ellenőrzésük alatt tartották Erdély jelentős bányaközpontjait. A kimutatás azonban csak az abrudbányai és felsőbányai termelés eredményét rögzíti. A bányák művelése a nagy fagyok miatt csak március 22-én indult meg, s augusztus végéig, tehát 5 hónap alatt, az arany—ezüst váltásából bevétel volt 33 071 magyar forint 83 dénár; a tavalyi maradványt és a felsőbányai kohó termékeinek eladásából befolyt összeget is idevéve, mindössze 35 806 magyar forint 86 dénár tesz ki a bevétel. A kiadási oldalt a következő összegek terhelték, csak azokat véve figyelembe, amelyeket a bányászat fenntartására fordítottak: a felsőbányai bányákra 9395 magyar forint 95 dénár; a nagybányai tiszteknek stb. 1859 magyar forint 3 dénár; az arany—ezüst adminisztránsoknak, beváltásért 6134 magyar forint 81 dénár. Ha

még leszámítjuk a tavalyi maradványt is, akkor a tiszta haszon mindössze 16 533 magyar forint 89 dénár. Nem mutat kedvezőbb képet Lányi Pál 1710. augusztus 31-i jelentése sem a felsőbányai bányák és a nagybányai pénzverő ház bevételeiről és kiadásairól.¹⁵⁵

A bányaügyek megszervezését Erdélyben az is hátráltatta, mégpedig igen jelentősen, hogy a hadiszerezése nemigen kedvezett a felkelőknek. A bányaművelés nem volt folyamatos, a többszöri hatalomváltás következtében a már elért eredmények elvesztek, s amikor újra megszerezték ezt az országrészt, a többnyire lerombolt és kifosztott üzemekben ismét előlről kellett kezdeni mindent. Már 1704-ben szinte teljes pusztítást végeztek a bányákban a visszavonuló császáriak, majd egy viszonylag hosszú, másfél éves nyugalom következett, amelynek eredményeit a zsigóci csatavesztés söpörte el. 1706 ismét a helyreállítás ideje,¹⁵⁶ 1707 végétől megint a császáriak az urak, 1708 pedig ismét a hatalmi váltakozás éve. A császáriak átmenetileg még Felső- és Nagybányát is megszállták, s az „Ország kohából” 3 mázsa ezüstös önt, 6 mázsa fekete önt és golyóbisokat vittek el, összesen 240 forint 90 dénár értékben.¹⁵⁷

Átgondolva a magyarországi és erdélyi nemesfémbányászatról felsorolt adatokat, aligha vonható le más következtetés, minthogy a felkelők gazdaságának ez a faktora nem tudott hozzájárulni az állam likviditásához, még ha a kortársak jó része itthon és külföldön az ellenkezőjét hitte is.

4. Rézbányászat

A nemesfémbányákkal ellentétben, a rézbányák bőven fizettek a munkáért, s ezért termelésük fontosságban tulajdonképpen megelőzte a nemesfémbányászatot, különösen ha a réz külkereskedelmi jelentőségét tekintjük. Bármikor értékesíthető volt, vagy be lehetett cserélni posztóért, fegyverért. Különösen a törökországi kereskedők vásárolták szívesen, mindig „fejér pénzzel” vagy a hadseregnek szükséges árukkal fizetve érte. Másik jelentős piaca Lengyelország és Szilézia volt, illetve ezeken az országokon át Hollandia és más nyugat-európai államok.

A rézbányászat centruma a Rákóczi-szabadságharc idején Szomolnok, ez a kis Szepes megyei bányaváros volt, ahol természetesen nemcsak az érc bányászása, hanem feldolgozása is történt.¹⁵⁸ Ezenkívül réztermelés folyt még Besztercebányán, Dobsinán s általában az arany- és ezüstércnek melléktermékeként minden nemesfém-bányánál.¹⁵⁹

Bár a legjelentősebb rézlelőhelyek kincstári tulajdonban voltak, de magánosok, főleg nemesek is műveltettek rézbányákat. Ebből sajátos, de jellemző konfliktus keletkezett. Rákóczi ugyanis arra törekedett, hogy a rézexportot hadellátási okokból állami monopóliummá tegye. A nemesfémek kötelező beváltása már évszázadokkal előbb kialakult, nem beszélve arról, hogy a bányák majdnem teljesen a kincstár kezében voltak. Ugyancsak állami tulajdonban voltak a sóbányák is. A rézzel (és mint később látni fogjuk, különösen a vassal) azonban nem ez volt a helyzet, mert jelentős számban birtokoltak magánosok is bányákat.

Az állami rézmonopólium érvényre juttatása nem volt könnyű. Két tényező akadályozta meg végül is a fejedelmet célja elérésében. Az egyik politikai ok volt: az

árutermelő nemesség érdekeit sértette a réz és vas értékesítésének korlátozása. Egyrészt azért, mert ebben rendi-nemesi jogainak sérelmét látta, másrészt ehhez járult egy másik, gazdasági ok: a rézpénz elértéktelenedése. A limitált áron és rézpénzért történő kényszerfelvásárlás érdektelenné tette a bányatulajdonosokat a termelés folytatásában, nem is beszélve az esetleges befektetésekről. Rákóczi tehát csak erőszakkal tudott volna érvényt szerezni a monopóliumnak, de a fejedelmi hatalom és rendek közti erőviszony ezt kizárta. A kuruc feudális állam rendi jellegéből következett, hogy a központi gazdasági hivatalok sem jártak el erélyesen a bányatulajdonosok ellen, nem is szólva a vármegyékről. Jól mutatja az ellentétet és összeütközést a két törekvés között az az évekig tartó vita, amely a Consilium Oeconomicum és özvegy Gvadagniné gróf Forgách Dorottya között alakult ki.

Özvegy Gvadagniné az egyik legjelentékenyebb rézbánya tulajdonosa volt. Rudabányai bányáját 1704. július 29-én adta vissza Rákóczi, ezenkívül Szomolnokon a kincstári bányák mellett neki is voltak bányái. A kötelező rézbeváltás természetesen neki sem tetszett, mert a kincstár rézpénzzel fizetett, amit — különösen a verespénz értékcsökkenését tapasztalva — próbáltak a bányatulajdonosok kijátszani, illetve ezüstpénzt szerettek volna kapni. Rákóczi 1706. február 6-án meg is írta Gvadagninének: méltánytalanság volna, hogy egyedül tőle váltsák be ezüstpénzen a rezet. De kegyelmességének kivételes bizonyítékaként mégis utasította Keczer Sándort, hogy bányái jobb művelésének biztosítására a réz árán felül adjon Gvadagninének 800 rénes forintot.

Ezután 1706-ban hosszas vita és huzavona zajlik a bányatulajdonos és a Consilium Oeconomicum között, amelynek főbb mozzanatai: március 20-án Berthóti László szomolnoki inspector jelenti a tanácsnak, hogy Gvadagniné nem adja a rezeit. „Kihez képest az ide való Valtburgerek is... magokat alkalmaztattni akarnának.” Március 26-án a Consilium Oeconomicum ezt jelenti Rákóczinak, aki május 15-én utasítja a tanácsot, hogy járjon el Gvadagniné ellen, nehogy a rossz példát más urburáriusok is kövessék. Május 29-én a grófnő ír a Consilium Oeconomicumnak, s lefoglalt rezeit kéri visszaadni, régi szabadságára hivatkozva. Június 3-án azonban Berthóti László megint közli a Gazdasági Tanáccsal, hogy Gvadagniné nem adja a rezeit. „Itten körül, belől lévő Valtburgerek is olyan ravaszsággal kezdtének élni: magok érceit csak rakásra gyűjtik, olvasztani nem akarják, várnak az időnek kimeneteléről és az pénznek változássáruul.” Július 8-án a Consilium Oeconomicum utasítja Berthótit, hogy azoknak a bányatulajdonosoknak az áruját, akik a rezeit idegenben adják el, vagy rakásra gyűjtik, kobozza el. A szendrői kapitány adjon karhatalmat. Július 16-án a fejedelem is jóváhagyta Gvadagniné rezeinek elkobzását.

Mínthogy más bányatulajdonosok is voltak,¹⁶⁰ Gvadagniné esete nem volt egyedülálló, ezért a Gazdasági Tanács ugyanazon a napon (1706. július 8.), amikor Berthótit utasította a grófnő rezeinek elkobzására, egy általános érvényű rendelkezést is kiadott: „Nem kicsiny disgustussal esett ezen Tekintetes Consiliumnak értésére, hogy némelly bányavárosokon Szomolnok táján lakó személylek, kik magok költségén rézbányájokat elaborálják, eleitül levett cautio és rend szerint az elaborált rezet Szomolnokra bizonyos árának letételéért tartoztanak és most is tartoznak vinni, — az Nemes Országunk defraudációjával idegen helyekre adják, avagy némellyek rakásra rakni és más üdökre conserválni merészelik.” Ha valaki külföldre akarna rezet

vinni, Berthóti László kobozza el áruját, de ökrét, szekerét is, valamint bányáját a teljes felszereléssel együtt. Aki rezet halmoz, annak készletét szintén le kell foglalni. Ez az intézkedés egyébként beletartozott a rézpenz értékének megőrzésére célzó limitációs rendelkezések sorába.

A huzavona tehát Gvadagninéval ismét kezdődik előlről. Szeptember 7-én Berthóti közli a Consilium Oeconomicummal, hogy a grófnőt figyelmeztette: vagy átadja 100 mázsás rézkészletét, vagy katonai erőt küld érte. Úgy látszik, ez megint hatott, mert november 4-én kifizettek Gvadagninének 25 mázsa „spléisz” nevű rézért 34 magyar forintjával 472 tallér 6 és kétharmad garast.

De ez az időszak már a rézmonopólium kísérletének bukását jelenti. Közbeszölt ugyanis a politikainál sokkal lényegesebb pénzügyi tényező. A rézpenz teljes elértéktelenedését nem sikerült megakadályozni, s így a Consilium Oeconomicum arra kényszerült, hogy a beváltandó rézért — ha a magánbánya-tulajdonosoktól egyáltalán kapni akartak valamit — ezüstpénzzel fizessenek, mázsánként 20 forintot.¹⁶¹ Ez azonban csak fél lépést jelentett, mert ez az ár lényegesen elmaradt a réz kereskedelmi értékétől. Rákóczi 1708. január 14-i utasítására ugyanis már 24 tallért fizetnek ki mázsánként Gvadagniné rezéért, majd április 14-én, nyilván a Consilium Oeconomicum üres kasszája miatt, a fejedelem megteszi a rézmonopólium feladásának útján az utolsó lépést is: „...látván azon Asszonnak fogyatkozását, hogy tovább is Hazánk javára bányáit excolálhassa, megengedtük azon 30 mázsa rezének maga, vagy emberei által leendő eladását, úgy mindazonáltal, hogy abbul a szokott urburális proventust megadván, ennek utánna sem azon Asszon, sem más urburáriusok példát ne csinálljanak...”¹⁶²

A rézmonopólium ügye azonban végül is epizódnak tekinthető, minthogy a magánbányák a réztermelésnek csak töredékét adták.

Az állami rézbányászat és -termelés centruma, mint említettük, Szomolnok volt. Az itteni bányaművelés története, tudomásunk szerint, sajnos, még feldolgozatlan. Az üzem szabadságharc alatti működése két részre osztható. Az első a bányakörzet elfoglalásától 1705 végéig tart, a másik 1706. január 1-jén kezdődik, amikor Szomolnok, ellentétben az alsó-magyarországi nemesfémhányakkal, a Consilium Oeconomicum hatáskörébe került.

A visszavonuló császáriak elvitték a szomolnoki rézkészletet, amely Lőcsén került a kuruc csapatok kezébe. Rákóczi utasította Budai Istvánt, minthogy a réz nem tekinthető hadizsákmánynak, a csapatok nem tulajdoníthatják el azt, hanem gondoskodják megőrzéséről „az Nemes Ország szükségére”.¹⁶³ A szomolnoki negotiáció vezetője, Nicolassy János Lőrinc a helyén maradt, ellenőrzésével a fejedelem Berthóti Ferenc lőcsei kapitányt, későbbi kassai vicegenerálist bízta meg, akinek már 1703. október 30-án tokaji táborából pátenst ad, amely Berthóti feladatává teszi a szomolnoki üzem revízióját, alkalmas tisztek beállítását. A hadak és a vármegyék kötelesek őt ebben a munkájában támogatni, a környékbeliek pedig szállással, élelemmel ellátni. November 2-án körül pedig a fejedelem kiadja instrukcióját is: Szomolnokon hites emberek jelenlétében vizsgálja ki, hogy a bányából ki, mit, mennyit, hova vitt, ígért vagy adott el, és most mi található az officinákban. Ha nincs alkalmas tiszt, állítson megfelelő személyt. Mindent vegyen inventáriumba, rezet, ércet, szerszámokat stb.¹⁶⁴ A Lőcse városába szorult nemesség és kamarai tisztek kapitulációs egyezsége, amelyet

1703. november 11—12-én Monaky Ferenc ezereskapitánnyal kötöttek, egyik pontjában szintén előírta: a Szomolnokról idehozott réz fordítottassék az ottani bányák további művelésére.¹⁶⁵

Nicolassy 1703. december 14-én a szomolnoki bányaüzemben kibányászott ércekről, az ásványok fajairól, 24-én pedig az üzem 1702. évi pénzügyi mérlegéről készített jelentést.¹⁶⁶ A kimutatásokat nyilván a fejedelem kérte, aki éppen ezekben a hónapokban mérte fel az ország gazdasági erőforrásait, s tette meg első intézkedéseit a gazdasági irányító apparátus kiépítésére. Nicolassy beadványaiból kiderült, hogy az üzem tiszta haszna 1702-ben 14 974 magyar forint 93 és fél dénár volt. Az üzem vezetője azonban az évi hasznot több éves átlagban 100 000 forintra becsülte.

1706. január 1-jétől a szécsényi országgyűlés határozata szerint a Consilium Oeconomicum vette át a szomolnoki üzemet is, s megalakulása után kérte Berthóti Ferenctől az üzemre vonatkozó iratokat, mire ő 1706. február 10-én azt válaszolta, hogy a szomolnoki bányák directiójára öfelségétől kapott speciális parancsot. A vonatkozó dokumentumok, elszámolások stb. a fejedelem által kirendelt exactornál vannak, most folyik vizsgálatuk. Ha Rákóczi parancsolja, ő kész a szomolnoki bányákat visszabocsátani.¹⁶⁷ A parancsot megkaphatta, mert március 5-én a Gazdasági Tanács Kovács Jánost küldte Szomolnokra, hogy a bánya és az üzem helyzetét megvizsgálja, s igyekezzék azt minél jobb rendbe hozni. A tanács a réz egy részét ekkor a kassai pénzverőbe küldte, a többivel pedig instrukciója szerint járt el.¹⁶⁸

Ekkor már kijelölték az új vezetőt is az üzem élére Berthóti László, Ferenc öccse személyében. Ettől kezdve egészen a szabadságharc végéig ő irányította ennek a fontos bányának és üzemnek a munkáját. 1706. március 10-én kelt az instrukció, amely Berthóti lelkére kötötte a minél jövedelmezőbb gazdálkodást. Rajta kívül Nicolassy Lőrinc Ignác „junior coadjutor” (apja, Nicolassy János Lőrinc ugyanis éppen ezekben a napokban halt meg) és Eckelmann Mihály „huttarum schafferus” irányította az üzem működését.¹⁶⁹

Az elkövetkező években Berthóti László levelei tájékoztatnak bennünket a „negotiatio” üzemeléséről, a termelés menetéről és arról a rengeteg bajról, amely az üzem tevékenységét hátráltatta. Alig vette át az üzem vezetését, már március 16-án hiányokról értesíti az új vezető a Consilium Oeconomicumot: pénzt kér a sörfőzéshez, nincs bor, hiányoznak a termeléshez szükséges anyagok stb. Március 20-án az elhunyt Nicolassy „Puchvalter” elszámolási ügyéről ír, s megnyugtatta a tanácsot, hogy az örökösök át fogják adni az iratokat az 1704. és 1705. évről, sőt az 1706. év első negyedéről is a fizetések kiadása után, a lohcédulákkal (bérfizetési listák) együtt.¹⁷⁰ 1706. április 9-án a fejedelem megerősíti egy Ethessy nevű fiatalember rationum magisterré való kinevezését, kinek az apja előzőleg Verwalter volt Szomolnokon.¹⁷¹ Május 11-én Berthóti ismét részletesen beszámol az üzem helyzetéről a Gazdasági Tanácsnak.¹⁷²

1706-ban egyébként nagy munka hárult a szomolnoki üzemre. Többek között 1000 mázsa rezet kellett exportra előállítania, s a nagy munkához Berthóti júniusban a Hadikasszából 25 000 forint készpénzt és 12 500 forint értékű gabonát, zabot, húst természetben kapott. A kiutalásról a Consilium Oeconomicumnak kellett gondoskodnia.¹⁷³ Ez évben jelentős építkezések is folytak az üzem területén. Szeptember 7-én Berthóti jelenti, hogy az épületek egy része elkészült, igyekeznek a többit is minél

előbb befejezni. 15-én újabb levelet küld Besztercebányára: az építkezés folyik, a felsőhámban a kéményt megcsinálták, most a serfőző házon dolgoznak; az új „Kunszt” (vízkiemelő?) körül is működnek, de a lőcsei téglá rossz volt, ezért itt helyben égettetett 3000 darabot, ha a tanács jónak látja, többet is fog égettetni. Ugyanakkor sok zavaró tényező is hátráltatta a munkát. Szeptember 7-i levelében pl. Berthóti panaszkodik a sok commissárius, fiscus, limitátor ellen, akik sok mindenféle előállítását parancsolják a keze alatt lévő városoknak: vasat, szeget, deszkát stb. Lányi Pál is most parancsolt a svédliérieknek. Így semmire sem mehet, hiszen az itteni építkezésre is sok vas, lécs, deszka, szög kell. Egyre inkább fokozódott a munkáshiány is, s fenti levelében Berthóti ezt is közli a tanáccsal. Keczer Sándor ígért ugyan 215 embert, de azok is igen lassan jöttek. Ugyanakkor acélt is kér, mert most Lengyelországból sem hoznak. Szeptember 15-i levelének ismét ezek a témái. Kevés a munkás; a vármegye által rendelt emberek nem jelentek meg, a szolgabíró szavára nem hajtanak. „Fülöm hallatára azt beszéllettik a parasztemberek: atta, teremtetten nemes fia, mahónap megtanítunk. Ha mit parancsoll az ember nekik, csak válokrul beszélnek.” Ősszel még az időjárás is kedvezőtlenre fordult. Október 3-án Berthóti arról tájékoztatja a Consilium Oeconomicumot, hogy Szomolnok környékén igen nagy a szárazság, a malmok nem örülhetnek, s emiatt a munkások kenyérellátása akadózik, a szegény emberek három napig sem jutnak kenyérhez.¹⁷⁴

Szakember sem mindig állott rendelkezésre, különösen a kényesebb munkafolyamatok elvégzésére. A rezes ezüst olvasztásához pl. a Consilium Oeconomicum egy separátort küldött Szomolnokra, aki 4 rénes forintot kért naponta, s természetesen a mellette dolgozó 2 „schmelzer” is fizetésre tartott igényt. Berthóti azonban nem volt megelégedve a munkájukkal, október 3-án közölte a tanáccsal, hogy a separátort visszaküldte, 10 poltura hasznát se vette, beteg is volt az illető.¹⁷⁵

A gátló tényezők ellenére mégis 1706-ban érte el a termelés a legmagasabb szintet. Ismerünk egy kimutatást, amely szerint az április 3—december 31. közti időben Szomolnokon 583 mázsa 95 font firkant rezes, 473 mázsa 4 és fél font kivert rezes állítottak elő. Az egész üzem tiszta jövedelme pedig ebben az időben 60 394 forint és öttizenkettő dénárt tett ki.¹⁷⁶ Ez kétségtelenül jelentékenyen alacsonyabb volt, mint a kamarai igazgatás alatt az utolsó békeév eredménye.

A tovább szaporodó bajok orvoslására a Consilium Oeconomicum képtelen volt. Berthóti Ferenc 1707. február 24-én Rákóczihoz írt levelében panasolja, hogy a tanács sem a remetei rézérczek ügyében, sem a szegénység sok fogyatkozásának megszüntetésében nem intézkedett.¹⁷⁷ A rézpénz elértéktelenedése, a munkabérek vásárlóerejének zuhanása, az élelmezési gondok, az adóterhek végül is júniusban nagyméretű sztrájkhoz vezettek.¹⁷⁸ Viszont július 4-i levelében éppen a Consilium Oeconomicum dicséri a szomolnoki ércek bőségét, s elrendeli az ércetőrő küllők szaporítását.¹⁷⁹

1708-ban nőttek az igények a szomolnoki üzem termelvényei iránt, a munka viszont egyre inkább akadózott, aminek elsősorban a katasztrofális pénzügyi helyzet és az elhibázott adópolitika volt az okozója. 1708. március 16-án Berthóti László kétségbeesetten írja a Consilium Oeconomicumnak: Bercsényi parancsára 1000 mázsa rezes kell adnia Berthóti Ferenc és Keczer Sándor kezéhez. Ezért Bercsényi parancsára Keczer Sándor 25 000 tallért fizet ugyan, illetve csak kellene fizetnie, mert ebből az

összegekből akarja levonni a szomolnoki és sóvári dikák után járó adót, ami 24076 magyar forintot tesz ki, s csak a többit hajlandó kifizetni, de azt is rézpenzben. Ebből nagy baj lesz, a bányászok így nem akarnak és nem tudnak dolgozni. Gvadagninétől is a fehérpénz hiánya miatt nem tudnak rezezenni.¹⁸⁰ Ekkor történt, hogy a szomolnoki hevérek papjuk vezetésével az akkor Gálszécsen időző fejedelem elé vonultak, s előadták panaszukat a megye, az adó és annak erőszakos beszedése ellen.¹⁸¹ Bercsényi teljesen egyetértett a fejedelemmel, amikor elítélte a Consilium Oeconomicum tehetetlen és önző magatartását: „Nemcsak Quadagniné bányáját, de az magok kamoráját sem győzik az mi gazdátlanságú tanácsink.”¹⁸² A bányászok elégedetlenségét az is fokozta, hogy a kivetett naturálékát kétszer akarták beszedni tőlük.¹⁸³ Minden panasz és józan ész ellenére 1708-ban a Bercsényi, Keczer és Berthóti Ferenc által a szomolnoki negotiátiónak összesen kiutalt 37 500 rénes forintból 28 579 forint 25 krajcárt a Commissáriátussággal tett elszámolás szerint a kivetett természetbeni dikák kifizetése emésztett fel.¹⁸⁴

Az utolsó évben, amelyben a szomolnoki bányavidéket a felkelők még a kezükben tartották, az üzem tevékenysége tulajdonképpen már megszűnőben van. 1709. január 1. és március 31. között az üzemnek rézből mindössze 3108 forint 33 dénár értékű bevétele volt.¹⁸⁵ Ez is nyilván az előző évről megmaradt készletek értékesítéséből származott. Február 22-én a Consilium Oeconomicum sürgette ugyan Berthótit az üzem minél előbbi megindítására azzal, hogy legalább annyi reze legyen, amivel a kivetett quantumot kifizetheti.¹⁸⁶ Közben a Csáky család megnyerte azt a pert, amelyet Szomolnok feléért folytatott. A Consilium Oeconomicum azonban fellebbezett, mert a megítélt fél részben olyanok is bírtak tulajdonjoggal, akik még ekkor is a konföderáció ellenségei voltak. A tanács kérte a végrehajtás felfüggesztését addig, amíg a fejedelemhez és szenátushoz beadott fellebbezés ügye el nem dől.¹⁸⁷ (Persze, az ügynek ekkor már nem volt gyakorlati jelentősége.) Majd 1709 tavaszán ismét munkáselégedetlenség tört fel az üres üzem területén, s ez szintén hátráltatta a termelést.¹⁸⁸ 1709. május 1-jén a Gazdasági Tanács utasítására 300 szomolnoki bányásznak Kassára kellett mennie az erődítési munkálatokhoz. Ez tehát újabb jelentős munkaerő-elvonást jelentett.¹⁸⁹ A nyár folyamán szünetelt is az olvasztás, csak akkor kezdtek hozzá, amikor augusztus 3-án a Consilium Oeconomicum a harmincadok bérbeadásából pénzhez jutott, s 1000 forintot rögtön átutalt Szomolnokra. De a pénzhiány olyan súlyos volt, hogy végül is kénytelenek voltak a bányászattal felhagyni. 1709 augusztusában Hellenbach vette bérbe a szomolnoki bányászattal, de a munkát aligha tudta megindítani, mert a császári csapatok rövidesen megjelentek ezen a vidéken is.¹⁹⁰

Szolnokon a réz olvasztással történő kinyerése mellett más módszert is alkalmaztak: a bányából kifolyó cementvízbe vasat raktak, amely „rézzé változott”, azaz réz rakódott le rajta.

A réznyerés másik centruma Besztercebánya volt, ahol maga Hellenbach irányította előállítását. Rákóczi 1704. augusztus 1-jén felvilágosítást kért tőle a termelés méreteiről.¹⁹¹ Hellenbach 14-én válaszolt, s közölte, hogy Besztercebányán 3000 mázsa réz van, noha az olvasztás az ólom elégtelensége miatt nem folytatható; az ólmot inkább ezüstnyerésre használják fel.¹⁹² A fejedelem egy későbbi, 1708-ból való megjegyzéséből tudjuk, hogy ezt a rézkészletet a császáriak hagyták hátra, s ebből

„sült ki a kongó”, vagyis ezt a rézmennyiséget használták fel az első periódusban kibocsátott verespénz verésére.

Az előállított réz túlnyomó része exportra került, ezenkívül azonban a rézbányákban — mind Szomolnokon, mind Besztercebányán — nemcsak a rézérc bányászata és kohósítása folyt, hanem a hadsereg szükségleteinek megfelelő feldolgozása vagy félkésztermékké alakítása is. Mindkét helyen gyártottak különböző használati tárgyakat is a fejedelmi udvartartás, Bercsényi és Rákóczi Ferenc uradalmi üzemei részére. 1704 novemberében Sréter János 3 rézkemencét küldött a fejedelemnek.¹⁹³ 1704—1708 közt a besztercebányai kamara számtalan réz- és vaseszközt készített Bercsényi Miklós számára,¹⁹⁴ 1706-ban pedig Szentiványi Mihály prefektus rendelt meg Szomolnokon Berthóti Lászlónál öfelsége sernevelőiben kívántató 5 serfőző üstöt (kettő négyzetletű, három kerekded legyen) és 5 kétköblös pálinkaégető fazekat.¹⁹⁵ 1707. december 24-én a Gazdasági Tanács utasítja Berthótit, hogy Ottlyk György udvarmesternek szállítson Kassára 2 mázsa rezet és egy kisedet rézfazekat.¹⁹⁶

A firkant és kivert réznek azonban a legnagyobb hazai fogyasztója a tüzérség volt. 1707. október 7-én a Consilium Oeconomicum utasítására Berthóti Lászlónak 12 mázsa vert táblarezet kellett Kassára, Sréter tüzérségi főinspectornak szállítani. 1708. március 31-én a tanács újabb utasítást küldött, hogy mivel a tüzértisztek panaszkodtak a küldött firkant réz használhatatlanságáról, ezért küldjön Kassára Bácsmegyei Ádámnak 20 mázsa kovácsolt rezet. Ez a minőségi különbség az árban is tükröződött, 1708 decemberében a firkant réz mázsája 28, a kivert vagy kovácsolt rézé 33 tallérban kelt.¹⁹⁷

5. Higany-, ólom- és ónbányászat

E ritka fémek bányászata ugyan kisebb mennyiséget produkált, de a fegyvergyártás és az export szempontjából mégis jelentős volt.

A higany vagy kéneső ugyanis egyike volt a legkapósabb exportcikkeknek. Adataink szerint termelésének centruma Erdélyben Abrudbánya és környéke volt, ahol éppen Rákóczi keltette új életre ezt a bányászati ágat (ti. a császáriak pusztításai után).¹⁹⁸ Abrudbányán már 1703 végén folyt a termelés, december 3-án Gyulai János 23 mázsa kéneső elkészültéről ír.¹⁹⁹

A visszavonuló császári csapatok Abrudbányán és környékén felégették és lerombolták a kénesőégető házakat, a mesterembereket pedig magukkal vitték Nagyszébenbe. Emiatt a termelés csak nehezen indult meg, s Rákóczi megbízottai a fiskális bányákat is bérbe adták 1704-ben.²⁰⁰ Hiába indult meg a termelés 1703 végén, a bányászok még 1704 első felében is sok gonddal küszködtek. Hrabovszky János „decretalis montanista” 1704. június 6-án Tokajról részletes beadványt intézett ebben az ügyben Rákóczihoz. Elmondja: nagybányái tartózkodásakor tudomására jutott, hogy a zalatnabányaiak mind eloszlanak, mivel semmi keresetük nincs, a kénesőbányászok nem tudnak jövedelemre szert tenni, mert a higanyt el nem adhatják, senki nem veszi, Bágyoni Zsigmond inspector be nem váltja. Neki, Hrabovszkynak viszont van kapcsolata bizonyos boroszlai kereskedőkkel, valamint Vaikman György bártfai kereskedővel, aki meg is venné a kénesőt úgy, hogy a tokaji sóházhoz kell kiszállítani,

ami a nagybányai ónnal együtt könnyen meglehet. Minthogy a labanc Zalatnabányát földig égette, hogy a lakosok el ne széledjenek, Rákóczi utasítsa a nagybányai és abrudbányai inspectorokat, hogy a keneső fontját 1 magyar forintjával vagy még többért váltsák be, hogy így a bányaművelés megindulhasson.²⁰¹

Zalatnán a császáriak a bányatelepet valóban teljesen felégették, az általuk nagy költséggel felépített kenesőégető házakkal, kamaraházzal és minden felszereléssel együtt, úgyhogy 1704 januárjában csak a 8 kemence pusztá romja állott. A németek itt 6 kenesőbányát kezdtek művelni, de csak kettő volt jó. A stomphoz és a bányákhoz való felszerelést a „földnépe” és a hadak elhordták, illetve elpusztították; az előbbiektől a fejedelem emberei visszavették a felszerelés egyes darabjait. 150 mázsa cinóbiomot (nyers cinóbert) hagytak ott a császáriak, azt ellopták, de 98 mázsát visszaszereztek, melyből 7,5 mázsa kenesőt égettek. Ezt egy temesvári török kereskedő vette meg mázsánként 200 forintért. Ebből a pénzből meg lehetett kezdeni a bányaművelést. (Ezenkívül a keneső eladásából befolyó pénzt arany- és ezüstváltásra is felhasználták.) A többi 52 mázsa cinóbiomot kivették a zalatnaiakra: vagy a tolvajokat szolgáltatásáért ki, vagy a cinóbiomot adják vissza.²⁰²

A zalatnai fiskális kenesőbányákat végül is az ottani bányászcéhnek adták ki egy évre 900 magyar forintért. A bányászoknak ezenkívül, mint fentebb Hrabovszky jelentésében is olvasható, saját bányáik is voltak. A kiküldött bizottság a keneső fontját 72 dénárban váltotta be, egy mázsa (120 font) átvételi ára tehát 86 forint 40 dénár volt, ami lényegesen alatta maradt a Hrabovszky által javasolt árnak. A fiscus pedig 200 forintban adta el mázsáját, mázsánkénti tiszta nyeresége tehát 113 forint 60 dénárt tett ki. Sőt, a bizottság úgy vélte, hogy a keneső ára az idők csendesedésével még feljebb is fog menni.²⁰³ A higanyt külföldi, elsősorban török, görög és olasz kereskedők vették meg.²⁰⁴

Talán éppen az alacsony beváltási ár volt az oka, hogy egyesek, köztük több földesúr, nem adták át a fiskusnak, hanem külföldre csempészték. Így pl. Csáki András, Hunyad megyei birtokos több mázsa kenesőt küldött Bukarestbe, görög kereskedők pedig egy ízben 20 mázsát vettek tőle stb.²⁰⁵ A földesúri jog és a fiskus elővásárlási monopóliuma a higanybányászatban is konfliktushoz vezetett. Magyarországon pl. Berthóti László 1706. szeptember 15-én felvilágosítást kért a Consilium Oeconomicumtól: mi történjék Alsósajó iránt, minthogy az „praemptiót Andrassy István uram eő nagysága nem engedi, hanem maga számára viszi a kényessüt és cinabarint”.²⁰⁶

Miután a keneső a külföldi, elsősorban balkáni kereskedők által igen keresett cikk volt, ezért termelése elsősorban az export szempontjából bírt fontossággal, bár néhol, főleg Erdélyben, aranypor befogására is használták. Az a tény azonban, hogy nyersanyagának, a cinóbernek fő lelőhelye Erdélyben volt, a hadiesemények kedvezőtlen alakulása miatt erősen csökkentette termelését.

Az ónt és ólmot, mely elsősorban a nemesfémolvasztáshoz és lőszerkészítéshez volt szükséges, itthon is bányászták (Nagybánya, Hodrusbánya, Újbánya, a Börzsöny hegység), de az előállított mennyiség csekély volt, ezért sokat kellett behozni Sziléziából és Lengyelországból.²⁰⁷

6. Sóbányászat

Három bázisa volt: Erdély, Máramaros megye és az Eperjes melletti Sóvár. A sóbányászat elsősorban a belső forgalom, a lakosság, a császári uralom alatt a drága só nélkülöző parasztság ellátása szempontjából volt fontos, s persze egyben a kincstárnak is komoly jövedelmet jelentett.

Legelőször a máramarosi sóbányák kerültek a felkelők kezére (1703. augusztus 12.), akik itt a termelést rögtön meg is indították, s egészen 1710 nyaráig megszakítás nélkül folytatták.²⁰⁸

Máramaros megyét Majos János csapatai szabadították fel, aki öccsét, Majos Ferencet nevezte ki a sóaknák élére. Ugyanakkor — erről mit sem tudva — a fejedelem Magos János nagybányai harmincadost bízta meg ugyanezzel a feladattal. Végül is Rákóczi „nem akarván Majos Jánost kedvetlenülíteni”, Majos Ferencet „abba a tisztbe meghadta”. Magos János így 1703. október 30-án kelt jelentésében, amelyet Ramocsaházy György prefektushoz írt, csak félmunkáról számolhatott be. „Első instrukcióm volt Tiszabecsnél maradt sóknak számbavétele és annak bizonyos áron való eladása; de odamenvén, semmit nem találtam, mert akkor gyült hajdúság addig azt elhordta és dilapidálta.”²⁰⁹ Szinte ugyanazon a napon (október 29.) Majos Ferenc is jelentést küld Ramocsaházyknak: „Az öreg csiga-kötelek igen megavultak, annyira, hogy e télen is lehetetlen, subsistálhassunk vélek. Azelőtt Besztercén vagy Szattmártt csináltattak olyakot.”²¹⁰ Jellemző azonban a magyarországi ipar helyzetére, hogy a sóaknához szükséges kötelek előteremtése csak fél év múlva sikerült. Ramocsaházy György ugyanis több levélváltás után csak 1704. február 8-án utasította Irinyi Zsigmond udvarbíró: Salamon Péter kötélverőnek a rónaszéki sóaknához szükséges kötél csinálásáért conventiójára adjon 20 magyar forintot, 4 köből lisztet, 1 szalonnát, s a kötélehez 1 mázsa faggyút.²¹¹ Pénznek sem voltak bőviben,²¹² a termelést pedig sürgősen meg kellett indítani, mert 1703 novemberében Rákóczi 200 000 kocka kősó szállítására adott utasítást.²¹³ Közben nagyjából megoldották a bányászok élelmezését is, mert december 15-én Majos Ferenc értesíti Ramocsaházyt: „Kövár vidékéről ha búzát szállítanak, jó leszén. Sóvágók Kegyelmed számára bizonyos só adtanak, — disponáljon iránta. A búzát eddigis haszonnal sóvágók fizetésére adtam. Sóvágatáson eléggé vagyok, munkálódnak is a sóvágók, csak fizetéseket continuálhassam.”²¹⁴ Az erőfeszítések meg is hozták gyümölcsüket.

Darvai Ferenc december 24-én közli Sennyei István tábornokkal, hogy már kb. 26 000 kocka kősót szállított, de ötvenezret kell adnia.²¹⁵ A 200 000 kocka kősó leszállítását s erre az időre az állami sóárusítási monopólium bevezetését a csekély kincstári készpénzbevétel tette szükségessé. A fejedelem teljhatalmú megbízottként Szirmai Miklóst, családi birtokainak egyik régi vezetőjét állította az akció élére.²¹⁶ A szállítás természetesen nagy terheket rótt Máramaros vármegyére. 1704. március 4-én a megye emiatt közli is Budai Istvánnal, a szatmári ostromló had parancsnokával, hogy lehetetlen felülniök, mert többek között „a só is az aknáról hordjuk; a szályokat s kormányosokat, melyek nagyobb részént nemességből valók, adjuk. . .”²¹⁷ Június 24-én Majos Ferenc a fejedelemmel közli, hogy a sóbánya rendben van, a termelés folyik, most arra kér engedélyt, hogy az aknákat kitisztíttathassa, minthogy ezalatt szünetel a bányászás.²¹⁸

1704 végén Rákóczi a máramarosi fiskális jószágokat önálló, külön egységgé alakította, kivéve eleve a létesíteni tervezett Consilium Oeconomicum hatásköre alól. Élére Kálmáncsay István szenátort állította. A részére 1704. december 6-án adott instrukció nemcsak a sóbányászat technikai menetére tartalmaz adatokat, hanem megtudjuk belőle pl. azt is, hogy az erdélyi fejedelmek által adományozott jog alapján a hosszúmezei, máramarosszigeti, huszti, remetei és técsői prédikátoroknak és iskoláknak, illetve diákoknak évi 7200 kocka kősó járt az aknáról, amiért csak 720 forintot kellett fizetniök.²¹⁹ A máramarosi fiskális jószágok komplexusa később az Erdélyi Consilium hatásköre alá került, bár a magyarországi Gazdasági Tanács még 1706-ban is beleavatkozott az ottani ügyvitelbe, amitől a fejedelem ismételtén és nyomtatékosan eltiltotta.

A termeléshez természetesen itt is igénybe vettek állandó jobbágyrobotot.²²⁰ Általában a só kibányászásával nem volt probléma, de az értékesítésnél már bizonyos gondok mutatkoztak. 1706. január 22-én Máramaros megye részletesen feltárja ezeket a fejedelemhez küldött beadványában. Nem kis baj, írja a megye, hogy a millyesónak (törmelék, hulladék só) vékája ugyanannyi zabért adatik, holott régen egy zsáknyi csak 6 pénzbe került. Ezért a szegénység nem viszi, haszontalanul kihordják az aknából s eldobják. Kősó is annyi van, hogy nem tudják hova tenni, az akna is tele van, künn a hó, eső pusztítja. Az ok: drága, s a szegény kereskedők nem tudják vásárolni. Kéri tehát a megye, hogy a millye-sót a régi áron lehessen zabért cserélni.²²¹ A termelést néha itt is megzavarták kisebb-nagyobb munkabeszüntetések,²²² ettől eltekintve azonban lényegében folyamatos volt egészen 1710 nyaráig.

1710. április 26-án még 50 rénes forintot utaltak ki a máramarosi fiskális javak jövedelméből a bányászok fizetésére. Nem valami nagy összeg, bár ebből még nem vonhatunk le biztos következtetést a bányászat méreteire is. Ez év júniusában még helyén volt a tisztikar: Kismarjai Albert rónaszéki sóinspector, Rosi Mihály rationista, Horváth János, Ferenczi Ferenc, Nagy Zsigmond és Fejérvári György „maglatores” (maglas, sómázsaló), Kórodi László sóaknai rationista.²²³ Nyáron azonban már itt is összeomlóban volt a munka. Bulyovszky Dániel 1710. augusztus 13-án szomorú képet rajzolt Ottlyk Györgyhez írt levelében a bányászat helyzetéről. Szigeten rakásra hálnak az emberek. „A sóvágók is hálnak, s ellátom, el nem érhetem a célt, amellyre tendáltam.” A bányászat alig folyik. Az aknára felment, s nagy ügyel-bajjal talán 3000-3500 kocka kősót tud kivitetni most.²²⁴ A fejedelem azonban még az országból való végleges távozása előtt egy héttel is intézkedik a máramarosi sóbányák továbbműveléséről.²²⁵

Az erdélyi sóbányászat nagyobb méretű lett volna, de ott meg a katonai helyzet állandó változása akadályozta a termelési lehetőségek teljes kihasználását. Rákóczi Erdélyben is igyekezett a sóbányászatot minél előbb megindítani, s tokaji táborából már 1703. november 30-án tordai kamaraispánnak nevezte ki Szentmiklósi Istvánt.²²⁶ 1704-ben Dés, Kolozs, Szék, Torda, Vizakna és Sófalva fiskális helységeekben folyt sóbányászat.²²⁷ 1710-ben viszont csak 3 sóakna volt a kurucok kezében: a dési, a kolozsi és a széki.²²⁸ Az erdélyi és máramarosi sóbányák igazgatásának keretei az évszázadokon át kialakult gyakorlat és hagyomány alapján a sókamarák voltak, élükön a kamaraispánnal. A sólerakatoknak, az elosztás központjainak felügyelői az

inspectorok voltak.²²⁹ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a tisztségek megnevezésében a források nem mindig következetesek.

A háború természetesen a sóbányákban és felszerelésükben szintén alapos kárt okozott. Amikor 1704-ben Kismarjai Albert, a dési sóaknák kamaraispánja átvette tisztségét, jelentésében elég szomorú képet rajzolt. A sóaknák elpusztultak, s csak kb. 800 kocka összeégett sót találtak. Legalább 400 magyar forintot kér építkezésre. A gépelyes lovaknak széna kell, katonai asszisztenciát is kér. Javasolja a szabad sókereskedelem megengedését, hogy a sónak jobb kelete legyen.²³⁰ Az erdélyi gazdasági irányítás megszervezésekor a sóaknák főinspectorá Száva Mihály lett.²³¹ Egy időben mint főcommissárius is működött, de lopásai miatt Rákóczi leváltotta; a zsigóci csata után ismét császári pártra állt át.

Az erdélyi sóbányákban dolgozók az évszázados jogi fejlődés következtében a társadalmon belül bizonyos sajátos helyzetet foglaltak el. A sóbányáknál, vashányáknál és vashámoroknál dolgozók részben a szokásjog, részben a fejedelmek által adott privilégiumok révén mentességet élveztek a hadbavonulás és adózás alól, akár nemes, akár nem nemes személyek voltak is. 1707. március 8-án a székelyek részletes beadványt intéztek Rákóczihoz, amelyben kívánságaikat és problémáikat tárták fel. Ennek 15. pontja szó szerint a következőket tartalmazza: „Az parajdi és sófalvi sóaknákhoz szolgáló personák száma sokkal fellyebb szaporodott, mint volt az régi boldog emlékezetű fejedelmek idejében, hadban szolgáló rendek insinuálván közikben magokot, úgy az csíki hámorhoz is az vitézlő rendek az táborozásnak elkerüléseért applicáltak magokot, melyből az vitézlő rendnek csorbulását látjuk. Instálunk, az régi modalitás szerént circumscribáltassanak mind az két helyhez szolgáló személyek.” Rákóczi nem hozott végleges döntést: a sóvágók és vashámorosok mutassák be privilégiumukat. Ugyanezzel a sérelemmel azonban előhozakodtak a marosvásárhelyi országgyűlésen a rendek is. Beadványuk 23. pontjában sérelmesnek találták, hogy a nemes és nem nemes sóvágók évszázados szabadságukra hivatkozva, nem contribuálnak, hanem immunisok. Rákóczi erre már elutasító választ adott: helyes, hogy a sóvágók immunisok.²³² A döntés azonban elvi jelentőségű maradt, mert az országgyűlésen a rendi és a fejedelmi hatalom összeütközéséből lényegében az utóbbi került ki vesztesként.

A nézetkülönbség és vita a sóvágók relatív szabadságáról már évszázadok óta folyt a fejedelem és a rendek között. Miről is volt szó?

A sóaknák a fejedelemség megalakulása óta munkaerőhiánnyal küszködtek. Ennek következtében az odamenekült jobbágyokat a nemesek nem vihették vissza, bár ezt többször is törvénybe iktatták. Bethlen Gábornak pl. egyik legelső rendelkezése volt a visszaviteli tilalom megerősítése. Előzőleg Báthori Gábor a régi szokásokat és privilégiumokat egységes rendbe foglalta össze. Eszerint a sóvágók a paraszti szolgálattól és mindenféle földesúri és állami adótól mentesek. A XVII. század hatvanas éveiben a nagy szükségben előfordult ugyan, hogy rájuk is róttak ki bizonyos adókat, de csak a többi privilegizált réteggel együttesen.

A sóvágók rétege sem volt azonban egységes. Az egyik csoport, az ún. sóvágók jogi helyzete tulajdonképpen az örökös jobbágyokéhoz volt hasonló. A XVII. század második felében heti 1 fertály, azaz 38 kocka kősót voltak kötelesek kihozni az aknából. Évente 2 szabad hetük volt (amikor ti. a kitermelt kősó az övék), Erdélyben

és Máramarosban Szent Jánoskor 3 forint posztópénzt kaptak, ezenkívül hetenként 10—10 gyertyát. Apafi Mihály 1673-ban a sófalvi aknánál dolgozó posztósoknak megengedte, hogy ha a fiskus számára előírt mennyiséget kitermelték, szombatonként maguknak is vághatnak 1 lapos kocka sót. A sóvágók második rétegét a vendég sóvágók (nyilván a jövevény és menekült jobbágyok) képezték. A kamaraispánok fejedelmi felhatalmazással rendelkeztek számuk növelésére. Ők meghatározott fizetést kaptak a kitermelt só után. Aki a sóvágók közül némi földdel is rendelkezett az akna környékén, gazdálkodással is foglalkozott. A vendég sóvágók száma különösen háborús időben emelkedett magasra.²³³

A rendek több okból is szívós harcot folytattak az immunis rétegek számbeli növekedése ellen. Szerették volna megállítani ezt a folyamatot, és a már meglévő kiváltságokat is megsemmisíteni, hogy megakadályozzák a jobbágyi munkaerő csökkenését, és elzárni annak a lehetőségnek az útját, hogy jobbágyaik kicsússzanak a nemesi kizsákmányolás alól.

Ehhez az alapvető, a nemesség szűk osztályérdekéből fakadó okhoz a szabadságharc idején még két másik is járult. Az egyik az általános katonai felkelés gyakori lábraállítására volt, amiben az immunis rétegeknek nem kellett részt venniük, viszont a nemességnek így kevesebb lehetősége maradt arra, hogy kibújjon e kötelezettsége alól. Ennél is jobban berzenkedett azonban a nemesség a sóvágók, hármormunkások stb. adómentessége ellen. Ez ugyanis azt jelentette, hogy a kivetett adó kevesebb adóalany között oszlott meg, a nemeseknek vagy jobbágyaiknak a terhekből nagyobb részt kellett vállalniuk.

Magyarországon, a Consilium Oeconomicum hatásköre alatt csak egy sótermelő üzem volt: Sóvár, Sáros megyében.²³⁴ Szintén korán, még 1703 őszén a kurucok kezére került, Rákóczi november 26-án Tokajban kelt levelében Sóvárt védelméről biztosította. Ebben az üzemben a sótermelésnek egy speciális módját folytatták: a sófőzést, a bányászat ellenben jelentéktelen volt. A magas sótartalmú forrás- és bányavízet elpárologtatva nyerték a sót. Ez viszont rengeteg fát fogyasztott.

Átmeneti igazgatás után, amikor Vitézy János „perceptor és contrascriba” intézte Sóvár ügyeit, a Consilium Oeconomicum új embert akart az üzem élére állítani.²³⁵ Nemessányi Bálint volt kiszemelve a sóvári inspectorságra, de még installációja előtt meghalt. A Consilium Oeconomicum ekkor Kliss Jánost és Horváth Miklóst jelölte a fejedelemtől erre a tisztségre.²³⁶ Végül is azonban Usz Bálint lett a sóvári inspector, Vitézy János perceptor maradt, később, 1708 után Fejérváry Zsigmondot is emlegetik az iratok prefektusként.²³⁷

Sóvár egy része a Sóvári Soós család tulajdona volt, birtokrészüket azonban a szepesi kamara lefoglalta. A felkelés kezdetekor a család visszakérte birtokrészét, s ezt a fejedelem 1704. február 22-ével el is rendelte.²³⁸ A fiskus kezén csak a bánya maradt, Sóvár többi részének Soós István szenátor volt a földesura. A hevérek is az ő jobbágyai voltak, akik telkeiktől neki évi cenzust fizettek. E kettős tulajdonviszony azután később több probléma forrása lett.²³⁹

Az üzemben csakhamar megindult a munka. 1705-től azonban már itt is mutatkozni kezdtek a bánya és sófőző munkájában az inflációval összefüggő bajok. 1706. március 23-án Usz Bálint segítséget kért a Gazdasági Tanácstól: lehet, hogy a Delne vízen az idei tavaszon sem lehet fát eresztetni, pedig 3000 öl vágott fát szokott vízen

hozatni. Ráadásul most nem két, hanem három üsttel szeretné a sót főzetni. Ezért javasolja: 1. meg kellene alkudnia Galambos Lászlóval fahordásra, akinek sósújfalusi porciója és Gyülvész nevű faluja itt közel van; 2. valamelyik vármegyét a fejedelem mentse fel a szekerezés alól, s az így felszabaduló szekerek fát hordhatnak a sófőzőhöz. A Delne vízen ugyanis az aknáig a fa ölét 54 pénzért szokták szállítani.²⁴⁰ A terv azonban nem valósult meg, mert október 24-én a sóvári tisztek jelentése változatlan képet rajzolt az üzem működéséről. Fahiány miatt áll a sófőzés, a faluk viszont rézpénzért nem hordanak fát. Sürgősen kérnek legalább 2000 rénes forint értékű aprópénzt, a legszükségesebb kiadásokra. Utalnak arra, hogy régen, ha nem volt elegendő fa, Svedlér, Wagendrüssel és Szomolnok lakói voltak kötelesek fát vágni, adjon most is Berthóti László vagy 50 fejszést.²⁴¹ A helyzet azonban továbbra sem változott, mert Usz Bálint 1706. december 4-i felterjesztéséből ugyanolyan állapotok tükröződnek, mint előzőleg: a fahiány miatt leállt a sófőzés, a szegénység eddig pénzért hordott fát, de már eltelve az értéktelen rézpénzzel, nem hoznak. Így a három sóüst és a negyedik serfőző üst alatt a tüzet ki kell oltani, holott eddig éjjel-nappal főztek. Ez nagy kár lesz, mert ez évben 70 000 forint jött be a sóért. A fejedelem utasítsa Sáros vármegyét: parancsolja meg a szegénységnek, hogy rézpénzért hordjanak fát. Az üzem vezetői a környező faluk lakosságának sót adtak fáért, egy darabig hordták is, de azután eltelve sóval, abbahagyták.²⁴²

Az üzem működésében tehát komoly zökkenők keletkeztek. A gazdasági bajokat még csak tetézte a sóvári bánya egyes tisztjeinek visszaélése. 1706 végén emiatt vizsgálat is folyt ellenük, amely kiderítette, hogy a szegénység csak úgy kapott sót, ha a tiszteknek ajándékot adott. Sokszor napokig, hetekig várták őket, s néha még így is üresen kellett visszamenniük, némelykor még nemeseknek is.²⁴³ Bár 1706-ban Vitézy János perceptor 35 800 rénes forintot fizetett be a Consilium Oeconomicumnak,²⁴⁴ a bevétellel is egyre több probléma volt. Rákóczi 1707. január 31-én engedélyezte a szabad sókereskedelmet, majd augusztus 21-én utasította a tanácsot, hogy a sót fehérpénzért vagy pecsételt rézpénzért adják. Csakhogy az ezüstpénz katasztrófa-lis hiánya miatt így senki nem tudott sót venni, főleg a parasztok nem, a rézpénznek pedig a bányauzemnél semmi hasznát sem vették, nem tudták vele biztosítani a zavartalan üzemeltetést.²⁴⁵ Azután különböző technikai hibák is felléptek, pl. a sófőzésre használt üst elromlott, de vashiány miatt nem tudták megjavítani.²⁴⁶ 1708—1709-ben a dikák megállapítása, az adóterhek bénító hatása itt, ennél az üzemnél is mindennapi problémát jelentett.²⁴⁷

1709 végén a sóvári üzem termelésének is a császári csapatok megjelenése vetett véget.

A három sóbányászati centrum (Máramaros, Erdély, Sóvár) termelése nagyjából biztosította a lakosság sószükségletét. Ha kisebb-nagyobb fennakadások voltak is a felkelés idején a sóellátásban, annak elsősorban nem termelési, hanem szállítási, elosztási okai voltak. Valóban, a korabeli szállítóeszközök és utak mellett könnyebb volt a sót a bányákból a felszínre hozni, mint Máramarosból a Dunántúlra vagy Felső-Magyarország nyugati részeibe eljuttatni.

A sóbányászatnak azonban nemcsak az állami bevételek egyik jelentős tételeként volt jelentősége, hadélelmezési szempontból sem kisebb a szerepe. A só volt ebben a korszakban a legfontosabb és legáltalánosabban használt élelemkonzerváló anyag,

amelynek fogyasztása élettani és egészségügyi okokból nélkülözhetetlen volt. A *Regulamentum universale* és más ellátási utasítások éppen ezért kötelezően előírták bizonyos mennyiségű só belesütését a kenyérbe (ha a prófuntmesterek el nem sikkasztották, ami nemegyszer előfordult).

7. Vasbányászat, vastermelés

Hadellátási, fegyvergyártási szempontból a bányászat egyik legfontosabb ága.

A vasbányászat és a vele szorosan összetartozó vassfeldolgozó ipar kialakulása a természeti adottságoktól függött. A vasérc mint alapvető feltétel mellett komoly vasipari tevékenységhez elengedhetetlenül szükség volt fára (illetve az abból égetett szénre) és vízi erőre is.

A XVIII. század elején Magyarországon a vasbányászatnak és vasiparnak három fő körzete volt: a Gömör—Szepes—Abaúj—Torna megyét magában foglaló terület, Erdély és Munkács környéke. A Dunántúl nyugati peremén működő vasipari helyek a szabadságharc szempontjából alig bírtak jelentőséggel.

Heckenast Gusztáv kutatásai²⁴⁸ szerint a Rákóczi-szabadságharc idején Magyarországon és Erdélyben összesen kb. 100 vashámor működött, több mint felük a Gömör—Szepes megyét magában foglaló körzetben. A kuruc gazdasági vezetés a már előzőleg meglévő vasipari termelési szervezetet vette át, s bár a hadsereg növekvő szükségletei egyre nagyobb mennyiségű vasat igényeltek, jelentős és számottevő fejlesztésre ebben az iparágban sem került sor, aminek elsősorban a súlyos pénzhiány volt az oka. A szabadságharc alatt csak kb. 10 új hámor épült, ezek is nagyrészt régebbi hámorok helyén.

Kezetben, úgy látszik, a termelés kielégítette a szükségleteket. A tartalékok kimerülése, a szükségletek állandó növekedése és főleg az 1706-tól rohamosan előrehaladó infláció következtében azonban a vasbányászatban és vasiparban is súlyos bajok mutatkoztak.

Addig, amíg az állam rendelkezett megfelelő pénzügyi eszközökkel a vas megvásárlására, nem volt különösebb probléma. A vashámorok zöme magántulajdonban volt, s a hámorosok igyekeztek kielégíteni a hadsereg szükségleteit, ez megfelelő haszonnal is járt részükre.²⁴⁹ Az infláció előrehaladtával azonban már nem volt érdekük, hogy a vasat limitált áron s rézpénzért átadják az államnak, hiszen a nyersanyagot és a munkaerőt magasabb áron, gyakran ezüstpénzért kellett megszerezniük. A forrásokban valóban sok panasz olvasható arról, hogy a hámorosok ráfizetnek a termelésre. Az államnak azonban egyre kevésbé volt lehetősége arra, hogy a vasat jó pénzért vásárolja meg, hiába rendelte el ezt Rákóczi, látva a kényszerrendszabályok csődjét.

1706-tól ugyanis a fejedelem egyre erőteljesebben alkalmazta a vasbányászat és vasolvasztás területén a hadigazdálkodás módszereit. Valamikor 1705—1706 fordulóján kinevezte Lányi Pált, aki maga is hámortulajdonos és vagyonos vaskereskedő volt, „vasinspectorrá”, vagyis a vasipart központi ellenőrzés alá helyezte. A hadsereg vasszükségletének fedezésére elrendelte azt is, hogy minden hámortulajdonos hámoroként heti 4 mázsa vasat köteles az államnak limitált áron átadni. A hámortulajdo-

nosok reakciója egyértelmű volt: a termelés rohamosan visszaesett, a termelt vasat vagy a feketepiacon értékesítették a limitált ár többszöröséért, vagy külföldre, Lengyelországba csempészték. A felkelés vezetése tehát egy igen jelentős árutermelő réteggel került ellentétbe.

Erre a folyamatra jellemző Rákóczinak az a rendelete, amit Érsekújvárról 1706. május 19-én intézett Sréter Jánoshoz. „Nemes Borsod Vármegye levelébül s egyéb repraesentációkbul is panaszképpen értjük, hogy némelyek az Haza szükségére fordítandó vas praemptiójának alkalmatosságával nem kevés animadvertióra való abúsust introducálván, a közszükségnek színe alatt magok kereskedésére fordítják a vasat, mellyel nemcsak akadályoztattják az azzal való szabados kereskedést, hanem pro lubitu adván az olyanok más kereskedőknek a vasat, felettébb is eldrágították. Kihez képest Kegyelmed mennjen végére, kik legyenek azok, akik parancsolatunkkal abutálni merészelvén, illy notabilis injúriát tésznek az több Haza lakosainak, és sine respectu personarum informálljon, mi okbul és kik által introducáltatott azon abúsus.” Eszerint a fejedelem éppen azokat tartotta felelősnek az árdragításért, akiknek a hadsereg ellátása lett volna a feladatuk, s talán éppen hivatalos tisztségükkel éltek vissza saját hasznuk érdekében. Talán ez a magyarázata, hogy a vizsgálattal nem az akkor már vasinspectorrá kinevezett Lányi Pált, hanem Sréter Jánost bízta meg Rákóczi.

Az árutermelő nagybirtokosok és a kuruc állam egyes vezetőinek magatartását jól dokumentálja a fejedelemnek az a rendelete, amelyet Andrássy György tábornokhoz éppen ez ügyben intézett. Jelentették neki, írja Rákóczi, „hogy Kegyelmed teljességgel nem akarná megengedni a vasnak Hazánk közhasznára való fordítását, megtiltván nemcsak a vas elaborációjában munkálódó hámososokat a vasnak beadása iránt, hanem Kegyelmetek famíliája jószágiban vasmívet tevő embereket is, hogy a közjóra célózó szolgálattal abstineálljanak.” Felszólítja, hogy hagyjon fel ezzel a magatartásával.²⁵⁰

A nemesfém- és rézbányákkal ellentétben, amelyeknek zöme állami tulajdonban vagy kezelésben volt, a vasbányászatban és vasiparban nem ez volt a helyzet. A hazai vasat majdnem teljes egészében magántulajdonban álló kemencék állították elő. Ezért a hadigazdálkodás kényszerrendszabályai egy viszonylag nagyszámú árutermelő réteg ellenállásába ütköztek, s lényegében véve nem is érték el céljukat. A szabadságharc második felében sem a hadsereg, sem a lakosság nem volt ellátva vassal. Legtovább szolgáltatott vasat a hadsereg részére azok a fiskális birtokok (pontosabban: a murányi uradalom), amelyeken hámosok működtek, valamint a fejedelem munkácsi birtokán termelő vasbányák és -kemencék.

A vasbányászat és vasipar területén uralkodó tulajdon- és termelési viszonyok meglehetősen sokrétű, bonyolult képet mutatnak a XVIII. század elején. A hámostulajdonosok közt földbirtokosok, polgárok, jobbágyok egyaránt szerepelnek. A hámosokban tulajdonképpen kistőkés árutermelés folyt, kisebb-nagyobb számú fizetett bérmunkás alkalmazásával. Az ún. Verlegerek feltűnése mutatta, hogy „mind a városi polgári, mind a földesúri kereskedő és uzsoratóke kezdett behatolni a vastermelésbe, s a magyarországi vasipar fejlődése a XVIII. század elejére elérte a tőkés termelési viszonyok küszöbét”.²⁵¹ De éppúgy, mint a nemesfém- és rézbányászatban, itt is az

volt a helyzet, hogy a tőkés viszonyok csiráit erőteljesen körülfonták, átszőtték a még feudális termelési viszonyok.

A csíki vashámoroknál részben a hámorokhoz tartozó jobbágyok és fizetett szolgák, részben szabad személyek dolgoztak, akik hadmentességükért teljesítettek hámorai szolgálatot. A vashámorokhoz tartozó jobbágyok tekintélyes része a saját gazdaság mellett — a háormunkán kívül — földesura számára is végzett mezőgazdasági munkákat. A hunyadi vashámorokhoz tartozó emberek pl. 2 heti aratással és kaszálással tartoztak. Általában megélhetésükben még mindig a mezőgazdaság játszotta az elsődleges szerepet.²⁵² A szabad háormunkások sem szabadultak meg a katonáskodás terhétől. Bethlen János 1707. június 28-án jelenti Rákóczinak: „Csíki hámorhoz, ott a fiscusnak jószága nem lévén, ott szabad emberek lakván, kik azért immunitáltattak a régi fejedelmektől, hogy szolgáljanak oda a hámorhoz; most zsoldosokat vetvén rájuk: többé a hámorhoz szolgálni nem akarnak. Felsőged ezt is orvosolja.”²⁵³

8. Salétrom- és kéntermelés

A bányászat áttekintését a lőporgyártás két alapvető nyersanyagával fejezzük be. A lőpor nemcsak a hadsereg számára volt nélkülözhetetlen, hanem ekkor már a bányászatban is használták.

A XVIII. század elején a magyarországi salétromtermelés alapbázisa Szabolcs megyében volt, nyolc nyírségi falu lakossága állította elő a nyers salétromot, amelyből a kállai salétromofficinában készítették az eresztett vagy finom salétromot. A salétromfőző gazdák a jobbágyság jómódú rétegéhez tartoztak, akik családtagok és fogadott emberek segítségével termelték a nyers salétromot. De gazdaságukban ez csak kiegészítő tevékenység volt, főfoglalkozásuk nekik is a mezőgazdaság maradt.

A paraszt állapotú salétromfőzők munkájának eredményessége két tényezőtől függött: kapnak-e kedvezményt a rájuk nehezedő földesúri és állami terhek alól, és megfelelő beváltási árat kapnak-e a beadott salétromért?

A kedvezmények és mentesítések helyzete mindenkor függvénye volt a központi, fejedelmi hatalom és a nemesség, a vármegye közti erőviszonynak. Kezdetben Rákóczi megpróbált segíteni: már 1703. október 25-én a tokaji táborból elrendelte, hogy a Szabolcs megyei „salétrom főzőket se a hadi tiszték, se a vármegye szekerezésre vagy gyalogos munkára nem vehetik igénybe”.²⁵⁴ A gyakorlatban azonban a vármegye nem hajtotta végre a fejedelem utasítását, sőt amikor a beszolgáltatott salétrom mázsájáért 6 magyar forintot fizetett az officína, a vármegye megszüntette a salétromfőző parasztok addigi kedvezményét, s ehhez a fejedelem is hozzájárult. A salétromfőzők csak az államnak adhatták el a nyersanyagot, ami természetes is volt, hiszen a hadsereg ellátása ezt parancsolóan megkövetelte. De valószínűleg a beváltási ár nem volt elég magas, s ezért gyakran előfordult csempészés, s talán emiatt utasította 1704. május 10-én a fejedelem Debrecen városát, „hogy a salétrommal való kereskedőket investigálván, comperta rei veritate, büntessék meg”.²⁵⁵ A hadsereg folyton növekvő igénye végül is a hadigazdálkodás bevezetését követelte meg a salétromtermelésben is.

1705 áprilisában Rákóczi Lányi Pálnak adta bérbe az ország valamennyi salétromfőző helyét és officináját. Szakirodalmunk megállapítása szerint azonban tulaj-

donképpen nem tőkés értelemben vett bérletről van szó, bár a szerződés ezt a kifejezést használja. A bérleti szerződés Lányi Pált az állami monopóliummá tett salétromtermelés és -felvásárlás felelős intézőjévé emelte, s ezzel a hadellátás szempontjából oly fontos nyersanyag termelése egy személy irányítása alá került. Lányinak ez a megbízása 1707 márciusáig tartott, s nagyjából ez az időszak jelenti a hazai, elsősorban a nyírségi salétromtermelés teljesítményének csúcspontját is. Azonban már ekkor is közbeszólt a pénzhiány és a rézpénz inflációja, s mindez egyre növekvő nehézségeket okozott a beváltásban, s érdektelenné tette a salétromos gazdákat a termelésben.

Lányi megbízásának végeztével visszatértek a régi beváltási módszerhez, de a szükséges pénz így sem állt rendelkezésre, aminek következménye a salétromtermelés gyors hanyatlása lett.

Az állami terhek a bérlet idején is erősen hátráltatták a salétromfőzők munkáját. 1706. május 13-án Rákóczi Lányi Pál panaszára utasítja Krucsai Márton, hogy a salétromfőző szabolcsi gazdákat rendkívüli szolgáltatásokkal ne terhelje.²⁵⁶

A megyék sem törődtek a salétromfőzők védelmével. A leginkább érintett Szabolcs megye álláspontjára jellemző az a deklaráció, amit az Ibrányban 1707. szeptember 12-én tartott közgyűlésből Monkovicz Mihály jegyző adott ki: 1. Eddig a salétromos helyeket szekerezéssel, munkások adásával nem terhelték, tehát a munka folytatásában mentségük nem lehetett. 2. Ha a portékáik és dikáik után járó terhek a Nemes Vármegye quantumától különválasztván akceptáltak, jó; de ha ezen kívül való teher fog vármegyénkire jöni: aránylag ők is viseljék azt. 3. A téli hónapokban, amikor salétromfőzés nincs, a többi lakoshoz hasonlóan viseljük a terheket. 4. A vármegyétől a nyári hónapokban is függjenek azok lakosai, a vármegye tisztjeinek engedelmesséjének, a földesurak teljes autoritása pedig mindenkor fennmaradjon. 5. Ha a közmunka alól ezen helységek mentesülnek, annival csökkentsek a vármegyére rótt ingyenmunkát. 6. Mivel e helységeknek bizonyos fizetésük van, mások erdejében ne vághasanak fát, hanem pénzért vegyék meg azt. 7. A Commissáriátussággal való elszámolásnál e helységek feles hátraléka vétessék figyelembe.²⁵⁷

A hazai salétromtermelésre ugyanazon okok mértek végzetes csapást, mint a bányászat és az ipar többi ágára is, s akadályozták meg, hogy a salétromos gazdák tőkés vállalkozókká alakuljanak.

Két év múlva visszatértek a bérleti szisztémához, s 1709. szeptember 10-én Lónyai Ferenc ruházati és fegyveresítési főhadbiztos Eötvös Miklós tiszántúli hadbiztossal, Szatmár megyei birtokossal közösen bérbe vette a kállói salétromofficinát. Lónyai már valóságos bérlő volt, aki saját tőkéjét fektette az üzletbe. A bérleti szerződés érdekessége, hogy nem állapított meg bérleti díjat, hanem csak azt írta elő Lónyainak és Eötvösnek, hogy évente 1000 mázsa tisztított salétromot kötelesek meghatározott áron, mázsánként 18 rénes forintért, eladni az államnak. Az üzemet a bérlők saját tőkéjükkel működtették, ők váltották be a parasztoktól is a nyers salétromot, hasznuk tehát csak az eladott salétrom árából származhatott. Az 1000 mázsa mennyiséget le is szállították, de az érte járó pénzt nem kapták meg: az állam nem tudott fizetni. Lónyai végül is belebukott vállalkozásába.²⁵⁸

A nyírségi salétromos mező (Nyíribrony, Apagy, Pátroha, Nyírtass, Demecser, Nyírbogdány, Mihálydi, Nyíradony) mellett az ország több más pontján is említett salétromfőzők tevékenysége időleges és kis hozamú volt (Várpalota, Munkács, Sze-

rencs, Eperjes, Huszt, Szepesvár, Ungvár). Ugyanez vonatkozik az erdélyi lelőhelyekre is.

Egy 1707. április 12-én kelt jelentés részletes tájékoztatót ad az erdélyi salétromfőző officinákról és kapacitásukról. Eszerint: Beszterce városa 3 üst, egy 12 küllős portörő malom 2 portörő emberrel; Borzas (Doboka megye) 2 üst; Trapold (Segesvárszék) 2 üst; Nagyszöllős 2 üst; Szentanna (Marosszék) 2 üst; Kőhalom 2 üst; Mikvásár 2 üst; Sibera 2 üst; Morgonda 2 üst; Etfalva (Háromszék) 2 üst; Názánfalva (Marosszék) 1 portörő malom 3 emberrel. Mindezek főinspectora Botos Imre, minden salétromfőző officinában egy-egy alinspector s 2—2 salétromfőző ember van.²⁵⁹

Kémbányákat Máramarosban, a huszti dominium körzetében, mégpedig kincstári és magántulajdonban lévőket egyaránt említenek a források. Rákóczi már 1704. november 1-jén Vihnyéről utasítást küld Szalai Pálnak és Darvai Ferencnek, „hogy Máramarosban a bődöskőbányát investigállják instrukciójok szerint”.²⁶⁰ Kálmáncsay István 1704. december 6-án kelt instrukciója szintén foglalkozik a kémbányászattal. Eszerint Máramarosban némely magánosoknak bődöskőbányájuk van, s Rákóczi kiküldte Szalai Pált és Darvai Ferencet, hogy azokat vegyék meg, a kitermelt követ legyen, hogy ezeket a bányákat vétel vagy bérlet útján szerezzze meg, a kitermelt követ vitesse fiskális birtokra és ott dolgoztassa fel.²⁶¹ A termelés nyilván meg is indult, mert 1705-ben Maróthy István máramarosszigeti harmincados azt jelenti a Consilium Oeconomicumnak, hogy a harmincad jövedelmét Rákóczi parancsára „az bődösbányát coláló mesteremberekre kellett és kellett erogálnom, az minthogy mostan is de facto találtatik készen 15 mása bődöskő...”, melyről várja a tanács parancsát.²⁶² 1708-ban a máramarosi kémbányák irányítását Kismarjai Albert vette át.²⁶³

Az erdélyi kémbányászat megindítására 1705. május 20-án tett intézkedést a fejedelem, amikor Egerből utasítást adott Hellenbachnak, hogy „az erdélyi bődöskőbányákhoz értelmes embert küldjön, úgy hogy inen egyenessen Erdélybe mehessen”.²⁶⁴ Valószínűleg egy ilyen kémbányára vonatkozik Bethlen János 1708. március 29-én Fejéregyházáról Rákóczihoz írt jelentése, mely szerint „Vay Ádám úram adott némi költséget a bődöskő-bánya műveltetésére, mely is már folyni kezdett...”²⁶⁵

*

Ha összegezni akarjuk a bányászat helyzetét és szerepét a felkelés gazdasági bázisának biztosításában, meglehetősen ellentmondásos képet kapunk. Rákóczi és közvetlen munkatársai részéről állandó a törekvés, hogy a bányászat termelését szervezetté tegyék és fokozzák. Ezt azonban több tényező hátráltatta. Elsősorban és főként a tökehiány, az infláció, a katonai események káros következménye, a rendi állam hivatalainak és szerveinek szemléleti és szervezési negatívumai. Mindezek következtében a bányászat produkciója összességében csökkent, a szükségleteket, amelyek viszont növekedtek, nem tudta kielégíteni. A termelési viszonyok terén szintén megrekedt a fejlődés, nem történt előrelépés a tőkés termelési viszonyok felé, aminek oka a fent már említett tökehiányon kívül a rendi-nemesi érdekek megerősödése volt a felkelés idején.

VI. AZ IPAR

A hadsereg megszervezésénél és ellátásánál a felkelés vezetői mennyiségileg szűk, minőségileg elmaradtak, a céhes szervezet keretei közt stagnáló ipari bázissal számolhattak. A magyarországi ipar fejlődése a nyugat-európaihoz képest egy történelmi szakasszal később indult, és ez a nekilendülés a XV. században már önmagához képest is megtorpant, s a stagnálási folyamat a XVI—XVII. században, a második jobbágyság viszonyai és az állandó háborúskodás következtében tovább tartott, sőt fokozódott. Mindenekelőtt a társadalmi munkamegosztás egyik leglényegesebb folyamata, az ipar és a mezőgazdaság elkülönülése viszonylag alacsony fokon megakadt, s az iparral foglalkozók tevékenységében a mezőgazdaság a XVIII. század elején is jelentős, néha éppenséggel elsődleges szerepet játszott. Ebből következett, hogy a munkamegosztás folyamata az iparon belül is megrekedt, az iparágak és a céhek száma a XV. és a XVII. század vége között alig változott, s még ha ide számítjuk a céhen kívül tevékenykedőket (kontárok, parasztok stb.) is, az ország ipara nem fedezte az ország szükségletét. Ennek következménye, hogy az iparcikkimport (és ennek szükségzerű velejárójaként a nyersanyag és mezőgazdasági export) a XVI. századtól egyre nagyobb jelentőségű az ország gazdasági életében.

Az ipari termelőerők és a szükségletek között tehát a XVIII. század elején áthidalhatatlan szakadék állott fenn. Ezt jelentősen növelte a felkelés megindulása azzal, hogy a szükségletek oldalán új, jelentős tényező jelent meg: a hazai hadsereg, amelyet fel kellett fegyverezni, szerelni, utánpótlásáról állandóan és folyamatosan gondoskodni. Az állandó hadsereg szükségleteinek kielégítése még a fejlett iparral rendelkező országok számára is komoly feladat volt. Ismételjük meg az I. fejezetben mondottakat: a XVIII. században nincs korszerű hadsereg korszerű (azaz manufaktúra-) ipar nélkül.¹

Az elvi megállapítások után megkíséreljük pontosabban körülhatárolni azt az ipari bázist, amely Rákóczi rendelkezésére állhatott. Talán nem sokat tévedünk, ha kiindulópontul elfogadjuk az 1715., illetve 1720. évi összeírás adatait. Természetesen csak azokat a területeket véve figyelembe, amelyek a kuruc állam állandó ellenőrzése alatt állottak, s ott a termelőmunka többé-kevésbé rendszeresen folyt (tehát kb. a Vág—Duna-vonaltól keletre, egészen Erdély határáig, délen pedig a Vác—Szolnok—Debrecen-vonalig). Számításunk szerint ezen a területen kb. 5500—6000 főnyi iparosnépességgel lehet számolnunk, természetesen valamennyi, tehát a hadellátás szempontjából indifferens iparágat is figyelembe véve.² Heckenast Gusztáv szerint a

kohómunkások száma kb. 400, a puszkakészítéssel foglalkozó iparosoké pedig kb. 100 fő volt.³

Nem szabad természetesen számításon kívül hagynunk azokat a parasztiparosokat, illetve bizonyos ipari munkához értő parasztokat (fafaragás, vasipar, szövés-fonás stb.), akik a földesúri és kincstári birtokok termelőszervezetében dolgoztak, s igénybe vehetők voltak hadellátási munkákra. Főleg a kincstári birtokok parasztiparosainak ilyen jellegű munkája volt jelentős: gerendákat, karókat, zsinelyt, deszkákat, zsinidelyszöveget, vasárukat, patkókat, de talicskákat s egyéb termékeket is állítottak elő. Iparosok természetesen voltak azokon az országrészekén is (Dunántúl, Erdély), amelyek csak átmenetileg állottak a kuruc állam ellenőrzése alatt, de tevékenységük rendszertelen és időleges volt.

De nemcsak az iparosok száma volt alacsony, hanem az ipari termelés módja is elmaradott volt. Ekkor Magyarország ipara már minőségileg is elmaradt a nyugat-európaiktól, amely a XVIII. század elején már a tőkés manufaktúra periódusába lépett. Hazánkban viszont az egy-két segéddel dolgozó mester már jómódúnak számított, mert az iparosok zöme egymaga, elavult évszázados technikával, primitív szerszámkészlettel és apáról fiúra szálló eljárással dolgozott. Szinte minden mesternek volt kisebb-nagyobb földje, szőlője, állatállománya, az ipari termelés tulajdonképpen csak azokban az időkben folyt, amikor az időjárás nem kedvezett a mezőgazdasági munkának. Mindezen okok következtében a magyarországi iparban nemcsak kevesen dolgoztak, de a termelékenység is igen alacsony volt.

1. Iparfejlesztési lehetőségek, elképzelések és eredmények

A merkantilista elvek uralma idején ilyen helyzetben az állam csak egyféleképpen reagálhatott: intenzív ipartelepítést kezdeményezett. Rákóczinak erre tulajdonképpen kettős indítéka is volt. Családi hagyományok és a modern, merkantilista elvek az ipartelepítés értékelésében és gyakorlatában konvergáltak egymással.

Annak ellenére, hogy a nemesi szemlélet a katonáskodást s legfeljebb a gazdálkodást tartotta nemeshez méltó tevékenységnek, mindig voltak olyan nagybirtokosok, akik uradalmaikban vashámorokat, fűrészmalomokat, üveghutákat építettek és működtettek, de ezek jobbágyi munkaerővel dolgozó, kisszerű „üzemek” voltak, amelyek rendszerint csak az uradalom szükségleteit elégítették ki, s legfeljebb mellékesen termeltek piacra. Ezek a nemesek tehát nem voltak (még részben sem) ipari vállalkozók, s nem is az volt a céljuk, hogy új ipari termelési formát hozzanak létre.

A Rákóczi család esetében azonban az ipartelepítés több volt főúri passzió, s a hagyományok évtizedekre nyúltak vissza, főként a posztóiparban. I. Rákóczi György 1639-től sok morva posztócsinálót telepített le Puchón és környékén, ellátva őket sokféle kiváltsággal, sőt, pénzzel is támogatta őket.⁴ II. Rákóczi Ferenc esetében a családi hagyományokon alapuló ipartelepítést felerősítette a modern, merkantilista alapelvek kétségtelen ismerete, valamint a hadsereg felszerelésének égető szükségessége.⁵

Thaly Kálmán sajátos, feje tetejére állított logikával magyarázza Rákóczi iparpolitikájának indítékát. Szerinte a fejedelem, „hogy a hazai kis iparosoknak keresetmódot nyújtson: a Lengyel- és Törökországból hozatott posztót Lónyay Ferenc főruhabiztos által Debreczen, Kassa, Miskolcz, Eger, Rima-Szombat, Losoncz, Gyöngyös, Szathmár, Nagy-Bánya, stb. városok iparosai közt osztatá ki feldolgozás végett, a hadak ruházatára”.⁶ Thaly ennél a megállapításnál felcseréli az okot az okozattal: Rákóczi természetesen nem azért foglalkoztatta az iparosokat, hogy megélhetésüket biztosítsa, hanem azért, hogy a hadsereget felszerelje.

A fejedelem iparfejlesztő törekvése végigkíséri a szabadságharcot. Már 1704 telén, amikor hadaival a Felvidék nyugati részén táborozott, a dédapjéhez hasonló módszerrel akar posztómetszőket telepíteni birtokaira Túróc, Árva és Liptó megye területéről. December 13-án kelt instrukciója Beniczky Márton részére, annak 2. pontja szerint: „Amelly posztómetszőknek vagy csinálóknak kedvek vagyon szolgáltatunkra állani, inducálljon edgynihányat közzülök szolgáltatunkra, assecurálván eöket, hogy pataki vagy munkácsi jószágunkban rendes accomodatiójok s fizetések meglészen, és ha magokat resolválják, tudósétson, hogy azon jószágunkban való szállittatásokrul dispositiót tehessünk, tudunkra adván egyszersmind, micsoda a kívánságok.” A 3. pontban pedig: „Holott penig azon mesterséghez elégséges apparatusok s szerszámok . . . nem volna, specificáltassa velek az kívántató eöszközöket, hogy azoknak megszerzésérül tehessünk dispositiót.”⁷ A telepítés nyilván sikerrel járt, mert 1706—1707-ben Rákóczi két ízben is vásároltatott gyapjút a részükre, majd festéket is, eszerint tehát a posztómetszőkön kívül festők is megtelepedtek itt.⁸ 1707. március 9-én Kálnássy Jánost tette meg a munkácsi posztómetszők inspectorává, s elrendelte, hogy „nemcsak ezek conserváltassanak, hanem másoknak ide való származásokkal ezen coloniánknak ampliatiójára alkalmatosság szolgáltatassék”. 1707 szeptemberében zsindelety szállittat Munkácsra a posztómetszők házának fedésére.⁹

Munkácson említenek még skófiúmvarrókat,¹⁰ és skófiúmcsináló törököket.¹¹

Rákóczinak egy másik, jelentős ipartelepítési akcióját Thaly így írja le: „S mivel-hogy akkoriban nálunk általában viselt sárga és piros csizmákért sok pénzt kivittek a török kereskedők: a fejedelem ezt meggátolandó, Konstantinápolyból a színes bőrgyártás titkait értő törököket hozatott az országba, és kordoványgárt állított Huszton.”¹² Amikor Bulyovszky Dániel 1710. január 1-jétől bérbe vette a huszti uradalmat, a szerződés 6. pontja külön a török mesterekről szól: „Imputáltatik az eő Felsége számára beadandó summának defalcatiójában, amit erogál az karmasincsináló törökökre, inasokra és más azon karmasin oeconomijára. . .”¹³ Sőt az év nyarán még „az karmasincsináló mesterembereknek Constancinápolyból érkezett valamelly szükséges requisitumok. . .”¹⁴

Rákóczi iparfejlesztésének értékelésénél abból kell kiindulnunk, hogy eredményes, hatékony iparfejlesztés csak bizonyos, meghatározott feltételek között volt megvalósítható. E feltételek közül Magyarországon a XVIII. század elején semmi sem volt meg, kivéve Rákóczi elméleti ismereteit, vagy talán inkább szándékát. Nem volt tőke, nem voltak szakképzett mesterek és munkások, nem volt elméletileg képzett állami irányító apparatus, és főleg nem volt idő és nyugalom a fejlesztéshez. Mindezek következtében a felkelés győzelme után, amikor szükségessé vált a kuruc hadsereg megszervezése és az ellátás biztosítása, a hazai ipar kifejlesztése szóba sem jött, szóba

sem jöhetett. A hadellátás gyors és azonnali eredményt kívánt, a hazai ipar kellő szintre emeléséhez hiányoztak a feltételek, maradt az egyetlen járható út: az iparcikkek importja.

Ilyen körülmények között Rákóczi ipartelepítő, iparfejlesztő tevékenysége nem tudott változtatni a hazai ipar színvonalán. Bár az első hazai manufaktúrák nagybirtokokon keletkeztek,¹⁵ s ebbe a képbe jól beleillik a fejedelem ipartelepítő tevékenysége, manufaktúrákat azonban nem tudott létrehozni, hiszen hiányzott ennek legfőbb előfeltétele, a szükséges gazdasági környezet. Az általa Munkácsra telepített posztókészítők megőrizték önálló mester jellegüket, egymástól függetlenül tevékenykedtek, a termelt posztót külön-külön értékesítették.¹⁶ Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a fejedelem ipartelepítő tevékenysége ez esetben nem a hadsereg tömegszükségleteinek a kielégítésére történt, hanem elsősorban saját udvartartásának, személyzetének ellátását célozta. Márpedig a nyugat-európai országok példája azt mutatta, hogy a tőkés termelési mód kibontakoztatásában, illetve e folyamat előrelendítésében a hadsereg szükségleteit tömeges mennyiségben kielégítő fegyverzet, felszerelés, ruházat, élelmiszerek előállítására játszott döntő és vezető szerepet.¹⁷

Rákóczi sokat adott arra, hogy udvari személyzete, testőrző és reguláris hadai ne csak célszerűen, hanem hatalmát kifejező pompával legyenek felruházva. A hazai szűk ipari kapacitás jelentős részét éppen ezeknek a már egyes kortársak által is feleslegesnek tartott luxusigényeknek a kielégítése kötötte le.¹⁸ Az erre való igény részben Rákóczinak mint uralkodónak a tekintélykifejezésre való jogos törekvéséből, részben a korabeli feudális társadalom szemléletéből fakadt. Bizonyos azonban, hogy Rákóczi jövedelmének (beleértve az állami jövedelmeket is) nem jelentéktelen része ment el ezekre a luxuskiadásokra.

Thaly Kálmán azonban éppen ezeknek a főúri luxusigényeknek és viselettörténeti adatoknak tulajdonított elsődleges fontosságot, bennük látva a kuruc szabadságharc nemzeti jellegének döntő bizonyítékát és a hazai ipar teljesítőképességének, fejlettségének tanúságát. Ha a főúri, nemesi jövedelmeknek jelentős részét nyelték is el ezek a pompázatos ruha- és viseleti darabok, díszfegyverzetek, ékszerek, előállításuknak a termelési mód szempontjából, a tőkés termelési viszonyok kialakítása terén alig volt szerepük. A valóság még rosszabb volt: e luxuscikkek viselőjének sokat hangoztatott hazafias szólamaival ellentétben többnyire külföldi mesterek zsebébe juttatta a magyarországi jobbágyok verejtékes munkájának gyümölcsét.

2. Az iparosok tényleges helyzete

A felkelés vezetői, ha komoly iparfejlesztési tervekre a fentiek miatt nem is gondolhattak, de legalább azt akarták elérni, hogy a mesterek zavartalanul dolgozhassanak. Bercsényi már 1703. október 2-án mentesíti a hadbavonulás kötelezettsége alól Rozsnyó lakosait, de ennek fejében 15 napon belül 200 szablyát és 200 flintát kellett átadniuk.¹⁹ 1704. február 3-án a miskolci egyesült lakatos, csiszár, nyereggyártó és kovács céh tagjait a fejedelem mentesíti a tábori szolgálat alól, kivéve az élelemadást és szekerezést. 1704. március 2-án a fejedelem is megerősíti Rozsnyó polgárságának kedvezményét: „Megtekintvén mindazáltal Nemes Rosnyó bányavá-

rossza lakosinak hadaink számára kívántató számos fegyvereknek elkészítésében s adminisztrációjában lött készségeket”, s hogy a jövőben is segíthessék a hadakat, a tanácsbelieket és a concivis mestereket felmenti a táborozás alól. Élelmet azonban kellett szolgáltatniok, de a szegényekre, a legényekre a felmentés nem vonatkozott, ami erősen csökkentette annak értékét.²⁰ 1704. december 14-én külön is hangsúlyozza a fejedelem a Máriaassy Pálnak küldött rendeletben: a Gömör vármegyére limitált lovasokat és gyalogokat sürgősen állítsa elő, s ebben a rozsnói és „egyéb városbeli mesteremberek is” kötelesek a megfelelő részt viselni, „mivel munkájokért fizetések megadatik”.²¹

Ez természetesen az ipar felemás védelmét jelentette, aminthogy 1704 tavaszán, amikor Bercsényi 100 katonát kért Selmecbányáról, a tanács a céhlegényekből és bányamunkásokból állította ki a kért létszámot (5 mézáróst, 5 susztert, 5 szabót, 4 szücsöt, 4 kovácsot, 2 lakatost stb.).²² A stellérekről pedig maga a fejedelem jelentette ki 1706. március 27-én, hogy utólag nem mentesülhetnek az insurrectió alól, mivel az olyankor volt, amikor a hámorok nem dolgoztak.²³ Tehát nemcsak a megyék és városi tanácsok tették túl könnyedén magukat a mentességet kimondó fejedelmi döntéseken, hanem maga a központi hatalom is következetlenül járt el. Erdélyben még ennyire sem jutott el Rákóczi, ott csak a mesterek számbavételének tervéről tudunk.²⁴

A feudális kuruc állam szerkezetéből, a felkelés nemesi vezetéséből következett, hogy a központi hatalom eleve átengedte a rendelkezést az ipar, a bányászat és a kohászat dolgozói felett a helyi hatóságoknak, s csak felemás módon védte őket. Ezen túlmenően sokszor találkozunk még a fejedelem részéről is olyan intézkedésekkel, amelyek az ipari és bányászati munkaerő ésszerűtlen felhasználására mutatnak. Így pl. több ízben előfordult, különösen a háború második felében, hogy mecenzéfiek, szomolnokiak többszázas csoportokban huzamos ideig dolgoztak Kassa, Munkács vagy más helységek erősítésénél. Noha a mecenzéfiek nem voltak céhes iparosok, hanem a természeti adottságok és történeti hagyományok folyamán kialakult csoportipart üztek, nyilvánvaló, hogy belőlük lehetett volna kialakítani a manufakturális fegyvergyártó ipar munkásgárdáját. Az erősítési munkákat pedig bizonyára más munkaerővel is meg lehetett volna oldani. Ugyanígy a munkaerővel való ésszerűtlen pazarlásnak tűnik az is, hogy Szatmár vára lebontásánál (katonai szempontból a lebontás sem volt indokolt) egész sor olyan iparos dolgozott, akiket a hadseregellátás céljára eredményesebben lehetett volna felhasználni.²⁵

1705 végétől azután az infláció által okozott minden probléma rázúdult az iparra is. A limitáció erőltetése, a kényszerrendszabályok, a fizetetlenség, az egyre súlyosabb adóterhek az amúgy is alacsony ipari termelést még inkább visszavetették.

Az elkészített limitációs listákon jelentős helyet foglaltak el az iparcikkek, amelyeknek az árát a vármegyék természetesen a nemesség érdekeinek megfelelően állapították meg. De a nagyobbik baj az volt, hogy a fejedelem rendeletei nyomatékosan előírták, hogy a megállapított vételárat a mester rézpénzben is köteles elfogadni, árujának elkobzását helyezvén kilátásba, ha ezt nem teszi.²⁶

A rézpénz védelmével kapcsolatos rendszabályok ismertetésénél láttuk, hogy ez a fenyegetés nem maradt papíron, ha teljesen nem is sikerült az életbe átültetni. A piacra mindenképpen ráutalt mester feje fölött 1705—1708 között szüntelenül ott

lebegett az a veszély, hogy áruját elkobozzák, de nem kisebb bajt jelentett a számára, ha rézpénzért adta el portékáját, mert akkor nem tudott újabb nyersanyaghoz jutni, esetleg segédjét fizetni. Ezek az ellentmondások a termelés visszaeséséhez vezettek, s lehetetlenné tették a termelési folyamat bővítését.

3. Fegyver- és lőszergyártás

Rátérve most már a hadellátás szempontjából közvetlenül számba jövő iparágakra, természetesen legelső helyen a fegyver- (ágyúöntés, puskakészítés, kardgyártás, szuronykészítés stb.) és lőszergyártást (bombaöntés, puskaporkkészítés, tölténygyártás stb.) kell említenünk. Ennek az iparágaknak két jellemző vonását szükséges kiemelni, mindkettő nyilvánvalóan a hadellátás fontosságából következett: 1. A termelés zömét néhány koncentrált üzem szolgáltatta (Besztercebánya, Tiszolc, Kassa). 2. Ezek az üzemek kincstári tulajdonban voltak. (Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy mindkét vonás erősen relatíve értendő. Az állami üzemek mellett nagyszámú kézműiparos, céhes mester, hámor, kis műhely is részt vett a fegyverzet és lőszer termelésében. Ezek főleg az irreguláris, mezei hadakat, a megyék által kiállított csapatokat látták el.)

A hadsereg ütőképessége szempontjából a legfontosabb a lőfegyver-, pontosabban a puska gyártás volt. Sajnos, a magyarországi puska gyártás mennyiségi és minőségi adatai (a mesterek száma, a gyártás technikai menete, a fennmaradt lőfegyverek tüzetes vizsgálata stb.) ipartörténetünk kevésbé ismert fejezetei közé tartoznak, így ma még egyáltalán nem tudunk elfogadható választ adni arra a kérdésre, hogy a kuruc hadsereg részére hány puskát és milyeneket gyártottak Magyarországon. Persze, az is lehetséges, hogy sohasem tudunk elegendő forrásadathoz jutni a kérdés megválaszolásához.

Heckenast Gusztáv 100 főre teszi a puskakészítéssel foglalkozók számát, de ezt a kikövetkeztetett adatot alacsonynak tartjuk, mégpedig a következőkért: ha ugyanis elfogadjuk az import 8000 darabos puskaszámát, akkor nem tudjuk megmagyarázni, hogy a kuruc csapatokat milyen forrásból látták el lőfegyverrel. Hiszen 100 puskakészítő aligha állított elő annyi puskát, ami a különbséget megmagyarázná, még akkor is, ha a csapatok lőfegyverrel való ellátása a legjobb esetben is csak az 50%-ot érte el. Az ellentmondást talán úgy oldhatjuk fel, hogy az importszámokat magasabbnak számítjuk, amint erre később adatokat is hozunk fel, a hazai termelés adatainál pedig figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a hazai fegyvergyártás kapacitásának egy részét, talán jelentős részét a megyék kötötték le az általuk kiállítandó csapatok felfegyverzésére, valamint a nemesek is innen vásárolták meg a fegyverek zömét az állítandó zsoldosok részére.

Ami a puska gyártás leglényegesebb munkafázisát, a csökekészítést illeti, adataink szerint ezt Magyarországon Mecenzéf és Csetnek környékén, az ottani hámorokban végezték. A puska minőségi mutatói: tűzereje, a lövés pontossága és hordtávolsága elsősorban a csőtől függöttek. A hazai hámorokban készült öblös, vastag falú, rövid és a torkolatnál kiszélesedő csövek azonban csak közelharcban voltak használhatók. Bár a hazai céhes mesterek képesek voltak a nyugat-európai lőfegyverekkel (vadászfegyverek) teljesen azonos minőségű egyedi darabok előállítására, ennek a ténynek

azonban a hadsereg ellátása szempontjából, amely tömegesen igényelt jó minőségű puskákat, alig volt jelentősége. A hazai fegyvergyártó ipar mestereinek feladata ilyen körülmények között tulajdonképpen az volt, hogy a főként külföldről behozott alkatrészekből kész puskákat szereljenek össze.

A puskaművesek feladata volt az elromlott lőfegyverek megjavítása is, sőt talán ez képezte a hazai fegyverhez értő iparosok elsődleges tevékenységi körét. A korabeli fegyverek szerkezete (akár a keréklakatos, akár az újabb kovás puskát használták) igen romlékony volt, azonkívül a harc is nagyban rongálta a puskaállományt. 1709-ben pl. a Csajági János hajdúinak adott 800 flinta közül csak kb. 20 volt használható.²⁷ A puskakészítés és -javítás leglényegesebb folyamata a csőkészítésen kívül az elsütőszerkezet gyártása, illetve javítása volt. Az újfajta kovás fegyverek, a flinták gyártása és javítása érdekében Rákóczi külföldi mestereket szeretett volna megnyerni. 1706. április 12-én utasította Berthóti Ferencet, hogy mivel az országban 2-3 olyan hely is van, ahol elegendő kovát lehetne csináltatni, igyekezzen minél hamarább Lengyelországból ahhoz értő mesterembereket hozatni.²⁸

A hazai puskakészítés elmaradottságát (és a behozatal elégtelenségét) mi sem tükrözte világosabban, mint a kuruc hadsereg katonáinak fegyverállománya, illetve annak összetétele. A mustralajstromok jól mutatják, hogy a katonáknak legfeljebb 40-50%-a volt ellátva különböző lőfegyverrel, de ezek közt is sok volt a régi típusú, alig használható. A katonák zöme csak karddal, lándzsákkal, sok esetben botokkal volt felfegyverezve. Még a reguláris ezredek fegyverzetében sem volt kizárólagos a puska. A zsibói csata után Rákóczi utasítást adott Forgách Simonnak 6 reguláris gyalog- és 4 lovasezred felállítására. „Minden gyalog ezer 12 seregből, tizenötszáz emberből álló légyen; mellyek teljességgel ha fel nem fegyveresíthetnének flinta-, fejsze és bajonetekkel: minden ezerben egy batalion pickenéres légyen. . .” Úgyszintén a „lovas-regimentek, ha lehetséges, 12 compániából álljanak s tizenkétszáz emberből, 4 compánia láncsás lévén közöttük; minden láncsa harmadfél ölnyi légyen”.²⁹ Valóban, a fegyvergyártásra vonatkozó adatok közt több is található a kopjakészítésről.³⁰

A lőpor- és lőszergyártás helyzete történetírásunkban jól ismert, elsősorban Heckenast Gusztáv munkájából,³¹ ezt tehát nem is szükséges részleteznünk. Az adatokból kiderül, hogy bár a szabadságharc vezetői állandó erőfeszítést tettek a termelés növelésére, a hazai ipar minden eredmény ellenére is elégtelen volt a követelmények kielégítésére.

4. Hadfelszerelési ipar

A hadellátás másik fontos ágának a hadsereg ruházatát s a fegyveren kívül az egyéb felszerelési tárgyakat (lábbeli, nyereg, lóding, alsóruházat stb.) kellett előteremtenie. Mindez nem csekély feladatot rótt a kuruc hadsereg ellátó apparátusára és a hazai iparra. Bár a hadsereg egyenruházatához szükséges textílianyagokat, elsősorban a különböző fajtájú posztót, majdnem teljes egészében külföldről hozták be, feldolgozásuk a hazai iparra várt. Vannak ugyan adataink kész egyenruhák behozataláról is, ezek mennyisége azonban nem jelentős. Az az adat, amelyet szakirodalmunk 1878 óta ismer, a hadellátás megszervezésében kiemelkedő Lónyai Ferenc tevékenységével

kapcsolatos: eszerint 1704—1710 közt 51 000 pár csizmát és 46 000 köpenyt készített hazai mesterekkel. Az adat azonban félrevezető, s azt Márki Sándor korrigálta Rákóczi-életrajzában.³² A hazai ipar és Lónyai teljesítménye ugyanis lényegesen magasabb volt.

Hogy pontosan láthassuk az egyenruházat biztosításában a legfontosabb szerepet játszó Lónyai Ferenc működését, részleteiben is szükséges ismertetni jelentését, amelyben összefoglalja tevékenységének eredményét 1704-től (a jelentés Bercsényi Miklós Kassán, 1710. március 7-én kelt leveléhez van csatolva). Megjegyezzük, hogy Bercsényi felterjesztette a fejedelemhez Beniczky Márton, a másik ruházati főbiztos jelentését is, de az hiányzik. És rajtuk kívül még Hellenbach, Keczer Sándor, Berthóti Ferenc is foglalkozott ruházati ügyekkel!

A táblázat szerint 1704-től 1710 elejéig Lónyai különböző címeken kapott: 2509 rőf angol posztót, 5237 sing tafotát, 3749 vég közönséges vagy ravicsi posztót, 120 223 vég abát, 4183 vég muszulyt, 33 103 vég török posztót, 12 104 darab török abát, 51 026 nadrágot, 5367 köpenyt. Mindebből készítettet és a hadaknak kiosztott: 307 zászlót, 45 207 dolmányt, 51 026 nadrágot, 46 276 köpenyt, 5222 tölténytáskát, 532 bursát, 331 gránátössüveget, 693 cafrangot. A posztó egy részét, különösen a jobb minőségűt, végben osztotta ki a hadaknak, főként a tiszteknek.³³

Azok az adatok, amelyek egy-egy évről szólnak, szintén azt mutatják, hogy igen kiterjedt tevékenység folyt az egyenruházat biztosítására. A kassai pénztár 1705—1706-ban „pro comparatione vestitus” összesen 110 914 rénes forint 42 krajcárt adott ki.³⁴

Lónyai Ferenc első jelentésében, amely megbízásának kezdetétől, 1704. április 26-tól 1705. július 20-ig tartalmazta működésének adatait, már jelentős eredményekről számolhatott be. Leírja, hogy összesen 69 665 magyar forint 85 dénárt, valamint 3588 vég különböző posztót vett át. Ezekből különböző egyenruházati és felszerelési darabokat varratott, főleg Rimaszombat, Jolsva, Losonc, Rozsnyó és a bányavárosok mesterembereivel. A neki adott pénzből vásárolt még 6473 vég abaposztót, amiből főleg köpönyegek készültek. Felsorolja a fegyverkészítéssel kapcsolatos tevékenységét is, amely főleg a puskák összeszereléséből állott.³⁵

1706-ban Lónyainak 20 000 embert kellett ruháznia, amihez szükség volt 28 750 sing posztóra, 22 547 vég abára; Beniczky Mártonnak 10 200 főt kellett felöltöztetnie, ez 12 400 rőf posztót és 22 550 vég abát igényelt.³⁶ Ez évben végül is nem sikerült az igényeket maradéktalanul kielégíteni, mert a következő évben a hadbiztoság 15 ezrednek 5580 és fél rőf posztóval és 6280 vég abával volt még adós.³⁷ Az 1706—1707. katonai évben három ruházati biztosnak (a harmadik Berthóti Ferenc) összesen 29 250 katonai ruházataról kellett gondoskodnia, amihez 50 000 sing kék, fehér, zöld és vörös posztóra, valamint 33 800 vég abaposztóra lett volna szükség, de a katonák egy része így is csak abát kapott volna. Az „apró mundírt” szokás szerint a vármegyékre vetették ki.³⁸ Ennek mennyiségére rávilágít az a kimutatás, amely szerint Besztercebányán a hadseregnek 1707. április 12—szeptember 22. közt kiutaltak: 37 484 sing dolmány alá való vásznat, 117 008 sing fehér ruhának (alsóruhának) való vásznat, 20 271 pár öreg csizmát, 9421 pár delicsizmát, 20 397 fekete süveget és 97 782 rénes forint készpénzt.³⁹ (Ebben azonban nemcsak a megyék kontingense, hanem a ruházati biztosok által készítettet vagy vásárolt mennyiség is benne volt.) Körülbelül

hasonló posztó- és abatételek szerepelnek az 1707—1708. katonai évről szóló kimutatásban is.⁴⁰ 1709-ben készült Lónyai Ferenc elszámolása a „pataki gyűléstől fogva percipiált” és felhasznált posztókról: 1294 rőf selyemposztót, 72 és egynegyed rőf fajlondist, 250 vég közposztót, 35 670 vég abaposztót dolgoztatott fel (13 402 vég abát Beniczky Mártonnak adott át).⁴¹

Majdnem pontosan ugyanezeket az adatokat tartalmazza 1709-ből egy másik kimutatás, amelynek címe: „Jövő campania mundérjának s accessoriumoknak specificatiója.” Eszerint 1710-re a Lónyai körzetéhez tartozó hadak mundírozásához 19 961 vég aba kell, amiből lehet készíteni: 10 562 dolmányt (darabonként 1 forint 10 dénár a varrási díj), 10 652 nadrágot (15 dénár) és 11 288 köpönyeget (25 dénár). Beniczky Márton részére 18 970 vég aba, valamint 1300 vég posztó szükséges. A posztó vételára és a varratási költség előreláthatólag 123 232 forint 10 dénárt tesz ki.⁴²

Adataink tanúsága szerint azonban a két (sőt egy ízben három) ruházati commissáriuson kívül még mások is foglalkoztak a hadsereg felszerelésének előteremtésével. Különösen Hellenbach tevékenykedett ezen a téren is, főleg a reguláris ezredek egyenruháinak biztosítására. 1705. január 24-én pl. a fejedelem utasítja őt, hogy szerezzen 2795 vég posztót, és készíttessen 1500 mundírungot. Február 3-án köntösök elkészítését sűrgeti a fejedelem.⁴³ Február 23-án újabb rendelet hozzá: „Az 2000 katonák számára való veres köntösöknek csináltatását admaturállja s Egerben küldje.”⁴⁴ 1706. április elején 1000 gránátos ruházatát kell Hellenbachnak elkészíttetnie.⁴⁵ 1707 februárjában ismét 800 köntöst készített a gránátosezred részére.⁴⁶

1705. január 14-én a fejedelem Sréter János tüzérségi inspectornak ad parancsot 3000 köpönyeg elkészítésére.⁴⁷ Keczer Sándor kerületi hadbiztos pedig nemcsak posztóbeszerzéssel és -szétosztással,⁴⁸ a vármegyék által készíttetett apró mundírun gösszegyűjtésével,⁴⁹ hanem egyenruha-készítéssel is foglalkozott, még hozzá nem is kis tételekben. 1704. november 21-én a fejedelem Érsekújvárról a következőkre utasítja: „Kívántatván hadaink számára 40 000 mundír, Kegyelmed azért projectizáljon az ott való kalmárokkal és céhekkal: egy mundír mennyiben telik? (ígyekezvén mentül olcsóbban megalkudni) informáljon praevie bennünket aziránt, hogy pénzrül tehesünk dispositiókat, vagy árrában a posztónak naturálék, úgymint réz, bor acceptáltassanak nagyobb részrül.”⁵⁰ Sok adat utal arra, hogy Keczer Sándor a szabadságharc alatt végig jelentős munkát végzett a kuruc hadsereg egyenruházatának és felszerelésének előteremtésében. 1707. december 13-án pl. Pécsi Miklós kapitány veszt tőle Kassán 101 veres dolmányt, 101 veres nadrágot és 1400 sing vásznat kompániája szükségére. Az egyenruhák varratása továbbra is gondjai közé tartozott, 1708 márciusában a mesterembereknek a mundírvarrásért járó hátralékos bér kifizetését intézte.⁵¹

Az adatokból azonban az is kiderül, hogy még ha a két ruházati biztos mellett a kerületi és más hadi commissáriusok és praefectusok is foglalkoztak a hadsereg ruházati ügyeivel, a feladathoz képest apparátusuk elégtelen volt. A posztók szállítása, szétosztása a mesterembereknek, a szükséges kellékek (gomb, zsinór, cérna, vászon stb.) előteremtése, majd az elszámolás és a kész ruházat összegyűjtése, raktározása, a hadak közti szétosztása: nem volt kis munka. És ugyanúgy, mint a hadellátás más ágazataiban, itt is két szervnek lesz egyre nagyobb a jelentősége és szerepe: az egyik a vármegye, a másik maga a hadsereg. A mundírun g elkészítésének ugyanis

mondhatni tipikus módját állítja elénk Bercsényi Miklósnak Besztercebányáról 1708. április 12-én a vármegyékhez küldött parancsa. A főgenerális elrendeli a megyéknek, hogy a ruhabiztosok által rájuk osztott posztóból az előírt ruhavarratást teljesítsék. Minden egész öltözet egyenruha megvarratásáért egy ezüst tallért számítanak be a vármegye adójába (köpönyegért 25, dolmányért 40, nadrágért 15, dolmány alá szükséges vászon árába 30, gombnak, zsinórnak, kapocsnak árába 40 dénárt). A ruhabiztosok tehát csak a posztót adták, a többi tartozékot a megyéknek vagy mestereknek kellett beszerezniök.⁵²

Az adatok azt mutatják, hogy a megyéknek valóban fontos szerepük volt a hadfelszerelési cikkek előállításával kapcsolatos munkákban. 1708 márciusában parancs ment Nyitra, Bars, Trencsén, Túróc, Árva és Zólyom megyékre, hogy azokat a mesterembereket, akik akár az ország, akár a maguk anyagából mundírungot készítettek, s pénzüket még nem kapták meg, irányítsák Beniczky Mártonhoz.⁵³ Ugyanabban az évben Nagyhont és Nógrád megyékre várt a feladat, hogy Révay Imre és Révay Gáspár ezredeinek az egyenruházatot megvarrassák.⁵⁴ Túróc megye magától Bercsényitől kapott utasítást, hogy Eszterházy Antal karabélyosezredének mundírját készíttesse el. Posztót Beniczky Márton ad, hozzávalót a megye szerezzen, fizesse ki a mestereket is. A kiadásokat a megye quantumába beszámítják.⁵⁵ Beniczky Márton egy 1708. május 23-án Besztercebányáról keltezett jelentésében felsorolja, hogy több megye adós a mundírunggal: Pest 500, Komárom s Esztergom 300 személyre valóval. A kerületéhez tartozó többi megyétől, amelyeket az ellenség veszélyeztetett, pénzt kért egyenruha-készítés helyett.⁵⁶ 1710-ben Heves megyétől ugyanezen okból szintén pénzt követeltek.⁵⁷

Az egyenruha-készítés centrumai általában a városok voltak. Elsősorban a bányavárosok, Szepes, Sáros és Gömör megye iparosai készítettek nagy mennyiségben egyenruhákat. 1706. március 10-én Berthóti Ferenc azt jelenti Lőcséről, hogy Szepes és Sáros mesterei túl vannak halmozva munkával.⁵⁸ Lónyai Ferencnek Rákóczihoz írt beszámolójából (Sátoraljaújhely, 1706. december 13.) kiderül, hogy a mundírt a Hegyalján, Varannó táján és Kassán készítette, Berthóti Ferenc és Keczer Sándor pedig Lőcsén, Késmárkon és Bártfán.⁵⁹ 1709-ben Gömör megyében, valamint Lőcsén, Bártfán készültek egyenruhák.⁶⁰

A bányavárosok mesterei is gyakran szerepelnek a kimutatásokban. Különösen 1708-ból, nyilván a nyári hadjárat előkészítésével kapcsolatosan olvashatunk sok adatot a megélénkült ipari tevékenységről. Bercsényi már 1708. január 7-én írja Vay Ádámnak, hogy a mundírokat a bányavárosokon és más városokban is készítik.⁶¹ Tavasszal Beniczky Márton jelenti, hogy a 400 lovas leibgardia és egy batallion palotás mundírját Selmec-, Körmöc- és Besztercebányán varratja, de a szabóknak kellene valami pénzt is fizetni, legalább 500 forintot kér erre a célra. Beniczky szerint a bányavárosokon annyi mesterember van, hogy két hét alatt kb. 1000 ember mundírunját elkészíthetnék.⁶² A pénzhiány később is akadályozta a munkát.⁶³

Az egyenruha-varratás legállandóbb bázisa Gömör megye, illetve az ottani városok voltak. Csak néhány kiragadott példa az itt folyó munka méreteire. Egy 1708. július 2-i kimutatás szerint ekkor Rozsnyón 1246 dolmány, 1600 nadrág, 1065 köpöny, a megyében pedig 600 pár delicsizma készítése folyt.⁶⁴ De már szeptember 20-án jelenti Beniczky Márton, hogy ismét 1000 emberre való mundírungot osztott Gömör

megyére, mert Jolsván, Rozsnyón, Putnokon feles mesterember van.⁶⁵ Csajági János 1709. június 14-én azt írja Bercsényinek, hogy Gyöngyösön és Rimaszombaton készítik az egyenruhákat.⁶⁶ Dunavecscén,⁶⁷ Nagybányán,⁶⁸ a hajdúvárosokon,⁶⁹ stb. is készültek különböző felszerelési és egyenruházati tárgyak.

A kész egyenruhákat a commissáriusok vagy a vármegyék szállították a raktárakba, legtöbbször azonban közvetlenül a csapatokhoz. 1704. június elején Berthóti Ferenc a tüzérségi szekereken küldött Lőcséről mundírungot a dunaföldvári táborba. Lónyai Ferenc pedig Rozsnyóról, Rimaszombatról, Miskolcra, Losoncra irányított ruhaszállítmányokat ugyanoda.⁷⁰ 1706. június 25-én Szepes megye 7 rakott szekérnyi új katonaruhát indított útnak Lőcséről Érsekújvár felé.⁷¹

Szokásban volt az, hogy a ruházati ügyeket intéző commissáriusok közvetlenül az egyes városokkal, helységekkel alkudtak meg az egyenruha-készítésről. Ez királyi városok esetében természetes volt, de gyakran előfordult, hogy a vármegye felett átnyúlva, a kisebb helységekkel is dolgoztattak, főleg ha készpénzzel fizettek érte. Találunk adatokat arra is, hogy a commissáriusoktól vagy ezredektől a céhszervezet vállalta fel a munkát. A lőcsei szűcscéhbeli mesterek 130 gránátösszegek elkészítésére vállalkoztak.⁷² A Dunántúlon 1706 második felében a Consilium Oeconomicum deputációja fizetett a céheknek a hadsereg részére végzett munkáért.⁷³ Csajági János brigádjának kasszájából a rimaszombati és gyöngyösi gombkötő céh vett fel előleget⁷⁴ stb.

Ha pedig közvetlenül a hadsereg (ezredek, brigádák) készítették az egyenruhákat, szívesebben dolgoztattak városokkal, mezővárosokkal. Különösen a felkelés kezdeti szakaszában gyakori jelenség ez, amikor az ellátó apparátus még nem épült ki. A debreceni görögök már 1703 nyarán 5000 köpönyeget készítettek a kuruc hadsereg részére, igaz, ennek sarc jellege volt.⁷⁵ Később már fizetségért rendszeresen szállított a város ruházati cikkeit.⁷⁶ Károlyi Sándor 1704. évi dunántúli hadjárata alatt Kőszeg, Szombathely, Rohonc az ellátás bázisa. A módszerekre és a szolgáltatások sokrétűségére jellemző Károlyinak a kovácsi táborból 1704. július 12-én Kisfaludy György részére adott utasítása. Nem kevesebb, mint 16 feladatot ad neki: 1. Szombathelyen a posztómeteszöknél lévő összes posztót konfiskálja. 2. Kérdezze meg tőlük, hogy bizonyos idő alatt mennyi vég posztót tudnak csinálni? 3. 150 dolmányt és 30 törött puskát adjon a városnak. A német dolmányokból magyart szabjanak, a puskákat javítsák meg. 4. 200 delicsizmat is készítsen Szombathely. 5. Holnap estig ágyú alá 4 erős lovat, szerszámmal és kocsissal előállítsanak. 6. Készítsenek 600 fekete süveget. 10. Kőszeg városától kívánja: 200 német dolmányból 10 nap alatt mentől több magyar dolmányt készítsen. 11. 200 delicsizmat, 300 fekete süveget. 12. A posztót kobozza el, gypjú iránt alkudjon velük. 13. 60 romlott puskát 10 nap alatt javítsanak meg. 16. Rohoncra is adjon dolmányokat átszabni, 100 pár delicsizmat, 300 süveget adjanak. A posztót, a posztókészítés díját, süveg és csizma árát megfizetik nekik.⁷⁷ Ezt azonban könnyű volt megígérni, de nehéz teljesíteni. Pásztori Zsigmond már július 19-én azt jelenti Károlyinak Kőszegről, hogy az ottani mesterek éjjel-nappal dolgoznak, de panaszkodnak nagy szegénységre jutásuk miatt. Legényeiket fizetniök kellene, de nem tudják. Kéri továbbá, hogy ezután is helyben dolgozhassanak. Károlyi ugyanis Sárvárra akarta az iparosokat összelepiteni. Pásztori szerint természetben kellene őket fizetni: gabonával, a szíjjártókat bőrrel, a posztómeteszöket posztóval.⁷⁸

A ruházati és egyéb hadellátási cikkek előállításának módjára jól rávilágít az a pátens, amelyet Bercsényi adott ki 1705. december 5-én Nyitra, Trencsén, Árva, Liptó, Túróc, Bars, Zólyom megyéknek, a bánya- és mezővárosoknak, kincstári tiszteknek. Bercsényi elmondja: Beniczky Márton felhatalmazást kapott, „hogy az hadak megruháztatására s egyéb közszükségekre alkalmatosságok szerzettessenek”, s „hogy minden tehetségével azon hadak ruházatja mennél hamarébb való elkészítettetésében, nemkülömben egyéb szükséges materiáléknak megszerzésében” fáradozzon. „Intimáltatik s parancsoltatik azért följülírt vármegyéknek, fiscális tiszteknek, és mindnyájoknak az kikirül emlékezet vagyon: látván ezen pátens-levelemet, s megnevezett Commissárius Uram által requiráltatván, ha az városok, céhekbéli avagy más mesteremberek mesterségekhez képest való portékát distrahálni s ő Kegyelme előtt másnak adni merészlik: sub poena confiscationis munkának tételire nevezett vármegyék s tisztek assistentiájával, ha szükség lesz, compelláltassanak.” Mivel a céheknek a pénzt előlegként ki fogják adni, kötelesek lesznek Beniczky rendeletére minden mesterségük szerinti portékát elkészíteni. A vármegyék és városok az elkészített anyagot kötelesek minden más hátrahagyásával a commissárius által kijelölt helyre szállítani. A praesidiumok tisztjei pedig kötelesek fegyveres segítséget nyújtani azok ellen, akik ezt a szolgálatot megtagadnák, vagy hátráltatnák a commissárius munkáját.⁷⁹

Amikor a felkelés visszaszorult Kelet-Magyarországra, az ellátásban megint előtérbe kerültek ezek a formák. 1710. november 4-én Bercsényi instrukciója felhatalmazta Eszterházy Dániel kassai parancsnokot, hogy az őrség ruházatát az ottani mesterekkel varrassa meg, Beniczky Márton és Náray László segítségével, s fizesse ki őket.⁸⁰ Ismeretes az is, hogy ruházatot büntetésként kellett elkészíteni. A fejedelemnek ez a határozata 1705-ben Kecskemétet sújtotta, amiért bebocsátotta és bevárta a császári sereget. A város részben természetben készítette el a ruhákat, részben készpénzben megváltotta azt. Egyébként Bottyán János ezredét kellett a városnak megmundíroznia.⁸¹ Kecskemét és Nagykőrös azonban pénzért még 1710 őszen is szállított csizmát és pokrócot a hadseregnek, pedig ekkor már a császári csapatok ellenőrzése alatt állottak.⁸²

Akárki is volt azonban a munka megrendelője és megszervezője, az adatokból — amelyeket szinte vég nélkül lehetne sorolni — világosan kirajzolódik, hogy szerte az országban, a felkelők által ellenőrzött területen, elsősorban a városokban és mezővárosokban rendszeres ipari tevékenység folyt a hadsereg felszerelése érdekében. Ha ehhez még azt is hozzávesszük, hogy a kincstári uradalmak és Rákóczi-birtokok parasztsága is gyakran végzett ilyen munkát, nyilvánvaló, hogy mindenki, aki értett hozzá, akár céhes, akár céhen kívüli mester vagy kontár volt is, részt vett ebben a fontos tevékenységben.

A parasztok ipari tevékenységére vonatkozó néhány adat egyébként azt bizonyítja, hogy ők fontos szerepet játszottak a kuruc hadsereg felszerelésében. A fejedelem solti táborából 1704. június 9-én utasítást küldött „Kellemesi Jánosnak, hogy keze alatt levő fiscalításokban két hét alatt készítessen 1000 embernek való fejer ruhát”.⁸³ A Tokajban letett abákból az udvari commissáriusnak a jószágban lévő szabókkal kellett mundírt varratnia az udvari hadak részére.⁸⁴ Szuha Ferenc a hadak számára szükséges vászon előállítását az Érsekújvár környéki falvakra róttta ki.⁸⁵ A fejedelem

által készítettett nyergek alá való vásznat Veres Ferenc udvarbíró kiadta a munkácsi jószágra, hogy a parasztok készítsék el.⁸⁶ Azt az 500 ködmönt, amelyet Máramaros megyének kellett szolgáltatnia, nyilvánvalóan szintén a parasztiparosok vagy a jobbbágyasszonyok állították elő.⁸⁷

Mindez azonban a hagyományos céhes, az évszázados gyakorlaton alapuló színvonalon maradt, a mesterek elsősorban maguk dolgoztak, vagy legfeljebb egy-két legénnyel, koncentrált, akár csak egyszerű kooperációt alkalmazó műhelyre nincs adatunk. Azokat az alkalmi és kényszerű kooperációkat, amikor a hadsereg vagy valamelyik ruhabiztos rövid időre, egy-egy meghatározott munka elvégzésére összegyűjtötte a mestereket vagy parasztiparosokat, nem tekinthetjük az iparszervezet szerves fejlődéséből kinőtt műhelynek. A forrásanyag legaprólékosabb átvizsgálása sem szolgáltatja a leghalványabb nyomot sem a tökéletes szervezeti formák feltűnésére. Nem jelentette ezt sem Rákóczinak már említett munkácsi ipartelepítése, s nem következethetünk ilyen formára Rákóczinak Kolozsvárról 1707. április 27-én Barsai Ábrahámmal küldött utasításából sem: „E mellett disznódi szűrposztó-csinálókat minden műszerekkel a száz városokra transferáltassa, az holott gróf Pekri Lőrinc úr intimációjához képest vélek szüntelen dolgoztasson”, adjon anyagot nekik, fáradságukért alkudjon meg velük, s fizessen meg nekik.⁸⁸ Nyilván itt is olyan, a szükségletek által diktált kényszerintézkedésről volt szó, amilyen a felkelés ideje alatt az ország más pontjain is előfordult.

Az adatok tanúsága szerint a ruházat terén is ketté volt választva a reguláris és mezei hadak ellátása. Bercsényi ezt világosan megírta egyik Beniczkyhez intézett utasításában (1709. június 25.): „... Generális Gyürky Pál Uram regementjének adja ki mundírt posztójul és az brigádcassából mundír csináltatására való pínzt is, mivel az mundír csináltatása commissáriusokat nem illet reguláris regementeknek, hanem csak az mezei hadak iránt írtetődik ezen dispositió.”⁸⁹ Ez a különbség természetesen a ruházatban is tükröződött. A reguláris ezredek egyenruhái a korabeli külföldi fegyvernemek ruházatának mintájára elsősorban a bányavárosokon készültek, vagy külföldről hozták be őket,⁹⁰ a mezei hadak pedig vagy posztót kaptak (ami erősen emlékeztet a végváriak fizetésében kialakult gyakorlatra), vagy pedig sokszor a parasztviseletben használatos ruhadarabokat (ködmön, guba, szűr stb.) hordtak egyenruha gyanánt, illetve helyett, a lábukon pedig igen gyakran bocskort viseltek.⁹¹ A vármegyék is sokszor szűrbe, bocskorba öltözött újoncokat állítottak ki, bár elvileg az ő feladatuk lett volna az újoncok egyenruhájának elkészítése a commissáriusoktól kapott posztóból. Érthető tehát, hogy a hadsereg vezetői állandóan panaszkodnak: a recruták mundírungia tarka; Kishont vármegye 95 hajdújából csak 13-nak van köpenye, a többi dolmányban, szűrben vonult be.⁹²

Bár Rákóczi sokat foglalkozott ezzel a gonddal, és sokszor személyesen adott utasításokat az egyenruhák készítésére és formájára, a mezei hadak ruházatukban lényegesen elmaradtak a reguláris egységektől. A kiosztott posztót sem mindig öltözködéssre használták, hanem eladták, ami persze a hadak fizetelenségét vagy a rézpénz elértéktelenedését ismerve nem is volt csoda. Elég utalnunk Rákóczinak Károlyihoz írt lényeglátó, kritikus soraira: „Tekintse akárki is az Európában hadakozó királyokat és fejedelmeket, vizsgálja hadaiknak tartását: feltalálja bizonyára, hogy schol jobb sorsa nincsen, mint ezen hazánkban levő mezei hadaknak; amelynek ha köntöse

rongyos, lába mezítelen: ne nekünk, de torkának tulajdonítsa; de ennek megtöltését mitőlünk ne várja.”⁹³

Mind az összesítő kimutatás, mind a felsorolt évi adatok azt mutatják, hogy a kuruc hadsereg ruházatára évente kb. 50 000 vég posztó kellett, aminek nagy része azonban abaposztó volt. Ezeknek a számoknak az ismeretében a hazai hadfelszerelési ipar teljesítményét jóval nagyobbra kell tennünk, mint eddig véltük. Egyes egységek elérhették a korabeli modern hadseregek felszereltségi színvonalát, ezek azonban a kuruc hadseregeknek csak töredékét képezték. Másik fogyatékosága volt a kuruc hadellátásnak az eredmények ellenére is, hogy nem volt folyamatos és egyenletes, hanem periodikus, egy-egy hadjárat előtt hosszú időbe telt a csapatok összeszedése, felszerelése, s a többnyire vesztes csata után ez a munka veszendőbe ment, s mindent előlről kellett kezdeni. A magasabbra értékelt teljesítmény ellenére is túlzás azonban Márki Sándornak az a megállapítása, hogy az 1706-ban a külföldi követek előtt felvonult „kuruc hadat Európa legjobb katonaságai közé számíthatták”.⁹⁴

Bizonyos, hogy a mindig létező hiányoknak sokszor nem is az ipar teljesítőképessége volt a legfőbb oka. Kétségtelen ugyanis, hogy a rendi-nemesi szemlélet érvényesülése, a hagyományos (és elavult) hadseregszervezési elvek továbbélése miatt sok értéktelen egységet is fenntartottak és elláttak. Ezek elvonták a kétségtelenül szűkösen rendelkezésre álló fegyvert és egyéb felszerelési tárgyakat az értékesebb ezredektől. Talán éppen ez indította Bercsényit arra a kifakadásra, amit Rákóczihoz írt egyik levelében (Bajmóc, 1706. december 1.) olvashatunk: a rossz hadszervezés miatt nekünk tíz regiment kerül annyiba, mint a császárnak huszonöt.⁹⁵

VII. A KERESKEDELEM

1. A belső kereskedelem

A munkamegosztásnak, az áruforgalomnak első pillantásra csak közvetett összefüggése tűnik fel a függetlenségi háborúval. Valójában azonban nagyon lényeges, és a háború menetét közvetlenül is érintő tényezőről van szó. A kereskedelem nemcsak döntően befolyásolta a hadiipar termelését, a katonaság ellátását, az ország pénzügyi potenciálját, hanem ugyanez vonatkozik az egész lakosságra is, ami részben gazdasági, részben politikai kérdés volt.

Magyarország a XVIII. század elején a munkamegosztás szempontjából elmaradott ország volt ugyan, de nem olyan mértékben, hogy az áruforgalmat a társadalom életéből ki lehetett volna iktatni. Voltak társadalmi rétegek, amelyek számára az áruforgalom és a kereskedelem jelentős bevételi forrást, némelyek részére felhalmozási forrást jelentett. Ha a mainál alaposabb és stabilabb ismereteink lennének a XVIII. század eleji munkamegosztásról, az áruforgalomról, az árutermelés és a feudális társadalom egyes osztályainak viszonyáról, akkor nyilván plasztikusabban és reálisabban tudnánk bemutatni és megrajzolni az egyes társadalmi osztályok és rétegek politikai tevékenységét és szerepét is. Sajnos, ennek a kutatómunkának még túlságosan is az elején tartunk, az eredmények nagyon szerények ahhoz, hogy belőlük általánosabb érvényű társadalomtörténeti következtetéseket is le tudjunk és merjünk vonni.

Két megállapítás azonban már az eddigi kutatásokra alapozva is bizton levonható. Az egyik és a fontosabbik az, hogy az *árutermelés hasznélvezője a birtokos nemesség volt*. Az a tény pedig, hogy a növekvő árutermelésből és kereskedelemből mind a polgárság, mind a parasztság kiszorult, illetve másodrendű szerepre kényszerült, meghatározta e két társadalmi osztály további sorsát is: gazdasági erejük és szerepük összezsugorodott, ennek következtében politikai szerepük is csökkent. A magyar társadalom vezető osztálya gazdasági, politikai és kulturális vonatkozásban egyaránt az árutermelést monopolizáló birtokos nemesség lett és maradt. Ez a magyar feudális társadalom fejlődésének alapvető tendenciája.

Az előző fejezetekben valóban többször utaltunk arra, hogy a XVII. század második felében a megyei nemesség politikai szerepének erőteljes növekedése figyelhető meg, s ez a folyamat a Rákóczi-szabadságharc alatt is egész világosan és erőteljesen kifejezésre jut. A kuruc állam működése a felkelés kezdeti periódusától eltekintve mindvégig a nemesi vármegyére épült, bár a szécsényi országgyűlés óta a felső szintű vezetés az arisztokraták kezében volt, a döntések meghozatalánál azonban figyelembe

vették a nemesség érdekeit is. Erre egyébként maga Rákóczi is szinte kínos lelkiismeretességgel ügyelt. És ami ennél is fontosabb: a döntések végrehajtása szinte teljesen a nemesi vármegye apparátusán múlt, ami szintén a birtokos nemesség jelentőségének megnövekedését tanúsítja.¹

A magyarországi áruterelésnek a nemesség vezető szerepéből több sajátos jellemzője következett. Az áruterelésnek ez a formája a feudális termelési viszonyokon, a jobbágyság robotjának felfokozásán alapult, nem állott tehát mögötte a társadalom átrétegződésére, a munkamegosztás kibontakozására utaló tőkés fejlődés, még csíra formájában sem. Mivel szinte kizárólag mezőgazdasági termékekről volt szó, az alacsony szintű társadalmi munkamegosztás következtében fejletlen belső piac ezeket a termékeket nem volt képes felvenni, másrészt a behozott iparcikkek és a nemesség életmódjában nélkülözhetetlen luxusáruk ellenértékét is csak ezekkel a termékekkel lehetett előteremteni, tehát a mezőgazdasági export ebben a folyamatban nélkülözhetetlen volt.

Adóügyi szempontból az a tény, hogy az áruterelést a rendi előjogokkal, így az adómentességgel is körülbástyázott nemesség kisajátította, komoly gondot okozott mind a Habsburg-, mind a kuruc államnak. Amíg Nyugat-Európa országaiban az áruterelést, illetve kereskedelmet folytató polgárság megadóztatása az állami bevételek egyik fő forrása volt, addig a Habsburg-monarchiában (és a kuruc államban is) a nemesség megadóztatásának kísérlete hosszú és elkeseredett politikai harcok és konfliktusok forrása lett.

Ezen általános, több évszázad alatt kibontakozó tendenciák mellett a felkelés alatt a belső áruforgalom leglényegesebb problémájává szinte rögtön kibocsátása után, de érezhetően 1705-től a rézpenz, illetve az általa előidézett infláció vált.

Miután ezt a problémát tüzetesen tárgyaltuk a kuruc állam pénzügyeivel foglalkozó fejezetben, most nem térünk ki rá ismét. Mindenesetre szükséges újra leszögezünk: a rézpenz inflációja következtében a belső áruforgalom visszaesett, majd a rézpenz forgalmának fenntartására tett erőszakos rendszabályok eredményeként átmeneti időre úgyszólván teljesen megszűnt. Ezzel egyidejűleg feltűntek mindazok a negatív jelenségek, amelyek ilyen helyzetben törvényszerűen jelentkeznek: árdrágítás, árurejtegetés, nyereszkesedés, feketekereskedelem, a termelés visszaesése stb.

A tőkés és a nemesi áruterelés közt lényegi különbség volt. Ez utóbbi nem az áruvá váló „szabad” munkaerő megvásárlásán, hanem a jobbágyság ingyenes robotmunkáján alapult, fizetni érte nem kellett, vagyis a nemesség nem volt rákényszerülve az áruterelés termékeinek rendszeres eladására, hiszen a munkaerőt nem kellett megvásárolnia, tehát pénzre sem volt feltétlenül szüksége (legalábbis a termelés céljára nem). Ezért árúját visszatarthatta, felhalmozhatta, az értékesítés számára nem volt gazdasági kényszerűség. A birtokos nemesség élt is ezzel a gyakorlattal, elkerülendő az értéktelen rézpenzért való eladást. Szilágyi Mihály fiskus 1706. december 20-i jelentéséből ez világosan kitűnik: „Jóllehet ugyan, hogy itten is nagy kedvetlenségégye vagyon cursussának, legfőképen azok előtt, akiknél bővebben találtatnának a venálék, melyekről Nagyságtokat informáltam, mint a Méltóságos Urak és hadi főtisztek domíniumjaiban, ahonnan bővülködhetnék jobban ezen ellpusztult Nemes Vármegye lakosa, de semmiképen rézpenzért közre nem bocsáttják, az én intimátiómmal semmit nem gondolnak. . .”²

A katonai események, az ország területén szinte szüntelenül folyó hadműveletek amúgy is gátolták az áruforgalmat, s emiatt állandóan hallunk panaszokat. Pl. 1705. december 12-én Belényesből írja Várnay Gáspár: „A szegénység semmivel nem kereskedhetik, Debrecenből búzát ellenség miá nem hozhat, gyümölcsöt ki nem vihet, — marha senkinek nem kell, aki van is, a sok quártélyos megemészti.” Hasonlóan lehangoló képet festett maga Rákóczi is 1704. június 15-én Torcy francia államtitkárhoz írt levelében: a kereskedelem megszűnt, a bányák kiapadnak, a nép nem dolgozik, csak fegyvert fog, ha hozzájut.³

Úgy látszik, az inflációra a kereskedők is hasonlóan reagáltak. Ezért a kereskedelemről élő polgárságot a fejedelem előbb több ízben is tanácskozássra hívta össze,⁴ majd kényszerrendszabályokhoz folyamodott. 1705. december 12-én Ecsedről elrendelte Berthóti Ferencnek: „Az királyi városokban lakó kereskedők, látván, hogy az rézpénz cursussában újjabb újjabb difficultásokat tesznek, az Haza szükségére való posztóknak s úgy más matériáknak megszerzése nagy alkalmatlansággal leszen, Kegyelmed edgyetértvén Nemzetes Vitézljő Keczer Sándor districtuális commissáriusunkkal, mindennemű árujokat az boltokban megvizsgáltatván, s mennyiségét specifice lajstromban conscribáltatván, transmittálja kezünkhöz, meghagyván nekik, hogy újjabb parancsolatunk vételeig senkinek azokbul semmit el ne adjanak.” 1706. január 15-én azonban már a posztók kivételével feloldotta a zárlatot, a posztók árát pedig nyersrézzel kifizette.⁵ De mint a rézpénzzel foglalkozó fejezetből kitűnt, sem ezek a nyílt, gazdaságon kívüli kényszer módszerek, sem az 1706 folyamán elrendelt limitáció nem hozta meg az eredményt, a belső áruforgalom biztosítását, visszaesésének megakadályozását.

Ugyancsak eredménytelenek maradtak a kuruc államnak azok a kísérletei, hogy bizonyos — a hadsereg ellátása szempontjából alapvető — termékek forgalmát állami ellenőrzés alá vonja. Az állam pénzügyi helyzete nem tette lehetővé az elfogadható árú felvásárlást, a limitált áron való átadásra tett intézkedések pedig hasonló következménnyel jártak, mint a limitációk bevezetése. Így ezek a monopolisztikus intézkedések szintén a belső áruforgalom visszaeséséhez, fékeződéséhez vezettek, céljukat tehát egyáltalán nem érték el.

A rézpénz bukása, 1708 augusztusa után helyreállt a belső áruforgalom „normális” rendje, a kuruc állam is felhagyott a kényszerrendszabályokkal és a nemesi jogok bármiféle bolygatásával, a nemesek ezután zavartalanul adhatták el terményeiket, immár nemesfém pénzért, s az állam (sem a kuruc, sem a Habsburg-állam) adóztató zaklatásától nem kellett tartaniok.

2. A külkereskedelem

Hadseregellátási szempontból a belső áruforgalomnál sokkal nagyobb jelentősége volt a külkereskedelemnek, mert a hadsereg felszereléséhez alapvető, nélkülözhetetlen iparcikkeket (fegyver, lőszer, posztó stb.) csak ennek révén lehetett megszerezni.

A Középkelet-Európa és Nyugat-Európa közötti árucseré struktúrája a XVI—XVII. század folyamán nem változott, vagyis az előbbi régió mezőgazdasági termékeket, nyersanyagot, bányatermékeket exportált és iparcikkeket hozott be. A XVII.

század második felében azonban az áruforgalom mennyisége csökkent Európa két fele között. Ennek az volt az oka, hogy Nyugat-Európa fokozatosan kiépítette kapcsolatait a tengerentúli gyarmatokkal, onnan szerezte be a nyersanyagokat és élelmiszereket, iparcikkeit viszont ott helyezte el. Kelet-Európa jelentősége tehát a nyugat-európai országok számára fokozatosan csökkent. Ugyanakkor az árucseré korábban kedvező értékaránya is Kelet-Európa hátrányára módosult: az iparcikkek ára folyton emelkedett, az agrárcikkeké pedig esett. Ezzel alakult ki végleg a függő viszony Nyugat-Európa és Kelet-Európa között. (Bár vannak vélemények, amelyek szerint a két körzet között csak a XIX. században nyílt szét a fejlődés ollója, de valójában ez a különbség már évszázadokkal előbb létezett, csak hogy a lassú fejlődési ütem ezt a differenciát még nem demonstrálta olyan látványos módon, mint a XIX. század felgyorsult tempója.)

Ez a kedvezőtlen tendencia a kuruc függetlenségi háború szempontjából meglehetősen hátrányos volt, hiszen a posztóért, fegyverért egyre nagyobb tömegű nyersterményt, bort, rezet, marhát kellett kivinni. Ezt csak fokozta az, hogy az Európa-szerte folyó háború konjunktúrája felverte a fegyverek árát. A külkereskedelemmel kapcsolatosan tehát a felkelés vezetőinek legalapvetőbb gondja „egyszerű” mennyiségi probléma volt: hogyan tudja az elmaradott, fejletlen, mezőgazdasági jellegű ország előteremteni az import ellenértékét? A mérleg két oldalán lévő árutömeg értéke ellenkező irányba mozgott, mai szóval élve: már ekkor is a cserearányok romlásának jelenségéről volt szó. Minthogy a kuruc állam kölcsönöket (az egyetlen lehetséges forrásból: külföldi bankházaktól) nem kapott, a behozatali lehetőségeket a kivitel mindenkor pillanatnyi értéke határozta meg. A kuruc állam minden erőforrását ide koncentrálna, de a bor, réz, marha stb. erre a célra kevés volt, ezért erre fordították a nemesfémeket, valamint a francia segílyt is. Míg a XVII. század utolsó másfél évtizedében az udvar kíméletlen adórendszere szivattyúzta ki az országból a pénzt és a nyersterményeket, a szabadságharc alatt ugyanezt tette (nagyobb mértékben) a hadsereg ellátásához nélkülözhetetlen import.

Az ország fejletlensége, a tőkehiány, a hitelképes polgárság hiánya nemcsak a külkereskedelmi forgalom mennyiségét korlátozta, de lebonyolításában is súlyos nehézségeket és gondokat okozott. A kuruc államháztartás likviditásának hiánya miatt Rákóczi kénytelen a gazdasági tevékenységnek ezt az ágát is, a gyakorlati lebonyolítást is előírva, szabályozni. Emlékirataiban írja: „A polgárok hűsége és szeretete elégséges volt, de szegénységük csak középszerű segítséget jelentett nekem. Minthogy ők maguk is csak boroszlói és danzigi kereskedők ügynökei voltak, csak szolgálattal tudták magukat fenntartani.”⁶

A magyarországi kereskedőtöke, ilyen nem lévén, nem vehetett részt a külkereskedelem lebonyolításában. Az egyetlen kivétel volt talán Johann Gottfried Hellenbach, aki a források tanúsága szerint nemcsak mint állami tisztviselő, bányavárosi főadminisztrátor, hanem mint vállalkozó is irányítója volt a külkereskedelemnek, abban saját tőkéjével is részt vett. Tevékenysége és szerepe mindmáig feldolgozatlan. Egyetlen személy azonban nem pótolhatott egy osztályt, s így maradt az állam irányítása és szervezőtevékenysége.⁷

Az 1705 júniusában tartott egri tanácskozás után a fejedelem rendeletben szabályozta a külkereskedelem bonyolítását. Eszerint a külföldi árukat csak Besztercebá-

nyán és Lőcsén, az erre külön kijelölt és állami ellenőrzés alatt álló kereskedők vehették át. Külföldre bárki exportálhatott, de a kivitt árucikkek értékét ezüstpénzben kellett visszahozni. Mint a felkelés vezetőinek sok más gazdasági elképzelését, az élet ezt is módosította. Ahhoz ugyanis, hogy az export ezüstpénzt biztosítson az országnak, kiviteli többletet kellett volna elérni, ami sohasem sikerült, az előzőekben vázolt okok miatt.

Az örökös tartományokkal való áruforgalmat, amely szintén cserekereskedelem volt, az 1706. évi fegyverszünet idején szabályozta a fejedelem. 1706. június 1-jén bocsátotta ki a magyarországi kereskedő kompánia (principálisa nem véletlenül Hellenbach) instrukcióját, amely szerint Szokolca lesz az áruk kicserélésének helye (marha, faggyú, bőr), a Döry László által megszervezett ausztriai és morvaországi kompániák áruinak (főleg posztó) ellenében.⁸

A fejedelem azt is megkísérelte, hogy mind a hazai, mind a külföldi kereskedőket rákényszerítse a rézpénzen való adás-vevéstre. Ezt azonban vagy nem sikerült elérnie, vagy a kereskedők eladott áruikért a kapott rézpénzen rögtön más árut akartak kivitel céljából vásárolni. Ezüstpénz tehát most sem került az országba, mert ennél a formánál a pénz csak látszatszerepet játszott: nem az árucseré közvetítője, hanem csak az áruk értékének formális meghatározója volt. Ténylegesen tehát a külkereskedelem lebonyolításának legfőbb, lényegében többnyire kizárólagos formája a cserekereskedelem lett.⁹

Márpedig a cserekereskedelem az áruforgalomnak lényegesen primitívebb, nehezebb formája, mint a kereskedőtöke által lebonyolított árucseré. A pénz ebben a formában ugyanis legfeljebb értékmérőként, nem pedig közvetítőként szerepel. Gyakran nemcsak meghatározott áruféleség cserélődött el konkrét áruért (pl. bor posztóért), hanem legtöbbször az áruk mennyisége is meghatározott volt. Már első pillantásra is látható tehát, hogy az árucserének ez a formája mennyire nehézkes, sok esetleges, véletlen tényezőtől függ. A külkereskedelem csere formájában való lebonyolítása a kényszerítő gazdasági körülmények szükségszerű következménye volt.¹⁰

Mint az 1706. június 1-jei instrukció mutatja, egy évvel az egri tanácskozások után már maga a fejedelem is belátta: a commercium megindítására nem lát más módot, mint hogy a külföldi kereskedők a határszélre hozzák portékáikat, ahol elcserélik a magyarországi kereskedők áruival.¹¹ A rézpénzen való adásvétel elvét is feladja a kuruc állam: „Eperjesi kereskedők jelentik Nagyságodnak, idegen országból fejrúpenzen vött marhájokat rézpénzen kelletvén eladni, az több részit pedig Kassán confiscáltak, melynek felszabadításáért instálnak.” A fejedelem döntése: az ilyen áruikért naturálékat kell adni, nem rézpénzt.¹²

Az adatok egyértelműen bizonyítják a cserekereskedelem kizárólagosságát. 1708 decemberében visnicei zsidó kereskedőktől posztót vásároltatott a fejedelem, s ezért 20 mázsa firkant rezet (á 28 tallér) és 50 mázsa kivert rezet (á 33 tallér), valamint a sajátjából 150 hordó közepes bort adott. A bort harmincadmentesen vihették ki az országból.¹³ 1706 novemberében két török kereskedő, Halil odapasa és Huszein, Eszterházy Antal és Bottyán János engedélyével a Dunántúlon árultak. Kérték a fejedelemtől, hogy rézpénzüket ezüstre váltsa be, vagy pedig rezet és kénésöt adjon el nekik rézpénzért.¹⁴ Így természetesen ez esetben is cserekereskedelemről volt szó, pedig a fejedelem Pápai Gáspár útján kérte a nándorfehérvári pasát: az országba jövő

kereskedők vagy elfogadják a rézpénzt, vagy ne is jöjjenek.¹⁵ Érdekes ebből a szempontból egy 1708 nyarán lebonyolított üzlet. Halil odapasa különböző textíliákat (1000 vég aba, köpenyek, nadrágok, csizma stb.) hozott az országba, s ezt rézpénzért eladta. Kárpótlásul azonban a rézpénz értékcsökkenéséért még 65 mázsa rezet adtak neki a 8000 forint névértékű rézpénzen kívül. (A portékák értéke 4883 rénes forint 33 dénár volt.) Ezenkívül a rézre harmincadmentességet és Kecskeméti megyei ingyenufuart kapott.¹⁶ Valójában tehát itt sem rézpénz ellenében történt az üzlet, mert a mellékesek (a rézpénz nyerssúlya, a réz, az ingyenufuar és a harmincadmentesség) összértéke fedezte az áruk ellenértékét.

Karácsony Sándor, szintén törökországi görög kereskedő, 1709. január 26-án szerződést kötött Bercsényi Miklóssal: 3 hónap alatt 14 118 vég abát (egyenként 15 singeset) szállít az országnak Egerbe (Kecskeméttől az ország szekerein). Ezért 800 mázsa súlyú rézpolturát kap, szintén Kecskemétre szállítva.¹⁷ A források még számtalan adatot tartalmaznak arról, hogy a törökországi kereskedők a szállított árukért (főleg textília) rezet, rézpénzt (mázsasámra rézértékben), sót, viaszt, esetleg marhát vittek ki.¹⁸

A Lengyelországon át lebonyolódó kereskedelemben is jelentős szerepe volt a közvetlen cserének. Ebbe az irányba főleg bort (ez volt az észak felé irányuló magyar export fő tétele), rezet, kisebb tételben vasat, gyapjút, bőrt vittek ki. Gyakran jelentős értékű és tömegű áru cserélt gazdát. Ezeket a tételeket még vázlatosan sem tudjuk felsorolni, csak arra szorítkozhatunk, hogy néhány, ebből a szempontból tipikus üzletkötést ismertessünk.

1706 novemberében özvegy Sturman Jánosné passust kért a fejedelemtől, mert Lengyelországból viaszért, mézért, dohányért posztót és egyéb naturálékat hozott be, s azt rézpénzért akarja árulni.¹⁹ 1708 elején Berthóti Ferenc intézett egy nagyobb méretű posztó- és fegyverbeszerzést, amelyre 1000 mázsa rezet és 1000 hordó bort utalt ki a fejedelem.²⁰ Pays György eperjesi kereskedő 174 mázsa rezet kapott a Consilium Oeconomicumtól a behozott posztóért.²¹ Egy lengyel úrtól lovakat vásárolván 1709 nyarán, Bercsényi borral fizetett.²² Előfordult, hogy a posztót szállító zsidó kereskedőket csak borral tudták kifizetni, holott azok pénzt szerettek volna kapni, pl. 1708 szeptemberében.²³ Néha megghiúsult az üzlet, ha a külföldi szállítók ragaszkodtak a készpénzfizetéshez, s Rákóczinak nem állott rendelkezésére hitel a francia segélypénzből.²⁴ Általában azonban a rezet és bort a külföldi és hazai kereskedők elfogadták, mert a kuruc állam kényszerhelyzetét ki tudták használni kedvező cserearány elérésére és harmincadmentesség engedélyezésére, ami természetesen növelte hasznukat.

Az örökös tartományokba irányuló export fő tétele a marha volt, s ezt is legtöbbször cserekereskedelem révén váltották át posztóra és egyéb árucikkekre. „Most oly munkában vagyok — írja 1705. november 24-én Bercsényi a fejedelemnek —: marhát posztóért akarok adni Morvában az zsidóknak, és így rézpénzen marhát, s azon posztót, — nem rossz volna! Jobb húst vetni az ebnek, csak ruházzon; úgy sem vesszük mi meg éhél Bécsset.”²⁵ A fejedelmi udvar részére Bécsből beszerzett különböző luxuscikkekért is sok marhát, aszúbort vittek ki nyugat felé, még a harcok alatt is.

A külkereskedelem három fő iránya közül kétségtelenül a Lengyelországon át vezető utakat kell a legfontosabbnak tartanunk. Nemcsak azért, mert Kelet- és

Északkelet-Magyarország nemességét és nagybirtokosait (köztük a Rákóczi-házat is) tradicionális gazdasági és politikai kapcsolatok fűzték Lengyelországhoz, illetve a lengyel arisztokrácia egy csoportjához, hanem azért is, mert ezen az országon át jutottak be Magyarországra a legfontosabb importcikkek. A lengyelországi utak fenntartása létfontosságú volt a kurucok számára politikai és pénzügyi okokból is, ugyanis ez az irány jelentette a legbiztosabb diplomáciai kapcsolatot, és Danckán át jutottak hozzá a francia pénzsegély nagy részéhez is.²⁶ Ez magyarázza azt a figyelmet, amelyet Rákóczi a Lengyelországgal folytatott kereskedelem biztosítására a felkelés egész ideje alatt fordított.

Már a tokaji táborból 1703. november 4. körül utasította felső-magyarországi bizalmi emberét, Berthóti Ferencet: a Lengyelországgal való hírközlés és kereskedelmi forgalom helyreállítása érdekében a sztropkói passust nyissa meg, a bejövő kereskedőket hajdúk kísérik Csicsvára, onnan Sátoraljaújhelyre és a Hegyaljára, visszafelé szintén. A hajdúk élére állítson megbízható tiszteket.²⁷ A felkelés ideje alatt általában támogatta a lengyel kereskedőket, sérelmeiket és panaszait igyekezett orvosolni.²⁸

A Lengyelország felől érkező import legszámottevőbb része mind érték-, mind katonai szempontból a fegyver, fegyveralkatrész, lőszer vagy annak készítéséhez szükséges nyersanyag volt. Feltétlenül külön kell szólnunk a hadellátás biztosítására elsődleges fontosságú készfegyver és alkatrész (cső, acél, kova, kardvas stb.) behozataláról. Ezt a kiemelést nemcsak a katonai szempont indokolja, hanem az is, hogy szakirodalmunk — a hazai fegyvergyártás produktumához hasonlóan — eléggé alacsonyra becsüli a behozott fegyverek számát. Heckenast Gusztáv határozottan állítja, nyilván Rákóczi Emlékirataira alapozva, hogy a szabadságharc alatt mindössze 8-10 000 lőfegyvert hoztak be külföldről.²⁹ A kuruc állam vezetői széles körű tevékenységet és lankadatlan erőfeszítést fejtettek ki a fegyverbehozatal érdekében, ennek eredményességét azonban sok gátló tényező akadályozta, elsősorban a kuruc államháztartás súlyos pénzhiánya, valamint az északi háború miatt a környező államokban elrendelt fegyverkiviteli tilalom. Ennek következtében kétségtelenül igazat kell adnunk azoknak a történészeknek, akik a fegyverbehozatalra vonatkozó adatokat nagyon is óvatosan kezelik. Az általunk feltárt adatokból is kiderül, hogy az említett tételek jelentős része nem vagy nem az eredeti mennyiségben jutott be az országba.

Azonban még a legszigorúbb kritikával megrostált adatokból is az derül ki, hogy a kuruc hadsereg a felkelés nyolc éve alatt jelentős mennyiségű külföldi fegyvert, zömmel Lengyelországból vagy azon át, kapott és használt fel. A fegyverbehozatal nagyobb mennyisége szinte szükségszerűen következik abból is, hogy az e korbeli fegyverek gyorsan tönkrementek. A korabeli lőfegyverek szerkezetét és anyagát ismerve, egy puska élettartamát nem szabad hosszú időre becsülnünk. Nemcsak az elsütőszerkezetet kellett újra beállítani nem is nagyszámú (kb. 30) lövés után, hanem a cső is gyorsan elhasználódott és tönkrement. Ehhez természetesen még hozzá kell számítanunk a harcokból, csatákból következő veszteséget, pusztulást, amit az ellenség okozott. Mindezek figyelembevételével, ha a kuruc hadsereg felfegyverzettségi fokát, noha az a korabeli modern hadseregekhez viszonyítva alacsony volt is, meg akarjuk magyarázni, nemcsak a hazai fegyvergyártó ipar teljesítményét, hanem a külföldről beszerzett fegyverek mennyiségét is magasabbra kell tennünk, mint eddig.

A kuruc hadsereg, véleményem szerint, jóval nagyobb mennyiségű lőfegyvert igényelt és fogyasztott, mint eddig feltételeztük.

Visszatérve most már a lengyelországi fegyverimportra, a beszerzés valóban nem volt könnyű. Meg kellett birkózni a kiviteli tilalommal,³⁰ amit vagy a francia követ, vagy Sieniawska segítségével sikerült kijátszani. Ez utóbbi közvetítette a francia fegyverszállítmányokat, s már 1703 őszén 1000 puskát juttatott az országba Elbingből, majd ismét 2000 darabot, amit II. Ágost lengyel király adott el a felkelőknek.³¹ A fegyverbeszerzés legfőbb bázisa azonban Dancka volt, ahol elsősorban a francia segélypénz felhasználásával rendszeresen folyt vásárlás.³² A danckai vásárlásból vannak adataink fegyverbeszerzésről — vagy legalábbis annak kísérletéről — Hollandiából,³³ a Német Birodalom területéről, elsősorban Poroszországból,³⁴ a mai Belgiumból,³⁵ sőt Oroszországból is.³⁶ A legtöbb üzletet természetesen lengyelországi kereskedőkkel kötötték, akik a szabadságharc egész ideje alatt kisebb-nagyobb tételekben állandóan szállítottak fegyvert, fegyveralkatrészeket az országba.³⁷ De átvettek bárki mástól is fegyvereket, ha eladásra kínálta fel.³⁸

Bár a hazai lőszergyártás a háború hatására jelentősen fejlődött, a hadsereg igényeit mégsem tudta kielégíteni. Így azután kész fegyverek mellett a Lengyelországból érkező importszállítmányokban majdnem mindig találkoztunk lőporral, salétrommal, kénkövel, ólommal, vagyis a lőszerkészítés nélkülözhetetlen anyagaival.³⁹ Hogy a francia pénzsegélynek milyen fontos szerepe volt az ilyen jellegű import megszerzésében, arra csak egyetlen jellemző adatot emelünk ki. 1707. március 11-én Rákóczi közli Berthóti Ferencel: „Sréter János artellériabéli inspector levelébül értjük, hogy La Moth projectuma szerint a puszkapor megszerzésében nagy fogyatkozás légyen; minthogy azért az idegen országokban való cambiumot dobra nem üthetjük, nem lévén tanácsos, hogy minden ember tudja: honnan, minémű portékák és materiálék micsoda alkalmatossággal szállíttassanak? bízzuk Kegyelmedre azon pornak megszerzését, hogy pro 1. maji legalább 1000 mázsa puszkaport hozattasson bé az országba, úgy salétromot is mentül felesebb számban, kiben jó alkalmatosság occurral a danckai vexel által, mely pro 18. affuturi mensis aprilis minden bizonnal megindul...”⁴⁰

Míg a fegyverek és a lőszerkészítéshez szükséges anyagok megjelenése a lengyelországi importban a háború szükségszerű következménye volt, addig a békeidők külkereskedelmének legfontosabb tétele, a posztó- és textilféleségek legfeljebb mennyiségi növekedést mutattak, a hadsereg igénye ugyanis erősen felfuttatta az importot. Valóban, a Lengyelországból érkező import másik fő árufélesége (értékben talán továbbra is a vezető árucikk) a posztó volt. Fegyver- és posztószállítmányok legtöbbször együtt, egy tételben érkeztek az országba, mint felsorakoztatott adataink is mutatják. Ezen az útvonalon került az országba a legtöbb közepes minőségű és finom angol és holland posztóféleség, amely elsősorban a nemesség és a kuruc tisztikar ruházkodási igényeit szolgálta, illetve a fejedelmi udvar személyzetének szükségleteit elégítette ki.⁴¹

A Lengyelországgal való kereskedelmi kapcsolat egyik sajátos formája volt, hogy iparosoktól rendeltek meg bizonyos hadfelszerelési cikkeket. Rákóczi pl. egy ízben arra utasítja Berthóti Ferencet, hogy „az mundírungnak való bőrök készítettése és csináltatása végett az lengyel mesteremberekkel” alkudjon meg.⁴²

A lengyelországi külkereskedelem mellett a nyugati, illetve északi országok felé irányuló kereskedelmi útvonalaink egyik legfontosabbikáról, a sziléziairól is szólni kell. Igaz, ezt a tartományt nem fűzték olyan szoros és tradicionális politikai kapcsolatok a magyar nemességhez, mint Lengyelországot, külkereskedelmi téren azonban évszázadokon át fontos szerepet játszott hazánk szempontjából. Mint iparilag fejlett körzet, elsősorban nagy mennyiségű posztót állított elő és exportált Kelet-Európa országaiba, másrészt fontos külkereskedelmi útvonal volt a nyugat-európai iparcikkek és kelet-európai nyerstermények (hazánk esetében réz és bor) cseréjének közvetítésében.

A felkelés vezetői arra törekedtek, hogy Sziléziával a kereskedelmi kapcsolatokat fenntartsák, rendezetté tegyék.⁴³ Ez lényegében sikerrel is járt, és Sziléziából vagy rajta keresztül, elsősorban a fontos kereskedelmi központon, Boroszlón át sok nélkülözhetetlen hadfelszerelési cikkhez, posztóhoz jutottak.⁴⁴ A sziléziai külkereskedelmi forgalom szervezésében és lebonyolításában, főleg a besztercebányai réz exportálásában, jelentős tevékenységet végzett Johann Gottfried Hellenbach bányavidéki főadmiristrátor.⁴⁵

A Lengyelországon és Szilézián át folyó külkereskedelem nem lebecsülendő tételeit tették ki, és a behozatali oldalt terhelték azok a luxuscikkek, amelyek a fejedelmi udvar vagy Bercsényi részére érkeztek, esetleg a Lengyelországban élő fejedelemasszony igényét elégítették ki Rákóczi számlájára.⁴⁶

Az észak felől érkező importot a kuruc állam vagy ezüstpénzzel fizette ki, vagy exporttal ellensúlyozta. Itt mindössze két termék jöhetett szóba, mindkettő hagyományos magyarországi exportcikk volt — a réz és bor —, amelyek közül a réznek a kivitelben elfoglalt pozíciója éppen a XVII. század második felétől erőteljes változást mutatott. Magyarország legfontosabb terméke, amely a XVI. századtól kijutott az iparilag fejlett nyugat-európai országokba, a réz volt, mennyisége azonban az Európa nyugati és keleti fele között folyó kereskedelem mennyiségi csökkenése és struktúrájának átrendeződése következtében a XVII. század végére erősen lecsökkent, és a XVI. századi kivitel töredékére esett vissza. A függetlenségi háború alatt különböző belső okok tovább csökkentették a hazai réztermelés mennyiségét: tőke- és szakmunkás-hiány, infláció, hadi események, sztrájkok és munkásmegmozdulások következtében mind Besztercebányán, mind Szomolnokon erősen visszaesett az előállított réz mennyisége, a már előzőleg visszasüllyedt szinthez képest is.

A rézexport zömét Szomolnok adta, de az innen kikerülő tételek sem jelentősek, s a Rákóczi vagy Bercsényi által kiutalt mennyiséget gyakran nem vagy csak nehezen tudták előteremteni a külföldi kereskedők számára.⁴⁷ A Besztercebányáról kikerülő rézexport még ennél is kevesebb volt, hiszen a termelés is elmaradt Szomolnok mögött, ezenkívül sok rezet a hadsereg részére használták fel, valamint pénzt vertek belőle. Nyilván Hellenbach sem árulta el a tényleges adatokat, hiszen saját tőkét is beforgatta a bányaművelésben. Így tehát a besztercebányai rézkivitel tételei meglehetősen gyérek és alacsonyak.⁴⁸ A másunnan kikerülő réz pedig elhanyagolható.⁴⁹

Amennyire csökkent a réz exportmennyisége, oly mértékben nőtt az északi irányú magyar kivitel másik termékének, a bornak jelentősége. A kisebb tételben is értékes, finom tokaji borokat messzebb is elvitték, Európa nyugati és északi országaiba, és elsősorban az uralkodói udvarok, lengyel, német és orosz főurak vásárolták és

fogyasztották; a nagyobb mennyiségben kivitt közepes és gyengébb minőségű boroknak pedig a polgárság és főleg a lengyel nemesség volt a fogyasztója. Így azután az észak felé irányuló külkereskedelem vezető exportcikke értékben és mennyiségben egyaránt a magyar bor lett.

A bor exportálása különböző csatornákon történt. A cári udvar már ekkor is rendszeresen vásároltatott magyar borokat, elsősorban az I. Péter által igen kedvelt tokajit.⁵⁰ A legnagyobb tételeket természetesen azok a kereskedők szállították ki, akik közvetlenül a kuruc állam megbízottaival álltak kapcsolatban, s fegyvert, posztót hoztak be. Ők rendszerint az állami borkészletből kaptak nagy szállítmányokat.⁵¹ Rákóczi saját borait részben Ilyvóba fuvaroztatta ki, s ott értékesíttette különböző kereskedőknek.⁵² Mindemellett természetesen a legkülönbözőbb nemzetiségű és rendű-rangú kereskedők (köztük pl. lengyel nemesek) jöttek az országba borvásárlás céljából, mint ahogy a magyarországi kereskedők kiviteli tevékenységének is a bor volt a legfontosabb kiviteli tárgya. Magyar nemesek, tisztek szintén foglalkoztak borkivittel, legtöbbször harmincadmentességüket — gyakran törvénytelenül is — felhasználva.⁵³ Volt olyan eset is, hogy egy brigáda parancsnoka (Szentiványi János) 151 hordó bort vásárolt, hogy abból 2000 emberét megmundírozza.⁵⁴

A bornak mint elsőrendűen fontos exportcikknek a jelentősége késztette arra Rákóczit, hogy igyekezzék az e célra szolgáló bormennyiséget növelni. Saját borain kívül a fiskális és dézsmaborok szolgáltak erre a célra, de vásárlás útján is igyekezett növelni a készleteket. Az állami borok adminisztrációját is áttekinthetővé akarta tenni, ezért Róth Mihály Sáros megyei alispánt borinspectorrá nevezte ki, akinek feladata a fiskális borok kezelése, ellenőrzése és nyilvántartása volt. 1710 elejétől pedig Ottlyk György, az Udvari Gazdasági Tanács elnöke látta el ezt a feladatkört.⁵⁵

A bor azonban nemcsak értékes kereskedelmi cikk, hanem szívesen fogadott ajándék is volt, különösen a másunnan be nem szereshető tokaji bor. Rákóczi igyekezett is ezt a kedvező lehetőséget politikai célokra kihasználni. Ezért a szabadságharc éveit gyakran indultak útnak kisebb-nagyobb borszállítmányok, hogy egy-egy uralkodó, kancellár, tábornok és politikus állásfoglalását kedvezően befolyásolják. Így járt el Rákóczi 1711 tavaszán is, amikor I. Péter cár, valamint az orosz miniszterek és tábornokok részére jelentős mennyiségű tokaji bort ajándékozott.⁵⁶ Persze a katonai és politikai realitásokon a legzamatosabb tokaji bor sem tudott változtatni. . .

Az észak felé irányuló export fő tételei, a bor és réz mellett más termékek alig játszottak szerepet.⁵⁷

A nemzetközi munkamegosztás és ebből következően a kereskedelmi forgalom jelentőségét, a gazdasági törvényszerűségeknek és kényszernek a politikai és katonai ellentéteken felülemelkedő hatását mutatja, hogy az áruforgalom még az örökös tartományokkal sem szünetelt a háborús évek alatt, a katonai események és hadműveletek idején sem. De minthogy mégis két, egymással háborúban álló államról volt szó, ezt a tényt az ebbe az irányba folyó külkereskedelem áruösszetétele mégis tükrözte. Az örökös tartományokból (Morvaország, Csehország, Alsó-Ausztria, Bécs, Stájerország) érkező áruk közt a fegyverek, fegyveralkatrészek elenyésző mennyiségben szerepeltek,⁵⁸ a behozatal fő tétele a posztó, mégpedig a jobb minőségű, finom posztóáru volt.⁵⁹ A posztón kívül, illetve gyakran azzal együtt, az importszállítmá-

nyokban jelentős értékű luxuscikkeket hoztak be az országba, amelyek főként a fejedelmi udvar igényeit elégítették ki. Nyilván nemcsak gazdasági okai voltak, hanem politikai megfontolások is szerepet játszottak abban, hogy a fejedelemnek küldött luxusszállítmányokat (pl. hintókat) a bécsi haditanács segítségével juttatták át a frontvonalon.⁶⁰ Érkeztek luxusáruk a nemesek, valamint a kuruc hadsereg főtisztjeinek részére is. Ugyancsak az örökös tartományok felől jutottak be azok a posztószállítmányok, amelyeket érsekújvári zsidó kereskedőktől, illetve Pestről vásároltak 1710-ben a kuruc csapatok részére.⁶¹

Mínt hogy Nyugat-Magyarországot békeidőben is jórészt az örökös tartományok látták el a mezőgazdasági munkához és a mindennapi élethez szükséges iparcikkekkel, természetes, hogy ilyenek, főleg vasáruk, a háború alatt is érkeztek az országba.⁶² A kuruc hadsereg ezt a kereskedelmi forgalmat nem tudta, de részben maga is érdekelt lévén, nem is akarta megakadályozni. Az árucserre közvetítésében egyébként számottevő szerepet játszottak a határszéli, császári kézen lévő magyar városok (Kőszeg, Sopron, Pozsony, Győr stb.) polgárai, valamint zsidó kereskedők is.

Az export áruszerkezete a hagyományos képet mutatja. A források egybehangzóan tanúsítják, hogy az örökös tartományokba irányuló kivitel legfőbb tétele a háború alatt is a szarvasmarha volt, bár mennyisége csökkent, igaz, összesítésekkel nem rendelkezünk a forgalomról. Kezdetben ugyan tiltották a szarvasmarha kivitelét, nyilván azért, hogy megnehezítsék Bécs ellátását, 1705-től azonban megváltozott a helyzet, cserekereskedelem formájában hivatalosan is megindult az áruforgalom, sőt azt maga Bercsényi irányította és szervezte.⁶³ A kiviteli tilalom egyébként nem is érte el célját: Bécs és Pozsony húsellátásában nem volt semmi fennakadás. A tilalom csak azt eredményezte, hogy a Vágon túli területtel sokan lopva kereskedtek, magyarul fellendült a csempészet.⁶⁴ A kuruc állam vezetői is rájöttek, hogy sokkal célszerűbb, ha a forgalmat ellenőrzik, és igyekeznek a hasznot az állam céljára lefölözni.

A szabadságharc egész ideje alatt folyó, változó mértékű marhakereskedés több csatornája is volt. Az első és hagyományos tényező maga a kuruc hadsereg volt, elsősorban helyzeti előnyénél fogva, hiszen a kihajtási utak a katonaság ellenőrzése alatt álltak. A kiviteli engedélyek kiadása a területileg illetékes tábornoknak jelentős bevételi forrást jelentett, amelyet részben egysége fenntartására fordított. A tisztikar tagjai közül azonban sokan maguk is foglalkoztak marhakereskedéssel, elsősorban úgy, hogy kereskedőkkel társulva, csendestársként, tőkéjük befektetésével, illetve tisztségük felhasználásával működtek közre. 1708—1709-ben Bottyán János ilyenfajta kiterjedt méretű kereskedést folytatott ökörral, sóval Benkovics András, Tukovics Ferenc és Tukovics György kereskedők társaságában, akikkel egyébként szoros pénzügyi kapcsolatban is állt.⁶⁵ Persze nem kivételes jelenségről van szó. A kuruc hadsereg szervezeti, politikai és történeti elődjének tekinthető magyar végvári katonaság mindig is közvetlen vagy közvetett, de szoros kapcsolatban volt a marhakereskedéssel.⁶⁶ A nemesség számottevő rétege számára a katonáskodás és marhakereskedelem tevékenységük két, egymással összetartozó oldalát jelentette.⁶⁷

A szabadságharc alatt exportra kerülő szarvasmarha-mennyiség több forrásból került ki. Nagy mennyiségű ökröt szedtek össze adóban, fegyverpénz, a megyei hadak fegyver- és posztóellátása fejében, a parasztság is pénzadó helyett többnyire marhát adott az adószedőknek. Erdélyben is számos ökröt gyűjtöttek így össze, és Ecseden,

az ottani Rákóczi-uradalmon keresztül hajtották az örökös tartományok felé.⁶⁸ Emellett állami megbízottak készpénzen is vásároltak fel marhát kivitel céljára. Bercsényinek azt az elképzelését azonban, hogy rézpénzen vett marháért posztót tud szerezni külföldi kereskedőktől, a verespénz elértéktelenedése hamarosan keresztül húzta.

A kivitel lebonyolításában különböző csatornákat és formákat figyelhetünk meg. Természetesen mindvégig folyt a magyar és külföldi kereskedők, nemesek szabályos üzleti tevékenysége: az országban felvásárolt marhákat kihajtották az örökös tartományokba. A vétel parasztoktól, nemesektől történt, de rendszerint ezek a kereskedők vették át a katonaságtól is a zsákmányolt jószágokat.

De éppen a háborús szükségletek miatt megnőtt állami kivitel következtében más jelenségek is megfigyelhetők. Az export szervezeti formái a szokványos áruforgalmi üzleteknél fejlettebb szintet értek el, s talán itt beszélhetünk elsősorban a tőkés kereskedelmi szervezet csiráinak felbukkanásáról. A marhakereskedelem tipikusan tőkeigényes vállalkozás, amelyben nélkülözhetetlen volt a nagy értékű állatállomány felvásárlása mellett viszonylag nagyszámú, gyakorlattal rendelkező apparátus fenntartása (felvásárlók, hajtók stb.). Az exportörnek megbízható külföldi kapcsolatokkal, partnerekkel is kellett rendelkeznie, mert az útnak indított marhát határidőre át kellett venni.

A kuruc állam gazdasági irányító apparátusában elsősorban Johann Gottfried Hellenbach működését jellemezték ezek a vonások. Egy személyben volt állami funkcionárius, aki az adószedő apparátus és a megyék által összegyűjtött marhákat értékesítette,⁶⁹ és tőkés felvásárló, aki saját tőkéjével nemcsak ebbe az állami ügyletbe szállt be, hanem szabályos kereskedelmi tevékenységet is folytatva, ügynökei révén nagy mennyiségben vásárolt össze ökröket az országban és értékesítette azokat külföldön.⁷⁰ Gyakran jelentős számú állatról volt szó. Zweig János Kristóf selmecbányai bányamester 1706. január 30-án pl. ezt jegyezte fel naplójában: „Hellenbach a selmeci húsárosokkal alkura lépett, hogy neki 11 000 darab szarvasmarhát állítanak ki, mint hallatszék, a hollandiak számára.”⁷¹ Ugyancsak ő értékesítette a fejedelem és Bercsényi majorsági marháit és a subsidiális pénzeik fejében beadott ökröket is.⁷²

Természetesen mint tőkés felvásárló igyekezett kihasználni azt, hogy egyben magas állami tisztséget is betöltött, mert valószínűleg ezért kapott 1706-ban a fejedelemtől elővásárlási jogot a marhafelvásárlásra, ami valójában monopóliumot jelentett erre a fontos exportcikkre.⁷³ Nyilván ennek a fejedelmi rendelkezésnek az alapján bocsátotta ki Eszterházy Antal 1707-ben protectionálisát Hellenbach felvásárlója, Hrabovszky János részére, aki marhákat hajtott ki az országból. A tábornagy meghagyta, hogy a hadak mindenben segítsék őt, úgyszintén a pozsonyi mészárosokat is, Hellenbach ügyfeleit, ha azok marháért bejönnek az országba.⁷⁴

A hadsereg, amely közvetve vagy közvetlenül maga is érdekelve volt a marhakereskedelemben, és Hellenbach között nem volt súrlódásmentes a kapcsolat. A fejedelem nyilván előzetes panaszok alapján rendelte el 1706-ban a főadminisztrátornak, hogy terjessze eléje a vitézlő rend közül azok neveit, akik zavarták az ország szükségére kívántató marhák felvásárlását.⁷⁵

Bécsi,⁷⁶ pozsonyi kereskedők is vittek ki marhát, a kecskeméti, ceglédi és nagykovácsi kereskedők pedig Törökország felől közvetítették a marhakereskedelmet.⁷⁷ A

kuruc hadsereg egységei is hajtottak ki marhát az örökös tartományokba, hogy ruházatukat biztosítsák, mint pl. Csajági János regimentje 1708-ban.⁷⁸ Emellett — mondhatnánk: a feudalizmusban természetesen — a felkelés vezetői saját nevük alatt bonyolítottak kiterjedt gazdasági tevékenységet, ami persze egyáltalán nem azt jelentette, hogy ténylegesen és kizárólag magánjellelű ügyleteket folytattak volna. A kettőt — magán- és állami tevékenység — Rákóczi és Bercsényi esetében nehéz elválasztani. Különösen a marhakivitel esetében áll ez.⁷⁹

A szabadságharc vége felé mások is szóhoz jutottak Hellenbach mellett a marha-export intézésében. Különösen 1708 ősze után, amikor a bányavárosok elvesztek, és Hellenbach kénytelen volt az ország keleti felébe átmenni és ott működni. Így kapott egyre komolyabb szerepet az örökös tartományokkal bonyolított kereskedelemben s a marhakivitelben is Érsekújvár, illetve annak prefektusa, Szluha Ferenc. Rákóczi megbízásából már 1707 végén 2500 forint értékű portékát hozott Bécsből a császári auditor útján, akivel a rabok ügyében állt összeköttetésben. Szluha ugyanis egyben rabkiváltó commissáriusként is működött. Bercsényitől engedélyt kért 100 ökr kihajtására Pozsonyba, ezek árából szándékozva a fenti portékát kifizetni. Szluha szintén részt vett saját tőkéjével is az üzletekben, mert azt írja: ezek az ő saját ökrei, árukat majd az érsekújvári korcsma bevételéből megkapja.⁸⁰ 1708 elején jelentést küldött Bercsényinek a Vágon át folyó marhakivitelről, amelynek egy része szabályos csempészség volt.⁸¹ 1708 nyarán tevékenysége kiterjedni látszott, mert ezt közli Bercsényivel: „És ha csak pénzen szedni köll a jó ökröket, csak legyen min vennem, Alföldre is küldök azoknak megvásárlására.”⁸² Érsekújvár körülgárása, majd ostroma természetesen erősen korlátozta ezt a tevékenységet.

Azután 1708 őszen felbukkan egy Czauner István nevű kereskedő is, aki Szakolcán át Bercsényi 500 ökrét vitte ki az országból.⁸³ Ez a Czauner István szinte Hellenbach riválisának tűnik, mert 1708. szeptember 30-án assecurációs levelet állított ki, amelyben magára vállalta „az ország kereskedését”. Ennek 1. pontjában kötelezte magát, hogy a konföderált státusoktól átadott marhát ő maga vagy faktorai révén bécsi, pozsonyi vagy más mészárosoknak, kereskedőknek minél jobb áron fogja eladni.⁸⁴

Minthogy sem az udvarban, sem a miniszterek, a főurak asztaláról nem hiányozhatott a finom tokaji bor, elsősorban az aszú, ez volt az a „csodaszer”, illetve exportáru, aminek ellenében Bécsből, a császári székvárosból bármit meg lehetett kapni, akár luxusáru, akár politikai hír volt az.

A kuruc állam külkereskedelmi működésének harmadik fő iránya a Török Birodalom és az ahhoz tartozó két román fejedelemség volt. Ami az árustruktúrát illeti, az ide irányuló külkereskedelmi forgalomnak is megvolt a sajátos jellegzetessége. A behozatal fő tételét mennyiségben és értékben is a kuruc hadsereg egyenruházatára nélkülözhetetlen abaposztó tette ki, de érkeztek kész egyenruhák, kisebb mértékben fegyverek és puskapor, valamint déligyümölcs és fűszerek is. A kivitel legfontosabb tétele a réz, a balkáni és török rézipar nyersanyaga volt.⁸⁵ A kivitel tételei közt megtaláljuk az élő állatot, valamint Erdélyből a kenesőt és a sót.

A sóról mint exportcikkéről is kell néhány szót ejtenünk, még ha ez kitérőt jelent is. Thaly Kálmán erről a következőt írja: „A sókereskedés a Tiszán és Maroson le Törökországgal üzetett, valamint a Dunán nyugatra Németország felé.”⁸⁶ Minden-

esetre nehéz elképzelni, hogy az ellenséges csapatok ellenőrzése alatt álló folyókon rendszeres és nagyarányú forgalom bonyolódhatott volna le. Még a Maroson a katonai helyzet kedvező állásakor Erdélyből leúszttattak egy-egy szállítmány sót, amit azután tengelyen Temesvárra vittek, de ez nem volt rendszeres export, bármennyire szorgalmazta is a kuruc igazgatás, amikor Erdély az ő kezükön volt. Rákóczi minden irányban szerette volna fokozni a sókivitelt is, s már 1704. november 21-én megparancsolta Keczer Sándor kerületi commissáriusnak: „Legyen gondja arra, hogy rendelkezzen alkalmas embereket, akik sóval az ország számára kereskednek az szomszéd országokban: azon posztót s más kívántató eszközöket vegyenek s a Nemes Ország számára hordhassák s fordíthassák.”⁸⁷ A terv azonban nagyobb arányokban aligha valósulhatott meg, a tengelyen történő sószállítás ugyanis túlságosan megnövelte a só árát, s az ország nyugati és északi részében nem versenyezhetek az osztrák, illetve lengyel sóval.

A török alattvalók kereskedése egyébként is a szabadságharc egész ideje alatt komoly gondot okozott Rákóczinak. Egyrészt a Törökországból behozott árucikkek-re a háború folytatásához szükség volt, s politikai okokból sem akart akadályt gördíteni a török alattvalók kereskedése elé, hogy a szomszédos hatalommal a jó viszonyt fenntartsa. Másrészt károsnak tartotta, hogy ezek a kereskedők a jó pénzt kivitték az országból. 1707. november 15-én például éppen azért rója meg Károlyi Sándort, mert engedélyt adott egy görög kereskedőnek az árusásra, aki ugyan itteni lakos, de társai külföldön élnek, s ezért nem lehet megengedni, hogy portékáját ezüstpénzen adja, s rézpénzen vegye, mert így kiviszik a jó pénzt.⁸⁸ Ez a gond egyébként a XVIII. század folyamán a monarchia vezetését is foglalkoztatta, mert a karlócai és pozsareváci békekötés vámkedvezményt biztosított a török alattvalóknak, akik ezt alaposan ki is használták.

A fejedelem az ezüstpénz kiáramlását úgy képzelte megakadályozni, hogy részben megtiltotta a török kereskedőknek az ország belsejébe való beutazást, részben igyekezett rászorítani őket a limitáció megtartására.⁸⁹ 1706 novemberében három arnót kereskedőt küld vissza portékájukkal együtt Kecskemétre, mert csak ott árulhatnak.⁹⁰ Bár ez a tilalom állandóan fennállt, mégis rendszeresen járnak török kereskedők az ország belsejében, gyakran éppen a fejedelem és Bercsényi engedélyével. 1707. november 16-án a Consilium Oeconomicum utasítja a rozsnyói harmincadost: mivel a török kereskedők portékájukat drágán adják, s ezzel több kárt, mint hasznot okoznak az országnak, ezért sürgesse kimenetelüket; akik azonban a fejedelem vagy Bercsényi engedélyével mégis bennmaradnak és árulnak, azokkal a limitációt tartassa be.⁹¹ Pápai Gáspár Temesvárról 1708. május 19-én jelenti Rákóczinak, hogy a török kereskedők ügyét megbeszélte a pasával, aki ezután csak azoknak a kereskedőknek ad passust, akik a fejedelemtől előzetes engedélyt kapnak, „...mert szokások az ily kereskedőknek, hogy Szegedre kéredzenek, s onnan oda mennek hír nélkül is, az hova akarják, kik szófiai, kik pedig bellyebb való kereskedő rendek is lehetnek...”⁹² 1709-ben a fejedelem külön bizottságot küldött ki Vay Ádám vezetésével, hogy megvizsgálja a török kereskedőknek a rézpénzzel kapcsolatos panaszait.⁹³ A szabadságharcot végigkísérik a különböző nemzetiségű török alattvaló kereskedők vitás ügyei: árufoglalások, áruekobbások, bebörtönzések, a török hatóságok emiatt emelt panaszai, a kuruc katonaság kihágásai stb.⁹⁴

Ennek ellenére az adatok egyértelműen arról tanúskodnak, hogy Törökországgal mindvégig igen intenzív kereskedelmi forgalom bonyolódott, s az országban állandóan nagyszámú török és más nemzetiségű — főleg görög és zsidó — török alattvaló kereskedő tevékenykedett. Működésüket nehéz és ellentmondásos politikai és katonai helyzetben folytatták. Az ország déli peremét a császáriak ellenőrizték: Arad, a marosi határőrvidék, Szeged, a Bácska déli része az ő kezükben volt. Tehát a törökországi kereskedők csak a császáriak által ellenőrzött területen át juthattak el a felkelők kezében lévő körzetekbe, ahol áruikat eladhatták. A két harcoló fél egyaránt ügyelt arra, nehogy a törököt maga ellen ingerelje. Ennek ellenére a török szultán alattvalóinak Magyarországon mégsem volt könnyű a helyzete.

Az Alföld déli fele tulajdonképpen állandó hadműveleti terület volt, amely számtalan veszélyt tartogatott az átutazó kereskedők számára, annak ellenére, hogy amiként említettük, politikai okokból mindkét hadviselő fél igyekezett az atrocitásokat elhárítani. De ez nem mindig sikerült. Amikor 1707. április 3-án több ezer főnyi rác megrohanta és feldúlta Kecskemétet, s az onnan menekülő 55 törökországi kereskedő közül 52 életét veszítette, Rákóczi azonnal vizsgálatot rendelt el az ügyben. Egy más alkalommal pedig a nándorfehérvári és temesvári pasa azt jelentette a Portára, hogy a Kecskemétre igyekvő török kereskedőket megfosztják áruiktól. Ekkor viszont Michael Telman császári követ fizetett 1000 tallért Bekir effendinek, nehogy ebből az esetből diplomáciai ügy keletkezzék a Portán.

Rákóczi ezenkívül pénzügyi okokból korlátozta azt a területet, amelyen a török alattvaló kereskedők tevékenykedhettek. Ezek ugyanis a behozott árukért nem annyira árukat, hanem főként ezüstpénzt vittek ki az országból, ami hátrányos volt a pénzügyi nehézségekkel küszködő kuruc állam számára. Ezért a fejedelem 1706-ban azzal az indoklással, hogy nem fogadják el a rézpénzt, és nem tartják be a limitációt, megtiltotta, hogy Kecskemétnél és Debrecennél beljebb mehessenek az országba. A rendelkezést azonban nem hajtották végre következetesen. A felkelés alatt a görög és más nemzetiségű török alattvaló kereskedők tevékenységének egyik központja Kecskemét lett, bár felbukkantak északabbra fekvő városokban (Eger, Miskolc, Tokaj) is, sőt állandóan laktak is ezekben a városokban, gyakran virágzó kolóniákat alkotva.⁹⁵

Ami mármost a déli irányú külkereskedelmi forgalom áruösszetételét illeti, a behozatalban az első helyet az abaposztó foglalja el, a kuruc közkatonák egyenruházatának alapanyaga. Ezenkívül azonban kész egyenruhák, köpönyegek, nadrágok, dolmányok stb. is jelentős értékben fordulnak elő.

A kereskedők kisebb-nagyobb tételeket közvetlenül a táborban⁹⁶ vagy az egyes nagyobb katonai egységek parancsnokainak adtak el,⁹⁷ de vásárolt tőlük Dobozi István debreceni főbíró is,⁹⁸ valamint már ekkor tárgyalt egy török kereskedővel Forgách Simon az egész reguláris had részére történő abaszállításról.⁹⁹ Ahogy fokozódott a kuruc állam hadellátó apparátusának szervezettsége, egyrészt úgy nőttek a megvásárolt tételek, másrészt ezeket már az erre kijelölt állami szervek és személyek vásárolták meg. Amikor pedig a segélypénz egy részét a francia udvar Konstantinápolyon keresztül utalta ki, ennek a terhére tízezer végszámmra vásárolták az abaposztót, és főleg Karánsebesen át szállították az országba.¹⁰⁰ Érdekes, hogy az eladók között gyakran találjuk a török hadsereg különböző rangú tisztjeit.¹⁰¹ Jelentős szerepe volt a Törökországból származó aba behozatalában Alboér Ábrahám nándorfehérvári

zsidó kereskedőnek, aki nemcsak nagy szállítmányokat indított Magyarországra, de hitelt is nyújtott a kuruc államnak.¹⁰² 1708. május 20-án Rákóczi ezt írja nádorfehérvári rezidensének, Pápai Gáspárnak: Alboér Ábrahám „factorságát olymódon készek leszünk acceptálni, hogyha, midőn kívánni fogjuk, hadaink számára oly szélességű, annyi singszámú és formájú végabákat, mineműeket az thessalonicabeli törökök szerettek számunkra, egyenlő áron s nem drágábban fogja adni, — csak szinte e mellett az cambiumokat is kedvünk szerint folytassa mindenben”.¹⁰³ Az előzőleg idézett adatok mutatják, hogy Alboér ezeknek a feltételeknek megfelelt, s kapcsolata mindvégig élénk volt a felkelőkkel.¹⁰⁴

A Törökországból való behozatalt hadellátási okokból a kuruc állam harmincadmentességgel is igyekezett elősegíteni. 1706. április 12-én a fejedelem utasítást küldött Seres György kecskeméti harmincadosnak: Mulyko töröktől 20 bál, a nádorfehérvári pasa emberétől 8 bál abát, 272 köpenyt, Szolimán nevű kereskedőtől 2300 vég és 52 bál abát vettek az országnak, a harmincad elengedésével.¹⁰⁵ Ezt a kedvezményt gyakran kivitelnél is megkapták a kereskedők. 1709. június 30-án Bercsényi adott passust Hacsí Imánuel görög kereskedőnek „770 darab szarvasmarhának Törökországban való harmincad nélkül hajtására, mely marha adatott neki ország számára adminisztrált portékákért”.¹⁰⁶

Feltétlenül külön is meg kell említenünk, hogy a kuruc államnak a két román fejedelemséggel nemcsak politikai, hanem a katonai helyzettől függően élénk kereskedelmi kapcsolatai is voltak. Orbán Elek, Rákóczi lovászmestere 1707-ben több ízben is megfordult Moldvában, hogy lovakat vásároljon a fejedelem ménésébe.¹⁰⁷ Sertéseket is nagy számban hajtottak be Moldvából, hogy a máramarosi tölgyesekben makkon meghizlalják a kondákat.¹⁰⁸ Bár nincs adatunk arra, hogy Moldvából a kuruc hadsereg felszerelését közvetlenül szolgáló árucikkek érkeztek volna, a forgalom a két ország között mégsem merült ki a fenti állapotokhozatalal. Nyilván az ennél intenzívebb kereskedelmi tevékenység váltotta ki Rákóczinak azt a rendeletét, amelyet 1708. május 25-én küldött Kismarjai Albert prefektusnak: a „Máramaros és Moldva között leendő commertiumok iránt rendeléseket tévén, Borsa vagy Majszin nevű helyeken azokat continuálni legalkalmasabbnak ítéltük . . .”¹⁰⁹

Földrajzi helyzeténél fogva Havasalföld természetesen főként Erdéllyel tartott kereskedelmi kapcsolatokat. A szokványos, békebeli áruforgalom mellett Rákóczi 1705-ben ajánlatot tett a havasalföldi vajdának, hogy réz ellenében szívesen átvenne nagyobb bormennyiséget.¹¹⁰

A Törökországba irányuló kivitel legszámottevőbb cikke a réz (nyersréz és a forgalomból kiszorult, devalválódott és nagy mennyiségben összegyűjtött rézpenz) volt,¹¹¹ és mint láttuk, kisebb tételben élő állat. Erdélyből élő állat, higany és méhviasz,¹¹² valamint a Maroson leúsztatott só.¹¹³ Bort, vallási okokból, legfeljebb a román fejedelemségekbe vittek ki, de vásároltak is onnan.

Mind ezek az adatok, mind az 1710-i szegedi harmincadnapló¹¹⁴ tételei azt mutatják, hogy a kuruc állam a Törökországból szállított egyenruházati anyagokért és a lényegesen kisebb mennyiségű fegyverért vagy készpénzzel, méghozzá ezüstben, vagy elsősorban a természeti munkamegosztásból származó nyersterményekkel fizetett. Ugyanez volt a helyzet Erdély külkereskedelmi forgalmában is.

Végezetül, a külkereskedelmi forgalom áttekintésének lezárásaként, egy sajátos, a Rákóczi-szabadságharc gazdasági kapcsolatai szempontjából azonban figyelemre méltó jelenségről kell szólnunk. Ez a zsidó kereskedőtőke szerepe a kuruc állam külkereskedelmi forgalmában, a hadsereg ellátását, felszerelését, fegyverzetét biztosító behozatalban és az azt kiegyenlítő exportban. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a kereskedőtőkének ezzel a mozgékony, a határokat és a feudális viszonyok által emelt akadályokat szívósan leküzdő szektorával milyen élénk volt a kuruc állam kapcsolata.¹¹⁵ Kutatásaink azonban még túlságosan is a felszínen mozognak, s így egyelőre nem tudjuk feltárni, milyen szálak fűzték a lengyelországi zsidó kereskedőtőkét s azon keresztül a kuruc államot a nyugat-európai nagy bankházakhoz s általuk a fejlett ipari körzethez.

A Lengyelországgal lebonyolódó külkereskedelmi forgalom jelentős részét főleg dél-lengyelországi zsidó kereskedők tartották kézben. Mint említettük, sajnos, gazdaságtörténetünknek ez a vonatkozása még alig feltárt, s így legfeljebb az adatok felsorolására szorítkozhatunk. Nem térhetünk ki pl. olyan érdekes mozzanatokra, mint a dél-lengyelországi zsidó kereskedőtőke és a Rákóczi-birtokok gazdálkodása (falvak, földesúri jövedelmek bérbévetele stb.). Ez egyébként is csak közvetve tartozik témánkhoz. Sokkal fontosabbak voltak a kuruc hadsereg ellátása szempontjából a zsidó kereskedők rendszeres szállítmányai, amelyek éppúgy tartalmaztak posztót,¹¹⁶ fegyvert és lőszert,¹¹⁷ mint az udvar számára szükséges különböző cikkeket,¹¹⁸ mezőgazdasági eszközöket¹¹⁹ stb. Ellentételként természetesen a zsidó kereskedők is nagy mennyiségben vittek ki rezet és bort.

Ezenkívül mind az örökös tartományok,¹²⁰ mind a Törökország felé bonyolódó külkereskedelemben ott voltak a zsidó kereskedők. Ez utóbbi irányban tevékenykedett pl. Alboér Ábrahám, talán a legnagyobb tőkével és üzletkörrel rendelkező zsidó kereskedő, akinek tevékenysége már elérte a hadiszállító szintjét és funkcióját.

Természetesen Magyarországon letelepedett zsidó kereskedők is tevékenykedtek a hadak ellátásának biztosítására. Bizonyára ilyen volt az a Hirschl Ignác, aki engedélyt kapott, hogy négy szekér bőrrel Dunántúlról Pozsony felé menjen, s onnan a hadak szükségére posztót és egyéb cikkeket hozzon.¹²¹ 1706 szeptemberében pedig „munkácsi zsidó Jakab kereskedő kíván oly passust, hogy szabadosan kereskedhessék és az katonák s mások ne taxállyák, kit is most is 20 000 sing vászonért küld Lónyai úr Skolyára az hadak számára”.¹²²

3. A harmincadok

A harmincadbevételek, amelyekről a pénzügyeket tárgyaló fejezetben több ízben is említést tettünk, a kuruc állam jövedelmének viszonylag nem nagy összegű tételét képezték, de minthogy készpénzről, a rézpénz forgalmának gyakorlati megszűnése óta pedig ezüstpénzben befolyó jövedelemlről volt szó, az államháztartásban a harmincadbevételek jelentősége megnövekedett. A szabadságharc vezetői kezdettől fogva a harmincadhivatalok működésének biztosítására törekedtek, majd 1706. január 1-jétől az egész apparátust a Consilium Oeconomicum irányítása alá helyezték.

A felkelés elején, mint a gazdasági irányítás más szektoraiban is, a harmincad-

igazgatásban közvetlenül maga a fejedelem intézkedik: kinevezi megbízottait az egyes harmincadok élére, utasításokat ad a jövedelem felhasználására.¹²³

Az 1705 végére nagyjából állandósultnak tekinthető kuruc harmincadigazgatás a kamarai időszak alatt kiépült alapokon nyugodott. Ez azzal bizonyítható, hogy 1703-ban, a felkelés előtt, és 1708-ban a harmincadok száma és helye szinte hajszálnyira megegyezett,¹²⁴ másrészt a személyi állomány is részben helyén maradt. Előfordult persze, hogy a fejedelem valamelyik hívének fizetés- vagy jutalomképpen ad harmincadhivatalt. Így kapta meg 1703 végén Ráday Pál a besztercebányai főharmincadhivatalt az alája tartozó zólyomi, selmecbányai, korponai, szécsényi, balassagyarmati és más hivatalokkal. Igazgatásukat Ráday természetesen megbízottjával végeztette.¹²⁵

A harmincadok nemcsak bevételi forrást jelentettek, hanem eszközül szolgáltak a külkereskedelmi forgalom ellenőrzésére és szabályozására is. És minthogy a külkereskedelem a hadsereg felszerelése és ellátása szempontjából alapvető fontosságú volt, érdemes a harmincadszervezetnek erre a szerepére is rövid pillantást vetnünk.

A fejedelem mindenekelőtt arra törekedett, hogy a határokon átkelő kereskedők megfizessék a harmincadot. Ezért 1708-ban megengedték egyes harmincadok mellé a nagyobb vigyázás céljából filálisok szervezését. Ilyen fiókharcadok már korábban is voltak néhány harmincad mellett. Pl. a kecskeméti harmincad bérlője, Karácsony Sándor Gyöngyösön állított fel ilyen filialist, de ezt a város igyekezett megakadályozni.¹²⁶ A sok, gyakran törvénytelenül működő vámhivatal, legtöbbjük az ország belsejében, köztük szép számmal magánföldesúri tulajdonban lévő, természetesen gátolta a kereskedelmi forgalmat. Ezért ígérte meg 1705. június 17-én Rákóczi Ugocsa megyének, hogy a törvénytelen vámokat el fogja törölni, s ezt már meg is parancsolta Kálmáncsai Istvánnak.¹²⁷ Ugyanakkor persze érvényesült az a nemesi törekvés, hogy a rendi kiváltságok egyik fontos területén, a vámszedésben is visszakapják jogaikat. 1704-ben az Újhelyi család a „németek idején” lefoglalt tiszaujhelyi, arдай, tiszaujlaki és rakamazi vámjait kérte és kapta is vissza.¹²⁸

A kivitelre és behozatalra általában nem voltak érvényesek azok a harmincadkedvezmények, amelyeket egyes helységek a belső áruforgalomban élveztek. 1703 októberében Rákóczi a tokaji táborból utasította Palugyai Lénárt debreceni harmincadost, hogy a Bihar megyei hajdúvárosok lakóitól, ha azok saját szükségükre s nem kereskedés céljából adnak el valamit, harmincadot ne szedjen.¹²⁹ Ugyancsak elengedte az országos vámot a fejedelem Kismarja lakosainak is.¹³⁰ 1704. április 14-én Rákóczi átírja és megerősíti a II. Rákóczi György által 1654-ben a Szabolcs megyei hét hajdúváros lakosainak adott harmincadmentességet.¹³¹ Majd csongrádi táborában 1704. augusztus 16-án a fejedelem a debreceniek hasonló kedvezményét is megerősíti: harmincadmentességet élveznek, amikor saját jószágukkal és portékájukkal utaznak.¹³²

A Consilium Oeconomicumnak egy későbbi, 1708. január 14-én kelt utasítása azonban világosan tanúsítja, hogy ezek a kedvezmények a határon átmenő kereskedelemre nem vonatkoztak. Tehát ezeknek a vámkedvezményeknek inkább a belpolitikai jelentősége a nagyobb: a fejedelem nyilván a hajdúk megnyerésének egyik eszközét látta a kereskedelmi kedvezmények biztosításában. Bár nyomatékosan ki kell emelnünk, hogy nem új csoportokra történt a kiváltság kiterjesztése, hanem már egy évszázad óta elfogadott és a feudális uralkodó osztály által már előbb is elismert

kedvezményről volt szó. A Consilium Oeconomicum említett rendelkezése kimondja, hogy a poroszói, kecskeméti, munkácsi, kassai, tokaji, ónodi, hatvani, lévai, rosznyói és bármely más harmincadosok a debreceniektől csak fél harmincadot szedjenek. A debreceni kereskedők egyébként, ha Magyarországról darócot, szűrt visznek a Partiumba, nem tartoznak harmincaddal; ha ellenben Törökországból posztót, abát, bőrt és egyéb portékát hoznak, kötelesek azt megfizetni.¹³³

Ugyanilyen alapelvek szerint rendelkezett a Consilium Oeconomicum a szepesi tizenhárom város felé irányuló, illetve az onnan jövő kereskedelem megvámolásáról is. A tizenhárom városba menő kereskedőknek harmincadot kellett fizetniük, ha rezet, vasat, mézet, viaszt és fagyút vittek ki. A debreceniek csak fél harmincadot fizettek, a lőcsei mesteremberek mentességet élveztek, ha saját termelvényeikkel a tizenhárom város vásárait utaztak.¹³⁴

Tehát a kuruc gazdasági vezetés ragaszkodott ahhoz, hogy a határon átmenő minden kereskedő fizessen. Sőt, az ónodi országgyűlés, nyilván az állami bevételek fokozása céljából, duplájára emelte a harmincadvám összegét. De ennek eredményeként az árak felemelkedtek, mert a kereskedők a vámtöbbletet áthárították a vásárlókra, sőt egyes fontos cikkek, amelyek pedig a hadsereg és a bányaművelés szempontjából alapvető fontosságúak voltak (salétrom, ólom, acél, kén), nem is hoztak be. Ezért a fejedelem e négy árucikknek a harmincadját már 1707. augusztus 30-án ismét az előző mértékre állította vissza.¹³⁵

A szabadságharc második felében, amikor a kuruc állam előbb sem kedvező pénzügyi helyzete veszedelmesen megingott, és katasztrofális válságba jutott, a hazai nyerstermények exportja sorsdöntővé vált a hadsereg ellátásához nélkülözhetetlen behozatal biztosítására. Hogy a külföldi kereskedőket a hazai réz, bor és marha megvételére, s helyette fegyver, posztó és lőszer szállítására ösztönözzék, a kuruc vezetők gyakran adtak harmincadmentességet egy-egy tétel után. 1706 júniusában ugyan a Consilium Oeconomicum arra káptott utasítást, hogy még a Keczer Sándor, Berthóti Ferenc és Hellenbach által az ország részére behozott szállítmányok után is meg kell fizetni a harmincadot,¹³⁶ de a későbbi években egyre több harmincadelengéssel találkozunk. A nyersterményeket szállító, likvid fizetőeszközökkel nem rendelkező Magyarország ki volt szolgáltatva az iparilag fejlettebb, pénzügyileg erősebb országoknak, s mivel a két európai háború erőteljesen fokozta a fegyver és posztó iránti keresletet, ez tovább nehezítette a magyar állam gazdasági pozícióit. Hogy a hadviseléshez feltétlenül szükséges árucikkeket biztosítsák, el kellett fogadniuk a hátrányos feltételeket a nemzetközi kereskedelemben, sőt vámkedvezményekkel is ösztönözték a külföldi kereskedőket a forgalom fenntartására.

A kuruc állam harmincadbevételeiről reális, hosszabb időt (akár egy évet) átfogó kimutatások nem készültek.¹³⁷ A töredékes adatok pedig nem alkalmasak arra, hogy általánosításuk révén reális képet kapjunk a jövedelmekről. Nem alkalmasak az összehasonlításra a felkelés előtti bevételek sem, a harcok alatt a jövedelmek ugyanis csökkentek, amit maga Rákóczi állapít meg emlékirataiban: „A királyi vámok jövedelmei csak kis segítséget jelentettek, mert a hasznot a háború nagyon lecsökkentette. A vámok közül azokat, amelyeket a törvény ellenére hoztak be a németek, el kellett törölni, mert a lakosokat nyomorgatták.”¹³⁸

Valóban, az adatok is azt tanúsítják, hogy 1703 őszén, a kuruc felkelés zavaros

viszonyai közepette a bevételek jelentősen visszaestek. A kolozsvári harmincad jövedelme pl. 1703 első negyedében még 2314 forint 49 dénár, a másodikban 2896 forint 55 dénár volt, azután csak július és november adatait ismerjük: ez mindössze 241 forint 30 dénárt tett ki.¹³⁹ Voltak olyan harmincadok, ahol egészen alacsony összegek folytak be. 1703 utolsó negyedére a zilahi harmincad bevétele 10 forint 4 dénár, a margittaié 170 forint 21 dénár, a nagykárolyié 31 forint 78 és fél dénár volt.¹⁴⁰ A homonnai hivatal második negyedévi jövedelme 1706-ban 131 forint 20 dénárt tett ki, amiből 96 forint 20 dénár volt az ezüstpénz.¹⁴¹

Mínthogy a harmincadok mégis azon kevés forrás közé tartoztak, amelyek készpénzbevételt biztosítottak, Rákóczi arra törekedett, hogy bevételükben növelje az ezüstpénz arányát. Ez elsősorban a külföldi kereskedőkre vonatkozott. Amikor 1706 tavaszán a külkereskedelmi forgalom tilalmát feloldották, március 17-én a következő utasítást adta a Consilium Oeconomicum számára: „Hogy az fejrpenzt csak azon kereskedőkön vegyék az harmincadosok, az kik idegen országban laknak, s akkor pedig precise, mikor az Hazába bejönnek, nem az mikor kimennek, melly iránt parancsolljanak is az harmincadosoknak; vigyáztassanak mindazáltal, hogy annak alkalmatosságával vagy a pénz elcserélésében, vagy hogy az idegen kereskedők által az fejr pénz helyett örömostebb adattandó rézpénznek bevételében alattomban való kereskedés által ne excedálljonak.”¹⁴²

A harmincadok 1709. évi első negyedévi jövedelméről rendelkezünk egy részleges kimutatással. Eszerint az egyes harmincadok bevétele volt:¹⁴³

Eperjes	3573	magyar forint	14 dénár
Bártfa	6419	magyar forint	7 és negyed dénár
Lőcse	1721	magyar forint	37 és fél dénár
Késmárk	2025	magyar forint	75 dénár
Ófalu	2380	magyar forint	47 és fél dénár
Lubló	347	magyar forint	39 dénár
Palocsa	541	magyar forint	79 dénár
Sztropkó	2634	magyar forint	
Homonna	885	magyar forint	85 dénár
Csertész	110	magyar forint	95 dénár
Munkács	251	magyar forint	36 dénár
Poroszló	677	magyar forint	57 és egyharmad dénár
Kecskemét (bérlet)	7148	magyar forint	68 dénár
Szatmár	38	magyar forint	42 dénár

A felsorolás azonban korántsem teljes. Hiányzik pl. Nagyszöllős, amelynek harmincadosa 1709. március 4 — október 15. között 3504 forint 85 dénár és 222 és fél kocka kőso bevételel könyvelhette el.¹⁴⁴ Az ország nyugati részén fekvő harmincadok pedig a trencsényi csata után a császári csapatok előnyomulása következtében vagy megszűntek, vagy pedig jövedelmük erősen visszaesett. Az érsekújváriáról pl. 1709. augusztus 31-én jelenti ezt Szluha Ferenc Bercsényinek.¹⁴⁵

Ez a kimutatás elsősorban nem is azért érdekes, mert belőle a harmincadok évi bevételére következtethetünk, hanem inkább azért, mert a külkereskedelem fő irá-

nyait állapíthatjuk meg belőle. Látható, hogy még mindig az északi fő irány a domináló, az áruforgalom mintegy kétharmada az itt fekvő harmincadokon át bonyolódott. Mellettük még a kecskeméti (és filiálisai) bevétele és forgalma volt számottevő.

A kuruc állam súlyos pénzügyi helyzetének egyik tünete volt, hogy 1708-tól a harmincadjövedelmeket bérbe adták, vagy legalábbis szerették volna bérbe adni. A bérbeadás egyébként azt jelentette, hogy az állam a harmincadok apránként, bizonytalanul egész éven át csordogáló jövedelmét előre, egy összegben megkapta, vagyis egy bizonyos jövedelemforrásra hitelt vett fel. Jelentkező azonban alig-alig akadt, hiszen hazai vállalkozó tőkehiány miatt nem volt, külföldiek pedig nemigen kockáztatták a pénzüket, látva a felkelés egyre bizonytalanabb és reménytelenebb katonai helyzetét.

A kecskeméti harmincadot 1708. május 1-től egy évre Karácsony Sándor és Pap Mihály, két görög kereskedő vette bérbe 4000 körmöci aranyért.¹⁴⁶ A kállai, szatmári, nagybányai, nagyszöllösi és érsekújvári harmincadokat, a hozzájuk tartozó fiókhivatalokkal ugyancsak Karácsony Sándor bérelte ki 1709 júliusában 12 400 forint évi bérért. A bérlőnek az volt az érdeke, hogy a harmincadhivatalon átmenő minden árut megvámoljon — hiszen az ő hasznát csak a bérleti összegben felüli bevétel jelentette —, tehát a feudális előjogok elismerése, a vámmentesség akadályozta az állami jövedelmek ilyen úton való hasznosítását. A Consilium Oeconomicum pl. ezért 1709. augusztus 3-án kérte a fejedelmet: a bérlő jövedelmének biztosítására tiltsa meg, hogy egyesek méltóságukat kihasználva, vámolás nélkül vigyék ki a sót. Többek között így módon a Nemes Compánia örve alatt is sok só kihordanak.¹⁴⁷ A következő évben ismét a harmincadjövedelmek bérbeadásával igyekezett pénzhez jutni a kuruc állam. Bercsényi 1710. július 21-én közli Rákóczival, hogy a harmincadokat Lónyai Ferenc és Karácsony Sándor együtt árendálták ki azokon kívül, amelyeket Helleprontnak adtak; mivel Lónyainak 1000 mázsa salétromért tartozik az országnak, annak levonása után a bérleti összeg maradványát Alboérnak fizetik ki, akinek az ország 47 000 forinttal volt adós abaposztó-szállítmányokért.¹⁴⁸ Tehát ez esetben az állam nem kapott bérleti díjat, hanem a fennálló tartozást ismerte el bérleti összegnek, valójában tehát a formális bérlet adósság törlesztésére szolgált.

Valószínű azonban, hogy a kecskeméti és más, tiszántúli harmincadok bérbevételeivel a balkáni görög kereskedőtőke elsősorban a saját kereskedelmi útvonalát akarta biztosítani, s ezzel jobb pozíciókat akart teremteni magának. A harmincadbérlet ezért is előnyös volt a számára, nem pedig csupán a bérleti összegben felüli jövedelem miatt, bár az sem volt közömbös. Az a harmincadnapló, amely a Kecskeméten át 1710. június 21—október 7. közt lebonyolódott forgalmat tünteti fel, azt tanúsítja, hogy Karácsony Sándornak ebben az időben 3963 forint 14 és fél dénár bevétele volt. Ez azt jelenti, hogy a saját kereskedése már lényegében vámmentes volt, s ez is előnyösete számára a bérletet.¹⁴⁹

A kuruc állam külkereskedelmi tevékenysége világosan tükrözi azt az erőfeszítést, amelyet egy iparilag elmaradott ország fejtett ki, hogy hadseregét a szükséges fegyverzetrel és felszereléssel ellássa.

RÖVIDÍTÉSEK

- AÉ = Archeológiai Értesítő
AH = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
Áldásy, *Az ónodi országgyűlés* = Áldásy Antal, *Az 1707. évi ónodi országgyűlés története*. Bp., 1895.
AR = Archivum Rákócianum. II. Rákóczi Ferencz levéltára. I. oszt. Had- és belügy. I—X. Közli Thaly Kálmán. Bp., 1873—1889. XI—XII. Közzéteszi Lukinich Imre. Bp., 1935. II. oszt. Diplomátia. I—III. Közli Simonyi Ernő. Pest, 1871. — Bp., 1877.
ARF = Archivum Familiae Rákóczi de Felső Vadász. OL (Később beosztva az RSzL állagaiba)
AtSz = Agrártörténelmi Szemle, 1957—
Balogh, *Debrecen hadiszolgáltatásai* = Balogh István, *Debrecen hadiszolgáltatásai a Rákóczi felkelés alatt, 1703—1711*. Debrecen, 1935.
Bánkúti, *A sójövedelem* = Bánkúti Imre, *A sójövedelem Rákóczi pénzügyi politikájában a szabadságharc elején, 1703—1704*. (Ifj. Király Mátyás tokaji sóinspector leveles- és számadáskönyve 1704-ből.) In: FH 3. Bp., 1975. 31—66. (Kny. is)
Bánkúti, *Egy görög kereskedő* = Bánkúti Imre, *Egy görög kereskedő tevékenysége Kecskeméten és a Dél-Alföldön*. Cumania, III. Historia, 1975.
Bánkúti, *Iratok I.* = Bánkúti Imre, *Iratok a kurucok első dunántúli hadjáratának történetéhez (1704. január—április) I. rész*. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 7. Szerkeszti: Kanyar József. Kaposvár, 1976. 51—129. (Kny. is)
Bánkúti, *A kurucok első dunántúli hadjárata* = Bánkúti Imre, *A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január—április)* Bp., 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből 78.)
Bánkúti, *Rákóczi hadserege* = Rákóczi hadserege, 1703—1711. Válogatta és a bevezetőket írta Bánkúti Imre. Bp., 1976.
Bánkúti, *Lónyay Ferenc* = Bánkúti Imre, *Lónyay Ferenc fegyveresítési és ruházati főhadbiztos válogatott iratai*. Vaja, 1980. (Folia Rákócziana 4.)
Bánkúti, *Az Erdélyi Consilium* = *Az Erdélyi Consilium leveleskönyve és iratai 1705, 1707—1710*. Kiadásra rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Bánkúti Imre. Bp., 1985.
Biloveszky, *Adalékok* = Biloveszky József, *Adalékok a rézpénz és adózás történetéhez II. Rákóczi Ferencz korában (1703—1711)*. In: *A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi róm. kath. főgimnázium Értesítője az 1913—1914. tanévről*. Veszprém, 1914. 3—26.
BKL = *Bányászati és Kohászati Lapok 1867—*

- Bruckner, *Kray Jakab* = Bruckner Győző, Kray Jakab a késmárki vértanú, közéleti szereplése és diplomáciai működése II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. Bp., 1928.
- Ember, *A szépesi kamara* = Ember Győző, A szépesi kamarai igazgatás tisztviselői 1703-ban. LK 1946. 268—269.
- Emlékiratok* = II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Fordította Vas István. A tanulmányt és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla. A szöveget gondozta Kovács Ilona. Bp., 1978. (Archivum Rákócziánium III. oszt. Írók. II. Rákóczi Ferenc művei. I.)
- Esze, *Kuruc vitézek folyamodványai* = Kuruc vitézek folyamodványai, 1703—1710. Összeállította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Esze Tamás. Bp., 1955.
- Eszterházy A. tábori könyve* = Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve, 1706—1709. Függetlenül: Gróf Eszterházy Dániel tábornok jegyzőkönyve, 1708. Közl.: Thaly Kálmán. Bp., 1901.
- Európa = Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk. Benda Kálmán. Bp., 1980.
- Fallenbüchl, *Adalékok* = Fallenbüchl Zoltán, Adalékok a magyar kamarai hivatalsszervezet működéséhez a Rákóczi-szabadságharc idején. LSz 1972. 3. sz. 37—48.
- FH = Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. 1— Bp., 1973—
- Heckenast, *A Rákóczi szabadságharc* = Heckenast Gusztáv, A Rákóczi szabadságharc. Bp., 1953.
- Heckenast, *Rákóczi tevékenysége* = Heckenast Gusztáv, Rákóczi tevékenysége a gazdasági élet fejlesztése érdekében. In: Magyar Történész Kongresszus, 1953. június 6—13. Bp., 1954. 112—120.
- Heckenast, *Fegyver- és lőszergyártás* = Heckenast Gusztáv, Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Bp., 1959. (Értekezések a történeti tudományok köréből 13.)
- Heckenast, *Kajali Pál* = Heckenast Gusztáv, Kajali Pál (1662—1710) kurucz szenátor, országos főhadbíró válogatott iratai. Vaja, 1980. (Folia Rákócziána 3.)
- Heckenast, *A merkantilizmus* = Heckenast Gusztáv, A merkantilizmus és Rákóczi gazdaságpolitikája. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk. Benda Kálmán. Bp., 1980. 189—193.
- Hildenstab, *Közgazdasági viszonyaink* = Hildenstab György, Közgazdasági viszonyaink II. Rákóczi Ferenc korában. Székelyudvarhely, 1910.
- HK = Hadtörténelmi Közlemények
- Hornik, *Kecskemét* = Hornik János, Kecskemét város története, oklevéltárral. IV. Kecskemét, 1866.
- Huszár, *Rákóczi pénzei* = Huszár Lajos, A kuruckor érmészete. In: RE I. 389—412.
- Jurkovich, *II. Rákóczi Ferencz* = Jurkovich Emil, II. Rákóczi Ferencz szabadságharcza és Besztercebánya. Besztercebánya, 1903.
- KO V. = A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. Ötödik kötet. II. Rákóczi Ferencz fejedelem korabeli oklevelek és levelezések, 1703—1707. Bp., 1897.
- Komáromy, *Kurucz világi emlékek* = Komáromy András, Kurucz világi emlékek Ugocsa vármegye levéltárában. TT 1901. 397—411.
- Kosáry, *Bevezetés* = Kosáry Domokos, Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Bp., 1951.
- Köpeczi, *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* = Köpeczi Béla, A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bp., 1966. — Franciául is: La France et la Hongrie au debut du XVIIIe siècle. Etude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées. Bp., 1971.
- LK = Levéltári Közlemények

LSz = Levéltári Szemle

Márki, *II. Rákóczi Ferencz* = II. Rákóczi Ferencz. Írta Márki Sándor. I. 1676—1707. Bp., 1907. II. 1707—1708. Bp., 1909. III. 1709—1735. Bp., 1910. (Magyar Történeti Életrajzok)

Markó, *II. Rákóczi Ferenc* = Markó Árpád, II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Bp., 1934.

Markó—Tóth, *A Rákóczi szabadságharc katonai szabályzatai* = Markó Árpád—Tóth Gyula, A Rákóczi szabadságharc legfontosabb katonai szabályzatai. HK 1954. 3—4. sz. 142—178.

MGtSz = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle

MHHS = Monumenta Hungariae Historica. Scriptores.

Miller, *Epistolae* = Miller J. F., *Epistolae archiepiscoporum Georgii Strigoniensis et Pauli Colocensis e comitibus Széchenyi*. I—II. Pest, 1807.

NÉH = Nouvelles Études Historiques

OL = (Magyar) Országos Levéltár

OSzK Kt = Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára

Péchy, *Alsó-Magyarország* = Péchy Antal, Alsó-Magyarország bányamívelésének története. I—II. Bp., 1884—1887. III./1—2. 1650—1750. Sajtó alá rendezte Kosáry Domokos. Bp., 1967. (Soksz.)

Perjés, *Mezőgazdasági termelés* = Perjés Géza, Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg-élelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650—1715). Bp., 1963. (Értekezések a történeti tudományok köréből 29.)

Prot. exp. = Protocollum expeditionum Francisci Rákóczi. OSzK Kt Fol. Hung. 978.

Ráday Pál iratai = Ráday Pál iratai, 1703—1706. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán—Esze Tamás—Maksay Ferenc—Pap László. Bp., 1955.—II. 1707—1708. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán—Maksay Ferenc. Bp., 1961.

Rákóczi-tanulmányok = Rákóczi-tanulmányok. Szerkesztette Köpeczi Béla—Hopp Lajos—R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1980.

RE = Rákóczi. Emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára. I—II. Szerkesztette Lukinich Imre. Bp., é. n. (1935)

Richter, *Kuruc idők* = Richter Ede, A kuruc idők Selmecebányán. Selmecebánya, 1903.

RMK = Szabó Károly, Régi Magyar Könyvtár. I—III./1—2. Bp., 1879—1898.

RSzL = Rákóczi Szabadságharc Levéltára OL G. 15.—G. 30. fondszámok.

RT I. = Rákóczi Tár. Szerk. Thaly Kálmán. I. Pest, 1866.

RT II. = Rákóczi Tár. II. Székesi gróf Bercsenyi Miklós levelei Károlyi Sándorhoz, 1703—1711. A gr. Károlyi-nemzetség levéltárában lévő eredetiek után közli Thaly Kálmán. Pest, 1868.

RTü I—II. = Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. A kötet anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót és a naplórészleteket bevezető kistanulmányokat írta Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes. A jegyzeteket írta és a mutatókat összeállította Bánkúti Imre. I—II. Bp., 1973. (Magyar Századok)

Sombart, *Háború* = Werner Sombart, Háború és kapitalizmus. Ford. Vezsenyi Béla. Bp., 1912.

Sz = Századok 1867—

Szakály, *Parasztvármegyék* = Szakály Ferenc, Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Bp., 1969. (Értekezések a történeti tudományok köréből 49.)

Szakály, *Oppenheimer* = Szakály Ferenc, Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira. Bp., 1971. (Kny.: Magyar—Zsidó Oklevéltár XIV. Bp., 1971.)

(P. Szathmári), *II. Rákóczy Ferencz* = II. Rákóczy Ferencz és nevezetesebb kortársainak némely kiadatlan eredeti levelek. Pest, 1861. (A kiadó csak az utószóban nevezi meg magát: P. Sz. K. = P. Szathmári Károly)

- Takács, *Közteherviselés* = Takács János, Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg, 1941.
- Thaly, *II. Rákóczi Ferencz kora* = Thaly Kálmán, II. Rákóczi Ferencz kora a gr. Csákyak, Szepesvármegye és a b. Palocsay-család levéltáraiban. Sz 1873. 9—39., 100—114., 172—184.
- Thaly, *A hazai képzőművészet* = Thaly Kálmán, A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez II. Rákóczi Ferencz udvarában s korában (1706—1711). TT 1882. 555—576., 745—768.
- Thaly, *Irodalom- és műveltségtörténeti* = Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Írta Thaly Kálmán. Bp., 1885.
- Thaly, *Bercsényi család*. III. = A székesi gróf Bercsényi család, 1470—1835. Eredeti kézirati kútfőkből írta Thaly Kálmán. III. 1703—1706. Bp., 1892.
- Thaly, *Rákóczi tüzésége* = Thaly Kálmán, Rákóczi tüzésége történetéhez. Sz 1898. 806—813.
- Trócsányi, *Erdély kormányzata* = Trócsányi Zsolt, Erdély kormányzata II. Rákóczi Ferenc korában. LK 1955. 148—187.
- TSz = Történelmi Szemle, 1958—
- TT = Történelmi Tár, 1878—1911.
- UMM = Uj Magyar Múzeum, 1850—1860.
- R. Várkonyi, *A jobbágyság osztályharca* = R. Várkonyi Ágnes, A jobbágyság osztályharca a Rákóczi-szabadságharc idején. TSz 1964. 338—377.
- Zweig, *Pótlékok* = Zweig János Kristóf Naplója. Pótlékok az 1703—7-ki magyar történethez. Közölte Kacsokovics Lajos. Tudománytár, VI. 1835. 146—185.

A SZÖVEGBEN ELŐFORDULÓ MÉRTÉKEK ÉS PÉNZNEMEK

Magyarországon, mint Európa többi országaiban is, a XVIII. század elején nem létezett egységes mértékrendszer, vidékenként más-más, egymástól gyakran jelentősen eltérő mértékeket használtak. Ezek meghatározása, a ma elfogadott mértékrendszerre való átszámítása éppen ezért meglehetősen nehéz, sőt gyakran lehetetlen.

Hosszmértékek

rőf (ulna) = bécsi, amely Magyarországon is használatos volt, 78 cm
sing (vagy erdélyi rőf) = 62 cm, de használatos volt egy kb. 30 cm hosszúságú sing is
vég = a posztó nemétől és előállítási helyétől függően 14—20 singből állt
öl (bécsi) = 1,89 m
láb = az öl hatodrésze, 31 cm
mérőföld (mélőföld, mélyföld) magyar = 8353 m
osztrák = 7585 m
francia = 4451 m
tengeri = 1854 m

Súlymértékek

font (bécsi, Magyarországon is ez volt használatos) = 560 g
mázsa (centenarius) = 100 font, de volt egy 120 fontot kitevő mázsa is
libra = azonos a fonttal
lat, a font harminckettő része = 17,5 g
nehezék, a lat negyedrészre = 4,37 g
márka (gira), a nemesfémek súlymértéke, hazánkban leginkább a budai márka volt használatos
= 245,53 g

Űrmértékek

véka (szapu), kassai = 33,2 l
pozsonyi = 62,53 l
kőből (gabona mérésére), kassai = 125,06 l
(bor mérésére), kassai = 13,6 l
kila = 46,89 l
ítce, többféle volt használatos az országban, 0,84 és 1,27 l közt váltakozott.

Pénznemek

- 1 aranyforint = 2 tallér = 4 rénes forint = 80 garas = 240 krajcár = 480 dénár
1 tallér = 2 rénes forint = 40 garas = 120 krajcár = 240 dénár
1 rénes forint (florenus rhenensis, rh. fl., német forint) = 20 garas = 60 krajcár = 120 dénár
1 magyar forint (florenus hungaricalis, fl. h.) = 16 és egyharmad garas = 50 krajcár = 100 dénár
1 garas = 3 krajcár = 6 dénár
1 krajcár = 2 dénár
1 máriás = 17 krajcár = 34 dénár
1 poltura = 3 dénár
10 poltura = 5 garas = 15 krajcár = 30 dénár
20 poltura = 10 garas = 30 krajcár = 60 dénár (azaz fél rénes forint)
tymf (timf, tymph), lengyel ezüstpénz = 12 poltura
dukát = 6 rénes forint
holland dukát = 5 és fél rénes forint
3 livre = 1 tallér
francia dukát = 7 livre = 2 és egyharmad tallér
császári, francia, szász és dán speciális tallér = 3 magyar forint

JEGYZETEK

I. fejezet

¹ A hadseregszervezet átalakulására Ottoheinz Rocholl, *Az állandó hadsereg, mint a feudális reakció támasza*. HK 1954. 3—4. sz. 116—141. — Szabó Dezső, *Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában*. HK 1910. 23—51., 349—387., 549—587. — Újhelyi Péter, *Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657—1780)*. Bp., 1914. — *Magyarország hadtörténete*. I. Szerk. Borus József. Bp., 1984. 360—379.

² Erre a problémára Perjés Géza, *Mezőgazdasági termelés*. Sombart, *Háború túlbecsüli a hadsereg anyagi szükségletének szerepét a tőkés gazdálkodás kialakulásában*.

³ Engelsnek a múlt század második felében még vitatkoznia kellett a gazdaság és a hadsereg szoros összefüggéséről. „Semmi sem függ annyira a gazdasági előfeltételektől, mint éppen a hadsereg és hadiflotta. Fegyverzet, állomány, szervezet, taktika és stratégia mindenekelőtt a termelés mindenkori fokától és a közlekedési utaktól függ.” „Hogy a hadviselés ezen kívül milyen erősen függ saját háttországának és a hadszíntérnek termelőképességétől, arról manapság már akármelyik törekvő altiszt fel tudja világosítani Dühring urat.” „*Hogyan »forradalmasítja« Eugen Dühring úr a tudományt?*» (*»Anti-Dühring«*). Bp., 1950. 170—178., 372—373. — Újabbban: Zachar József, *A XIV—XVIII. századi európai háborúk gazdasági vonatkozásai*. Nemzetközi tudományos ülészak, Prato, 1984. május 4—9. HK 1984. 604—606.

II. fejezet

¹ Ember Győző, *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. Bp., 1946. — Ember, *A szepesi kamara* 268—269. — Nagy István, *A magyar kamara, 1686—1848*. Bp., 1971. — Szakály, *Oppenheimer Passim*. — Fallenbüchl, *Adalékok* 37—48. Ezek a művek nyomon követik a pozsonyi kamara személyi állományának sorsát, a felkeléshez fűződő viszonyát. — Iványi Emma, *A pozsonyi, a budai és a kassai bizottság a Rákóczi szabadságharc előtt (1697—1704)*. LK 1974. 211—240. — az 1697 decemberében alakult „Ministerialis Deputatio” alá rendelt pozsonyi, budai és kassai „subdelegata commissio” működéséről ír, amelyek az adóigazgatás, részben pedig a hadseregellátás és -szervezés ügyeit intézték. A kassai bizottság még 1704-ben, a felkelők ostromgyűrűjében is folytatta tevékenységét, egyes rendeletei megtalálhatók Szepes megye levéltárában. ČSSR Štátny Archív v Košiciach. Pobočka v Levoče.

² Kinevezése OL RSzL G. 16. I. 2. e. és más, későbbi dátumok alatt: Prot. exp. 10—11., 22—23., 67—68. Hatáskörére Prot. exp. 217.: Ugocsa és Szatmár megyék kincstári jövedelmei is hozzá tartoztak. Lásd még AR I. 202. és Thaly-gy. 17/221. A közös kezelésre utal Ramocsaházy Györgynek 1706. augusztus 20-án a Consilium Oeconomicumhoz írt jelentése: az ecsedi jószág, noha most fiscalításban van, öröke a fejedelemnek. OL RSzL G. 20. II. 4. d. — Károlyi Sándor 1703. október 22-én azt kérte Rákóczitól, hogy Ramocsaházy Nagykárolyban lakjék, mert ez birtokainak védeltségét biztosított. AR I. 172—173. Ramocsaházy 1705. december 19-én alárendeltjeivel együtt (Rozmány János hadadi, Böszörményi Sámuel somlyai, Somogyi János ecsedi, Bakai Ádám Bihar megyei, Inczédi István belényesi udvarbírákkal) lemondott. Ez nyilván a Consilium Oeconomicum megszervezésével függött össze. OL RSzL G. 20. II. 4. d. De továbbra is helyén maradt, mert 1706. május 9-én a fiskális birtokokról összefoglaló jelentést küldött a Gazdasági Tanácsnak. Ebben elmondja, hogy 1703-ban, rögtön hivatalba állításakor, kiküldte Eördögh Dánielt és Dolinay Gábort a fiskális jószágok összeírására, de a háborús idők és a jobbágyok engedetlensé-

ge miatt a conscriptio hiányos. Később a fejedelem Borczinai Jánost és Gyulai Zsigmondot bízta meg ezzel, de ők nem vállalták; Csanádi János sem tudta a munkát végrehajtani. A Tanács tehát küldjön ki végre valakit, aki a birtokokat összeírja. OL RSzL G. 20. II. 4. d. Ramocsaházy végül is 1707-ben vált meg tisztségétől, 1711-től Szabolcs vármegye alispánja volt. Esze, *Kuruc vitézek folyamodványai* 146.

³ Prot. exp. 9—10. — OL RSzL G. 16. 2. e.

⁴ Pl. 1704. május 29-i kelettel Draskóczy Sámuel kimutatása a balogi és derencsényi domíniumok 1703. évi bevételéről és kiadásairól. OL RSzL G. 16. I. 2. e. — Galgóc, 1704. december 10. „Minden praefectusokra, hogy kezek alatt levő jószágokból obvenialható proventusok esztendőnként mennyire mennek, 15 nap alatt küldjék meg.” Prot. exp. 193.

⁵ Prot. exp. 12—13. A név helye a fogalmazványban üresen van hagyva.

⁶ Prot. exp. 13.

⁷ Prot. exp. 24.

⁸ Prot. exp. 24. 1704. február 14-től „conventio pro officio praefecturae” (árvai, likavai és lipótújvári uradalmaké) évi 800 magyar forint és különböző természetbeni juttatás. Prot. exp. 64—65. A fiskális birtokok irányítási módszerére vet fényt a tokaji táborban 1703. november 4. körül Szentiványi Menyhért és Zathureczki István részére kiadott instrukció, amellyel a fejedelem a Likava, Árva és Lipótújvár várához tartozó régi és most lefoglalt fiskális javak összeírására küldte ki őket. Prot. exp. 29—30. Egyébként általános, hogy a prefektusi tisztségük betöltésével egyidejűleg mások írják össze a birtokokat, ami nyilván az ellenőrzés hatékonyságát fokozta.

⁹ Esze, *Kuruc vitézek folyamodványai* 127. — Prot. exp. 42.

¹⁰ Prot. exp. 39—40. A referáló személye nem ismeretes, az adatok a Csicsva, Homonna, Vinna várak körüli birtokokra vonatkoznak. A homonnai birtok évi tiszta jövedelme 2216 forintot tett ki, fegyveres apparátusa egy 1704. február 7-i kimutatás szerint 1 tizedes, 4 darabont, 22 hajdú és 22 lovas volt. Ezek biztosították a robot behajtását, a kastély őrzését és a birtok területén áthaladó lengyel kereskedők kísérését. Thaly-gy. 17/288.

¹¹ Thaly-gy. 3/16—19. Abaúj megyében és Murány környékén Zabreczky János írta össze a fiskus részére a még német párton levők birtokait. Thaly-gy. 17/230., 265. Szakmári megbízására Esze, *Kuruc vitézek folyamodványai* 127. Jelentésében egyébként panaszkodik, hogy a gondviselés alá adott jószágokban Becskeházi Zsigmond is akar prefektuskodni, Darvas János is rendelkezik hol vas, hol deszka iránt. A fejedelem 1704. februári határozata kimondta, hogy a nevezett birtokokon egyedül Szakmári diszponál. Ez a fejedelmi döntés arra is utal, hogy a felkelés legkezdetén a birtokokba állított ideiglenes tisztek „tolláltattak”, tehát az ilyeneket nem túrja meg. Ez a birtokos nemesség csatlakozása után szükségszerű folyamat volt. — Szakmári megbízásával kapcsolatosan is tapasztalható, hogy az egyes birtokok élére egyidejűleg alsóbb tiszteket nevezett ki a fejedelem. 1703. november 6-án „Berthóti Lajos úrnak pátens és instructió a remetei, nagydai, helcmanóci és kolenóci jószágok inspectiójárul.” Prot. exp. 31. — 1703. november 9. körül Nagy Bálintot említik diósgyőri udvarbíróként. Uo. 33. — November 19.: „Kovács János uramra bízattott Alsó Rakmez, Kázmér, Bocskó, Kohány... és több ott levő fiscalis jószágoknak inspectiója...” Uo. 40 — November 12.: Gyulai Zsigmond inspectori megbízása a szádvári és minden Borsod megyei fiskális birtokra. Uo. 36., 44. — November 10. után: Zabreczky Jánosnak és Pécsi Ferencnek a Torna és Abaúj megyékben lévő Gyulai-féle jószág igazgatására pátens és instructió. Uo. 36. — Gyöngyös, 1704. március 26. A fejedelem Szirmai Pétert említi az Abaúj, Borsod és Torna megyei kincstári jószágok inspektoraként. Thaly-gy. 17/292. — 1705. június 24-én pedig Zolnai Zsigmond a szádvári jószág provizora. OL RSzL G. 16. I. 2. — Stb.

¹² Az 1703. október 31. körül kelt megbízás szerint a fejedelem Szigyártó Istvánnak „a kecskeméti és Pest vármegyei egyéb Koháry familia jószágai felett való Nemes Ország jurisdictiója alá recidált inspectorságának tisztit” adta. Prot. exp. 26., 35. Hatáskörére utal november 28-án Pápai Jánoshoz írt levele. Thaly-gy. 17/229. December 19-én Losonchról Kecskemét város tanácsához ugyanerről. Hornyik, *Kecskemét* IV. 267—268.

¹³ Kinevezése: Miskolc, 1704. január 24. Prot. exp. 62. Instrukciójának eredetije január 22-én kelt. OL RSzL G. 16. I. 2. e. A Ráday család levéltárában lévő példányt kiadta Heckenast, *Kajali Pál* 22—24. Uo. 25.: Rákóczi rendelete Kajalinhoz a kincstári jövedelmek beszolgáltatásáról. Egri tábor, 1704. április 13. — Érdekes az a válasz, amelyet a fejedelem valószínűleg 1704 elején adott Kajali Pál beadványára: javaslatát megköszöni a sok felesleges fiskális tiszt elbocsátásáról. A füleki és a szécsényi jószágokat Darvas János egyedül is elvezeti. Elegendő egy-egy ispán a két jószágban, de megfelelő embereket kell kiválasztani. A

Nagyhont megyében fekvő jószágok Bercsényi hatáskörébe tartoznak, arra a területre tehát ne terjessze ki hatáskörét. OL RSzL G. 16. I. 2. e. Tevékenységére további adatok: Thaly-gy. 17/262. és OL RSzL G. 20. 4. d.

¹⁴ Kistapolcsány, 1705. február 10. A fejedelem rendelete: nehogy a fiskális tisztek elszámoltatására kiküldött exactorok körzetükben valami mulasztást kövessenek el, ellenőrzésükre és az elszámolást elmulasztó fiskális tisztek elszámoltatására censorokat küld; ezek előtt kell azoknak a harmincadosoknak is elszámolniuk, akik ezt Gerhard György tanácsos előtt nem tették meg. Személy szerint négy exactor (Krucsei István, Sárosi István, Görgey Imre és Eördögh Dániel) van említve, akikhez censor ment. Az irat hátlapján külön feljegyzés: „Török András Bulyovszky uram exactorságában léssen censor, Prileszky Pál Kovács János és több vármegyébéli exactorságán léssen censor.” Az utasítás meghagyta a censoroknak, hogy munkájukat a vármegyék közreműködésével végezzék. OL RSzL G. 16. I. 2. e. — Eger, 1705. május 6.: az összesítés eredményeként a fejedelem a következő kérdésekre vár választ a censoroktól: körzetükben hány fiskális tiszt van, ezek közül ki alkalmas feladata ellátására; mennyi a birtokok évi jövedelme s mennyinek kellene lennie jó gazdálkodással; mi a helyzet az évi censussal? Prot. exp. 260. Az összefoglaló jelentést a fiskális jószágok összeírásáról Bulyovszky Dániel nyújtotta be a fejedelemnek. Gyöngyös, 1704. augusztus 30. OL RSzL G. 16. I. 2. b., és Thaly-gy. 17/285—286.

¹⁵ Az udvar gazdálkodására a magyarországi és erdélyi sóval: Sinkovics István, *Esterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága*. A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet 1937. évi évkönyve. Bp., 1937. 178—219. — Szakály, *Oppenheimer Passim*.

¹⁶ OL RSzL G. 16. I. 2. e. Közlebbi dátum nélkül, fogalmazvány. — Magos János Ramocsaházyhoz AR I. 173. — Majos Ferenc már 1703. október 29-én sóinspector, 1704. március 21-én pedig rónaszéki kamaraispánnak írja magát. AR I. 172. és Thaly-gy. 17/269. — Magos János egyébként nagybányai udvarbíró és harmincados is volt. AR I. 174., 266—267.

¹⁷ Tokaji tábor, 1703. november 4. körül: instrukció Kajali Pál és Szuhai Márton részére. Prot. exp. 28—29. és AR I. 203. Jelentésük: Rónaszék, 1703. november 16. OL RSzL G. 16. I. 2. f. — Heckenast, *Kajali Pál* 12—17. — Rákóczi kísérletére: Bánkúti, *A sójövedelem* 31—66. Az értékesítő apparátus élére a fejedelem Szirmai Miklóst, régi bizalmasát és gazdasági ügyeinek intézőjét állította.

¹⁸ Az utasítás: MGtSz 1897. 69—78.

¹⁹ Thaly-gy. 17/289.

²⁰ Thaly-gy. 17/270.

²¹ Thaly-gy. 17/288. A sókereskedést a fejedelem a Dunántúlra is ki akarta terjeszteni. 1704-ből való az a fogalmazvány, amely Bogács Ferenc, „transdanubialis só subcommissarius” részére ad instrukciókat. Bogácsnak Dunaföldváron kellett sólerakatot létesítenie; a kősó ára ott 2 magyar forint volt, a Dunán való átszállításért 2 kocka kősó után 3 pénzt fizetett. OL RSzL G. 16. I. 2. e. — A sókereskedés felvidéki helyzetére Beniczky Márton Károlyi Sándorhoz intézett 1704. január 16-i levele utal. AR I. 91.

²² AR I. 162. — 1703. november 10. Szentgyörgyi József ecsedei és pernyi provizor kimutatása Rákóczi borairól: összesen 3419 köből (allodiális, tized, cenzuális és fogott) bor. OL RSzL G. 16. I. 2. e. — Tokaji tábor, 1703. december 16. A fejedelem információt kér Reviczky Andrástól, hogy az árvai uradalomban mi a helyzet a borkészletekkel és a koresmai jövedelmekkel. MTA Könyvtára. Kézirattár. Eredeti oklevelek 2776. sz. — Számítatlan adat és intézkedés a fiskális és lefoglalt borkészletekről a Prot. exp. lapjain. A borbevételekre lásd a IV. fejezetet.

²³ 1703. október 5-i dátummal Strelus Kristóf beadványán a határozat fogalmazványa. OL RSzL G. 16. I. 2. e. — Ajtai Mihály ekkor már nagybányai inspektor. Batori tábor, 1703. október 10. AR I. 130.

²⁴ 1704. június 4. Elszámolás Simon Farkas felsőbányai hegymesterrel (montium magister) az 1702. december 11—1703. augusztus 23. közti időről. Ugyanilyen elszámolás Nicolassy János Lőrinc szomolnoki inspektorral az 1702. évről. OL RSzL G. 16. I. 2. e.

²⁵ A felkelők által körülrárt Csábrág várából Kovács János 1703. október elején írja: „Selmecre már, azt hallom, kuruc kamaragróff érkezett.” Thaly-gy. 2/308. Hellenbach kinevezésére lásd az V. fejezet 68. és 72. jegyzetét. — Itt jegyzem meg, hogy 1704-ben egy különálló hivatal is intézte a Felső-Magyarország nyugati részén fekvő fiscalítások és dézsmák ügyét. Kevés adatot találtam rá: Pinkai János beadványát a „Nagyszombatban hellesztetett Tekintetes Administratiohoz”, s rajta a hivatal 1704. április 8-i ülésén hozott határozatot. OL RSzL G. 20. II. 4. n. Megvan még Rákóczi két utasítása a hivatalhoz 1704. április 7. és május 3. kelettel, fiskális birtokok visszaadása és jövedelmei ügyében. Prot. exp. 73., 119.

²⁶ AR IX. 152. Szentkereszt, 1703. november 29. Felső-Magyarország nyugati körzetében ekkor Bercsényi és Károlyi intézte a gazdasági ügyeket, elsősorban természetesen a hadellátás érdekében. Lásd erre 1703. december 11-i levelüket. RT II. 40—41.

²⁷ AR I. 139. A parancs Sennyei Istvánnak szólt. Eredetije: OL RSzL G. 16. I. 2. a.

²⁸ BKL 1867. 10.

²⁹ Erre számtalan adat van. Pl. Tokaji tábor, 1703. október 25. körül. Megtiltja, hogy a hadak a diószegi szőlőhegyre bemenjenek. Prot. exp. 19.

³⁰ Tokaji tábor, 1703. november 1. és 3. Thaly-gy. 17/217.

³¹ Lásd a III. fejezetet.

³² A gazdasági döntéseket kivétel nélkül a fejedelem hozza, az ügyintézőket gyakran a táborba is magához hívja. Pl. 1704. október 30-án Vihnyére Szentiványi Lászlót, Kálmáncsay Istvánt, Büdöskúti Sámuel, Keresztes Lukácsot, Kovács Jánost. Prot. exp. 192. 1704. november 1.: Szirmay András „jőjjön táborra sietve”. Uo. 192. A fejedelemnek ez a vezetési módszere később is változatlan maradt.

³³ Az idézet 1704 elejéről *Ráday Pál iratai* I. 92—110. A Consilium Oeconomicum létrejöttének körülményei, a felkelés következtében szétesett szepesi kamarával és a kassai subdelegata commissióval való összefüggése még tisztázásra vár. Bercsényi leveleiben már 1705 tavaszán szó van a Gazdasági Tanács szabályzatának kidolgozásáról, pl. március 1-jén Rákóczihoz írt levelében. AR IV. 383—384. Ismét március 25-én: „Az Consilium projectumát most glosszálom; már két étszaka dolgoztam rajta, hiszem Istenemet — ma elvégzem.” Uo. 416. Április 11-én mégis azt közli a fejedelemmel, hogy a Consilium Oeconomicumról formált véleményt „in cruda massa kellett küldenem; okát megmondja Gerhard uram”. Uo. 455. Bercsényinek talán ez a tervezete található: OL RSzL G. 16. I. 2. e. E dátum és aláírás nélküli irat a Consilium tevékenységének körét jóval szélesebbnek tervezi (minden állami jövedelem kezelése, beleértve a bányákat, a pénzverést, a hadellátási ügyeket is), mint amilyen a valóságban lett. Ez talán a fejedelem és Bercsényi felfogása közti különbségre is utal: Rákóczi, hogy a rendek befolyását csökkentse, az új hivatal hatásköréből kivett bizonyos, fontos szektorokat. — Klobusiczkyt, aki egyébként az arisztokráciába felemelkedő s az udvart kiszolgáló nemesség tipikus alakja volt, s az elköszönt Rákóczi-birtokokat igazgatta 1701 után, a fejedelem már 1705 elején elnöknek címzi, Kistapolcsányból január 24-én: „Klobusiczky úrnak: Oeconomiale Consiliumnak praesessének praeficiáltuk, siessen jöni táborunkba, itt instructiója kiadatik.” Prot. exp. 208. — A szepesi kamara és a Consilium Oeconomicum személyi állományának összevetéséhez Ember, *A szepesi kamara* 268—269. Az új hivatalt egyébként a kortársak is a szepesi kamara utódjának tekintették. Erre utal egy ismeretlen naplójegyzete a szécsényi országgyűlés szeptember 30-i üléséről: „... az szepesi kamora praesesse Klobusiczky uram...” RT I. 432. — AR IV. 383—384. — Az 1705. október 7-én kelt instrukció kiadva: MGtSz 1897. 115—123. Eredetije: OL RSzL G. 20. II. 4. c. — Takács, *Közteherviselés* 18—20. — Az új hivatal felállításával, vezetőinek beiktatásával kapcsolatos problémákról Bercsényi utasítása az installációval megbízott Beniczky Lászlónak, 1705. december 11. AR IV. 751. — KO V. 354. — A beiktatás az 1705. december 29. előtti napokban történt, s az új hivatal 1706. január 1-jén kezdte meg működését. A vonatkozó törvénycikkekről RT I. 432., 440. Csécsi János viszont október 1-jére teszi ezt az eseményt. Sárospataki Nagykönyvtár. Kézirattár 65. sz.

³⁴ Az 1707. évi utasítást kiadta és a személyi változásokat összefoglalta Takács János, *Az Oeconomicum Consilium szervezete 1707-ben*. LK 1946. 260—265. Eredeti: Thaly-gy. 6/35—38. Egy másik példány: OL RSzL G. 20. II. 4. c. Az egyes tisztségek elnevezésére Bercsényi levele 1705. október 10. AR IV. 700. A funkciók és munkakörök megosztására bizonyos következtetést lehet levonni a Consilium Oeconomicum jegyzőkönyvtöredékeiből, pl. az 1708. július 10—12. közti ülések vázlatos feljegyzéseiből. Thaly-gy. 10/272—281.

³⁵ OL RSzL G. 20. II. 4. c. Az 1708. márciusi iratok között, egyébként kelet nélkül. A tanácsosok nevei alapján biztos, hogy az eperjesi adminisztrációról van szó. Évi fizetések rénes forintban: elnök 1500, tanácsos 500, pénztáros és számvizsgáló (rationum exactor) 250, titkár 150, helyettes számvizsgáló és kancellista 120, ajtonálló (janitor) 50, fűtő (calefactor) 12, hajdú 30. Ezenkívül bizonyára különböző természetbeni juttatást is kaptak. E listán olyan tisztségek is előfordulnak, amelyek az 1707. évi utasításban nem szerepelnek, az összeletszám azonban változatlan. A fizetésekről az eperjesi adminisztráció azt írja 1708. október 4-én, hogy a tanácsosok már 1707-ben, a gálszécsi gyűlésen lemondtak honoráriumuk feléről, tekintettel az ország súlyos pénzügyi helyzetére. OL RSzL G. 19. II. 2. b. Takács, *Közteherviselés* 15—16. Az 1707-i átszervezéskor az elnök engedélyezte, hogy a beszercebányai apparátusban is 4 kancellista, 1 janitor és 4 hajdú dolgozzék. Ez nagyobb létszám a fenténél. OL RSzL G. 20. II. 4. c.

³⁶ Lásd pl. az 1708. július 10—20. közötti ülések jegyzőkönyvét. Thaly-gy. 10/272—281.

³⁷ OL RSzL G. 19. II. 2. b.

³⁸ 1706. március 8. OL RSzL G. 19. II. 2. b. — Hellenbach és a Consilium Oeconomicum között felosztják a bevételi területeket, év nélküli irat: OL RSzL G. 20. II. 4. a. A beszercebányai, selmeci, körmöcbányai bányauzemek, a pénzverő és az ezekből eredő bevételek kezelése Hellenbach feladata; a többi pénzverő ház, a szomolnoki üzem, fiskális birtokok stb. a Consilium Oeconomicum alá tartoznak. A beszercebányai adminisztráció munkáját akadályozta a tanácsosok állandó hivatalos távolléte, lásd erre 1708. február 28-i levelét Klobusiczkyhez. OL RSzL G. 20. II. 4. b.

³⁹ Thaly-gy. 6/20. Az 1708. évből való összesítő bevétel—kiadás táblázat, amely az 1706—1708. évi adatokat tartalmazza. Uo. 10/282.

⁴⁰ A sárospataki gyűlés a hadbiztossági számadásokat ellenőrző bizottság elnökévé tette, közben a fejedelem szenátorra is kinevezte, és Lengyelországba küldte diplomáciai feladattal. RT I. 49., 50., 176.

⁴¹ OL RSzL G. 19. II. 2. b.

⁴² Bercsényi levelei AR VI. 525., 537. Márki, II. *Rákóczi Ferencz* II. 306. — Az 1708. őszi menekülésre Thaly-gy. 10/203. Az aktákat ekkor Beszercebányáról Murány várába menekítették. TT 1880. 393.

⁴³ Sztára, 1710. július 7. Bercsényi Rákóczihoz: „Tegnap kiolvastam Klobusiczky uramat is, és hogy elhissem, hogy praeses: Homonnára küldtem sessiókat tartani s nekem reportumot tenni; mert Paip, Hellempach, altereria, Lónyai, Karácson, Alboér, zsidó, török, görög, lengyel, s minden őrdögi históra nyakamra gyűtt, — beküldtem Homonnára: per ordinem vegyék elő s hozzák előmben az dolgokat.” AR VI. 548. A hadiszállítók kétségbeesett rohama teljesen érthető, az összeomló kuruc államtól igyekeztek pénzüket megkapni.

⁴⁴ AR III. 128.

⁴⁵ AR III. 219.

⁴⁶ Bánkúti, *A kurucok első dunántúli hadjárata* 91. s köv. A kuruc hadakat gyors egymásutánban kétszer ért vereség hatására Hevenesy a császáriak oldalára állt. Bercsényi Károlyihoz, 1704. július 14. RT II. 87. — Gayer Mátyás Károlyihoz, 1704. július 20. OL P. 396. Károlyi cs. lt. 1704. július Fasc. 2. B. 32. Hevenesy 1704. augusztus 23-án a császári kézen lévő Szombathelyre ment. Csákány Mihály Póka Ádám-nak. Uo. 1704. augusztus Fasc. 4. D. 28. 1704 nyarán a Károlyit felváltó Forgách Simon intézkedett a fiscalitások ügyében. Kanizsa, 1704. július 24. Levele Károlyihoz. Uo. 1704. július Fasc. 1. A. 31. A császáriak az év őszén végleg elfoglalták a Dunántúlt, s ezzel a közszegi hivatal története lezárult. Hevenesyt egyébként 1708. december 3-án néhányan írják. *Eszterházy A. tábori könyve* 275.

⁴⁷ Radvánszky átküldésének terve már 1706 elején felmerült. Nagyszombat, 1706. február 25. Bercsényi levele. OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. VIII. cs. 29. A kiküldetést megemlíti egy, a Consilium Oeconomicum elnökéhez intézett irat fogalmazványa. Lőcse, 1706. június 19. OL RSzL G. 20. II. 4. c. Uo. dátum nélkül az instrukció fogalmazványa. — Rákóczi 1706. július 30-i birtokügyi rendelete Esze, *Kuruc vitézek folyamodványai* 323. — Az augusztus 2-án kezdődő jegyzőkönyvek kivonatai Thaly-gy. 5/293. Az adminisztráció összes bevétele az 1706. augusztus 28—1707. január 28. közti 5 hónapban nem érte el (ezüst- és rézpénzben) a 8000 forintot. OL RSzL G. 22. II. 4. n. — Rozsnyó, 1706. december 20. Rákóczi rendelete a deputációhoz Zichy Pál kanonok birtokainak visszaadására. Thaly-gy. 18/60. — Az 1707. januári a tisztségek, illetve fizetések: az exactor 75 ezüst, 100 rézforintot, a registrator 55,92 és 94,08 forintot, a perceptor 40 és 80 forintot, a két kancellista pedig összesen 30 forintot kapott rézben. OL RSzL G. 22. II. 4. n. A fiskális inspectorok és Horváth Zsigmond közti összeütközésről: OL RSzL G. 20. II. 4. d. Uo. az 1707. április végi tisztségváltásról. — A sümegi ülésről: OL RSzL G. 22. II. 4. n. és *Eszterházy Antal tábori könyve* 121—122., 171—172. — A hivatal 1708—1709. évi működésére: OL RSzL G. 20. II. 2. f. és *Eszterházy Antal tábori könyve* 222—223., 255. Esze, *Kuruc vitézek folyamodványai* 322.

⁴⁸ Hellenbach kinevezése „ad Officium Summi Inspectoratus, seu Administrationis Universarum Montanarum Civitatum Fodinarumque” a tokaji táborban kelt. OL RSzL G. 29. V. 3. d/A. — *Ráday Pál iratai* I. 55. — Tiles János, *Báró Hellenbach János Gottfried bányaigazgató, selmeci kamaragróf*. BKL 1937. 147—150. Tevékenységére sok adat található: Zweig János Kristóf naplójában RTü I. 205—248. — Péch, *Alsó-Magyarország*.

⁴⁹ Ajtai 1703. november 22-én már beszámolt Sennyei Istvánnak a gazdasági ügyekről. Már három hónapja inspector, panaszkodik a sok rontás, felesleges pusztítás miatt. Innen a fenti idézet is. AR I. 181—182. Életrajzi adatai: Esze Tamás, *A nagybányai pénzverőház II. Rákóczi Ferenc korában*,

1703—1705. NK 1939—1940. 44—54. — Esze Tamás, *A nagybánya-munkácsi pénzverőház II. Rákóczi Ferenc korában, 1706—1711.* NK 1944. 21—44.

⁵⁰ TT 1881. 371.

⁵¹ MGTsz 1897. 69—78.

⁵² Prot. exp. 255—256.

⁵³ Levelei 1703—1704 fordulójáról AR I. 262., 265., 275—276. stb. 1708-ban is ezt a tisztséget töltötte be. Thaly-gy. 10/326. Károlyi Sándor 1708-ban vizsgálatot indított ellene. Bánkúti, *Az Erdélyi Consilium* 272—275.

⁵⁴ 1703. november 2-án Rákóczi is jóváhagyja a kinevezést. AR I. 141.

⁵⁵ Naplójának a szabadságharc eseményeivel foglalkozó részét bő szemelvényekben kiadta a budapesti II. Rákóczi Ferenc Gimnázium tanárainak és tanulóinak munkaközössége, a szerző életrajzával, politikai tevékenységének értékelésével: *Ifjabb Teleki Mihály, II. Rákóczi Ferenc főtisztjének naplója.* (Szemelvények az 1703-tól 1712-ig terjedő korszakból.) Bp., 1960.

⁵⁶ R. Kiss István, *II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadi élelmezési bizottsága.* In: Békefi Emlékkönyv. Bp., 1912. 317—322. (A Radvánszky család levéltárának anyaga alapján.) A fejedelem Száva Mihály lopásait megsokallva, személycserével (előbb Szilvássy János, majd Teleki Mihály kinevezésével) próbált segíteni, eredménytelenül. Száva felelősségét állapította meg Vay Ádám is: bár rövid ideig volt főcommissárius, mégis sokat lopott, pl. saját földjét a katonaságnak vett búzával vettette be. Szentgerice, 1705. január 5. Thaly-gy. 4/304—306. — Száva birtokait Rákóczi még 1704. május 23-án adatta vissza, majd június 13-án az erdélyi soáknak igazgatásával bízta meg. Száva egyébként Zarand megye főispánja volt. Prot. exp. 75., 76—77. Esze, *Kuruc vitések folyamodványai* 167—168.

⁵⁷ Néhány adat Forgách Simonnak az erdélyi állapotokról alkotott véleményéből, amelyeket Rákóczinak írt jelentéseiben. 1705. április 28.: Erdélyben igen rosszul folynak a gazdasági ügyek, nagy a korrupció, az önhaszon keresése, s ebben Teleki Mihály jár az élen. A jövedelmi forrásokból semmi pénzbeli haszon sincs, a fiskális birtokokat letagadják, nem adják vissza stb. Javasolja, hogy a fejedelem küldjön be néhány magyarországi tisztet az ügyek rendbetételére. Thaly-gy. 4/150—155. — Medgyes alatti tábor, 1705. május 16.: „valamit a Consilium folytat, csupán csak confusum chaos, bizony kimondhatatlan kára vagyon itt Nagyságodnak...” Uo. 156. — Bánkúti, *Az Erdélyi Consilium.* — A fejedelemségben uralkodó politikai, társadalmi viszonyokra jellemző képet nyújtanak egyes emlékiratok: Cserei Mihály, *Erdély története (1661—1711.)* Sajtó alá rend. Bánkúti Imre. Bp., 1985. — Wesselényi István, *Sanyarú világ. Napló, 1703—1708. I. 1703—1705.* Közzéteszi Magyarai András. Bukarest, 1893. — II. 1707—1708. Közzéteszi Demény Lajos—Magyarai András. Bukarest, 1985. Stb. — A szabadságharc erdélyi államszervezetének, benne a gazdasági irányításnak viharos történetére alapvető: Trócsányi, *Erdélyi kormányzata* 148—187. Újabb: Trócsányi Zsolt, *II. Rákóczi Ferenc erdélyi kormányzata.* In: Rákóczi-tanulmányok 113—122. Adatait és értékelését a fejezet kidolgozásánál alapnak tekintettük.

⁵⁸ Rákóczi rendeletei az erdélyi gazdasági irányítás újjászervezésére Károlyihoz: Párkány, 1706. augusztus 20. és 26. KO V. 514., 520. és AR I. 592—593. Az erdélyi nemesség felfogására jellemző mondat a fejedelem 20-i leveléből: „... hogy sokaknak felháborodott elméjeket annál is inkább lecsendesítem, már régen szükségesnek láttam az oda való hadi és oeconomicumbeli dolgokat az magyarországiaktól annyira separálnom, hogy magokat az erdélyiek magok hazájában mások alá vettetteknek lenni ne mondassák.”

⁵⁹ Barcsai Ábrahám elszámolása 1708 februárjából. Thaly-gy. 10/301—308.

⁶⁰ Markó Árpád, *Károlyi Sándor tábornok beszámoló jelentése Rákóczihoz az erdélyi hadi helyzetről 1706 tavaszán.* HK 1957. 382—395. Az Erdély visszafoglalásával megbízott Károlyi részletesen írt a gazdasági irányítás, pénzügyek, fiscalitások, aranybányászat és váltás stb. helyzetről is. Adatai teljesen igazolják az erdélyi viszonyokról más források alapján nyert képet. — Dés, 1707. március 27. Rákóczi Bercsényihez: „... mód nélkül is felháborítá elmémet ezen országban eddig mind nevedett zürzavar, és az hatalmasok kegyetlen uralkodása, sarcoltatása; úgy is látom, hogy csak azért fogtanak némelyek fegyvert, hogy magok azt el nem követhetnék az német idejében, az mit az német, és nem azért, hogy köz légyen az szabadság...” AR II. 61.

⁶¹ A marosvásárhelyi törvények: TT 1897. 580—597. Az országgyűlési tárgyalásokról: *Ráday Pál iratai* II. 91—149.

⁶² Trócsányi, *Erdélyi kormányzata* 175. — Bánkúti, *Az Erdélyi Consilium* 13., 231—237.

⁶³ Rákóczi felfogására jellemző az a levél, melyet 1708. április végén Károlyinak írt, aki ekkor kapta meg erdélyi főparancsnoki kinevezését: „úgy kormányozzon, hogy mivel neki [ti. Kismarjainak] mint

vice-praefectusomnak directe tüllem vagyon dependentiája, dolgaiban magát az tanács [ti. az Erdélyi Consilium] ne avassa . . ." Mert „nem lehetek magamnak ellensége . . . s valamint másoknak praepudicálni nem kívánok, úgy meg sem engedhetem, hogy akárki is piszkáljon fejedelmi és földesúri jussaimban." AR II. 256. A tisztek kinevezése a fejedelem joga volt, mégpedig úgy, hogy Kismarjai 3 jelöltet terjesztett elő, mint pl. 1708 szeptemberében a széki és gyalui kamaraispánok kinevezésekor. AR II. 619. Kismarjai hatáskörére: Thaly-gy. 10/296., 342.

⁶⁴ *Ráday Pál iratai* II. 136—137. Barcsai kinevezésének közzététele 1707. április 11-én történt. A hatáskörök felosztását ő is ugyanúgy írja le 1708. februári elszámolásában. Thaly-gy. 10/301—308.

⁶⁵ *Ráday Pál iratai* II. 136—137. A rendi propozíciókra adott válasz 31. pontja.

⁶⁶ Beniczky Gáspár naplója. RT I. 96. — 1708. május 5. Rákóczi levele Dániel Péterhez: „. . . erdélyi proventusunk peniglen az tisztek rossz admnistratiója miatt annyiravaló sem volt, hogy az Mulykóék adósságát complanálhattuk volna . . ." AR II. 264. A Kismarjai elleni vizsgálatban szereplő adósságokról van szó.

⁶⁷ OL RSzL G. 16. I. 2. e. Fogalmazvány.

⁶⁸ 1708. szeptember 7-én a fejedelem Kismarjai Albertnek: „A fiscalis tiszteknek számadását Kemény László tanács-úri hívűnkre bízván, proxime Bulyovszky Dániel hívűnk is bémegyen." AR II. 619.

⁶⁹ Thaly-gy. 10/301—308.

⁷⁰ A bizottság vizsgálata 1710. június 24—26. közt zajlott le, az iratok: OL RSzL G. 29. V. 3. d/B. Kismarjai jelentős árutermelést is folytatott s a hadseregnek nagy tételeket szállított. Pl. 1706. május 4-én Ecsedben 2494 r. ft 40 kr-t vesz fel Krucsay Márton districtuális commissáriustól búzáért, zabért, vágóért, sóért, juhokért stb. Március 31-én Zilahon Balog Ferenc commissárius Kismarjai anyósától is vásárolt terményeket a hadsereg részére. OSzK Kt FH 651/139.

⁷¹ Munkács, 1711. február 6. Ebben Kismarjai elismeri, hogy az 1708. és 1709. évekből a lefolytatott censurális fórumon 12.968 m. ft 88 dénárban marasztalták el, amelyből 3125 m. ft 52 dénárt elismertek, rabságában 3993 m. ftot lefizetett, végül 5850 m. ft 36 dénárral maradt adós. Most ismét lefizetett 2000 m. ftot és így szabadult meg, kötelezve magát a fennmaradó összeg lefizetésére. OL RSzL G. 15. I. 1. Caps. H. fasc. 242.

⁷² Trócsányi, *Erdély kormányzata* 148—187. Tanulmánya alapvető, de véleményem szerint kissé túlbecsüli Rákóczi abszolutisztikus törekvéseit és az erdélyi államszervezet centralisztikus jellegét. A témához lásd még Bánkúti Imre, *Gazdasági irányítás és centralizáció a Rákóczi-szabadságharcban (1703—1711)*. FA XV. 1963. 149—158.

⁷³ RT I. 221. A fejedelem ekkor Munkácson tartózkodott. — Heckenast, *Rákóczi tevékenysége* 119.

⁷⁴ Eredeti, Rákóczi aláírásával és pecsétjével ellátott példánya: Thaly-gy. 14/8—13.

⁷⁵ Thaly-gy. 14/7. A latin nyelvű, szintén Rákóczi aláírásával és pecsétjével ellátott irat tulajdonképpen a fejedelem örökös birtokai és az erdélyi fiskális birtokok tiszteinek jelenti be az új hivatal megszervezését és a tanácsosok neveit. Az első részben a fejedelem az új hivatal megszervezésénél más keresztény fejedelmekre és saját elődeire hivatkozik.

⁷⁶ Jászberény, 1710. március 14. Bercsényihez. AR III. 68. A beiktatásról Rákóczinak Ottlyk Györgyhöz írt levele. Eger, 1710. április 6. Ebben más ügyekről is szó van: a tisztek folyamatban lévő elszámolásáról, a birtokok szervezetéről, borértékesítésről a districtuális commissáriusok bevonásával, Telkibányáról, pénzügyekről stb. Thaly-gy. 14/19—20.

⁷⁷ Sz 1971. 417—419. A probléma tágabb vonatkozásaira néhány tanulmány: Elekes Lajos, *Az európai feudális államok központosításának néhány kérdéséről*. TSz 1959. 272—290. — Makkai László, *Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országában*. TSz 1960. 193—223. — Benda Kálmán, *Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század elején*. TSz 1970. 404—427. — Benczédi László, *A lengyel nemesi demokráciáról*. Sz 1971. 420—421. Stb.

⁷⁸ Beniczky Gáspár naplója. RT I. 107.

⁷⁹ AR II. 525.

⁸⁰ AR II. 593.

⁸¹ OL RSzL G. 19. II. 2. b. Ilyen pecsétet használt pl. Izdenczy Márton, Keczer Sándor. Az 1708. január 14-én kelt iraton a beszercebányai adminisztráció szintén ilyen pecsétet használ. OL RSzL G. 20. II. 4. b.

⁸² 1708. április 5. AR V. 64.

⁸³ Szerencs, 1709. június 2. Bercsényihez. AR II. 475.

⁸⁴ *Iffabb Teleki Mihály... naplója*. Bp., 1960. 46. Neki kellett volna megakadályozni Tige császári eredres csapatait Nagyenyed feldúlásában.

⁸⁵ Csécsi János feljegyzése a szécsényi országgyűlésről. Sárospataki Nagykönyvtár Kézirattára 65. sz.

⁸⁶ Beniczky Gáspár naplójában számtalan bejegyzés olvasható a gazdasági vezetőkkel folytatott tanácskozásokról. 1707. augusztus 4.: A reggeli mise után a fejedelem „a kertben alá sétálván, máramarossi és munkácsi jószágoknak jó rendben való vitele körül foglalatoskodott s szükséges dispositiókat tett”. 1707. augusztus 18.: Klobusiczky Ferenc jött a fejedelemhez. 1707. augusztus 13.: „Districtualis Commissarius Keczer Sándor úrral sokáig conferált öfelsége.” 1707. augusztus 9.: Rákóczi Nagymihályban Klobusiczky Ferencel, Berthóti Ferencel és Keczer Sándorral tanácskozott. 1707. szeptember 23.: Sárospatakon „az oeconomiabéli dolgoknak dispositiójával foglalkozott, egészen estig”. Több ízben tárgyalt még a fentiekén kívül Platty Sándorral, a Consilium Oeconomicum tanácsosával, Ottlyk Györggyel, Radvánszky Jánossal, Bulyovszky Dániellel, Lányi Pállal, Horváth György generális perceptorral, Hellenbachhal stb. RT I. 33., 35., 37., 47—48., 58., 90., 104., 114—116., 119—120., 122., 140., 169., 183., 199., 211—212., 214. stb.

⁸⁷ Kassa, 1708. január 13. AR II. 150—151. Eredetije: Thaly-gy. 8/2. Ez 14-én kelt és szövegében is különbözik a kiadottól.

⁸⁸ Vihneyi héviz, 1708. június 30. Rákóczi Károlyi Sándorhoz. AR II. 286—287. — Bánkúti, *A kurucok első dunántúli hadjárata*. — Bánkúti, *Az Erdélyi Consilium* 238. s köv.

III. fejezet

¹ Markó, *II. Rákóczi Ferenc* 132—140.

² Markó—Tóth, *A Rákóczi szabadságharc katonai szabályzatai* 171.

³ Gottreich László, *Az ónodi országgyűlés katonai vonatkozásai*. HK 1957. 3—4. sz. 83—100. — Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 233—292. — Bánkúti Imre, *Hadellátás és hadtápszervezet Rákóczi hadseregében*. In: *Rákóczi tanulmányok* 169—181.

⁴ *Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái*. Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Markó Árpád. Bp., 1939. 68—79. — Perjés Géza, *Zrínyi Miklós, a hadtudományi író*. In: *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. Bp., 1976. 7—62. Továbbá: uő: *A „metodizmus” és a Zrínyi—Montecuccoli vita*. Sz 1961. 507—535. és 1962. 25—45. Egyébként a gazdasági fejlődésben lényegesen előbb tartó nyugati országokban a hadtápmunkának a XVIII. század elején már bőséges szakirodalma van. E munkákat felsorolja Sombart, *Háború* 232. s köv.

⁵ Födemes, 1704. szeptember 8. Rákóczihoz. AR IV. 123—124. Jellemző, hogy történelmi példára is hivatkozik: „Még Mátyás király ideiben sem magyar volt az fekete-had.” A szákmánnyal való hazaoszlásra *Emlékiratok* 341.

⁶ *Ráday Pál iratai* I. 47—48. — Kovács János levele Balogh Mihálynak. Thaly-gy. 2/308. — OL P. 396. Károlyi lt. 1703. november Fasc. 3. C. 19. és 23.

⁷ OL RSzL G. 29. V. 3. d/A.

⁸ 1703. november 22. Selmecebánya Károlyi Sándorhoz: lehetetlen, hogy 25000 kenyeret küldjenek, csak 3000-et tudnak adni. OL P. 396. Károlyi lt. 1703. november Fasc. D. 6. — Zólyom, 1703. november 25. Bercsényi Károlyihoz: „... én hitemre nem kíméllem németes eb hitű uramékok, csak hogy rossz nevet ne csináljunk...” Selmecebánya megígérte a 10000 forintot. RT II. 24. — Saskói rétek, 1703. november 27. Bercsényi Károlyinak: a lengyel hadak pénzt követelnek, a körmöciek hoztak valami 1000 forintot, azzal talán megelégszenek. Uo. 27.

⁹ Károlyi és Bercsényi 1703. novemberi levelezése tele van ilyen követelésekkel, RT II. 21., 45. stb. — OL P. 396. Károlyi lt. 1703. november Fasc. D. 5., 10., Fasc. B. 14. 1704. május Fasc. 1. A. 13. stb. — Esze, *Kuruc vitézek folyamodványai* 131.

¹⁰ RT II. 13—14., 24. — Szentkereszt, 1703. november 23. Gerhard György Károlyihoz: a bányavárosokról 76 karabélyt és hosszú puskát, 25 kardot és pалlost, 36 lódingot hozott. OL P. 396. Károlyi lt. 1703. november Fasc. D. 13. — A bányavárosokban összegyűjtött fegyverekből a Tokajt ostromló csapatoknak is jutott 1704 januárjában. Esze, *Kuruc vitézek folyamodványai* 99. — Még a Jászság vezetői is a bányavárosokban óhajtották a szükséges fegyvereket elkészíttetni. Jászberény, 1703. november 3. Török András

Károlyinak: a jázságiakat megmustrálták, s „meg fogok indulnom a bányavárosok felé, ezen szegény Jásságnak való fegyvernek és zászlóknak elkészítésére. . .” OL P. 396. Károlyi lt. 1703. november Fasc. C. 8.

¹¹ OL P. 396. Károlyi lt. 1703. november Fasc. D. 13.

¹² 1703. december 10. körül. Bercsényi írja Károlyinak: „Az városnak rettenetes panasszi; jobb senkit bé ne bocsássanak, és kérem, jó rendet tegyen Kegyelmed. . .” RT II. 38. Ugyanakkor maga Bercsényi is bizonyos pénzüsszeget vett igénybe Nagyszombattól. 1703. december. Uo. 46.

¹³ Szentgyörgy, 1703. december 13. A város írja Károlyinak, hogy az élelmet és szekereket megküldik, bár nyomorúságuk igen nagy. OL P. 396. Károlyi lt. 1703. december Fasc. 6. F. 2.

¹⁴ A kuruc hadak löcsei kártevéséről, mely 1703. november 23-án történt: AR I. 146.

¹⁵ Balogh, *Debrecen hadiszolgáltatásai*, passim. — Dobozi István főbíró 1703. november 9-én Károlyihoz: „. . . Borbély István hadnagytul 100 csomó töltést is küldöttem, kovát teljességgel nem kaphatni, ami kevés port csinálhatnak aprónként a portőrök, azt Kegyelmes Urunk szorgalmasan Tokaj alá hordattja. . .” OL P. 396. Károlyi lt. 1703. november Fasc. C. 24. — Stb.

¹⁶ Esze, *Kuruc vitézek folyamodványai* 131.

¹⁷ 1704. március 2. AR I. 65.

¹⁸ Esze, *Kuruc vitézek folyamodványai* 136.

¹⁹ 1703. szeptember 18. Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 27.

²⁰ OL P. 396. Károlyi lt. 1703. november Fasc. 4. D. 25., 28., 35.

²¹ Bánkúti, *A kurucok első dunántúli hadjárata* 99—103. A források és az irodalom felsorolásával.

²² Széll Farkas, *A nagybesenyői Besseney-család története*. Bp., 1890. 219—275. — Gencsy Zsigmond ezereskapitányra hasonlóképpen: TT 1905. 35. s. köv. — Bánkúti, *A kurucok első dunántúli hadjárata* 102.

²³ Bánkúti Imre, *Adatok Szatmár várának ostromához, 1703—1705*. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1973. 3. sz. 95—100.

²⁴ Bánkúti, *A kurucok első dunántúli hadjárata* 91—104.

²⁵ TT 1905. 398.

²⁶ Sente vára, 1703. december 13. Darvas Mihály Károlyi Sándorhoz. OL P. 396. Károlyi lt. 1703. december Fasc. 6. F. 3.

²⁷ *Ráday Pál iratai* I. 236. — Prot. exp. 33—34. — A Commissáriátushoz intézett fejedelmi utasítások: Prot. exp. 515—543. Közte a Nyitrán 1705. augusztus 28-án kelt rendelet, amely a *Regulamentum* kiadásáig szabályozza az iratok kiállításának módját. Uo. 521. A hivatal által intézett ügyekre lásd a fejedelem Léván 1705. január 1-jén adott rendeletét, ebben hadfizetési, hadélelmezési, hadfogadási, pénzügyi, hadfelszerelési problémák szerepelnek. Uo. 515. — Takács, *Közteherviselés* 13. — Markó—Tóth, *A Rákóczi szabadságharc katonai szabályzatai* 169.

²⁸ Rákóczi instrukciója, Galgóc, 1704. december 13. OL RSzL G. 16. I. 2. e.

²⁹ Újvár, 1705. január 28. Bercsényi Rákóczihoz. AR IV. 314—315. Uo. Thaly megjegyzése Csáky kétszínű politikai magatartásáról. Lásd erre még *Ráday Pál iratai* I. 236. — 1705. április 12-én azonban már maga Bercsényi javasolta a fejedelemnek Eszterházy Dániel kinevezését generális commissáriusnak, mert ilyen összevissza a dolgok nem lehetnek tovább. AR IV. 460. — Markó—Tóth, *A Rákóczi szabadságharc katonai szabályzatai* 169.

³⁰ Markó—Tóth, *A Rákóczi szabadságharc katonai szabályzatai* 169. — *Ráday Pál iratai* I. 236.

³¹ Rákóczi instrukciója AR IV. 447—450.

³² 1703. november 24-én Zólyomról utasítja Károlyit, hogy „ha Kegyelmednek rosztojja lesz valahol, kérem vegyen üdöt Kegyelmed az ezerekben való rendbenvételben; tegyenek magok közti főstrázsamestereket, szekér- és prófuntmestereket s egyéb tiszteteket”. RT II. 22. — 1705. január 14-én Rákóczinak számolt be hadellátás-szervező munkájáról. AR IV. 296—297.

³³ Bercsényi ez irányú szervezési tevékenysége: 1705. június 19., 28. és augusztus 1. AR IV. 586., 604., 654.

³⁴ RMK I. 1723. Tartalmát ismerteti: Markó—Tóth, *A Rákóczi szabadságharc katonai szabályzatai* 169—171.

³⁵ Markó—Tóth, *A Rákóczi szabadságharc katonai szabályzatai* 165—168. — Beniczky Gáspár feljegyzései. RT I. 15., 22., 24. — A szabályzat: RMK I. 1733. Új kiadása: Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 181—227. — A Commissáriátus apparátusának ellátására és fizetésére: Korpona, 1708. április 8. Csáky

István „pro Inclyto Commissariatu” Hont megyére 66 orális és 94 equilis porciót vetett ki januárra—februárra. Thaly-gy. 10/196. Fizetésükre: Rákóczi levele Bercsényihez 1708. április 22. AR II. 247.

³⁶ Csécsi János leírása a szécsényi országgyűlésről. Sárospataki Nagykönyvtár. Kézirattár. 65. sz. A hivatal pecsétje: „Sigillum Com — missariatuum” felirat, középen koronából leomló drapéria közt Rákóczi-címer. Egy 1709-i iraton. Thaly-gy. 13/173.

³⁷ Fekete János hadi fizetőmester elszámolása, 1706. december 31. Thaly-gy. 18/28. — Prot. exp. 518. — 1706. február 25-én a fejedelem közli Keczer Sándorral, hogy Bereg megyét ismét az ő kerületéhez csatolta. Prot. exp. 474. — Eötvös kinevezése: 1706. július 14. Prot. exp. 375.

³⁸ Berthóti Ferencre: Thaly Kálmán, *Egy kuruc tábornok hagyatéka, 1710*. HK 1896. 141—160. — Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 250., 279—281.

³⁹ Thaly-gy. 10/222—223. Az 1708. június 1-jétől járó dikális kivetések felosztása alapján. Heves megye 1708. február közepén Darvas Ferenc kerületéhez került, hogy ezzel Eger ellátása biztosítva legyen. Keczer Sándor levele Bercsényihez. Thaly-gy. 10/155. — 1708. szeptember 20-án Beniczky Márton úgy ír magáról, mint a 2. sz. kerület commissáriusáról, amit azonban úgy kell érteni, hogy tulajdonképpen az egész érsekújvári generalátus ruházati biztosa volt. Gömör megye nem tartozott az ő körzetéhez. Thaly-gy. 10/173.

⁴⁰ Thaly-gy. különböző fasciculusaiban.

⁴¹ Melléklet Rákóczinak írt leveléhez. AR V. 414—415.

⁴² Eszterházy Antal instrukciója. Bánhida, 1706. július 24. Thaly-gy. 5/287. Csáky István jelentése Rákóczizhoz. Érsekújvár. 1706. július 28. Thaly-gy. 5/285—286. Ismerteti Perjés Géza, *Esztergom 1706. évi ostromai és az ostromokkal kapcsolatos hadműveletek*. HK 1954. 2. sz. 152. — A fejedelem négy levele Csáky Istvánhoz 1706 júniusában. Csáky ekkor a Dunántúlon tevékenykedett a hadellátási és gazdasági ügyek rendbehuzatalán. Prot. exp. 542—543.

⁴³ Thaly-gy. 17/248—249. — Ugyanezt a sokoldalúságot bizonyítja a fejedelem 1706. február 10-i utasítása. Prot. exp. 466. Ugyanakkor Rákóczi elrendeli, hogy minden kerületi commissáriusnak legyen három „futosó commissáriusa”. Fizetésük havi 8 rénes forint, egy orális és egy equilis porció. Prot. exp. 470.

⁴⁴ Kiss István, *II. Rákóczi Ferencz erdélyi hadi élelmezési bizottsága*. Békefi Emlékkönyv. Bp., 1912. 317—322. A Consilium leveleskönyve fennmaradt 1705-ből és 1707-ből, amely azt mutatja, hogy tevékenysége jóval kiterjedtebb volt a hadellátásnál. Kiadva: Bánkúti, *Az Erdélyi Consilium*.

⁴⁵ Eger, 1705. március 4. Rákóczi id. Barkóczi Ferenchez. AR IX. 173.

⁴⁶ Imsósi sánc, 1705. május 29. Vay Ádám Rákóczizhoz. AR IX. 188—192.

⁴⁷ Ungvár, 1710. november 5. Bercsényi Róth Mihálynak. Thaly-gy. 15/122.

⁴⁸ Munkács, 1707. február 22. Rákóczi levele Eötvöshöz. AR II. 26—27. Ugyanígy 1705-ben az udvari hadak mellé Keczer Sándornak kellett egy „partikuláris commissáriust” adnia. Prot. exp. 578.

⁴⁹ Nagyszombat, 1705. december 21—27. Bercsényi rendelete. AR VII. 41.

⁵⁰ 1708. május 22. Erős Gábor mustramester tabellája. Thaly-gy. 10/240—241. Lásd erre a *Regulamentum universale* megfelelő tabelláját. Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 181. s. köv.

⁵¹ 1708. május 19. Erős Gábor mustramester tabellája a szentkirálydaróci mustraról. Thaly-gy. 10/244—245.

⁵² Kassa, 1709. június 20. A Hadi Generális Commissáriátusság Thornay Jánoshoz. Thaly-gy. 13/171. Ugyanazon évből 7 brigáda commissáriusa felsorolva: Thaly-gy. 20/98.

⁵³ 1709. május végéről több ilyen tárgyú feljegyzés, elszámolás. Thaly-gy. 13/283., 285., 292—295.

⁵⁴ Jászkiséri tábor, 1710. március 20. Rákóczi Bercsényihez. Thaly-gy. 14/15—18. A brigádák gazdasági tevékenységére lásd Csajági János levelét Bercsényihez. Fülek, 1709. június 30. Thaly-gy. 12/190. Bekény István levele ugyanarról: Aszaló, 1709. augusztus 24. Thaly-gy. 13/243.

⁵⁵ Egy ilyen, Szepes megye által a hadak mellé adott commissárius instrukciója 1708. január 12-éről: Thaly-gy. 10/205.

⁵⁶ 1705. december 15. Thaly-gy. 17/217. 1706-ban is ebben a funkcióban említik. Thaly-gy. 5/19—20. Ez évben a fejedelem „pontium magister”-nek írja. Prot. exp. 485.

⁵⁷ Visky Jánosról maga Rákóczi tesz említést 1706. november 7-én, tótfalusi táborában kelt levelében. Thaly-gy. 18/10.

⁵⁸ Kerczil (Kertzil) életrajzi adatai: Esze, *Kuruc vitézek folyamodványai* 502. — AR II. 586. — 1710. augusztus 11-én Ottlyk György, a Consilium Oeconomicum Aulicum elnöke írja, hogy Kerczil fizeti a munkácsi cselédeket. Thaly-gy. 15/391.

⁵⁹ Ottlyk György említi Kőrösy Györgyhöz írt levelében. Cegléd, 1710. február 20. Thaly-gy. 15/377.

⁶⁰ Munkács, 1707. augusztus 3. Rákóczi utasítása Eötvös Miklós districtuális commissáriushoz. AR II. 31—32.

⁶¹ Eger, 1706. március 1. Rákóczi pátense a kiküldött commissáriusok részére. Thaly-gy. 18/20.

⁶² Károlyi Sándor tábornok és Krucsai Márton „túl a tiszai commissárius” 1706. január 30-án Kossovics Mártont küldik e célból Máramaros vármegyébe. Thaly-gy. 18/37.

⁶³ Sugó György „cartellae commissárius.” AR IX. 669. A dunántúli katonaság és vármegyék 1707. május elején azt a kívánságukat terjesztették az ónodi országgyűlés elé, hogy „Dunán-innend is constituál-tassék egy cartellae commissárius, aki az innen levő rabok szabadításában forgódjék. . .” AR IX. 34.

⁶⁴ Huszt, 1708. március 24. Máramaros vármegye Bercsényi Miklóshoz. Thaly-gy. 10/336—337.

⁶⁵ Kassa, 1708. január 10. Rákóczi Grabaricsnak. AR II. 150. Ugyanő Nagykárolyból 1708. február 5-én Török Zsigmondot küldi Moldvába. OL RSzL G. 16. I. 2. e.

⁶⁶ Rákóczi utasítja Sréter Jánost, hogy a Besztercebányán ülésező bizottság felszólítására ott jelenjék meg, irataival együtt. Rozsnyó, 1707. február 3. AR II. 14. 1709-ből is ismerünk egy fogalmazványt, amely a Commissariátusság elszámoltatásának kérdőpontjait tartalmazza. OL RSzL G. 20. II. 4. g.

⁶⁷ Ráday Pál iratai II. 420. — Trócsányi, *Erdély kormányzata* LK 1955. 148—187.

⁶⁸ Nagykároly, 1708. október 16. Levele Bercsényihez. AR II. 356.

⁶⁹ Kassa, 1709. június 17. Bercsényi Miklós utasítása a Commissariátussághoz. AR VIII. 65.

⁷⁰ Ungvár, 1709. február 22. Bercsényi levele Károlyihoz. RT II. 252. A hadellátás, főleg élelmezés ekkor ismét fokozódó tervszerűtlenségére jellemző Bercsényi megállapítása: Bottyán és Berthóti kvártély-nak osztották ki azt a területet, amit ő az érsekújvári őrség ellátására szánt.

⁷¹ Thaly-gy. 15/89—90.

⁷² Zrínyi Miklós *hadtudományi munkái*. Bp., 1976. 69.

⁷³ Eger, 1703. augusztus 12. Ordódy György alispán Bécsbe Koháry Istvánnak. Thaly-gy. 2/176.

⁷⁴ Kékkő, 1703. szeptember 12. Dúl Mihály Koháry Istvánhoz: „... a kurucság a Keresztes mezein gyülekezik, az élést az falukról oda hajtattja, az honnét collimálhatni, hogy nyilvánosságosan Eger várát akarják megszállani és vinni.” Thaly-gy. 2/257.

⁷⁵ Gyöngyös, 1703. október 7. Almásy János levele Nógrád megyéhez. Thaly-gy. 2/318.

⁷⁶ AR I. 174—175. Zemplén vármegye szolgáltatásaira: „Nemes Zemplény vármegye táborunk és Tokajban lévő praesidiarius hadaink intertentiójokra fogja ennekutánna az élést adminisztrálni.” Rákóczi rendelete Budai Istvánhoz. Dunaordasi tábor, 1704. május 17. AR I. 87.

⁷⁷ Markó—Tóth, *A Rákóczi szabadságharc katonai szabályzatai* 150—153. Csak néhány adat arra, hogy Rákóczi a felkelés kezdetétől igyekezett a hadak rendszertelen élelemszerzésének, rablásának gátat vetni. 1703. október végén ismét külön pátensben tiltja el az Árva megye területén állomásozó csapatokat attól, hogy a nemesi lakokat, parókiákat és a szegénységet felverjék, marháját elhajtsák, fegyvert szedjenek. A büntetés: halál. Prot. exp. 24—25. Az elkövetett sérelmeket igyekezett orvosolni. 1703. november 1-jén Varatkai Istvánnal és Vay Lászlóval kivizsgálattja az Ung, Szabolcs és Zemplén megyékben a hadak által okozott károkat, a tettesek személyének megállapításával, kárpótlás céljából. Prot. exp. 27. Ugyanígy 1705-ben a hajdúvárosokban a Károlyi hadai által elkövetett excessusokat. Prot. exp. 235. Stb. Lásd még erre: (P. Szathmári Károly), *II. Rákóczy Ferencz* 7—8.

⁷⁸ Thaly-gy. 17/220. és AR I. 77. — A vármegyék hajtsák végre Gyulai utasításait s adjanak mellé egy-egy commissáriust. Prot. exp. id. h.

⁷⁹ Thaly-gy. 2/216.

⁸⁰ AR I. 55.

⁸¹ AR I. 77. 1704. március 1-jén Klára András nagykállói udvarbíró szállít élelmet a táborra, egyben az elismervényt kéri Budai Istvántól. AR I. 110.

⁸² Pl. állandóan érkeznek szállítmányok Szabolcs megyétől is. Mónay Pál, a szatmári ostromló hadak tábornestere nyugtái szerint — Tunyogi tábor, 1704. július 10.: 192 köből liszt, 93 vágó, 93 köből abrak. Angyalos, 1704. július 23.: 48 köből liszt, 51 vágó. Ecsed vára, 1704. július 22.: 74 kassai köből liszt. Mindezeket Kis Pál Szabolcs megyei commissárius szállította, s ő vette át a nyugtákat is. Thaly-gy. 17/288.

⁸³ TT 1901. 399.

⁸⁴ Prot. exp. 518.

⁸⁵ Lásd a 23. jegyzetet.

⁸⁶ AR I. 142. — OL RSZL G. 16. I. 2. e.

⁸⁷ Bánkúti, *Iratok* I. 107—108. Dávid Imre működéséről: uo. 105. Luka tevékenységére Lakompakról 1704. március 23-án Károlyihoz intézett levele: 23 szekér élelmet indított útnak, de a szállítmányt a császáriak elfogták. OL P. 396. Károlyi lt. 1704. március Fasc. 4. D. 45. — Károlyi hadtápszervező tevékenységére: Bánkúti, *A kurucok első dunántúli hadjárata* 91—104.

⁸⁸ Seregélyháza, 1704. március 7. Dávid Imre Károlyihoz: az itteni majorságból az összes szarvasmarhát, 76 darabot elhajtatta. A többi domíniumot is végigjárja, reméli, hogy hamarosan 300 szekér élelmet küldhet. Bánkúti, *Iratok* I. 109. — Sárvár, 1704. március 16. Dávid Imre Károlyinak: az itteni uradalomban már csak vetőmag van, a többiben még vannak asztagok is, ezeket csépelte; vágót is kerít még. Uo. 120. — Eszterházy Pál nádor kismartoni uradalmában a majorokból szintén elvitték az összes marhát; a javára Károlyi tette rá a kezét, a többit mézárszékre adták. Kapuvár, 1704. augusztus 8. Cziráky László Károlyihoz. OL P. 396. Károlyi lt. 1704. augusztus Fasc. 4. D. 24.

⁸⁹ Bánkúti, *Iratok* I. 108—109.

⁹⁰ AR I. 120.

⁹¹ AR I. 121—122.

⁹² OL P. 396. Károlyi lt. 1704. május Fasc. I. A. 8.

⁹³ Thaly-gy. 3/90—91.

⁹⁴ Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 256—258. A hadélelmezés megszervezésével kapcsolatos néhány további adat: (P. Szathmári Károly), *II. Rákóczy Ferenc* 17—23., 52—56. — Károlyi rövid, 1705. nyári tiszántúli hadjárata idején részben birtokos nemesektől vásárolt gabonával, részben a hadszíntér közvetlen szomszédságából, főleg Debrecenből és a hajdúvárosokból látták el a kuruc csapatokat. Ez a körzet volt azonban a Nagyváradot ostromló hadak ellátási bázisa is. A fejedelem nem fogadta el Károlyinak azt a javaslatát, hogy fizetés ellenében élelmet rekvirálhasson, mert ez az eljárás „terhe volna a szegénységnek”. Thaly Kálmán, *A szent-andrási csata és Gyula ostroma 1705-ben*. A Békésvármegyei régészeti és művelődéstörténelmi társ. évkönyve 1879/80. Gyula, 1880. 9—11. — A kuruc hadsereg élelmezési apparátusa természetesen soha nem volt képes arra, hogy az 1706-ban kimutatott 116 700 katonát rendszeresen élelmezze. HK 1896. 10. (Egyébként kizártan tartom, hogy a kuruc hadseregnek bármikor is ennyi lett, illetve lehetett volna a létszáma.)

⁹⁵ Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 259—262. A tábor élelmezésére lásd még Bercsényi levelét Rákóczihoz, melyben felsorolja javaslatait és rendeleteit a sági táborba szállítandó élelőről, ennek a vármegyék közti felosztásáról, a Commissáriátusság munkájáról. A szállítás lebonyolítása Darvas Ferenc feladata volt, „de szükséges megengedni, hogy hadicommissáriusok constituáltassanak többen itt is Darvas Ferenc mellett”. Selmec, 1704. október 14. AR IV. 164. — 1704. november 13-án Érsekújvárról Rákóczi elrendeli Ugocsa vármegyének, hogy a seregnek havonként 169 és egynegyed kassai köből búzát, 310 és háromnegyed kassai köből zabot, 28 és egynegyed mázsa húst, vagy minden mázsa helyett 4 magyar forintot adjon, s minden porta után 10 „jófegyveres” gyalogost állítson. TT 1901. 400. Nem tudjuk azonban, hogy ezt az élelmet hova kellett a vármegyének szolgáltatnia, valószínű, hogy a szatmári táborra.

⁹⁶ Tardoskedd, 1704. december 30. AR IV. 254.

⁹⁷ Bercsényi Rákóczihoz. Besztercebánya, 1707. április 27. AR V. 414—415. A szécsényi, bái és ipolyági prófuntházak veszélybe kerüléséről és Darvas Ferenc felelősségéről írja Bercsényi a fejedelemnek: a commissáriusok mindig azt mondták, hogy a prófuntházak üresek, s mégis ebben a három magazinumban „ezek maradtak... Hadat rendeltem, most is őriztetem, — mind odahadták az prófuntmesterek, szekereik semmi, tudja isten, hová tették az prófuntszekereket! Már majd szabad-zsákmánra kell bocsátanom az hadat.” Rárósszurdok, 1708. október 11. AR VI. 142. A szécsényi magazinum később fontos szerepet játszott Érsekújvár, illetve a Nyugat-Felvidéken harcoló csapatok élelmezésében. AR IX. 624. Már Förgách Simon is egy prófuntmestert, helyettesét és 4 péket akart a szécsényi magazinumba állítani. Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 257.

⁹⁸ A dunántúli szervezésre lásd a kiküldött oeconomicális bizottság instrukcióit Eszterházy Antal részére. Bánhida, 1706. július 24. Thaly-gy. 5/287. Csáky István jelentése Rákóczinak. Érsekújvár, 1706. július 28. Uo. 285—286. — A pápai magazinomot 1707 augusztusában Pálffy János a környező malmokkal együtt felégette. Emiatt Bottyán János hada kenyérszükébe került. Levele 1707. szeptember 17-én Eszterhá-

Sárospatakon állítandó annonária céljára Zemplén vármegye adójából 500 forintot utaljon ki. AR VIII. 88—89. — A hadadi magazinum készleteit át kell szállítani Szatmárra, nehogy az ellenség kezébe kerüljön. Orosz Pál Rákóczihoz. Somlyó, 1709. január 28. Thaly-gy. 13/316.

¹⁰³ Az Érsekújvárott 1710. április 28-án kelt aláírás nélküli instrukciót lásd Thaly-gy. 15/293—294. — 1710. április 23.: Pesthi András „annonariae magister” kimutatása szerint az érsekújvári sütőháznál van összesen 25 pék és 10 „hontlager” alkalmazva. Uo. 290. — Az itteni sütőház ellen egyébként már 1705-ben panaszkodtak, Rákóczi augusztus 19-én értesíti Csáky Istvánt: az ott süttött kenyér korpás és sótlan. Valószínűleg a prófuntmester és a pékek visszaéléséről van szó. Prot. exp. 520. — Szabolcs megye sütőasszonyokat állított a területén lévő magazinumokba, fizetésük havi 3 forint 6 dénár volt. TT 1909. 304.

¹⁰⁴ Ungvár, 1710. november 4. Bercsényi Miklós instrukciója Eszterházy Dániel kassai parancsnok részére. Thaly-gy. 15/111. November 12-ről Bercsényi válasza Eszterházynek egy levelére, ugyanabban az ügyben. Uo. 126.

¹⁰⁵ *Eszterházy A. táborigénye* 263—272.

¹⁰⁶ AR IV. 660—661.

¹⁰⁷ AR IX. 225—226.

¹⁰⁸ Thaly-gy. 4/106.

¹⁰⁹ A pontos kimutatások, elszámolások: OSzK Kt Fol. Hung. 651. 38—39., 50—52. — Másutt a fiskális birtokokról töltötték fel a magazinumokat, pl. a huszti várét 1706 elején. Prot. exp. 461., 502.

¹¹⁰ AR IX. 355., 362.

¹¹¹ AR IX. 468—470.

¹¹² Nyitra, 1708. június 6. AR IX. 487.

¹¹³ AR VI. 134.

¹¹⁴ Zsolna, 1708. január 9. Thaly-gy. 19/100.

¹¹⁵ Szobelléb, 1709. február 2. AR IX. 600.

¹¹⁶ AR IX. 605.

¹¹⁷ AR VI. 221—222.

¹¹⁸ AR II. 502—503.

¹¹⁹ Sz 1873. 108. — Thaly-gy. 20/206.

¹²⁰ Thaly-gy. 15/55.

¹²¹ 1710. július 26. Bercsényi a vármegyéhez és Keczer Sándorhoz. Thaly-gy. 15/58. Ugyanez a helyzet Abaúj vármegyében is. Uo. 63.

¹²² Keresztes, 1710. július 31. Sáros megye Bercsényihez. Thaly-gy. 15/72—73.

¹²³ Nyitra, 1708. március 21. AR IX. 472. De ugyanez a helyzet Nógrád megyében is. „Látván az körülöttem lévő, úgy ezen Nemes Vármegyében előbb-odább dislocált militiátul a szegénységnek néhol fölöttébb való terhét s néhott pedig könnyebbségét. . .” Szécsény, 1709. január 1. Bottyán János Nógrád vármegyének. AR IX. 561. — Ptrügy falu és környéke jövedelme 1708-ban Bessenyei Zsigmond ezredének volt assignálva. AR VI. 23—24.

¹²⁴ Szécsény, 1708. augusztus 25. AR VI. 38—39.

¹²⁵ Thaly-gy. 13/238—239.

¹²⁶ Beniczky Gáspár naplója, 1709. november 8. RT I. 222.

¹²⁷ Jászberény, 1710. március 15. Rákóczi Bercsényihez. AR III. 71. Ugyanerre: AR IX. 469—470., 473., 474., 646. Stb.

¹²⁸ *Eszterházy A. táborigénye* 342—343. A hadellátás ezen formájának és a katonaság zsákmányolásiának hatását a parasztságra: Bánkúti Imre, *Tolna megye a Rákóczi-szabadságharcban (1703—1711)*. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. II. Szerk. Puskás Attila. Szekszárd, 1969. 130. s köv.

¹²⁹ Perjés, *Mezőgazdasági termelés* 91. s köv.

¹³⁰ Nagyszombat, 1705. december vége. Rákóczihoz. AR X. 7.

¹³¹ AR IX. 369. Ugyanez a kérés szerepel a dunántúli katonaságnak és vármegyéknek az ónodi országgnyűlés elé terjesztendő kívánalmi közt. AR X. 33.

¹³² AR IV. 368.

¹³³ Fényszaru, 1705. március 26. Török András jászkun vicekapitány instrukciója. AR IX. 177.

¹³⁴ AR V. 120.

¹³⁵ AR II. 248.

¹³⁶ AR III. 90. A szállítás egyéb ágai, mint pl. a hajózás, tutajozás, az utak és hidak helyzete stb., szintén részletesebb kutatást igényelnének. Az utak javítására a fejedelem 1706. március 20-i utasítása Egerből Bene Pál districtuális commissáriushoz: Prot. exp. 505. Stb.

¹³⁷ Imsósi sánc, 1705. május 17. Vay Ádám Rákóczihoz: javasolja, hogy minden magazinumhoz 10 béres szekeret állítsanak. AR IX. 189. — 1705. június 24-én a fejedelem utasítást ad pénzes szekerek és marhák beállítására a tüzérségi szállítások céljából. Prot. exp. 424.

¹³⁸ *Eszterházy A. tábori könyve* 159—161. Eszterházy már előzőleg, 1706. július 28-án a megyék pápai gyűlésén sürgette a portális szekerek kiállítását, hogy „így tolláltassék mind az helységek gyakor forszpon-toztatása miatt történő aggravációja a szegénységnek s az hadak között is annyival nagyobb állandóság tartathassék”. Uo. 7.

¹³⁹ Egy másik kiállítási kulcs szerint a megyék minden lovasszázad mellé 3, a gyalog mellé 2 szekeret adtak. A dunántúli megyék 1708. évi gyűlése. TT 1899. 195. — 1706. július 11-én Naszály, Szöny, Neszmély, Mocska, Szomód, Héreg, Tarján és Kánya nevű faluk a dunaalmási postához assignáltattak, hogy kocsikat állítsanak hétről hétre a posta alá. *Eszterházy A. tábori könyve* 402.

¹⁴⁰ Bánkúti Imre, *Gyula kuruc ostroma (Iratok, 1705. május—július)*. Békési Élet, 1976. 2. sz. 249—284. Vö. még: OL P. 396. Károlyi lt. 1705. évi iratanyag. Szekerek lefoglalására 1706-ban: Prot. exp. 408.

¹⁴¹ A tervzet 1705. április 8-án kelt Egerben. AR IV. 447—450. — Perjés Géza kutatásaiból világos, hogy a szállítás minden európai hadseregellátó szervezet kritikus területe volt, s az élelmezési és takarmányozási hiányosságok talán legfőbb okának tekinthető. Mindez fokozottan állt a kuruc hadseregére. Perjés, *Mezőgazdasági termelés* 115—133.

¹⁴² Prot. exp. 477.

¹⁴³ Dúl Mihály táblabírónak Szécsénybe. Thaly-gy. 2/165. Másnap a gyöngyösi bíró és tanács már úgy tudta, hogy a görögök a fenti ruházaton kívül még két úri paripát, selyempaplanokat és más portékákat is vittek a kuruc táborba. Levelük 1703. augusztus 6-án kelt. Thaly-gy. 2/166. — Debrecen szerepére: Esze Tamás, *II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata*. Sz 1951. 30—119. (Kny. is.) — Zoltai Lajos, *Az 1704-ik esztendőbeli perceptorok számadása*. ROLT 1905. 2. sz. 52—57. — Balogh, *Debrecen hadiszolgálatásai*.

¹⁴⁴ Thaly-gy. 2/242.

¹⁴⁵ Lietava vára, 1703. október 5. Peskó István levele. Thaly-gy. 2/316.

¹⁴⁶ Kőszeg városa Károlyihoz. 1704. március 2. AR I. 65.

¹⁴⁷ Galgóc, 1704. december 13. Rákóczi Beniczky Mártonhoz. Az egyik fiskális prefektusnál lévő posztót fordítsa a hadak szükségletére. OL RSzL G. 16. I. 2. e.

¹⁴⁸ Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 243.

¹⁴⁹ AR IX. 239., 258., 268. — Hornyik, *Kecskemét* IV. 164—169.

¹⁵⁰ Thaly-gy. 3/198—199. Tevékenységére: Prot. exp. 227., 448. — Bánkúti, *Lónyay Ferenc* 3—11. — Thaly Kálmán, *A kard-, kézi lőfegyver- és tölténygyártás történetéhez hazánkban*. HK 1891. 133—134. Újra: Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 248—249.

¹⁵¹ Bánkúti, *Lónyay Ferenc* 31—40.

¹⁵² 1704 decemberében már ruházati ügyeket is intéz. AR IV. 213. — AR VIII. 16—18.

¹⁵³ Bánkúti, *Lónyay Ferenc* 47—51.

¹⁵⁴ Thaly-gy. 7/341—342. — Ruházati raktárak Selmezbányán, Losoncon, Murányban, Egerben stb. Thaly-gy. 19/13., 20.

¹⁵⁵ Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 264. Keczer Sándor később is foglalkozott ruházati ügyekkel. Gál-szécs, 1708. március 22. Rákóczi Bercsényinek. AR II. 202.

¹⁵⁶ Léva, 1704. december 31. Rákóczi Szemere Lászlóhoz: a hadak ruhátlansága miatt forduljon a kiállító megyékhez, Prot. exp. 198. — 1705. október 31-én Szepes megye 100 legény számára rendel egyenruhát a rimaszombati szabócéhnel. Štátny Archív v Košiciach. Pobočka v Levoče. ČSSR. Szepes vm. lt. Acta congregalia 1705. No. 191. — Érsekújvár, 1708. augusztus 16. Révay Imre ezredes Bercsényinek. Thaly-gy. 10/69. — Ungvár, 1709. március 15. Bercsényi Miklós Andrásy Pálnak. Uo. 11/46. — Uo. 16/50—51. — A brigádák és vármegyék eljárása ruhavarratásnál: Csajági János szerint jobb, ha a brigáda-kasszából kifizetik a mundurvarratást, s azután az öltözékenként járó 1 tallért beszedik a vármegyétől, mert ha azokra bízzák a megfizetést is, nagy késedelem lesz. Fülek, 1709. június 30. Levele Bercsényihez. Thaly-gy. 12/189—190.

¹⁵⁷ AR VIII. 72—73., 94.

¹⁵⁸ Abaúj vármegye követeinek beadványa Rákóczihoz 1704-ből: Lónyai Ferenc commissárius fiatal, erős tiszteteket csalt magához a vármegyei hadból, pl. Szentpéteri Józsefet, Németi Istvánt, Madár Istvánt, Csillom Istvánt stb. Thaly-gy. 3/217.

¹⁵⁹ 1708. október 11. Az erdélyi hadak ruházatáról gondoskodott. Thaly-gy. 10/258.

¹⁶⁰ 1708. május 11. Thaly-gy. 10/252.

¹⁶¹ Thaly-gy. 16/50—51.

¹⁶² Pl. Szőke Ferenc. Thaly-gy. 15/273.

¹⁶³ Érsekújvár, 1708. május 23. Szluha Ferenc jelenti Bercsényinek, hogy a Dunántúlra 159 és fél végposztót küldött át. Thaly-gy. 10/25. Érsekújvárról látták el egyébként a dunántúli kuruc hadakat fegyverrel, lőszerrel, sőt időnként élelemmel is.

¹⁶⁴ Lőcse, 1709. március 29. Berzeviczy Boldizsár Bercsényinek. Thaly-gy. 13/105—106.

¹⁶⁵ Károlyi intézkedései a Dunántúlon 1704 nyarán: OL P. 396. Károlyi lt. 1704. július Fasc. 2. B. 20., 26. stb. — 1709-ben itt ismét helyi erőből kellett volna a ruházatot előteremteni. *Eszterházy A. tábori könyve* 312.

¹⁶⁶ Besztercebánya, 1708. április 12. Bercsényi a vármegyékhez. Thaly-gy. 8/115. — Besztercebánya, 1708. május 23. Beniczky Márton Bercsényi utasítására a vármegyéknek osztotta ki a posztót megvarratás-
ra. Thaly-gy. 10/168.

¹⁶⁷ Beniczky fenti jelentése. Thaly-gy. 10/168.

¹⁶⁸ Breznóbánya, 1708. szeptember 20. Beniczky Márton Bercsényihez. Thaly-gy. 10/173.

¹⁶⁹ *Eszterházy A. tábori könyve* 272. 1704-ben Kellemesi János fiskális prefektusnak kellett 1000 emberre való fehérruhát előállítania az uradalomban. Prot. exp. 184.

¹⁷⁰ Fülek, 1709. július 5. Csajági János Bercsényihez. Thaly-gy. 12/191.

¹⁷¹ Onga, 1710. szeptember 14. Bercsényi Miklós Zemplén vármegyéhez két pestismentes hely kijelöléséről. Thaly-gy. 15/88—89.

¹⁷² Ungvár, 1710. november 3. Bercsényi instrukciója Eszterházy Dániel kassai parancsnok részére. Thaly-gy. 15/111.

¹⁷³ A fegyvergyártás és -elosztás szervezetére is alapvető Heckenast, *Fegyver- és lőszergyártás; valamint ud., Lányi Pál. (A magyarországi korai kapitalizmus történetéhez.)* TSz 1962. 18—34. Lányi jelentése 1705. június 29-éről a salétromfőzésről: Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 270—272.

¹⁷⁴ Heckenast, *Fegyver- és lőszergyártás* 80. s köv. Sréter instrukciójának eredetije: Thaly-gy. 4/12. Ez azonban a kovácsi táborban 1705. november 23-án kelt. Életrajzának főbb adatai: Nagy Iván, *Magyarország családai*. X. Pest, 1865. 343—346. Leveleiből néhány: Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 282—284., 288—291.

¹⁷⁵ Egy 1707-ben kelt jelentése: Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 285—287.

¹⁷⁶ Ezt az órát a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. Felirata: „Me fecit Adamus Bachmeghei”.

¹⁷⁷ Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 265.

¹⁷⁸ Thaly-gy. 17/261.

¹⁷⁹ AR II. 38—39.

¹⁸⁰ Ungvár, 1709. március 30. Bercsényi Eötvös Miklóshoz. RT II. 266.

¹⁸¹ *Ráday Pál iratai* I—II. Passim. Életrajza: Bruckner, *Kray Jakab*.

¹⁸² *Eszterházy A. tábori könyve* 320.

¹⁸³ Takács János, *II. Rákóczi Ferenc hadszervezete*. Sárospatak, 1930. 63.

¹⁸⁴ Egy, a könyvem lezárása után megjelent tanulmány erre egyértelmű választ adott. Czigány István, *A Rákóczi-szabadságharc hadserege a mustrák tükrében*. HK 1986. 1. sz. 111—152.

¹⁸⁵ Nem Thököly hadvezéri adottságait és képességeit vitatjuk — e téren nyilván Rákóczi fölött állt —, hanem az a véleményünk, hogy Rákóczi hadsereg szervezési elvei és gyakorlata olyan modern elemeket is tartalmaztak, amelyek a két felkelés hadserege közt lényeges különbséget jelentettek. Thököly alakjának (talán túlzottan is) pozitív értékelése: Nagy László, „*Nem jöttünk égi hadak-útján...*” *Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról*. Bp., 1982. Különösen: 287—351.

¹⁸⁶ Perjés, *Mezőgazdasági termelés*. Passim.

IV. fejezet

- ¹ Emlékiratok 76., 143.
- ² Thaly, *Bercsényi család* II. 392. s köv.
- ³ Thaly, *Bercsényi család* II. 447. A francia pénzsegély keletkezésének történetét és XIV. Lajos időt húzó habozását új adatok alapján tárgyalja Emil Pillias, *Rákóczi és Franciaország közbelépésének igaz története* c. tanulmányában. RE II. 309. s köv. — Lukinich Imre, *Rákóczi és a francia udvar összeköttetései-nek történetéhez* (1701. május 26—1703. augusztus 2.) AR XI. 397—456. — Köpeczi, *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* 36—44. — A történeti előzményekre Jean Bérenger: *A francia politika és a kurucok* (1676—1681). Sz 1976. 273—293.
- ⁴ Thaly, *Bercsényi család* II. 508.
- ⁵ AR Külügy. I. 30. és II. 61., 82.
- ⁶ AR Külügy. III. 462. A francia segélyre vonatkozó adatokat összegezi Hildenstab, *Közgazdasági viszonyaink* 59—60. Sokkal megbízhatóbb azonban Márki, *II. Rákóczi Ferenc* II. 251—252.
- ⁷ *Ráday Pál iratai* II. 281—285.
- ⁸ Takács, *Közteherviselés* 37—44. Az összegek a különböző elszámolásokban lényegében azonosak.
- ⁹ Köpeczi, *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* 262.
- ¹⁰ Thomasiivskij István, *Adalék II. Rákóczi Ferenc és kora történetéhez*. Sz 1912. 122.
- ¹¹ Brezan, 1703. április 2. A Sieniawski házaspár 125 000 német (500 000 lengyel) forintért zálogba veszi a zboró-makovicai uradalmat. OL G. 15. I. 1. Caps. A. Fasc. 2. — Zweig, *Pótlékok* 1705. decemberi feljegyzés.
- ¹² Alboérna elszórt adatok: Takács, *Közteherviselés* 41. és Pápai, *Törökországi napló*. Passim. — Karácsony Sándorra: Bánkúti, *Egy görög kereskedő*. Továbbá: Bánkúti, *Lónyay Ferenc*. Passim.
- ¹³ Gustav Otruba: *Die Bedeutung englischer Subsidien und Antizipationen für die Finanzen Österreichs 1701 bis 1748*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 51. Band. 1964. 192—234. Az osztrák bankszervezetre Nagy István, *A magyar kamara, 1686—1848*. Bp., 1971. 17. s köv.
- ¹⁴ Bakács István, *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII—XVIII. században*. Bp., 1965. (Történeti Statisztikai Kötetek.)
- ¹⁵ Levele a fejedelemhez. Emőke, 1706. december 31. Thaly-gy. 5/226—227.
- ¹⁶ OL G. 29. V. 3. a. — Egyezség Keczerrel: Jaroszló, 1711. augusztus 3. OL G. 15. I. 1. Caps. H. Fasc. 241.
- ¹⁷ Levelei 1709-ből: AR XI. 630., 632., 649., 667—668. Hagyatéki elszámolása 791—792. 1708. augusztus 21-én Hont megyének kölcsönzött 6500 rénes forintot, hogy az kifizethesse nyári adórészletét. Uo. 528—530.
- ¹⁸ Illava, 1706. április 6. Bánóci György prefektus Radvánszky Jánoshoz. OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. VII. cs. 50.
- ¹⁹ Sárospatak, 1709. augusztus 1. Rákóczi kötelezvénye. OL G. 16. I. 2. b.
- ²⁰ Balogh, *Debrecen hadiszolgáltatásai* 14—16. — Dobozi István levele a fejedelemhez, 1709. február 19. OL G. 15. I. 1. Caps. F. Fasc. 175. A város a pénzt rendszerint maga is kölcsönözte módosabb polgároktól, nagybirtokosoktól, esetleg kötelező belső adót vetett ki polgáira. Így járt el Besztercebánya is. Jurkovich, *II. Rákóczi Ferenc* 227. s köv. — Takács, *Közteherviselés* 398.
- ²¹ Takács, *Közteherviselés* 318.
- ²² Cegléd már 1708-ban kérte a fejedelemtől felszabadítását, mivel „mind a kassai conventus alkalmával, mind pedig azelőtt sok ízben ajánlotta Felsőged, hogy fel fogna a jobbágyaság alól bennünket szabadítával, mind pedig azelőtt sok ízben ajánlotta Felsőged, hogy fel fogna a jobbágyaság alól bennünket szabadítával, mind pedig azelőtt sok ízben ajánlotta Felsőged, hogy fel fogna a jobbágyaság alól bennünket szabadítával, mind pedig azelőtt sok ízben ajánlotta Felsőged, hogy fel fogna a jobbágyaság alól bennünket szabadítával”. Takács, *Közteherviselés* 325—326. 1710 tavaszán ismét kérvényt nyújtottak be Rákóczinak. Eredetije Pastinszky Miklós birtokában, Dömös.
- ²³ Jurkovich, *II. Rákóczi Ferenc* 227.
- ²⁴ Huszár, *Rákóczi pénzei* 392. s köv. A pénzverésre vonatkozó teljes irodalom felsorolva: Kosáry, *Bevezetés* I. 464. — Újabban: Bánkúti Imre, *Iratok 1705-ből a kolozsvári pénzverés történetéhez*. NK 1975—1976. 57—59., valamint Iványosi Szabó Tibor következő munkái: *Az aranyforint forgalma Kecskeméten, 1662—1711*. NK 1979—1980. 63—76.; *Pénzforgalom Kecskeméten 1662—1711 között*. Sz 1980. méten, 1662—1711. NK 1979—1980. 63—76.; *Pénzforgalom Kecskeméten*. TSz 1981. 287—295. 71—99.; *A „kongó” nevű pénz forgalma Kecskeméten*. TSz 1981. 287—295.
- ²⁵ Eger, 1706. április 7. Prot. exp. 318. — Mezőbánd, 1707. április 2. Thaly-gy. 18/236. Mindkét rendelet Ajtai Mihályhoz.

²⁶ Huszár, *Rákóczi pénzei* 391—393., a pénzek képeivel. Ezeket lásd még Márki, *II. Rákóczi Ferenc* II. 243. s. köv. — RTü I—II. képei és Bánkúti, *Rákóczi hadserege*, a képes táblákon.

²⁷ A Bercsényi által közölt adatok szerint tehát az aranyforintot 75 dénárral (19,25%), az ezüstforintot 28 dénárral (28%) értékén alul fogadták el. AR IV. 490. — OL G. 17. II. 2. b.

²⁸ MTA Könyvtára. Kézirattár. Tört. Ívrét 47. — Bercsényi levele a fejedelemhez: Nyitra, 1705. március 23. AR IV. 539.

²⁹ Prot. exp. 235., 367., 485.

³⁰ Zweig, *Pótlékok* 179.

³¹ AR V. 578., 600. Rákóczi válasza: Kassa, 1708. április 15. AR II. 239. — Bánkúti Imre, *II. Rákóczi Ferenc pénzverésének gazdasági háttere*. NK 1983—1984. 61—63.

³² Thaly Kálmán, *Történelmi naplók, 1663—1719*. Bp., 1875. 105. (MHHS 27.)

³³ Takács Sándor, *A rézpénz mint országos csapás 1703-ban*. MGTsz 1903. 66—70. — A körülzárt császári őrségek (Kassa, Eperjes, Nagyvárád) parancsnokai ellátási célokból szintén verettek rézpénzt, kényszerforgalommal ruházva fel azt.

³⁴ Zweig, *Pótlékok*. Passim. Majd 1704. június 15-én: „Ez időben kezdettek vörös [réz] félforintosok veretni.” Július 11-én: „A veres 1/2 forintosok először jelentek meg, melyek iránt b. Hellenbach úggy rendelkezett, hogy hetenként legalább 1000 forintnyi veressék.”

³⁵ *Emlékiratok* 76. — Szalay László, *Magyarország történelme*. VI. Pest, 1859. 230. — A rézpénz történetére adataiban jó, de a nemesség javára elfoglalt összefoglalás: Biloveszky, *Adalékok* 3—26. — Huszár, *Rákóczi pénzei* 391. s. köv. — Takács, *Közteherviselés* 45—59. — A rézpénzverés egyre gyorsuló ütemére és növekvő mennyiségére utal Bercsényi levele Rákóczihoz 1704. szeptember 8-án, amelyben a rézpolturák külső formájáról ír. AR IV. 117. Október 22-én már 12 000 forintot küld rézpénzben Selmezbányáról a fejedelemnek. AR IV. 171. 1705 januárjában közli Rákóczival, hogy „az rézpénzt verik erőssen”. Uo. 289. A rézpénzverés ekkor már Kassán is folyt, mert a Keczer Sándor részére 1704. november 24-én adott fejedelmi utasítás második pontja így szól: „Keressen Kegyelmed alkalmatos embert, az ki Kassán az ország számára a rézpénz veretetését magára vállalja, 100 000 forintot verettetvén, melynek fele 10 polturás, fele pedig egy-egy polturás légyen. . .” — Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 263. — Emil Petách, *Dejiny mincovania v Košiciach*. Košice, 1986. 123—131., irodalommal. — Horváth György, az országos hadipénztár perceptorának kimutatása szerint 1706. március 3—1707. február 20. között a hadipénztár Selmezbányáról 1 550 045 forint 66 dénárt kapott rézpénzben (ezüstben csak 14 783 forint 6 és fél dénárt). Péch, *Alsó-Magyarország* III/1. 100. — Bánkúti Imre, *II. Rákóczi Ferenc rézpénzeinek gazdasági és társadalmi vonatkozásai*. NK 1979—1980. 77—79.

³⁶ Márki, *II. Rákóczi Ferenc* II. 244.

³⁷ *Emlékiratok* 142.

³⁸ *Emlékiratok* 142. Alapvető a témára: Esze Tamás, *A hamispénzverés II. Rákóczi Ferenc korában*. NK 1945—1946. 21—24. Ennek egyik gócpontja a rézkereskedelemben egyébként is jelentős Balkán lehetett. 1706-ban pl. lecsuktak 5 egri rác kereskedőt, mert hamis libertásokat találtak náluk, ők viszont török, temesvári kereskedőktől kapták azokat. Érsekújvár, 1706. június 13. Rákóczi a Consilium Oeconomicumnak. Thaly-gy. 18/58. — A hamispénzverés szerepét azonban az infláció előidézésében nem szabad túlbecsülnünk. A szabadságharc folyamán állítólag forgalomba került mintegy 12 millió forint névértékű rézpénznek csak töredékét verhették a szervezetlenül, kezdetleges módszerekkel dolgozó hamisítók, annál is inkább, mert az infláció előrehaladtával a rézpénz hamisítása értelmetlenné vált. Adatok hamispénzverésre 1704—1706-ból: Prot. exp. 198., 255., 283., 430., 318., 321., 356. stb. Véleményem szerint a 12 millió helyett realisabb, ha csak a hivatalosan kibocsátott 6 200 000 forint névértékű rézpénzzel számolunk.

³⁹ *Emlékiratok* 106—107. — Huszár, *Rákóczi pénzei* 395—396.

⁴⁰ OL G. 19. II. 3. i. Extractum instantiarum. 1705-ből, közelebbi dátum nélkül: löcsei „kereskedő emberektől az rézpénzt nem akarják az szomolnokiak elvenni”. Bercsényi már 1705. április 9-én jelzi Rákóczinak, hogy a hadak nem fogadják el a kongót. AR IV. 452. „Az emberek félnek az kongótul” — olvassuk ismét Érsekújvárról 1705. április 22-én a fejedelemhez küldött levelében. Uo. 473. 1705. december 16-án ugyanarról: uo. 475. Stb. — Štefan Kazimír, *Inflácia na Slovensku začiatkom 18. storočia*. In: Slovenská numizmatika IX. Bratislava, 1986. 19—32. — Takács, *Közteherviselés* 45—54. — Zweig is már 1705. február 20-án ezt jegyzi fel: „Kovács János beszélé, hogy a magyar forintokat a táborban csak 10 garasba, s a 15 krajcárosokat 3 garasba veszik.” Az értékcsökkenés tehát 40%-os. Zweig, *Pótlékok*. Passim.

⁴¹ Érsekújvár, 1705. október 13. Thaly-gy. 4/136. Idézi Thaly, *Rákóczi tüzérsége* Sz 1898. 810.

⁴² Rendelet Berthóti Ferenchez a dunaordasi táborból. Az ő kötelessége volt a megyéknek szóló utasítások szétküldése. Thaly-gy. 17/267.

⁴³ AR I. 408.

⁴⁴ Csécsi János leírása. Sárospataki Nagykönyvtár Kézirattára. 65. sz.

⁴⁵ Zsilinszky Mihály, *Tót történelmi szemle 1873-ról*. Sz 1874. 343. — Huszár, *Rákóczi pénzei* 397. — Rákóczi utasítása 1706. április 13-án Bay Lászlónak: a rézpénz forgalmának és értékének biztosítására „statuáljon Kegyelmed egy vagy két közrendű emberen és kereskedőn példát, süttesse az homlokába”. Prot. exp. 327.

⁴⁶ Bercsényi Miklóshoz. AR IV. 763—764.

⁴⁷ OL G. 20. II. 4. c. Sok hibával kiadta: Miller, *Epistolae* II. 299—312. Újra: RTü II. 298—308.

⁴⁸ *Emlékiratok* 142—144.

⁴⁹ Thaly Kálmán, *A gróf Andrássy-család levéltára*. Sz 1874. 254.

⁵⁰ 1706. március 2. Rákóczi Bercsényihez. AR I. 484. Vö. még Márki, *II. Rákóczi Ferencz* II. 245.

⁵¹ Egerből, 1706. március 23. AR I. 498—499.

⁵² R. Várkonyi, *A jobbágyság osztályharca*. 366.

⁵³ Ez természetesen komoly többletmunkát rótt a verdékre. 1706. augusztus 1-jén pl. a fejedelem panaszkodik Károlynak: „az mióta utolsó rendelésünk szerint az poltura-pénz kezd verettetni: az nagyobb speciesnek veretése nagy hátramaradást kezdett senyvedni.” AR I. 577. Majd augusztus 17-én ismét: „Az póltra-veretés itt is megszükitette az cassát: de mindazonáltal azon corpusra rendeltetett hólnaponkint százezer forintnak Hellenpaktul kell kitelni, azonkívül, mellyet fog adni Ajtai...” AR I. 591. A poltura nagyobb arányú veretését a megyék, a bányászok és a sótisztek követelték. Takács, *Közteherviselés* 54—55. Ez a helyzet később sem változott. 1708 júliusában pl. Bercsényi utasítja Hellenbachot: a munkásokat ily aprópénzzel fizesse, s annak verését ne hagyja abba, míg csak elég nem lesz belőle. Ezután nem is vernek más pénzt, mint teljes ezüsttallért és ezt az apró rézpolturát. Thaly-gy. 19/289. Erdélyben a rézpoltura nem került forgalomba. Zsibói tábor, 1708. június 24. Károlyi a fejedelemhez. Thaly-gy. 19/18.

⁵⁴ Thaly-gy. 18/59.

⁵⁵ A rézpénz további veréséről Rákóczi Bercsényinek. Eger, 1706. április 2. AR I. 506.

⁵⁶ Besztercebánya, 1706. március 26. A Consilium Oeconomicum négy jelölt nevét terjeszti fel a fejedelemhez a kassai pénzverő házhoz állítandó cassirer tisztségére. OL RSzL G. 20. II. 4. e. — Besztercebánya, 1706. július 19. A Consilium Oeconomicum utasítása Berthóti Lászlóhoz Szomolnokra: vigyázzon, hogy a kassai pénzverő ház meg ne fogyatkozzék rézből. Uo. — Esztergomi tábor, 1706. szeptember 17. Rákóczi rendelete a Consilium Oeconomicumhoz egy négytagú bizottság kiküldéséről a kassai pénzverő ház tisztjeinek és szolgálóinak elszámoltatásáról, egész eddigi tevékenységüket véve alapul. OL RSzL G. 20. II. 4. d.

⁵⁷ Eger, 1706. március 16. Rákóczi Berthóti Ferenchez. Thaly-gy. 18/59.

⁵⁸ A fiskusok beállítását jól nyomon lehet követni a Consilium Oeconomicumhoz küldött megyei jelentésekből, amelyek rendszerint a limitációt is tartalmazzák. Időrendi sorrendben haladva: Szatmár: 1706. május 8.; Szabolcs: 1706. június 2.; Kassa: 1706. június 2.; Ugocsa: 1706. június 5.; Heves: 1706. június 8.; Abaúj: 1706. június 15.; Eger: 1706. július 25.; Bereg: 1706. augusztus 16. OL RSzL G. 20. II. 4. d. Stb. A megyékben többnyire az egyébként is tisztséget viselő birtokos nemesek közül kerültek ki a fiskusok, a megyékben többnyire az egyébként is tisztséget viselő birtokos nemesek közül kerültek ki a fiskusok, a másutt a harmincadosok kapták ezt a megbízatást, zömmel azonban ők is ehhez a réteghez tartoztak. Sok helyütt azonban — különböző okok miatt — csak az év vége felé kezdtek működni. Magas János nagybányai harmincados s egyben fiskus pl. 1706. szeptember 7-én is még azt írja a Consilium Oeconomicumhoz, hogy teendőire eddig semmi utasítást nem kapott. OL RSzL G. 20. II. 4. d. — Debrecenben Nyéki Mihály, Ugocsa megyében Budai Zsigmond, Egerben Tegzes Nagy János volt a fiskus. 1706. október. Thaly-gy. 18/59—60. — Ugocsa vármegye fiskusát 1706 őszén insurgens kapitánynak tették meg, helyette mást javasolnak. A fiskus működésében tehát itt átmeneti szünet volt. OL G. 20. II. 4. d. Heves vármegye a fiskust, Szlovenicz Mihályt szintén insurgálni kényszerítette, s emiatt nem tudta ellátni feladatát. Levele a Consilium Oeconomicumhoz, 1706. október 31. Thaly-gy. 18/59. — Gömör megye csak 1707. január 27-én állította be a fiskusokat, addig a szolgabírák voltak megbízva ezzel a feladattal. OL RSzL G. 20. II. 4. d. Tevékenységük átmenetileg megbénult és szünetelt Rabutin 1706. évi őszi hadjárata következtében, amikor is éppen a felvidéki megyék egy részében nagy zűrzavar és az állami, illetve megyei apparátus dezorganizációja következett be. Seres György fiskus levele a Consilium Oeconomicumhoz 1706. december

27-én. Uo. — A fejedelem kevesebb fiskust — kerületenként 3-4 személyt — is legendőnek tartott. 1706. május 19-én a Consilium Oeconomicumnak. Prot. exp. 353.

⁵⁹ Esztergomi tábor, 1706. szeptember 2. De ismert egy július 22-i szöveg is. Thaly-gy. 18/61. A Consilium Oeconomicum 1706 őszén a megyéknek ismét megparancsolta a szigorú ellenőrzést. OL RSzL G. 20. II. 4. d.

⁶⁰ Zólyom, 1706. december 18. Bercesényi Rákóczihoz. AR II. 347. — December 21-én a kommandérozó és districtuális generálisok is utasítást kaptak a rézpénz védelmére. Thaly-gy. 5/63—64.

⁶¹ Esztergomi tábor, 1706. szeptember 2. Rákóczi rendelete a megyékhez: vigyázzanak az árakra, különben a kirendelt fiskusok a hanyag tisztviselők megbüntetését fogják szorgalmazni. Thaly-gy. 18/61.

⁶² Biloveszky, *Adalékok* 18. — KO V. 378—381. — Dombráti Mihály a Consilium Oeconomicumhoz, 1706. május 26. OL RSzL G. 20. II. 4. d.

⁶³ Szlovenicz levele a Consilium Oeconomicumhoz, Gyöngyös, 1706. július 8. OL RSzL G. 20. II. 4. d. Haraszi Imrée: uo.

⁶⁴ Gyöngyös, 1707. január 28. Heves és Külső-Szolnok megye felterjeszti a Consilium Oeconomicumhoz az új reverzálist, megjegyzi azonban, hogy a fiskus szerint a nemesi szabadság lekötése igen súlyos feltétel. OL RSzL G. 20. II. 4. d. — Sajószentpéter, 1707. február 10. Borsod megye jelenti, hogy amikor az új fiskusi reverzálist kihirdették a közgyűlésen, az előbbi fiskus azonnal lemondott, s helyette senki sem vállalkozott e tisztségre. Uo. — Egy ilyen újfajta kötelezvény 1707. február 10-ről, kiállította Nagydán Szilágyi Mihály fiskus. Uo. Stb.

⁶⁵ 1706. november 23. Szentiványi János Rákóczinak. Thaly-gy. 15/397.—Löcséről 1706. november 27-én Berthóti Ferenc írja a fejedelemnek, hogy csak öt-hatszoros áron adnak el bármit is, így a mestereknek éhen kell halniok. OL RSzL G. 19. II. 2. 2/A.

⁶⁶ 1706. október 1. Nyéki Mihály és Zoltán Farkas fiskusok a Consilium Oeconomicumhoz. Thaly-gy. 18/59.

⁶⁷ Eperjes, 1706. július 24. Levele a Consilium Oeconomicumhoz. OL RSzL G. 20. II. 4. d.

⁶⁸ Kisbélád, 1707. február 3. Jelentése a Consilium Oeconomicumhoz. OL RSzL G. 20. II. 4. d.

⁶⁹ Néhány adat a rézpénz elértéktelenedéséről és a fiskusi tevékenység eredménytelenségéről: Löcse, 1706. augusztus 10. Berthóti Ferenc jelenti Rákóczinak, hogy a megyék és a Consilium Oeconomicum „lágyan” hajtják végre a limitációt és a rézpénz forgalmára tett intézkedéseket. Emiatt a vitélő rend alig élhet, erősebb parancsra van szükség. OL RSzL G. 19. II. 2. e/A. — Gyöngyös, 1706. augusztus 28. Szlovenicz Mihály a Consilium Oeconomicumhoz. A limitációt alig tartják be, noha elkobzásokról is ír. OL RSzL G. 20. II. 4. d. — Sátoraljaújhely, 1706. augusztus 31. Velics Zsigmond jelenti: a lengyel „csipkések” portékájukat eladva, a verespénzt a szegénység közt elváltják, egy libertást 2-3 polturán odaadnak. A limitációnak csak úgy lehetne érvényt szerezni, „ha minden embernek hátamegett egy-egy fiscus assistentiával edgyütt fog állani”. Nemigen lesz már vásár, ha más megoldást nem keresnek. Uo. — Munkács, 1706. szeptember 8. Daróci Márton ugyanannak. Itt találhatóok olyan kereskedők, akik eldugott portékájukat ezüstpénzen árulják. Katonai erőt kért a munkácsi kapitánytól, de nem kapott. Uo. — Besztercebánya, 1706. november 23. A Consilium Oeconomicum Vítális János harmincadosnak. Szepes vármegyében a rézpénzt egyáltalán nem akarják elvenni. Írtak ugyan a vármegyének, de ő is keményen járjon el az ilyenek ellen. OL RSzL G. 20. II. 4. e. A vármegyéhez intézett rendelet fogalmazványa ugyanarról a napról, benne hivatkozás a szomolnoki üzem nehézségeire a verespénz bukása miatt. Uo. — Nagyida, 1706. december 1. Szilágyi Mihály jelentése. Kihirdette, hogy mindenki köteles áruját folyó pénzen adni, de erre senki sem hallgat, rejtegetik árujukat. OL RSzL G. 20. II. 4. d. — Rendelet fogalmazványa 1706 decemberéből: utolsó és végső figyelmeztetés a vármegyékhez, hogy a rézpénzt teljes, azaz az ezüstpénzzel egyenlő értékben fogadtassák el területükön, ne legyenek elnézőek, mint eddig. OL RSzL G. 20. II. 4. e. — A megyék magatartására jellemző adat Olasz Ferenc jelentéséből, amit Kassáról 1706. március 2-án küldött Rákóczihoz: „A rézpénzen való jószágok váltása és adósságok fizetése iránt itten a nemes vármegyék nagy constanciában vannak, proxime ennihány vármegye Eperjest confluálni fog és amint értettem, aligha követsíget nem fognak instituálni Nagyságod méltóságához.” OL RSzL G. 19. II. 2. e/A. — Társadalompszichológiai adalékként idézünk egy részletet Jánoky Zsigmond leveléből: „Holott minden szem arra vigyáz, Nagyságtok s a nemesség mikint limitálja maga magát, mint consulál a szegénységnek, hevérségnek s mesterembernek, kinek mi kell inkább, mint hús, bőr lábabelinc (még vitélő rendnek is), kenyér s olykor ital is. Mihelt láttják, hogy csak a szegénységre esik a súlya, desperál, ő sem viszen ócsón semmit a városokra, s azt látván a városiak is, hogy minden drága, a mesterember ha

drágán nem adja holmiét, sehunt se kenyeret, se italt, se bőrt nem vehet. . . Ez olyan dolog, mint az óra, ha csak egy kerekecskéje hibás is, megakad.” Rákóczihoz, Rahó, 1706. december 26. Uo. — Végül idézzük Bercsényi keserű szavait 1706. december 29-i, Károlyihoz írt leveléből: „de nincs nehezebb, minthogy az istenadta kongó koldúst csinált az egész hadakbul; az templomban is alig mehetek békivel, s nem gyűzőm foldozni, sok a nincsen.” RT II. 199. — A rézpénz védelmére tett intézkedésekre: (P. Szathmári), *II. Rákóczy Ferencz* 47—50., 68—69., 80—81.

⁷⁰ Szikszó, 1706. június 15. Törös János a Consilium Oeconomicumhoz. A fiskus megérkezésekor Kassán a kereskedők összecsomagolták áruikat, s inkább elmentek, semhogy limitált áron áruljanak. OL RSzL G. 20. II. 4. d. Ugyancsak ő jelenti 1706. július 16-án a jászói és szépsi vásárokon történt lefoglalásokat. Az elkobzott áruk között marhák, tinók vannak, tulajdonosa mindegyiknek jobbágy. Uo. — Lőcse, 1706. augusztus 19. Vitális János lefoglalt egy tímártól különböző lábbeliket, falusi parasztoktól zsidelyt, dohányt. Uo. — Egerben felvidéki parasztok zsidelyszállítmányát, egy egri mester szattyánbőreit kobozta el a fiskus. 1706. augusztus 23. Uo. — Ugyanaznap Lőcsén Vitális János Tőke Zsigmonddal, a Szepes megyei fiskussal együtt különböző mennyiségű vasat foglalt le kluknói, svedléri, wagenrüsseli és gölnicbányai polgároktól. Uo. — Munkács, 1706. augusztus 25. Daróczy Márton lengyelországi zsidók által behozott aprólékos textil munkákat kobzott el, mert drágán akarták adni. Uo. — Gyöngyös, 1707. január 15. Szlovenicz Mihály felterjesztette az elkobzott áruk listáját: 9 tétel, néhány vég gyolcs, hordó pálinka stb., egyszóval jelentéktelen értékek. Uo. — Néha azonban értékesebb cikkekről volt szó, s ez egyúttal rávilágít az áruforgalomban részt vevő társadalmi rétegekre is. Érsekújvár, 1708. július 31. Esztergom és Komárom megyék fiskusai jelentik: a köbökúti plébánosnak 2 mázsa sóját, Bátorkeszin Hatvani Szabó Máté ezereskapitánynak 600 kocka kősóját, Marciházán Borza Jánosnak 10 pár malomkövét, Marcalházán bizonyos szentpéteri parasztembereknek 1000 kocka kősóját foglalták le, mert rézpénzért nem akarták adni. A szentpéteriek azonban a fiskusok tilalma ellenére az 1000 kocka kősót eladták a komáromi labanc őrségnek, amely azt hajókon el is vitte. OL RSzL G. 16. I. 2. b.

⁷¹ A főként 1706 folyamán kelt jelentések, levelek megtalálhatók: OL RSzL G. 20. II. 4. d. A katonák kereskedésére lásd Eszterházy Antal levelét Bezerédi Imréhez, 1706. augusztus 31. „A rézpénznek nem folyását leginkább a kegyelmed kereskedő katonái okozzák.” *Eszterházy A. tábori könyve* 427—428. Más adatok is szólnak arról, hogy a rézpénz elértéktelenedésében a katonák és tisztek jelentős szerepet játszottak. Rákóczi pátense 1706. szeptember 1.: sokan a külkereskedelem lebonyolítására rendelt szakolcai passuson kívül titkos utakon, gyakran a tisztek engedelmével árujukat külföldre viszik, ott ezüstpénzen eladják, s itthon 4-5 forint verespénzre váltják át az ezüstpénzt (vagyis csempészkednek). OL RSzL G. 16. I. 2. e. A limitációkban is érvényesültek a nemesség osztályérdekei. Jánoky Zsigmond 1706. december 1-jén Selmechányáról jelentette a fejedelemnek: a megyék a nemesek által eladni szokott árukat (gabonát, mezőgazdasági termékeket) magasra értékelték; a fiskusok részrehajlóan működnek, a nemesek nemesi szabadságukat „hányják-vetik.” OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.

⁷² Szombathely, 1707. január 22. AR X. 29. Majd Pápán, 1707. február 25-én megújítja parancsát: „mindenütt folytassa a rézpénzt; valaki azt el nem veszi, avagy böcsteleníti: süttesse az homlokába; az fejezépenznek folyamatját tiltsa. Ha penig az főrendek közül valaki comperialtatik, hogy el nem akarná venni a rézpénzt s jószágát, borát, vagy egyéb eladandó javát fejezépenzen árulja: az ollyatint büntesse 24 forintra, a polgárt 12 forintra.” Uo. 31. — Hasonló utasítást kapott Bottyántól Vas megye alispánja is. Pápa, 1707. január 5. TT 1886. 537—538. és: AR X. 27—28. Jellemző mondat a parancsból: „Kívánatos leszen azért eme jó idea inventioja és folytatása kedvéért legislegelőször főrenden levő Uraiméknak Kigyelmeteknek jó példát mutatni, eladandó marháit, borait, gabonáit, valamint fehéripénzért, úgy vöröspénzért áruban bocsátván.”

⁷³ *Eszterházy A. tábori könyve*. Lásd a tárgymutatóban a „Rézpénz” címszót.

⁷⁴ Huszár, *Rákóczi pénzei* 397. — A vármegyék természetesen nem fogadták örömmel a döntéseket, ami kitűnik a hozzájuk küldött megbízottak instrukcióiból. Eger, 1706. március 23. AR I. 498—499. A városok hasonló hangulatára utal Lőcse, Bártfa, Eperjes, Kisszeben és Késmárk panasa a rézpénz miatt. OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extractum instantiarum. 1706. november.

⁷⁵ *Emlékiratok* 159.

⁷⁶ Utasítás 1706. október 21. A Consilium Oeconomicum a tiszttartót vonja felelősségre. Thaly-gy. 18/58.

⁷⁷ 1706. március 17., 24. és 25. AR V. 57—58., 64., 68.

⁷⁸ Nagyszombat, 1706. április 20. AR V. 107.

⁷⁹ Bajmóc, 1706. december 13. Rákóczihoz. AR II. 343.

⁸⁰ Besztercebánya, 1706. március 4. A Consilium Oeconomicum Rákóczihoz. Thaly-gy. 18/52.

⁸¹ Rozsnyó, 1706. december 16. Rákóczi rendelete a Consilium Oeconomicumhoz. Thaly-gy. 18/74.

⁸² Késmárk, 1706. szeptember 1. A város a Consilium Oeconomicumhoz. A limitáció következménye, hogy a mézárások marhát nem kapván, már másfél hete nincs hús a városban. A polgárok a hús fontját 10 pénzen kénytelenek venni a tizenhárom városból, ahol a limitációt nem tartják be. OL GSzL G. 20. II. 4. d. — A rézpénz elértéktelenedésére utal Borsod megye panasza is: „A limitációt a kereskedők nem fogadják el és rézpénzért nem árulnak.” OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extractum instantiarum. 1706. szeptember. — Rubinyi Mátyás kvártélymester textilanyag vagy készruhák kiutalását kéri a fejedelemtől a katonaság számára, mivel a Dunántúlon rézpénzért ilyesmit nem lehet kapni. Uo. 1706. október. — A Consilium Oeconomicum a tokaji provizornak Eperjesről 1707. szeptember 3-án: „rezpénzért semmi nemű munkást nem kaphat” még a fejedelem sem, ezért a szállót hajdúkkal műveltesse meg. OL RSzL G. 21. II. 4. i. 1707—1710. évi iratok közt.

⁸³ A Consilium Oeconomicum Rákóczihoz, 1706. november 8. Amint megkapták parancsát a kereskedők boltjainak elpecsételésére, a kerületeket azonnal felosztották a tanács tagjai között, s hozzáláttak a munkához. Ha végeznek, jelentést tesznek. OL RSzL G. 20. II. 4. e. — Besztercebánya, 1706. december 7. A Consilium Oeconomicum jelenti az akció végrehajtását, s mellékeli a lefoglalt áruk listáját. Az irat hátára Rákóczi rávezetetti a választ: a kereskedőket az árufoglalással nem akarja megkárosítani, ezért naturálékkal kifizeti őket. Javaslatot kér, mivel lehetne őket kárpótolni, amit külföldön ezüstpénzért el tudnának adni. OL RSzL G. 19. II. 2. b.

⁸⁴ *Eszterházy A. tábori könyve* 6.

⁸⁵ Érsekújvár, 1706. július 4. Thaly-gy. 18/71.

⁸⁶ Thaly, *II. Rákóczi Ferencz kora* Sz 1873. 107.

⁸⁷ AR II. 4. — Rozsnyó, 1706. december 21. Fogalmazvány. Thaly-gy. 18/21.

⁸⁸ Biloveszky, *Adalékok* 18—19. — Sz 1896. 1—22. — Rozsnyó, 1707. február 5. Rákóczi rendelete a Consilium Oeconomicumhoz. A limitáció ellenőrzése ezután a megyékre hárul, a fiskusok visszahívhatók. AR II. 17.

⁸⁹ Biloveszky, *Adalékok* 18—19.

⁹⁰ AR II. 49.

⁹¹ A Galambos Ferenc részére 1707. február 3-án Rozsnyón kiadott utasítás. Megbízata Szabolcs, Szatmár és Bihar megyékre terjedt ki. AR II. 12—14. Ugyanilyen feladatot kapott Liptó, Árva, Zólyom és Túróc megyékre Radvánszky János. Thaly-gy. 6/25—26. A kiküldöttek munkájára lásd Rákóczi levelét Berthóti Ferenchez. 1707. március 3. AR II. 29—30.

⁹² Áldásy, *Az ónodi országgyűlés* 70—71. — Csepreghy Kálmán, *Az ónodi országgyűlés és előzményei*. Bp., 1894. 46—47., 71. s köv.

⁹³ Áldásy, *Az ónodi országgyűlés* 71.

⁹⁴ Kőrmöcbánya, 1707. július 14. Prileszky Pál közli Klobusiczky Ferencsel, hogy 85 736 rénes forint 60 dénárnyi összeg már meg van „jegyezve”. „Ezt értvén mind secundum reductum valorem.” Minthogy Kassán és Eperjesen is fog a pecsételés folyni, vigyázni kellene, hogy az összeg „az ország determinációját” túl ne lépje. Takács, *Közteherviselés* 56. — Ugyanaznap Keczer Sándor Eperjesről sűrgeti Szepes megyét: a pénzdót minél előbb vigyék a kassai pénzverő házba, hogy a rézpénz „az articuláris determináció szerint ottan megbélyegeztetvén, annakutánna a vitézlő rendnek lehessen kifizettetése”. Thaly, *II. Rákóczi Ferencz kora* Sz 1873. 106. — Huszár, *Rákóczi pénzei* 398—399.

⁹⁵ Terebes, 1707. augusztus 24. Rákóczi levele Hellenbachhoz a Keczer által használt jegyek eltéréséről, valamint az alkalmazott jelek hamisításának lehetőségéről. Thaly-gy. 18/252.

⁹⁶ OL RSzL G. 19. II. 2. b. Részben idézi: Takács, *Közteherviselés* 58.

⁹⁷ Terebes, 1707. szeptember 11. Rákóczi Károlynak: „Vagyon híremmel, hogy az debreceniek felküldték bélyegezni az pénzt: mert követjek az pénzverő-házban forgolódván, ki is vitt volt már az csizmaszárban egy pecsétet, de rajta érvén, lakik érette az kassai börtönházban . . .” A fejedelem megmagyarázza, hogy nem engedélyezheti a debreceniek pénzének lepecsételését. Neki is volna vagy 60 000 forintja jóságai jövedelméből, azt sem bélyegezteti le. AR II. 97. A tiltó rendelet Keczer Sándorhoz még aznap kelt. Thaly-gy. 18/275. A debreceniek nyilván az indította Károlyi protekciójának igénybevételére, sőt a csalásra, hogy tudták, ha az ónodi gyűlésben elfogadott 2 200 000 forint értékű összeget lebélyegzik,

a többi teljesen forgalmon kívül marad, s akkor nem tehetnek mást, mint amit Rákóczi mondott a lepecsételést még előzőleg kérő Dobozi István főbíróknak: „olvasszák el s csináljonak katlant belőle...” Uo.

⁹⁸ AR V. 469.

⁹⁹ Bercsényi instrukciójának 20. pontja. Léva, 1707. november 5. AR V. 478.

¹⁰⁰ 1707. szeptember 12. Thaly-gy. 18/246. — OL G. 19. II. i. Extractum instantiarum.

¹⁰¹ Thaly-gy. 18/101. Majd augusztus 4-én ismét a fejedelemnek: „ha csak nem öljük: se bélyeg, se címer nem teszi azt becsessé.” Thaly-gy. 18/201.

¹⁰² Thaly-gy. 8/271. Már előzőleg is a verespénzt tartotta a fő oknak, amiért megszűntek a vásárok. Egy szökevény német katona is azt mondotta, hogy sokan jönnének át a kurucokhoz, de félnek a verespénztől. Hásság, 1707. július 7. Thaly-gy. 18/189.

¹⁰³ Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 288—291.

¹⁰⁴ Selmecbánya, 1707. szeptember 23. Rákóczinak. OL RSzL G. 19. II. 2. e/A. A polturaverés bezűntetésére maga Rákóczi utasította Hellenbachot augusztus 21-én. Thaly-gy. 18/232.

¹⁰⁵ AR IX. 353. Ehhez még jellemző adalék, hogy 1707. szeptember 16-án a hadellátás vezető pozícióját betöltő Szentgyörgyi Horváth Zsigmond főhadbiztos írta Eszterházy Dánielnek: „Most itt a vöröspénz nem folyván: jó lenne mind borait és gabonáját frissen eladatni; ha mit parancsol Nagyságod, az tévő lészek.” AR IX. 423. — Eszterházy Antal Bars, Nyitra, Hont, Komárom és Esztergom megyéket Érsekújvárra hívta, „az heti vásároknak jó módjával való felállítások végett...” *Eszterházy A. tábori könyve* 45. — 1707. szeptember 12-én a fejedelem arra utasítja Keczer Sándort, hogy a rézpénz forgalmát akadályozó Pongrácz János ellen indítson vizsgálatot. Thaly-gy. 18/275. — Stb.

¹⁰⁶ Dombráti Mihály a Consilium Oeconomicumhoz. Nagykároly, 1707. július 27. OL G. 20. II. 4. d. és Thaly-gy. 18/147.

¹⁰⁷ AR II. 605—607.

¹⁰⁸ Lébényszentmiklósi tábor, 1707. július 23. AR IX. 387.

¹⁰⁹ Zsarnóca, 1707. december 20. Klobusiczky Ferencnek. Thaly-gy. 18/283.

¹¹⁰ Wellmann Imre, *Az 1707. évi kassai gyűlés tárgyalásai*. LK 1935. 56—57.

¹¹¹ AR II. 610.

¹¹² Takács, *Közteherviselés* 69. 1708. március 30.

¹¹³ Thaly-gy. 8/106.

¹¹⁴ Thaly-gy. 8/14—16., 19/293—294. — Takács, *Közteherviselés* 58. — AR V. 606.

¹¹⁵ Szerencs, 1708. április 21. Rendelete a Consilium Oeconomicumhoz. Thaly-gy. 19/345.

¹¹⁶ Bercsényi 1708. május 2-án küldi meg a fejedelemnek a megye határozatát. AR V. 648—651.

¹¹⁷ Dolány, 1708. május 5. Darvas Ferenc Bercsényinek. A veres poltura forgalmáról mindenfelé rendelkezett, „most kedden léssen Losoncon vásár: ott is megkiáltatom, ugyanis hová lészünk, ha az nem foly?” Thaly-gy. 19/109.

¹¹⁸ RT I. 127—128. — Takács, *Közteherviselés* 59. — Thaly-gy. 19/23., 68., 205., 299—304.

¹¹⁹ Eperjes, 1708. június 28. OL G. 20. II. 4. a.

¹²⁰ Richter, *A kuruc idők* 145.

¹²¹ Eger, 1708. augusztus 13. Bercsényinek. AR II. 301.

¹²² Taszári tábor, 1708. július 15. Szepes és több felvidéki megyéhez. Thaly, *II. Rákóczi Ferenc kora* Sz 1873. 107. Zólyom városa: Thaly-gy. 19/17. Heves és Külső-Szolnok igazolásul csatolta az egri és gyöngyösi prófuntmesterek bizonyítványát, hogy a „szegénységtől” kb. 13 000 rénes forint rézpénzért vágót, búzát, abrakot vásároltak, s a lakosok azt „örömmel” adták. Thaly-gy. 19/17. A nyolc hajdúváros szintén meg volt idézve. Uo. — Az ugyancsak megidézett Abaúj megye tisztjei nem mentek a fejedelemhez, ehelyett részletesen írtak a rézpénz érdekében kifejtett tevékenységükről: fiskusokat állítottak, elkobzásokat hajtottak végre. A rézkracjear forgalma napról napra nőtt. A múltban a bajt az okozta, hogy a hadak a kvártélypénzt ezüstpénzben szedték fel, s a mesteremberek is csak ezüstért árultak, így a szegénység is a kénytelen volt azt kérni. Makranc, 1708. augusztus 6. Thaly-gy. 19/16. — Selmecbánya tanácsa és a vagonos bányapolgárság eleinte fogadkozott, hogy elfogadja a rézpénzt, de egy hét múlva már megszegte szavát. Richter, *Kuruc idők* 146.

¹²³ AR X. 33.

¹²⁴ Besztercebánya, 1707. április 19. AR V. 399.

¹²⁵ Szécsény, 1708. augusztus 24. AR VI. 36.

¹²⁶ Érsekújvár, 1708. augusztus 19. AR IX. 524—525. — Andrassy Pál regimentjének 540 embere is majdnem fegyveres lázadást indított, amikor megtudták, hogy rézpénzzel akarják fizetni őket. Csak úgy sikerült nagy nehezen lecsillapítani őket, hogy Keczer Sándor 2500 rénes forintot ezüstben szerzett kölcsön, a tiszteknek pedig posztót kerített. Eperjes, 1708. augusztus 22. Keczer Sándor jelentése Rákócziak. Thaly-gy. 10/160—162. — Eger, 1708. október 5. Bottyán közli a fejedelemmel, hogy a megyék a rézpénzt nem fogadják el. AR IX. 544. — Érsekújvár, 1708. november 4. Bottyán Bercsényihez: büntetni kezdte azokat, akik a verespénzt nem vették el, de másutt is hasonlóan kellene eljárni. Uo. 550.

¹²⁷ Érsekújvár, 1708. augusztus 10. Bercsényinek. AR IX. 510.

¹²⁸ AR II. 322.

¹²⁹ Huszár, *Rákóczi pénzei* 399. A rézpénz forgalmának megszűnését bizonyítja Rákóczi 1708. december 6-i levele Bottyánhoz: „Úgy látjuk, a rézpénznek nyakaskadásával a pénzelevátiónak félben kell hagyatni; amint tovább nem is kívánjuk annak lásával (agio) való elvételére akarjatok ellen a lakosokat kényszeríteniük...” AR IX. 565. — 1708. szeptember 4-én a Consilium Oeconomicum rendelete a nagyszöllősi, szeptember 23-án a munkácsi, 18-án pedig valamennyi harmincadhivatalhoz: rézpénzt ne fogadjanak el. OL RSzL G. 21. II. 4. i. 1708 végén rézpénzben felvett kölcsön elengedése: Bercsényi 1709. június 18-i levele. AR VIII. 125. Hasonló ügy korábbi: 1708. július 19-én Palágyi Ferenc, a munkácsi vargacéh céhmestere perelte a tanács előtt az előző évi céhmestert, Beregszászi Mihályt, mert a céhláda 22 forint 20 dénárját 1707-ben nem költötte anyagra, pedig akkor a rézpénz még úgy folyt, mint az ezüstpénz (erős túlzás), most azonban már nem ér semmit. Beregszász ki is kellett fizetnie ezüstpénzben az összeget. AÉ 1902. 322.

¹³⁰ Huszár, *Rákóczi pénzei* 399—400. — Szécsény, 1708. augusztus. Rendelet Horváth Györgyöz. Egy Ozmán nevű török kereskedőtől különböző portékákat vásároltak az ország részére, ezért mázsaszámra számított rézpénzzel fizetnek. A kezénél lévő rézpénzt tehát mázsáltassa le. Fogalm. OL RSzL G. 29. V. 3. d/B. — Füzesgyarmati tábor, 1708. szeptember 21. Bercsényi utasítása a Consilium Oeconomicum beszercebányai adminisztrációjához: Abdurrahman töröknek a tőle vásárolt különböző árukért mázsával mért libertást adjanak. Útlevelébe a mennyiséget írják be, hogy a megyék a megfelelő szállítóeszköztől gondoskodhassanak. OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. VIII. cs. 47. — Még 1710-ben is folyt a megmaradt készlet eladása. Kassa, 1710. május 6. Egy görög és egy török kereskedő Bercsényitől Egerben 3000 forint értékű rézpénzt vett, mázsáját 45 magyar forintért. A pénzt Konstantinápolyban Pápai János kezébe kellett lefizetnie. OL RSzL G. 29. V. 3. d/B. A rézpénzre használható összefoglalás: Márki, *II. Rákóczi Ferenc* II. 244—251. és Biloveszky, *Adalékok*. Passim.

¹³¹ Thaly Kálmán, *Régi ház- és harangfeliratok*. Sz 1869. 269—270.

¹³² A fantasztikus, de a pénzügyi helyzetre jellemző tervre vonatkozik Rákóczi utasítása Jánoky Zsigmondhoz. Esztergomi tábor, 1706. augusztus 11. Prot. exp. 381. — Thaly Kálmán, *Éremtani adalék a rézpolturák és libertások ércanyagához*. Sz 1881. 776.

¹³³ A pénz- és tőkehiány a XV—XVIII. században állandóan jellemző volt Magyarországon gazdaságára. Pl. Fügedi Erik, *Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén*. Sz 1960. 82—124., 505—555. — Szabó Dezső, *Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában, 1708—1715*. HK 1910. 23—51., 349—387., 549—587.

¹³⁴ Huszár, *Rákóczi pénzei* 394.

¹³⁵ OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. XLIII. cs. 15. A fenti mennyiség az esztergomi érsekségnek járó pisetumból számítható ki: ez minden pénzzé vert budai márka nemesfém után 1 nehezék, azaz a márka negyvennyolcad része, kb. 5 gramm volt. A pisetumra alapvető: Kollányi Ferenc, *Az esztergomi érsekség pisetumjoga*. Bp., 1889. Kny. a Katholikus Szemléből.

¹³⁶ Ugyancsak a pisetum alapján. A körmőcbányai plébános 1704. május 29-én kelt átvételi elismervénye, amely 1108 forint 40 és fél krajcárról szól. OL P. 566. Radvánszky cs. lt. Uo. 16. Ezen adatok szerint a kurucok már 1703. szeptember 29-én megkezdték a pénzverést, valószínűleg Sréter János irányításával. A pénzverdében lefoglalt verőtövek segítségével császári pénzeket vertek.

¹³⁷ Szered, 1705. október 19. Bercsényi Rákóczihoz. AR IV. 706—707.

¹³⁸ Gyöngyös, 1705. június 10. Bercsényi Rákóczihoz. AR IV. 561. — 1705. augusztus 22-i levelében Hellenbach azt ígérte a fejedelemmel, hogy a verde éjjel-nappali működtetésével havi 400 000 forint értékű pénzt állíthat elő. OL RSzL G. 19. II. 2. c/A. Idézi: Takács, *Közteherviselés* 47.

¹³⁹ Thaly-gy. 4/307—308.

¹⁴⁰ AR V. 469.

¹⁴¹ Thaly-gy. 6/140.

¹⁴² Takács, *Közteherviselés* 47.

¹⁴³ Uo. 52—53.

¹⁴⁴ Az egyes pénzverdékkel sem numizmatikai szempontból, sem mint műhelyekkel nem foglalkoztam, történetük elég részletesen fel van tárva, főleg Esze Tamás munkássága révén. Cikkeinek s a pénzveréssel foglalkozó irodalomnak felsorolása: Kosáry, *Bevezetés* I. 463—464. Itt jegyzem meg, hogy a pénzverésre sok, még felhasználatlan adat van az RSzL egyes állagaiban (főleg a G. 29. törzsszám alatt, amely nagyrészt a Kamarai Levéltár lymbus-anyagát tartalmazza).

¹⁴⁵ Tokaji tábor, 1703. december 8. Rákóczi utasítása a besztercebányai harmincadossá kinevezett Ráday részére. *Ráday Pál iratai* I. 84.

¹⁴⁶ OL RSzL G. 20. II. 4. c. Számítása szerint Selmecebányáról heti 300—480 girát, a körmöcbányai ezüstműhely megújulásával 500 girát hoztak.

¹⁴⁷ AR V. 600.

¹⁴⁸ Takács, *Közteherviselés* 60—61.

¹⁴⁹ AR V. 635.

¹⁵⁰ Gróf Csáky Imre nagyváradi püspök javait Rákóczi megbízásából Bakó János váradi nagyrépost kezelte. Thaly, *II. Rákóczi Ferencz kora* Sz 1873. 11.

¹⁵¹ Kovács János levele Csábrágról, 1703. szeptember 28. Dúló Ádám, Rákóczi kapitánya taxát szed és incassáltat, a sági prépostság javait is lefoglalták, a borokat Korponára hordatják. Thaly-gy. 2/305. — és incassáltat, a sági prépostság javait is lefoglalták, a borokat Korponára hordatják. Thaly-gy. 2/305. — Ugyancsak Csábrágról írja 1703. október 11-én Görög György tiszttartó Koháry Istvánnak: „Füleki jóságban az Darvas János már rendelkezik az egész dolgokat, szécsényiben pedig valami bolond Boszorkány...” Uo. 2/320. — 1704 telén a szendrői ostromhadak egy csoportja gróf Csáky Zsigmond konfiskált szendrői jóságából elvitt 26 juhot, 32 köből búzát és 33 köből zabot. A panaszkodó Szakmári János prefektusnak Rákóczi azt felelte, hogy a juhokat próbálja meg visszaszerezni, a gabonát azonban hagyja a hadaknál. Uo. 3/21.

¹⁵² Thaly-gy. 3/17. 1704 januárjából.

¹⁵³ Miskolc, 1704. február. Thaly-gy. 3/16.

¹⁵⁴ Miskolc, 1704. február. Thaly-gy. 3/17.

¹⁵⁵ Thaly-gy. 3/17.

¹⁵⁶ Mindketten a Consilium Oeconomicum tanácsosai voltak: Spátay Gábor és Prileszky Pál. Felhatalmazásuk a pozsonyi, kfangi, prácsai, csukárdi és környékbeli szőlőhegyekre szólt. Bercsényi megbízólevele Nagyszombaton, 1705. november 6-án kelt. AR VIII. 5—6.

¹⁵⁷ Thaly-gy. 3/18.

¹⁵⁸ A Dunántúli Oeconomicális Deputáció jegyzőkönyve 1706 második feléből több birtokelkobzási ügyet is tartalmaz. Thaly-gy. 5/293. — 1706-ban a Consilium Oeconomicum a szepesi prépostság földjeit is el akarta kobozni, amint arról Brenner apát 1706. november 1-jén kelt levele szól: „Káptolom jóságát confiscáltattja ugyan az Tekintetes Consilium, de nem tudom, ha nem reimpetrálják-é patrónusok által; én ugyan assecurálom, hogy nem segítem őket, mert recenter is nagyot vétettek, hírem nélkül az országon kívül kívánván vinnyi az archivium s templom kincseit.” Az apát sejtése valóra vált: maga Rákóczi kegyelmezett meg a prépostságnak, ha a jövőben több panasz nem fordul elő. Brenner egy másik, november 18-i levele szerint. Thaly-gy. 5/321—324. — Pereszlény, 1706. szeptember 26. Borovszky László jelentése az „ittvaló pártos uraknak” jóságairól, melyeket összeírt. A Commissáriátusságot főleg a gabonakészletek érdekelték. OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. IX. cs. 101. — A szabadságharc befejező szakaszában a császáriakhoz átállók birtokait szintén lefoglalták; 1709-ben ezt Kovács János consiliárius intézte. AR VIII. 20.

¹⁵⁹ AR VIII. 21. Bercsényi rendelete anyai jóságrész kibocsátására 1705. december 9-én. — A lietavai domínium egy részét 1706-ban árendába adják. Prileszky Pál levele 1706. május 27. Thaly-gy. 5/373. — A Dunántúlon a fiscalitásokat nagyrészt szintén bérbe adták. Szentlászló, 1707. október 27. Bottyán János Bercsényihez. AR IX. 444. — A cseszneki domíniumot a fejedelem 1707-ben Telekesi Török István szenátornak adta. Az uradalomból csak a sertéstartás kb. évi 2000 forintot jövedelmezett. AR IX. 445. — A balogi uradalmat (Gömör m.) Eszterházy Antal kapta családjá eltartására; stb.

¹⁶⁰ Körmendi tábor, 1704. július 7. Thaly-gy. 3/90.

¹⁶¹ Guttai tábor, 1705. november 29. Bercsényi Bottyánhoz. A fiskális birtokok kezelésére kiküldött bizottság feladata lesz, hogy azokból biztosítsa a hadak ellátását, kímélve ezzel a szegénységet. AR VIII.

10. — 1705. december 23-i rendeletében Bercsényi ügy intézkedik, hogy a fiskális birtokok készletéből a prófuntházak feltöltése után a megmaradó részt el kell adni, hogy a hadipénztárak fizetni tudják a katonaságot. AR VIII. 35—36. — A fiskális birtokok terménykészleteinek eladásáról intézkedik a Consilium Oeconomicum dunántúli deputációja is 1706. augusztus 5-én. Thaly-gy. 5/293.

¹⁶² A Consilium Oeconomicum instrukciója, 2—11. pont. MGtSz 1897. 117—120.

¹⁶³ AR IX. 444.

¹⁶⁴ Nagyszombat, 1704. április 14. AR IV. 5—6.

¹⁶⁵ Thaly-gy. 6/442.

¹⁶⁶ AR IX. 666. — OL RSzL G. 20. II. 4. e. A Consilium Oeconomicum 1708. június 11-i levele Csetneki Jánoshoz.

¹⁶⁷ Takács, *Közteherviselés* 27.

¹⁶⁸ Az AR kötetekben sok ilyen tárgyú levél, utasítás található. Pl. I. 244., 247., 258., 261., 271., 278., 297. IV. 722. stb.

¹⁶⁹ OL G. 16. I. 2. b.

¹⁷⁰ AR IV. 562. — AR III. 21—24.

¹⁷¹ A dézsmák bérletére: Takács, *Közteherviselés* 86—91. A dézsmaszedésre: Görgey Albert, *A topporci és görgői Görgey nemzetség és a svábóci és tótfalvi Sváby nemzetség történetéből*. 2. jav. és bőv. kiad. Igló, 1909. Passim.

¹⁷² Thaly-gy. 3/19.

¹⁷³ Lőcse, 1705. július 8. Berthóti Ferenc a fejedelemhez. Thaly-gy. 4/273—274.

¹⁷⁴ Görzsönyi tábor, 1707. augusztus 5. Bottyán János Bercsényinek. AR IX. 398. — Szécsény, 1709. január 2. Ugyanaz ugyanannak. AR IX. 582. — Sárospatak, 1709. július 4. Bercsényi Dulfy Györgynek. AR VIII. 92.

¹⁷⁵ 1709. január 4-i levele Rákóczihoz. Takács, *Közteherviselés* 27., 80.

¹⁷⁶ AR VIII. 3. Ugyanerről van szó 1705. november 6-án kelt instrukciójában. Uo. 6.

¹⁷⁷ Móríchidai tábor, 1707. szeptember 22. Bottyán János a győrieknek. AR IX. 425—427.

¹⁷⁸ Pápa, 1707. október 17. Bottyán János Szluha Ferencnek. AR IX. 437. — Csorna, 1707. november 14. Uo. 450. — Sok hasonló adat: *Eszterházy A. tábortörvénye*. Passim.

¹⁷⁹ AR IX. 466. Az örökös tartományokba tett betörések alkalmával is rendszeresen szedtek pénzt a helységektől az égetés megváltásáért (ún. Brandschatz). Fritz Posch, *Flammende Grenze. Die Steiermark in den Kuruzzenstürmen*. Graz, 1968. Passim. — Zsidók megsarcolására a Dunántúlon 1704-ben: Bánkúti, *Iratok* I. Passim. — A felkelés végén is követeltek pénzt a helységektől a különböző szolgáltatások megváltására. Szegi tábor, 1710. június 7. Eszterházy Antal utasítja Balogh Ádámot, hogy Győ, Tápé, Szentés, Szeged, Vásárhely, Mindszent és Makó helységektől a kiállítandó munkások megváltása címén 541 forint 52 dénárt hajtson be. OL RSzL G. 15. I. 1. Caps. G. Fasc. 213. — Stb.

¹⁸⁰ A labancok lefoglalt ingó javainak sorsáról Szakmári János jelentése 1704 elejéről. Thaly-gy. 3/16—17.

¹⁸¹ Takács, *Közteherviselés* 86—91. — Pazit, 1708. június 25. Bossány Gábor Sós Pál zsarnócai provizornak. OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. IX. cs. 104.

¹⁸² Prot. exp. 270.

¹⁸³ Szentlászló, 1707. szeptember 13. Terstyánszki István Eszterházy Antalnak. AR IX. 420—421. — Rozsnyó, 1709. július 20. Bercsényi Szabolcs megyéhez. AR VIII. 121.

¹⁸⁴ Takács, *Közteherviselés* 113., 119.

¹⁸⁵ Rozsnyó, 1709. július 20. Bercsényi Csajági Jánosnak. AR VIII. 119—120.

¹⁸⁶ Sárospatak, 1709. július 6. Bercsényi Miklós Kecskeméthy Mihály cassirernek. AR VIII. 96.

¹⁸⁷ Prot. exp. 486.

¹⁸⁸ R. Várkonyi Ágnes, *A Habsburg abszolútizmus és a magyarországi jobbagység a XVII—XVIII. század fordulóján*. Sz 1965. 679—718. — Pach Zsigmond Pál, *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlesztés a XV—XVII. században*. Bp., 1963. — Imre Wellmann, *Merkantilistische Vorstellungen im XVII. Jahrhundert und Ungarn*. NÉH Bp., 1965. 315—354.

¹⁸⁹ Iványi Emma, *Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban*. Bp., 1973. Kny. LK 1973. — Egyéb hazai rendi reformelképzelésekre: Köpeczi Béla, *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja*. Bp., 1982. 156—161.

¹⁹⁰ Pados János, *Szécsény Pál kalocsai érsek életrajza*. Pest, 1862. — Ráday Pál iratai I. 106.

¹⁹¹ A *Recrudescunt* kétnyelvű kiadása: *Ráday Pál iratai* I. 92—110.

¹⁹² MTA Könyvtár Kézirattára. Eredeti oklevelek 2786. — OL RSzL G. 16. I. 2. e. — Bánkúti, *A sőjövedelem* 31. s. köv.

¹⁹³ OL RSzL G. 19. II. 2. i. *Protocollum instantiarum*. Főleg 1704 első feléből számtalan ilyen, a földesúri terhek csökkentését kérő beadványra adott elutasító válasz. A rendszeresen ismétlődő indoklás: Rákóczi nem akarja a földesúri jogokat korlátozni.

¹⁹⁴ Takács, *Közteherviselés* 93—118.

¹⁹⁵ *Közgazdasági Kislexikon*. Bp., 1972. 10.

¹⁹⁶ Kéziratomból lezárása után jelent meg N. Kiss István, *Hadsereg, adóteher és társadalom Rákóczi államában (1703—1711)*. c. rövid összegezése (Valóság, 1976. 7. sz. 98—102.). Következtetései azonban nem megalapozottak vagy téves számításokon alapulnak — jelezve egyúttal a történeti statisztika korlátait és veszélyeit is —, s ezért konklúzióit nem fogadhatom el. Különösen matematikusnak tartom az adóösszmenyiségéről (évi 8,5 millió forint), valamint az adóteher megoszlásáról tett megállapításait, pl. hogy Rákóczi „a nemességet és parasztságot azonos mértékben terhelte meg” stb. A 101. oldalon közölt táblázat pedig nyilván számítási tévedésen alapul, mert eszerint a fenti adóösszmenyiségből a városok több mint 6 millió forintot viseltek.

¹⁹⁷ Csábrág, 1703. szeptember 19. Kovács János Koháry Istvánnak Bécsbe. Thaly-gy. 2/273.

¹⁹⁸ Ordasi tábor, 1704. május 9. Rákóczi pátense. Kecskemét, Kőrös és Cegléd 1000 lovat és 50 dragonyos lovat, teljes felszereléssel, köteles kiállítani. Thaly-gy. 17/266. A fejedelem a Kecskemétre eső 600 katonára megváltását engedélyezte 26 magyar forintjával (a lovakat azonban ki kellett állítani). Hornyik, *Kecskemét* IV. 299—300. A három város azonban ezzel nem szabadult meg a katonakiállításától: 1704. július 30-án szegedi táborából a fejedelem ismét 400 jó fegyveres gyalog előállítását követelte. Uo. 305—306. Vö. Balanyi Béla, *A három város és II. Rákóczi Ferenc szabadságharca*. Szentendre, 1979. 103. Passim. (*Studia Comitatus VII.*)

¹⁹⁹ TT 1901. 398—399.

²⁰⁰ AR I. 120—121. Egyéb adatok az ország különböző részéről: Takács, *Közteherviselés* 119.

²⁰¹ Takács, *Közteherviselés* 119—120.

²⁰² Miller, *Epistolae* II. 299—312. és RTü II. 299—308. — A munkácsi tanácskozásra és a döntés elhalasztására utal Buloyovszky Dániel levele Radvánszky Jánoshoz. Halászi, 1706. január 12. OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. IX. cs. 121.

²⁰³ Takács, *Közteherviselés* 118. s. köv. — Heckenast, *A Rákóczi szabadságharc* 85—86. — Thaly-gy. 5/415—422. — Az adózás bevezetésének indoklása a fejedelem Pekri Lőrinczhez írt levelében: „Az mi ottan levő gyalog hadaink fizetésének mivoltát illeti, mivel az itt való rézbányák elfogyatkozván, koránt is mint azelőtt olly bővséggel nem prosperálnak... melyre nézve akarnók előre kegyelmes parancsolatunk által insinuálni kegyelmednek az magyarországi példáját, mellyet az bányáknak elfogyatkozására, mind a mostani operációkra nézve bizonyos pénzbeli contribúciónak inpositióját nagy kedvvel és örömmel magokra nemcsak felvállalták, hanem actu fel is vették...” Tornaljai tábor, 1706. október 9. Thaly Kálmán, *Történelmi kalászkok, 1603—1711*. Pest, 1862. 235.

²⁰⁴ Rozsnyó, 1707. február 3. Rákóczi instrukciója Galambos Ferenc részére. AR II. 13—14.

²⁰⁵ Beniczky Gáspár naplója. RT I. 9—10., 14. — Áldásy, *Az ónodi országgyűlés* 73.

²⁰⁶ TT 1902. 416.

²⁰⁷ Thaly-gy. 7/376—379. — Takács, *Közteherviselés* 136—141.

²⁰⁸ OL G. 20. II. 4. d.

²⁰⁹ Thaly, *II. Rákóczi Ferencz kora* Sz 1873. 106.

²¹⁰ Sárospatak, 1707. november 8. Bercsényihez. AR II. 131.

²¹¹ Szerencs, 1707. október 23. Rákóczi Bercsényinek a december 5-i terminusról. Kassa, 1707. december 13. Bezzegh Imre írja Kassáról: a munkát csak tegnap kezdték meg, „eddig csak az időt töltötték”. Thaly-gy. 18/185. — A kassai gyűlésre egyébként alapvető: Wellmann Imre, *Az 1707. évi kassai gyűlés tárgyalásai*. LK 1935. 42—72. Vö. még Nagy Iván, *A kassai 1707. évi országos tanácsról*. UMM 1854/II. 551—559.

²¹² RT I. 75—76., 79.

²¹³ Thaly, *II. Rákóczi Ferencz kora* Sz 1873. 106—107.

²¹⁴ AR II. 162.

²¹⁵ Néhány munka erre a problémakörre: Sarkadi Nagy Mihály—Bartók Gábor, *Szatmár-Németi szabad királyi város egyházi és polgári története*. Szatmár, 1860. — -re., *A kassaiak száma s adózóképessége II. Rákóczi Ferencz alatt*. MGtSz 1897. 533—535. — Kosáry Domokos, *Pest megye a kuruckorban*. Bp., 1965. 41—76. — Heckenast, *A Rákóczi-szabadságharc* 90—91., 108—109. — Az adóalap összeírásáról, a dikák kirovásáról RT II. 220—224. Az adózásra mindmáig legrészletesebb és leghasználhatóbb Takács János többször idézett könyve, igen sok adattal, de a társadalmi és gazdasági összefüggések felismerése és feltárása nélkül. Egyébként a nemesség alkalmi megadóztatása a XVII. században is szokásos volt, pl. Bethlen Gábor alatt. — Vö. még a 196. jegyzetet.

²¹⁶ AR II. 175., 187. Hasonló eset Abaújban, uo. 217.

²¹⁷ OL RSzL G. 29. V. 3. b. — OL RSzL G. 19. II. 2. b.

²¹⁸ OL RSzL G. 20. II. 4. e.

²¹⁹ OL RSzL G. 20. II. 4. a.

²²⁰ Thaly-gy. 10/154.

²²¹ AR V. 578—579.

²²² Thaly-gy. 9/367. 1708. március 23-án Kassáról.

²²³ AR V. 590.

²²⁴ Thaly-gy. 10/156. Kassa, 1708. április 7. Keczer Sándor Bercsényi Miklósnak.

²²⁵ Besztercebánya, 1708. március 21. Bercsényi levelében. Thaly-gy. 8/108—109.

²²⁶ AR II. 197.

²²⁷ Thaly-gy. 10/222—223. Az egri tanácskozásra Beniczky Gáspár naplója. RT I. 127—134. — Takács, *Közteherviselés* 187. s köv.

²²⁸ Thaly-gy. 10/224—225., 228—229.

²²⁹ Eger, 1708. június 10. Rákóczi rendelete a Consilium Oeconomicumhoz. OL RSzL G. 20. II. 4. d.

²³⁰ Eger, 1708. augusztus 22. Keczer Sándor Rákóczinak. Thaly-gy. 10/160.

²³¹ Thaly-gy. 10/228—229. — AR II. 335.

²³² 1708. szeptember 22. Bercsényihez. AR II. 335.

²³³ Eger, 1708. szeptember 8—12. között Bercsényinek. AR II. 320.

²³⁴ Nagykároly, 1708. október 12. Rákóczi Bercsényihez. AR II. 352.

²³⁵ Thaly-gy. 10/336.

²³⁶ Szatmár, 1708. október 28. Eötvös Miklós kimutatása. OL RSzL G. 29. V. 3. d/B.

²³⁷ Beniczky Gáspár naplója. RT I. 171—175. Egy kivetési tabella: OL RSzL G. 27. V. 1. c. — Takács, *Közteherviselés* 207. — Heckenast, *A Rákóczi-szabadságharc* 115.

²³⁸ Thaly-gy. 8/53—54.

²³⁹ AR VIII. 73. — Thaly-gy. 13/96., 14/17., 107. — AR II. 191.

²⁴⁰ AR II. 402. — A probléma érintése: Esze, *Kuruc vitézek folyamodványai*. Bevezetés.

²⁴¹ Kassa, 1709. március 5. Thaly-gy. 12/217.

²⁴² Thaly-gy. 13/238—239.

²⁴³ AR VIII. 51.

²⁴⁴ Kassa, 1709. június 18. Dőry András elszámolása. Thaly-gy. 13/157—160.

²⁴⁵ Thaly-gy. 16/71—72. Egy másik adat szerint: amikor a Consilium Oeconomicum 1710 februárjában a sárospataki adókvetés elszámolását felülvizsgálták, a megyék még 190.000 forinttal tartoztak. Takács, *Közteherviselés* 247.

²⁴⁶ Eger, 1710. április 14. Gellén Gergely adószedő Bercsényinek. Thaly-gy. 16/60—61.

²⁴⁷ AR III. 72—73.

²⁴⁸ OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extractum instantiarum. 1705. május. 386., 400. sz.

²⁴⁹ OL RSzL G. 20. II. 4. d.

²⁵⁰ Thaly-gy. 18/98.

²⁵¹ AR V. 584. Selmecebánya, 1708. március 27. — Az abaúji parasztság és az adózás viszonyára AR II. 217—218.

²⁵² Thaly-gy. 19/298.

²⁵³ 1708. szeptember 20. Rákóczihoz. AR VI. 87—88. — Nagykároly, 1708. október 12. Bercsényihez. AR II. 353.

²⁵⁴ TT 1901. 408—410. — Thaly-gy. 12/327—330. — Az adószedés közben alkalmazott elrettentő módszerekre: Lukinich Imre, *A szatmári béke története és okirattára*. Bp., 1925. 4—5.

²⁵⁵ Thaly-gy. 12/331.

²⁵⁶ Thaly-gy. 14/511. Murány, Szeptember 6. Bercsényihez. A probléma fejtegetésére Heckenast, *A Rákóczi szabadságharc* 109—111.

²⁵⁷ Thaly-gy. 13/32—33. 15/372—373. Vö. még Biloveszky, *Adalékok* 26—46. és Takács, *Közteherviselés* 278. s köv. — A katasztrófális pénzhiányra jellemző eset: 1710 novemberében a további ellenállás szempontjából kulcsfontosságú kassai őrség ellátására csak úgy tudtak némi pénzt szerezni, hogy lefoglalták Mérei Mihály apát Kassán letétbe helyezett pénzét (mindössze 5794 forintról és 574 aranyról volt szó). OL RSzL G. 15. I. 1. Caps. H. Fasc. 237. — 1710 tavaszán Rákóczi már azzal a tervvel foglalkozott, hogy a jómódúak vagyonára utalványokat ad ki a hadseregnek. Levele Bercsényinek. Jászberény, 1710. március 8. AR III. 59—64. Ennek a tervnek az egyetlen eredménye az a jegyzék, amely 1710 májusából főurak, tábornokok, szenátorok, birtokos nemesek pénzfelajánlását tartalmazza, 215 150 forint összegben. Kiadta: Takács, *Közteherviselés* 271—276. Megállapítja azonban a terv kudarcát is: „Bizalmukat még a leghűbb emberek is elvesztették. Így 1710-ben az önkéntes pénzadó felajánlása már csak kísérlet maradt a szabadságharc megmentésére és nem is folyt be az ország pénztárába.” Uo. 323. A felajánlási listát már Thaly Kálmán is ismerte, és történelemszemléletének megfelelően kommentálta (a tényekkel mit sem törődve): „Ez csak egy, megható példája annak a hazafias erőfeszítésnek, amellyel őseink, a beállott mostoha viszonyok között is, a háborút tovább — ti. az általános európai béketárgyalások elérkeztéig — folytatni megkísérelék. A legtisztább, legönzetlenebb honszeretet érzelme vezérelte őket.” HK 1891. 170—172.

²⁵⁸ Thaly-gy. 15/372—373.

²⁵⁹ Fegyvernek, 1710. július 1. Rákóczi Bercsényihez. Thaly-gy. 14/32—33. — Biloveszky, *Adalékok* 44—46.

²⁶⁰ Ezek egyébként — közvetlenül vagy közvetve — mindvégig a háború fontos anyagi bázisát alkották. Lásd erre Rákóczi elkeseredett kifakadását a pénzét követelő Károlyi Sándor előtt 1708. március 28-i levelében. Itt említi azt is, hogy 1707-ben 28 000 forintot érő gabonát, 1708-ban 1000 hordó tokaji bort adott csak elismervényre (tehát nem pénzért) az országnak. AR II. 221.

²⁶¹ OL RSzL G. 16. I. 2. b.

²⁶² Áldásy, *Az ónodi országgyűlés* 39.

²⁶³ Márki, *II. Rákóczi Ferencz* II. 245. Marczali Henrik nyomán.

²⁶⁴ *Emlékiratok* 76., 142.

²⁶⁵ N. Kiss István is nyilván nemcsak a központi bevételekkel, hanem a bármilyen formában, bármelyik állami szerv (megye, hadsereg) részére teljesített szolgáltatásokkal is számolt. Lásd a 196. jegyzetet.

²⁶⁶ Takács, *Közteherviselés* 28.

²⁶⁷ Takács. *Közteherviselés* 28—29.

²⁶⁸ AR V. 615—622. Idézi Takács, *Közteherviselés* i. h.

²⁶⁹ Markó Árpád, *II. Rákóczi Ferenc a hadvezér*. Bp., 1934., III. fejezet.

²⁷⁰ Takács, *Közteherviselés* 13—17.

²⁷¹ *Ráday Pál iratai* II. 411.

²⁷² AR II. 325.

²⁷³ Eger, 1708. szeptember 15. Thaly-gy. 9/248.

²⁷⁴ Thaly-gy. 18/33. Egy 1706. évi hadfizetési tabella alapján.

²⁷⁵ Erre számtalan levele az AR VI. kötetében. Pl. 1708. november 11-én írja Rákóczinak: Eszterházy Antal „pénzt s mundírt kér, — kérjen istentől, én többet az jó szónál nem adhatok.” Uo. 169. Panasza, hogy senki sem akar fizetni, uo. 124. — Az 1708—1709-i pénzügyi helyzetre adatok: AR VI. 29., 34., 36., 40., 48., 54., 77., 78., 85., 87—88., 98—99., 193., 389., 421. stb. — Biloveszky, *Adalékok* 41—46. — Kassa, 1708. szeptember eleje, Keczer Sándor Rákóczinak: nem tud többet küldeni, csak a törökök kifizetésére félretett 5000 rénes forintot és a fejedelem subsidialis pénzből a megyék által beküldött 2000 forintot. Thaly-gy. 10/163. — Stb.

²⁷⁶ 1708. május 9. Rákóczi levele Dániel Péterhez. AR II. 263—264.

²⁷⁷ Bánkúti Imre, *A parasztság és nemesség adózása a Rákóczi szabadságharcban (1703—1711)*. FA 1966—1967. 263—280.

V. fejezet

¹ Néhány fontos munka, amelyet e fejezetnél külön idézés nélkül általában használtam: Wenzel Gusztáv, *Magyarország bányászatának kritikai története*. Bp., 1880. — Péch Antal, *Alsó-Magyarország bányamívelésének története*. I—II. köt. 1650-ig. Bp., 1884—1887. III/1—2. köt. 1650—1750. Sajtó alá rendezte Kosáry Domokos. Bp., 1967. (Soksz.) — Péch Antal, *A selmeci bányavállalatok története*. I. Selmecbánya, 1884. — Johann Kachelmann, *Geschichte der ungarischen Bergstädte*. III. Selmecbánya, 1867. — További részletmunkák felsorolva Kosáry, *Bevezetés* I. 421—422., 463—464. II. 54—55.

² Richter, *Kuruc idők* 8.

³ Nagybánya, 1704. november 22. AR I. 181—182.

⁴ Heckenast, *A Rákóczi-szabadságharc* 115.

⁵ OL P. 396. Károlyi lt. 1703. november Fasc. B. 5.

⁶ 1703. november 29. AR IX. 132.

⁷ Egy Radvánszky Jánoshoz intézett, 1704-ben kelt, aláírás nélküli rendelet fogalmazványa. OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. XLIII. cs. 57. Az erdélyi bányaugyekre lásd még Trócsányi, *Erdély kormányzata* 148. s. köv.

⁸ OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extr. inst. 1705. május. 476.

⁹ Uo. Extr. inst. 1706. szeptember. 337. Keczer Sándorhoz utasítottak, hogy segítsen rajtuk.

¹⁰ Uo. Extr. inst. 1706. szeptember. 111.

¹¹ Uo. Extr. inst. 1706. november. 559.

¹² OL RSzL G. 20. II. 4. d.

¹³ Az inspektorok jelentése 1706. március 20-án és április 8-án kelt. OL RSzL G. 20. II. 4. d.

¹⁴ OL RSzL G. 20. II. 4. d.

¹⁵ OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extr. inst. 1706. november.

¹⁶ Richter, *Kuruc idők* 88.

¹⁷ OL RSzL G. 20. II. 4. e.

¹⁸ OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extr. inst. A fejedelemhez 1708. július 1-jétől intézett kérvények kivonatai. 374/22.

¹⁹ Uo. Extr. inst. 373/14.

²⁰ Uo. Extr. inst. 370/7.

²¹ Uo. Extr. inst. 374/24. Fennmaradt 1708-ból egy kimutatás, mely szerint a selmecbányai „Vindsacht nevű principális bánya” 1000 lovának az ellátása havonta 600 szekér szénát, 2500 szapu zabot igényelt. Mivel a takarmányt rézpénzért nem lehetett megvásárolni, ezért Nagyhont, Bars, Zólyom és Nógrád megyére vetették ki. OL RSzL G. 29. V. 3. d/B.

²² AR II. 613.

²³ Bissó, 1708. szeptember 18. OL RSzL G. 20. II. 4. d. Egyéni sérelmek is akadtak, a sóvári bánya laboratoriusa pl. 1708 októberében panaszt nyújtott be a Consilium Oeconomicumhoz, mert a házat, ahol dolgozni szokott, úgy rótták meg, mintha az övé volna, holott az országé. Uo.

²⁴ OL RSzL G. 20. II. 4. d.

²⁵ Utasítás Csáky Istvánnak: a fenti két városból vigye ki a katonaságot, nehogy azokban a fundusokban fogyatkozás legyen. OL RSzL G. 20. II. 4. e.

²⁶ OL RSzL G. 20. II. 4. d. További panaszok ugyanitt még nagy számban találhatók.

²⁷ A bányászatban a kapitalista viszonyok elemei már két évszázaddal korábban megjelentek, lásd Molnár Erik, *A magyar társadalom története az Árpádoktól a mohácsi vészig*. Bp., 1949. 171—182. Alapvető továbbá: Paulinyi Oszkár, *A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori érbányászatban*. Bp., 1966.

²⁸ A besztercebányai kamara 1703. július 21-i jelentése. Zivuska Jenő, *A besztercebányai m. kir. erdőigazgatóság régi okiratainak tartalomjegyzéke*. Besztercebánya, 1906.

²⁹ AR I. 176—177.

³⁰ OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. XLIII. cs. 66. A Radna környéki bányákról van szó.

³¹ Heckenast, *Fegyver- és lőszergyártás* 121.

³² Richter, *Kuruc idők* 166.

³³ OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extr. inst. 1706. november. 636.

³⁴ Uo. Extr. inst. 455. A fejedelem Hellenbachhoz utasította őket.

³⁵ OL RSzL G. 20. II. 4. d. és II. 4. e. — Thaly-gy. 18/78.

- ³⁶ Thaly-gy. 18/89.
- ³⁷ Rendelete Vitális Jánoshoz és Gál Jánoshoz. OL RSzL G. 20. II. 4. e.
- ³⁸ 1706. szeptember 15. OL RSzL G. 20. II. 4. d. Kassa, 1706. november 8. Berthóti Ferenc Rákócziinak ugyanerről. Thaly-gy. 18/42.
- ³⁹ OL RSzL G. 20. II. 4. d.
- ⁴⁰ Richter, *Kuruc idők* 98.
- ⁴¹ Léva, 1707. július 17. Thaly-gy. 18/143.
- ⁴² Thaly-gy. 18/106.
- ⁴³ Losonc, 1707. augusztus 10. Darvas Ferenc Radvánszky Jánosnak. — Léva, 1707. október 1. Csáky István Rákóczihoz. OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.
- ⁴⁴ Eperjes, 1707. szeptember 9. A Consilium Oeconomicum adminisztrációja Rákóczihoz. OL RSzL G. 19. II. 2. b.
- ⁴⁵ OL RSzL G. 20. II. 4. e.
- ⁴⁶ Kistapolcsány, 1708. február 18. AR V. 539.
- ⁴⁷ Darvas Ferenc commissáriushoz Selmezbányáról 1708. február 8. és március 8. Horváth Miklós-hoz, ez utóbbiban rézpénzzel való fizetésre. OL RSzL G. 20. II. 4. e.
- ⁴⁸ Richter, *Kuruc idők* 123., 165—166.
- ⁴⁹ Bercsényi emlékirata 1707. november 5. AR V. 474—475.
- ⁵⁰ OL RSzL G. 16. I. 2. e.
- ⁵¹ OL RSzL G. 19. II. e/A. Bercsényi is említi az esetet március 31-i levelében: „...ha odamegyek pénz nélkül, úgy járok mint Hellenbach, kit az bányászok megköveztek, két helyen is betörték az fejét, alig salválhatta magát egy lyukban.” AR V. 384.
- ⁵² AR V. 390.
- ⁵³ 1707. július 18. OL RSzL G. 29. V. 3. d/A.
- ⁵⁴ Tiles János, *A selmeci bányamunkások lázadása 1707-ben*. BKL 1937. 117—119. — Az október 3-i sortűzről Hellenbach jelentése október 5-én. OL RSzL G. 19. II. 2. e/A. — Márki, *II. Rákóczi Ferencz* II. 254. — Imre Bánkúti, *Die Bedeutung des Bergbauwesens und die Bergarbeiterbewegung während des Rákóczi-Freiheitskrieges 1703 bis 1711*. Freiburger Forschungshefte. Heft D. 46. April 1964. 47—53.
- ⁵⁵ RT II. 216.
- ⁵⁶ OL RSzL G. 20. II. 4. d. Szomolnok, június 17. Mivel a levél az 1709. évi iratok közt található, s mivel 1709 áprilisában Szomolnokon már magasra csapott a nyugtalanság a bányászok közt, úgy gondoltam, hogy a levél kelte 1709. Heckenast Gusztáv hívta fel a figyelmet arra, hogy a helyes dátum 1707. Érveit az az előadás tartalmazza, amelyet 1975-ben Selmezbányán tartott, s amely a témához további adatokat és irodalmat hoz: *Soziale Bewegungen der Bergleute in der Slowakei am Anfang des XVIII. Jahrhunderts*. Itt mondok hálás köszönetet, hogy kézírata átengedésével lehetővé tette adatai felhasználását.
- ⁵⁷ OL RSzL G. 29. V. 3. d/B.
- ⁵⁸ AR II. 197. s köv.
- ⁵⁹ RT I. 109.
- ⁶⁰ AR II. 199—200.
- ⁶¹ AR V. 584. — Márki, *II. Rákóczi Ferencz* II. 258—260.
- ⁶² OL RSzL G. 20. II. 4. e. A Consilium Oeconomicum Eperjesen, 1708. március 26-án kelt levele Görgey Ferenc Szepes megyei alispánhoz. Az élelmezéssel és fizetéssel később is baj volt, erről tanúskodik a tanács 1708. április 15-i levele Keczer Sándorhoz.
- ⁶³ Eperjes, 1708. április 17. A Gazdasági Tanács gyors beavatkozásra utasítja Horváth Miklóst, hogy Szomolnokon a „confúsiók” megszűnjenek. OL RSzL G. 20. II. 4. e.
- ⁶⁴ OL RSzL G. 20. II. 4. e.
- ⁶⁵ OL RSzL G. 19. II. 3. i. A fejedelemhez 1708. július 1-jétől intézett kérvények kivonatai. 373/17. és 19.
- ⁶⁶ Thaly-gy. 8/22.
- ⁶⁷ OL RSzL G. 29. V. 3. d/B.
- ⁶⁸ E vázlatos előadáshoz lásd Péch Antal, *Jelentés a selmeczi és diósgyőri kerületben és Rézbánya vidékén létező állami bányák és kohók állapotáról*. Bp., 1873. 8—9., 24., 26., 35., 37., 45., 48—49. — Tiles János, *Báró Hellenbach János Gottfried bányaiigazgató. selmeczi kamaragróf*. BKL 1937. 147—150. — Tiles

János, *A kuruc mozgalom pénzügyi bukásának az alsó-magyarországi bányászatra vonatkozó előzményei.* BKL 1937. 287—292.

⁶⁹ Carolus Khienberg levele ismeretlenhez Selmezbányáról 1703. szeptember 19-én: „Quod attinet statum nostrum notificare volui, quod omnino peracta longa capitulatione iam pro hic et nunc, absque tamen homagio fidelitatis, quamvis omnimode illud desiderabant, nos neutrales declarare debuimus. Et poterit Dominatio Vestra Perillustris sibi facile imaginari, quod intuitu fodinarum et ustrinarum liquefactoriarum, inter nos et alios magna sit disparitas.” Thaly-gy. 2/275.

⁷⁰ OL RSzL G. 29. V. 3. d/A.

⁷¹ Heckenast, *Rákóczi tevékenysége* 115. A későbbi évekből sem találtam olyan adatot, hogy minden volt császári bányatisztet és kamarai tisztviselőt elbocsátottak volna.

⁷² Péch, *Alsó-Magyarország* III/1. 115—117. — MGtSz 1897. 120.

⁷³ Heckenast, *Rákóczi tevékenysége* 115. Ő még úgy látta: „Mint ahogy az ország mezőgazdasági vidékein a jobbágyság, a bányaterületeken a bányamunkásság fogadta a legnagyobb lelkesedéssel a szabadságharcot.”

⁷⁴ Körmöcbánya, 1703. november 23. OL P. 396. Károlyi lt. 1703. november Fasc. 4. D. 18.

⁷⁵ OL RSzL G. 29. V. 3. d/A.

⁷⁶ Prot. exp. 7—8.

⁷⁷ AR IX. 147.

⁷⁸ Közlelbbi dátum nélkül, 1704. Thaly-gy. 3/211—212. A technikai problémáknál még idézünk belőle. A bányászat és ezüstváltás megindítását már Hellenbach instrukciója, illetve kinevező irata is tartalmazta. OL RSzL G. 29. V. 3. d/A.

⁷⁹ Beniczky Márton Károlyihoz, 1704. január 16. AR I. 91.

⁸⁰ Miskolci tábor, 1704. január 21. Rendelet Ajtai Mihályhoz. Thaly-gy. 17/289.

⁸¹ Richter, *Kuruc idők* 26—28.

⁸² Péch, *Alsó-Magyarország* III/2. 656.

⁸³ OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extr. inst. 112.

⁸⁴ Tudománytár, 1835. VI. 168. és RTü I. 229.

⁸⁵ Biloveszky, *Adalékok* 8. A nemesfémányák évi jövedelmét 768 000 aranykoronára (1913. évi értékben) teszi. — Péch, *Alsó-Magyarország* III/1. 310. s köv.

⁸⁶ OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.

⁸⁷ OL RSzL G. 19. II. 2. e/A. 1707. augusztus 25-én a Consilium Oeconomicum Rákóczihoz ugyanez ügyben. OL RSzL G. 19. II. 2. b.

⁸⁸ Péch, *Alsó-Magyarország* III/2. 844—845.

⁸⁹ OL RSzL G. 29. V. 3. d/B.

⁹⁰ AR V. 468.

⁹¹ OL RSzL G. 29. V. 3. d/B.

⁹² AR II. 108—109.

⁹³ AR V. 473—479. Minthogy Thaly közlése eléggé pontatlan, némely helyen érthetetlen, ezért összevettem az eredetivel is. Thaly-gy. 6/137—140.

⁹⁴ AR V. 536.

⁹⁵ Nagykárolyból Bercsényinek. AR II. 173.

⁹⁶ AR V. 554.

⁹⁷ 1708. március 2-i válasza. AR II. 173.

⁹⁸ Thaly, *A hazai képzőművészet* TT 1882. 569. Beadványa Rákóczihoz az új vízkiemelőről: Windschacht, 1708. július 9. OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.

⁹⁹ Tiles János, *Gróf Bercsényi Miklós és a selmezbányai ércbányászat.* BKL 1937. 228—234. Márki. II. *Rákóczi Ferencz* II. 254—255., irodalommal. A vízkiemelésre és a bányatechnikára jelentős újabb munka: Faller Jenő, *A magyar bányagépítés úttörői.* Bp., 1953. A selmezbányaiak a vízkiemelés specialistái lettek, 1706-ban még Szomolnokra is innen küldtek szakembereket. OL RSzL G. 20. II. 4. d.

¹⁰⁰ AR V. 593.

¹⁰¹ AR V. 596—599. A bizottság egy korábbi, február 4-i kiadványa: OL RSzL G. 29. V. 3. d/B.

¹⁰² Prot. exp. 245.

¹⁰³ Rákóczihoz. AR V. 635.

¹⁰⁴ Besztercebánya, 1707. augusztus 9. Rákóczihoz. OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.

- ¹⁰⁵ AR II. 246.
- ¹⁰⁶ Thaly-gy. 19/172.
- ¹⁰⁷ AR VI. 3.
- ¹⁰⁸ AR VI. 54.
- ¹⁰⁹ Richter, *Kuruc idők* 165—166.
- ¹¹⁰ Márki, *II. Rákóczi Ferencz* II. 256. — Thaly, *Irodalom- és műveltségtörténeti* 35.
- ¹¹¹ Szatmár, 1708. november 7. A fejedelem Bercsényihez. AR II. 366—367. — Hellenbach Rákóczihoz, 1708. december. OL RSzL G. 29. V. 3. d/A.
- ¹¹² AR VI. 157.
- ¹¹³ Eger, 1710. április 6. Rákóczi rendelete Ottlyk Györgyhöz, a Consilium Oeconomicum Aulicum elnökéhez. Thaly-gy. 14/19. Don Francisco Parisi előbb Zrínyi Ilona, majd a fejedelem udvari orvosa volt.
- ¹¹⁴ Kassa, 1710. május 28. Thaly-gy. 14/132—133.
- ¹¹⁵ OL RSzL G. 29. V. 3. d/B.
- ¹¹⁶ OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extr. inst. 1706. október 245.
- ¹¹⁷ Thaly-gy. 5/67.
- ¹¹⁸ OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.
- ¹¹⁹ OL RSzL G. 19. II. 2. b. A Consilium Oeconomicum felterjesztése július 4-éről.
- ¹²⁰ OL RSzL G. 29. V. 3. d/B.
- ¹²¹ Bottyán János és a fejedelem levélváltása 1707. október—november. AR IX. 445. — A borszönyi bányaművelést Bercsényi már előbb is szeretete volna újrakezdeni. 1707. november 5-i utasítása a bányászat helyzetének felülvizsgálatára. AR V. 478.
- ¹²² 1707—1709. közt. OL RSzL G. 29. V. 3. d/A.
- ¹²³ AR I. 140.
- ¹²⁴ 1703. november 13. Ajtai értesíti Sennyeit, hogy Nagybányán kb. 15 000 forint értékű ón és glét gyűlt össze, de senki se veszi, pedig abból volna a jövedelem. AR I. 166—167. — Az aranyválasztásra 1704. január 8-i levele. AR I. 201.
- ¹²⁵ Thaly-gy. 17/285.
- ¹²⁶ Trócsányi, *Erdélyi kormányzata* 148. s köv.
- ¹²⁷ OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. XLIII. cs. 53.
- ¹²⁸ Uo. 61. és 27.
- ¹²⁹ Uo. 52. — OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extr. inst. 1705. május. 503.
- ¹³⁰ OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. XLIII. cs. 53. Szombati György és Bakos István jelentése Topánfalváról, 1704. június 19. Teleki Mihálytól 600, Belényesből 800 köből búzát kaptak a beváltáshoz. — Márki, *II. Rákóczi Ferencz* II. 258.
- ¹³¹ OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. VII. cs. 9. Több levél ezekről a problémákról ebből az időből: uo. 7., 10., 11., 15. stb.
- ¹³² Takács, *Közteherviselés* 62—64.
- ¹³³ Teleki Mihály utasítása Bágyoni Zsigmond abrudbányai aranyváltóhoz: „Kun Gáspár és Kun Miklós uraméknak . . . Fejér, Zaránd és Hunyad vármegyében Kegyelmed inspectioja alatt lévő aranybányákat remittálja, és az aranyat eő Kegyelmed bányájokból be ne váltsa, hadd colláltassák magok eő kegyelmek.” OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. XLIII. cs. 27.
- ¹³⁴ Uo. 53.
- ¹³⁵ Uo. 104. 1704. augusztus.
- ¹³⁶ Uo. 53. Főleg a tehetősebbek nem hozták be aranyukat.
- ¹³⁷ Uo. 1704—1705. Pontos dátum nélkül.
- ¹³⁸ Uo. 140. Az erdélyi jövedelmek tervezete 1704-ből.
- ¹³⁹ Uo. 59. Egy 1704. október 19-i dátummal ellátott részletes leírás nyomán.
- ¹⁴⁰ Uo. 66. Dátum és aláírás nélküli fogalmazvány 1704-ből.
- ¹⁴¹ A lefoglalt őnszállítmányról Mártonffy Izrael jelentése Károlyihoz 1703. november 26. OL P. 396. Károlyi lt. 1703. november Fasc. 4. D. 21. — Márki, *II. Rákóczi Ferencz* II. 260.
- ¹⁴² Thaly Kálmán, *II. Rákóczi Ferencz udvari közgazdasági tanácsának utasítása a nagy- és felsőbányai bányák s a munkácsi pénzverő-ház inspectora számára, 1710.* TT 1881. 371—377. — Nagybánya, 1706. december 20. Ajtai Mihály Rákóczinak. OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.

¹⁴³ OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.

¹⁴⁴ Hildenstab, *Közgazdasági viszonyaink* 109. A réz és arany elválasztására: AR I. 666.

¹⁴⁵ A bányák: Tar Péter bányája — a város nyitatta. Nagy torkú bánya — a város is, Pálffy György is műveltette. Kiss bánya — a városé. Rusnyapataki bánya — Károlyi Boldizsár inspector nyitatta, és 4 ember colálja. Az első 3 bányát a németek kivonulása után Teleki Mihály lefoglalta és műveltette az ott talált eszközökkel. 1704. október 19-én kelt kimutatás. OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. XLIII. cs. 59.

¹⁴⁶ Uo. 54/a. Egyedi Ábrahám jelentése. Zalatna, 1704. július 23. A zalatnai kincstári uradalom fejlődésére és az ott uralkodó viszonyokra alapvető I. Tóth Zoltán, *Parasztozgalmai az Erdélyi Érchegeységben 1848-ig*. Bp., 1951.

¹⁴⁷ Egy 1704. évi kimutatás. OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. XLIII. cs. 56.

¹⁴⁸ Uo. 53.

¹⁴⁹ AR I. 254.

¹⁵⁰ Takács, *Közteherviselés* 62—63.

¹⁵¹ OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.

¹⁵² AR II. 612.

¹⁵³ AR II. 619.

¹⁵⁴ AR II. 334.

¹⁵⁵ OL RSzL G. 29. V. 3. d/B.

¹⁵⁶ Az 1706-i állapotokat részletesen bemutatja Károlyi Sándor jelentése. Közzölte: Markó Árpád, *Károlyi Sándor tábornok beszámoló jelentése Rákóczihoz az erdélyi hadi helyzetről 1706 tavaszán*. HK 1957. 3—4. sz. 382—395. — Prot. exp. 344., 361., 374.

¹⁵⁷ Tanúvallomási jegyzőkönyv. Felső- és Nagybánya, 1708. július 11. OL RSzL G. 29. V. 3. d/B.

¹⁵⁸ A régebbi irodalomból a réztermelésre jelentős: Paulinyi Oszkár, *A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége*. In: Károlyi Emlékkönyv. Bp., 1933. — Heinrich von Srbik, *Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia*. Wien—Leipzig, 1907. — Szomolnok bányászatára: Iványi Béla, *Szomolnokhuta bányafelszerelésének leltára, 1634*. MGtSz 1905. 343. — A felső-magyarországi réztermelésre: Jozef Vlachovič, *Slovenská med' v 16. storočí*. Bratislava, 1964. Ismertette: Heckenast Gusztáv Sz 1965. 950—951.

¹⁵⁹ Mikulik József, *A bánya- és vasipar története műveltek bányákat. A többi réztermelő helyre, a már említett Besztercebányán kívül, lásd 1708. február 2-i utasítás Darvas Ferenc provinciális commissáriusnak*. OL RSzL G. 20. II. 4. e.

¹⁶⁰ A Máriássy család panaszolja, hogy az örökös jószágaiban termelt réz urburáját a szepesi kamara 3 éve elvette, hasonlóképpen azt a vég remek posztót, amelyet a márkusfalvi vámon szoktak adni, hogy a Szomolnokról hozott réz után ne kelljen vámot adni; most a fejedelem tisztjei is hasonlóképpen akarnak eljárni. OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extr. inst. 1705. május. 444. Az Andrássy család visszakéri betléri ezüst- és rézbányáját. Thaly-gy. 17/278.

¹⁶¹ A Consilium Oeconomicum 1707. november 8-i utasítása Berthóti László részére. OL RSzL G. 20. II. 4. e.

¹⁶² Prot. exp. 81., 464. — OL RSzL G. 20. II. 4. a., II. 4. d., II. 4. e. — Takács, *Közteherviselés* 65. — Bercsényi még 1709. július 19-én is protectionalist állít ki Gvadagniné rudabányai jószágára. AR VIII. 50. — Thaly-gy. 18/78., 89., 90. stb.

¹⁶³ 1703. november 24. AR I. 146. — A szepesi kamara igazgatása alatt a szomolnoki rézbányák tisztviselői és fizetésük: Ember, *A szepesi kamara* LK 1946. 277.

¹⁶⁴ Prot. exp. 28., 30.

¹⁶⁵ Thaly, *II. Rákóczi Ferencz kora* Sz 1873. 103. A meginduló üzem 1703 végi működésére OL RSzL G. 16. I. 2. e.

¹⁶⁶ OL RSzL G. 16. I. 2. e.

¹⁶⁷ OL RSzL G. 20. II. 4. d.

¹⁶⁸ OL RSzL G. 20. II. 4. c.

¹⁶⁹ OL RSzL G. 20. II. 4. f. Nicolassy halálára OL RSzL G. 20. II. 4. d. Özvegye 1706. június 3-án támogatást kér a Consilium Oeconomicumtól, mivel férje harminc évig hűségesen szolgált, és halálával tizenhárom árvať hagyott hátra. Nicolassy Lőrinc Ignác ugyanaznap közli a tanáccsal, hogy apja elszámolását 1703. augusztus 4-től kezdődően már beadta. (A felkelők tehát ettől kezdve ellenőrizhették a bányát.) De az elszámolás ügye még 1707 februárjában is felbukkan.

- ¹⁷⁰ OL RSzL G. 20. II. 4. d.
- ¹⁷¹ Thaly-gy. 18/89.
- ¹⁷² OL RSzL G. 20. II. 4. d.
- ¹⁷³ OL RSzL G. 20. II. 4. c. — 1706. november 15-én Keczer Sándor 200 fejzsés ember kirendelésére utasítja Szepes megyét, hogy fát vágjanak a bányához. Thaly, *II. Rákóczi Ferencz kora* Sz 1873. 105.
- ¹⁷⁴ OL RSzL G. 20. II. 4. d.
- ¹⁷⁵ Uo. — Thaly-gy. 18/78.
- ¹⁷⁶ OL RSzL G. 20. II. 4. d. és OL RSzL G. 29. V. 3. d/B. Egy 1706-i vizsgálatra: Esztergom, 1706. szeptember 18. Rákóczi utasítja Kálmáncsay Istvánt, Berthóti Ferencet, Keczer Sándort, Ajtai Mihályt, hogy „a szomolnoki bányákra is fordulván, az ottvaló fogatkozásokat is vizsgálják...” Prot. exp. 407—408.
- ¹⁷⁷ Thaly-gy. 7/17.
- ¹⁷⁸ A szomolnoki bányászmozgalmakra a fejezet elején utaltunk.
- ¹⁷⁹ Thaly-gy. 18/116.
- ¹⁸⁰ OL RSzL G. 19. II. 2. b.
- ¹⁸¹ AR II. 197—200. Lásd még a fejezet elejét.
- ¹⁸² AR V. 581.
- ¹⁸³ A Gazdasági Tanács 1708. április 15-én Keczer Sándornak. OL RSzL G. 20. II. 4. e.
- ¹⁸⁴ OL RSzL G. 29. V. 3. d/B.
- ¹⁸⁵ Uo. 1709. május 15-i elszámolás.
- ¹⁸⁶ OL RSzL G. 21. II. 4. i.
- ¹⁸⁷ OL RSzL G. 19. II. 2. b.
- ¹⁸⁸ 1709. április 12. A Gazdasági Tanács jelentése Rákóczihoz. OL RSzL G. 19. II. 2. b.
- ¹⁸⁹ OL RSzL G. 21. II. 4. i.
- ¹⁹⁰ Thaly-gy. 13/181. — 1709. július 21-én Izdenczy Márton jelenti Klobusiczkynak: ha szombaton nem fizetnek, egy munkás sem marad a bányában. Thaly-gy. 20/106. A fejedelem ugyanakkor elengedte Szomolnok és Sóvár dikáját. OL RSzL G. 19. II. 2. b. — A bérbeadásra Takács, *Közteherviselés* 65. Hellenbach kötelezvénye a bérletről 1709. augusztus 9-én kelt. Thaly-gy. 13/169—170.
- ¹⁹¹ OL RSzL G. 29. V. 3. d/B.
- ¹⁹² OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.
- ¹⁹³ Uo. Besztercebányáról.
- ¹⁹⁴ OL RSzL G. 29. V. 3. d/B.
- ¹⁹⁵ OL RSzL G. 20. II. 4. d.
- ¹⁹⁶ OL RSzL G. 20. II. 4. e.
- ¹⁹⁷ OL RSzL G. 20. II. 4. e. Speciális felhasználás: Lőcse a Tokaj ostromához adott 5 ágyúért rezet kér. A fejedelem döntése: Réter János adjon a Murányban lévő rézkészletből. OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extr. inst. 1706. november. 618.
- ¹⁹⁸ Thaly, *Irodalom- és műveltségtörténeti* 36. — AR I. 177.
- ¹⁹⁹ AR I. 254. 1706-ból ismét vannak adatok az itteni termelésről: uo. 544. — A vonatkozó adatokat összefoglalja: Márki, *II. Rákóczi Ferencz* II. 262.
- ²⁰⁰ OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. XLIII. cs. 61. Az erdélyi fiskális javak összeírása 1704-ből.
- ²⁰¹ OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.
- ²⁰² Szombati és Bakos jelentése. Topánfalva, 1704. június 19. OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. XLIII. cs. 53.
- ²⁰³ Uo.
- ²⁰⁴ Uo. 54. Zalatnán hetenként kellett a bányászoktól a kenesőt átvenni, amit régebben Itáliába vittek ki, most a provizornak kellett gondoskodnia a beváltott mennyiség megfelelő elhelyezéséről. 1704. évi fogalmazvány.
- ²⁰⁵ Uo. 65. Az irathoz csatolva tekintélyes névsor található, amely az erdélyi csempészek és hamispénz-verők nevét tartalmazza.
- ²⁰⁶ OL RSzL G. 20. II. 4. d.
- ²⁰⁷ Márki, *II. Rákóczi Ferencz* II. 260—261.

²⁰⁸ Heckenast, *Rákóczi tevékenysége* 114—115. A császári kamarai apparátus Máramarosszigetről az utolsó szózállítmányt 1703. május 26-án indította el, amikor is a Tiszán 30 695 kocka kőst küldött Tiszaújlakra. Thaly-gy. 17/263.

²⁰⁹ AR I. 173. Hivatalos címe Rákóczi szerint: „Bonorum Nostrorum Szigetiensium et Bocskoiensium Provisor, nec non Salis Fodinarum Nostrorum Rónaszekiensium Camerarius” volt. Ez áll annak az instrukciónak az élén, amelyet a fejedelem adott ki Majos Ferenc részére, valószínűleg 1704 őszén, tehát rögtön hivatalba állásakor. OL RSzL G. 16. I. 2. e.

²¹⁰ AR I. 172.

²¹¹ 1703. november vége. Levele Nagy Pálhoz. „Máramarosi sóaknában elavult kötelek helyében mások kívántatván, Kegyelmed kendert vétesse s fagyút.” A margittai harmincados 300 forintot ad neki. AR I. 252. November 27-én Majos Ferenc sürgeti a csigakötelet. Uo. 250—251. Majd december 15-én ismét: „A kötél valóba kellene, a kötélverő, ha szekérre rakván minden fonalait, bejöne, itt is eszveereszt-hetné”. Uo. 263. — Thaly-gy. 17/292.

²¹² 1703. november 19. Ramocsaházy György Sennyei Istvánhoz. A sóaknán csak 1000 forintot talált, de az kell a bányások fizetésére. AR I. 243—244.

²¹³ 1703. november 13. Máramaros megye Sennyei Istvánhoz. AR I. 239. — 1703. november 27. Majos Ferenc Ramocsaházyhoz: a szózállítás leállítás (azaz a sómonopólium bevezetése) a szegénységnek nagy kárára volt. Uo. 250.

²¹⁴ AR I. 263.

²¹⁵ AR I. 270. Darvai Ferenc a szózállítást mint Máramaros megye alispánja intézte.

²¹⁶ Bánkúti, *A sójövedelem* 31—66. — Rónaszék, 1703. november 16. Kajali Pál és Szuhai Mátyás jelentése. OL RSzL G. 16. I. 2. f. Tévesen említi: Takács, *Közteherviselés* 67. — Tartalmában hasonló, de dátumtalan jelentés kiadva: Heckenast, *Kajali Pál* 12—17.

²¹⁷ AR I. 311.

²¹⁸ OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.

²¹⁹ MgtSz 1897. 76.

²²⁰ 1705. január 15. „Kegyelmes Urunk eő Nagysága jobbágyainak, az kik is continue az aknához szolgálnak...” OL RSzL G. 16. I. 2. e.

²²¹ OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.

²²² Pl. 1708-ban a német betöréstől való félelem miatt a sóaknában is abbahagyták a munkát. Eger, 1708. június 14. Lányi Pál Klobusiczky Ferenchez. Thaly-gy. 19/182. A sztrájkokra lásd a fejezet elején mondottakat.

²²³ OL RSzL G. 29. V. 3. d/B.

²²⁴ Thaly-gy. 15/433—434.

²²⁵ Salánk, 1711. február 15. Instrukció Darvai Ferenc, a máramarosi jószágok inspectora és Bulyovszky Dániel, számvéviségi igazgató részére. OL RSzL G. 15. I. 1. Caps. H. Fasc. 253.

²²⁶ OL RSzL G. 16. I. 2. a.

²²⁷ OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. XLIII. cs. 61.

²²⁸ OL RSzL G. 29. V. 3. d/B.

²²⁹ *Ráday Pál iratai* II. 136. Az erdélyi sóbányászattal, sókereskedelemmel kapcsolatosan sok adatot tartalmaz az Erdélyi Consilium leveleskönyve az 1705. évből. Bánkúti, *Az Erdélyi Consilium* 21—230.

²³⁰ Thaly-gy. 17/279.

²³¹ Esze, *Kuruc vitézek folyamodványai* 168.

²³² *Ráday Pál iratai* II. 129., 141., 118., 135—136.

²³³ Az erdélyi sóbányászat társadalmi problémáira: Szentgyörgyi Mária, *Jobbágyterhek a XVI—XVII. századi Erdélyben*. Bp., 1962. 85—88.

²³⁴ Története: BKL 1867. 10. s köv.

²³⁵ 1706. február 26-i felterjesztése a Tanácshoz. OL RSzL G. 20. II. 4. d.

²³⁶ Thaly-gy. 18/28. — OL RSzL G. 20. II. 4. c. Kliss János valószínűleg azonos volt azzal a Klesch Jánossal, aki 1683—1685-ben bérelte Sóvárt, s az akkori háborúban szenvedett kárait 1707. február 8-i rendeletével sóban kifizeteti neki a fejedelem. Thaly-gy. 18/351. — Nemessányira Thaly-gy. 18/46. — Rákóczinak egy 1705. május 17-i utasítása Petróczy Sámuel prefektushoz szól. Prot. exp. 110.

²³⁷ Thaly-gy. 18/89. — OL RSzL G. 20. II. 4. d. — 1708. február 6-án Rákóczi a sóvári prefektúra megszűntetésére utasította a Consilium Oeconomicumot, „közel lévén Eperjeshez, praefectus nélkül is administráltathatik Kegyelmetek által azon officina”. Thaly-gy. 19/291.

²³⁸ Prot. exp. 96.

²³⁹ Előbb a Soós István fundusán a bányauzem által épített serföző okozott nézeteltérést 1707-ben. Thaly-gy. 18/200., 244., 353. Majd Soós István az ő birtokán házat épített hevérektől 12 forint évi cenzust követelt, ami a Consilium Oeconomicum szerint tönkreteszi a bányászatot. Klobusiczky Rákóczihoz, 1707. július 2. OL RSzL G. 19. II. 2. e/A. A bányászok latin nyelvű beadványa OL RSzL G. 20. II. 4. d.

²⁴⁰ OL RSzL G. 20. II. 4. d.

²⁴¹ OL RSzL G. 20. II. 4. d. — Takács, *Közteherviselés* 35.

²⁴² Usz Bálint Rákóczihoz. OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.

²⁴³ Sóvár, 1706. december 29. Krucsai István jelentése. OL RSzL G. 20. II. 4. f. — Thaly-gy. 18/352. — Prot. exp. 415., 484.

²⁴⁴ Takács, *Közteherviselés* 77.

²⁴⁵ Thaly-gy. 18/332., 357., 244.

²⁴⁶ Bánya, 1707. július 20. Usz Bálint a Consilium Oeconomicumhoz. OL RSzL G. 20. II. 4. d. Ugyanakkor még fagyúhiány is hátráltatta a munkát.

²⁴⁷ Pl. Eperjes, 1708. március 8. A Consilium Oeconomicum Rákóczihoz. Sáros megye 1500 dikát rótt a sóvári üzemre, de ezt nem tudják megfizetni, mert most csak ezüstpénzért adhatják a sót, s így alig jön be pénz, ebből is hetenként 2-300 forintot a bányászoknak kell fizetni. Thaly-gy. 19/311. Eperjes, 1709. március 15. A Gazdasági Tanács Rákóczihoz: tavaly a Commissáriátusság ezernél több köből sót vitt el Sóvárról a hadak és az annonáriák számára, az idén már több százat, de semmit nem fizetett. Most mégis sürgeti a dikák megfizetését. Vagy fizesse ki a sót, vagy számítsa be a dikákba. OL RSzL G. 20. II. 2. b. Stb.

²⁴⁸ Heckenast, *Fegyver- és lőszergyártás*; Lányi Pál, (*A magyarországi korai kapitalizmus történetéhez.*) TSz 1962. 18—36. (Kny. is.); *Das Eisenhüttenwesen in Ungarn am Anfang des 18. Jahrhunderts.* Bp., 1963. (Sep. AH IX. 1—2. 155—177.); *Helytörténet és ipartörténet a Rákóczi-kori kutatásban.* In: Rákóczi-kori tudományos ülésszak 1973. szeptember 20—21. Vaja, 1975. 96—100. E tanulmányok tartalmazzák a vonatkozó irodalmat is.

²⁴⁹ Ezzel kapcsolatban megemlítjük a következő, sajtáságos adatot, amely Rickl Antal *A Debreceni Nemes Vasáros Társaság története* c. művének — Debrecen, 1930. 7—8. lapjain található. E szerint Zágoni Mikes Kelemen Nagyszombatban 1705. október 27-én kelt levelében ezt írta a vastermelésről és szállításról: „Édes néném!... És hadi szerekben is bővségben vagyunk most. Mert az Fejedelemnek, ahogy az bányavárosokba jöve, fő dolga vala Hellenbach tanácsára a vashámorokat az urburária alól felszabadítani, amittől egyszerre elszaporodának a vasöntők és hámorok és bőven ontják a hadiszereket. Besztercebánya ágyúkat, Dobsina fegyvereket, Libetbánya bombákat, Csetnek fringiókat egyre-másra készít és a »vasfuvárokozó-társaságok« gyorsan szállítják azokat ahova kell, erős vasalt szekereken, miket Mecenzéfén készítenek.” A szerző azonban nem jelölte meg adatának forrását, s mivel ilyen intézkedésről nem tudunk, ezért kétséggel kell vonnunk hitelességét. Mivel Mikes Kelemen csak 1707-ben került Rákóczi udvarába, nyilvánvaló, hogy egy Thaly Kálmán adatai alapján a *Törökországi levelek* stílusában készült utánzatról van szó.

²⁵⁰ Prot. exp. 352., 368—369. — Heckenast, *Fegyver- és lőszergyártás* 106. s köv. — A vas külföldre viteléről: Szontágh Gáspár iglói hámortulajdonos felmutatta régi szabadalmát vasnak szabad kivitelére Lengyelországba. A fejedelem szerint azonban ez a fiskus és az ország kárára van. Esztergom, 1706. augusztus 15. Rákóczi Hellenbachhoz. Prot. exp. 382.

²⁵¹ Heckenast, *Fegyver- és lőszergyártás* 29. A Murány-völgyi hámorosok céhjellegű szervezetére Uő., *A murányvölgyi vashámoros céh szabályzatai (1585—1713—1755).* TSz 1958. 430—447.

²⁵² Szentgyörgyi Mária, *Jobbágyterhek a XVI—XVII. századi Erdélyben.* Bp., 1962. 88—89.

²⁵³ OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.

²⁵⁴ Prot. exp. 19. — Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 242.

²⁵⁵ Prot. exp. 182.

²⁵⁶ Heckenast, *Fegyver- és lőszergyártás* 114—121. — Prot. exp. 539. — Lányi Pálnak egy 1705. június 29-i beszámoló jelentése a salétromfőzés helyzetéről: Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 270—272. — Takács, *Közteherviselés* 59.

²⁵⁷ Thaly-gy. 18/233. — A salétromtermelésre alapvető, a korábbi szakirodalmat is tartalmazó munkák: Heckenast, *Fegyver- és lőszergyártás* 32—35., 75—79., 114—121. — Nyárády Mihály, *Salétromfőzés Szabolcs megyében a XVI—XIX. században*. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. I. 1958. Szerk. Csallány Dezső. Bp., 1960. 170—214. — Heckenast Gusztáv, *Helytörténet és ipartörténet a Rákóczi-kori kutatásban*. In: Rákóczi-kori tudományos ülésszak 1973. szeptember 20—21. Vaja, 1975. 96—98. — Kovács Ágnes, *Iratok a nyírségi salétromtermelés történetéhez a Rákóczi-szabadságharc idején*. Vaja, 1981.

²⁵⁸ Bánkúti, *Lónyay Ferenc* 8. s köv. — Bánkúti, *Egy görög kereskedő tevékenysége* 79. s köv.

²⁵⁹ Thaly-gy. 18/320. Gróf Bethlen János 1707. június 28-i jelentése is érinti a salétromfőzés helyzetét. Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 285—287.

²⁶⁰ Prot. exp. 192.

²⁶¹ MGtSz 1897. 77.

²⁶² Huszt, 1706. február 7. OL RSzL G. 20. II. 4. d.

²⁶³ Ecsedi tábor, 1708. június 17. és Trebicai tábor, 1708. július 23. AR II. 614., 617.

²⁶⁴ Prot. exp. 265.

²⁶⁵ OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.

VI. fejezet

¹ Minderre Szűcs Jenő, *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Bp., 1955. — Uő., *Das Städtewesen in Ungarn im XV—XVII. Jahrhundert*. Bp., 1963. — Történetírásunk általában egységes abban, hogy a XVII. században a polgári fejlődés Magyarországon megrekedt és elzáródott, ami szorosan összefüggött a második jobbágyság rendjének kiépülésével. Vö. Pach Zsigmond Pál, *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században*. Bp., 1963.

² *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720—1721*. Bp., 1896. 63—65. — Kassán 1706—1709-ben 794 felnőtt adófizető lakos közül 182 volt iparos, de ebből 143 zsellér, s csak 39 volt „magát jobbacskán bíró mesterember”. MGtSz 1897. 533.

³ Heckenast Gusztáv, *Rákóczi iparpolitikája*. ÉT 1963. 691—693. — Heckenast, *Fegyver- és lőszergyártás* 39. s köv. 1. — Uő., *A merkantilizmus és Rákóczi gazdaságpolitikája*. In: Európa 189—194.

⁴ MGtSz 1897. 536—537.

⁵ Heckenast, *Rákóczi tevékenysége* 116. — Uő., *A merkantilizmus és Rákóczi gazdaságpolitikája*. In: Európa i. h.

⁶ Thaly, *Irodalom és műveltségtörténeti* 37—38.

⁷ OL RSzL G. 16. I. 2. e.

⁸ Thaly-gy. 18/3., 33., 122.

⁹ AR II. 37—38., 608.

¹⁰ Ottlyk György 1710. február 20-i levele. Thaly-gy. 15/377.

¹¹ 1710. június 20. Thaly-gy. 15/442.

¹² Thaly, *Irodalom- és műveltségtörténeti* 37—38. A mesterek letelepítésére: RT I. 216. — Ráday Pál *iratai* II. 324., 408—409.

¹³ Thaly-gy. 15/452.

¹⁴ Eger, 1710. július 13. Aszalay Ferenc a fejedelemhez. Thaly-gy. 15/437—438.

¹⁵ Horváth Mihály, *Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt*. Buda, 1840. — Heckenast Gusztáv, *A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika*. TSz 1974. 502—506. Az előzményekre is utal. — R. Várkonyi Ágnes, *Gazdaság és társadalom a XVII. század második felében*. TSz 1979. 109—126. Stb.

¹⁶ Szőlős, 1706. december 30. Dienes Ádám harmincados a Consilium Oeconomicumnak: „... minapiban Munkácsra elmenvén és az ott való posztócsinálóktól köntösnek való posztót akarván vásárolni, rézpénzen tüllek nem vehettem...” OL RSzL G. 20. II. 4. d.

¹⁷ Sombart, *Háború*. Passim. — Uő., *Der moderne Kapitalismus*. Bd. 2.: *Das europäische Wirtschaftsleben im Zeitalter des Frühkapitalismus*. . . 2. Aufl. München—Leipzig, 1917. Főleg az irodalom érdekes. Stb.

¹⁸ Szétszórtan megjelent kisebb közleményein kívül lásd elsősorban: Thaly, *Irodalom- és műveltségtörténeti*. Passim. — Uő., *A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történeté-*

hez II. Rákóczi Ferenc udvarában s korában (1706—1711). TT 1882. és 1883. — Bercsényi udvarának személyzete, a mesteremberek száma: AR VIII. 411—413. — Thaly-gy. 9/226., 16/77—78., 57., 15/445. Stb.

¹⁹ Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 240.

²⁰ Esze, *Kuruc vitézek folyamodványai* 113—114. — Prot. exp. 70. A reguláris ezredek megszervezésére az 1705. december 26-án kiadott fejedelmi utasítás 15. pontja szerint a tüzérségnél szükséges mesterembereket a többi ezredekéből el kell bocsátani. AR X. 4.

²¹ Prot. exp. 195.

²² Richter, *Kuruc idők* 27—28.

²³ Prot. exp. 509.

²⁴ Kolozsvár, 1707. április 27. Rendelete Barcsai Ábrahámhoz. Thaly-gy. 18/301.

²⁵ 1706. február 19. Prot. exp. 470. — Szatmár lebontására: OL P. 396. Károlyi lt. 1705. évi iratok.

²⁶ Rendeletei 1706. március 3-án Irinyi Zsigmondhoz és július 11-én Alagyi Jakabhoz. Prot. exp. 478., 372. Lásd minderre egyébként a rézpénzről írt fejezetet.

²⁷ Bottyán Rákóczihoz 1709. június 22. AR IX. 685. A lőfegyverek, elsősorban a puska fejlődésére Csillag Ferenc, *A kézi lőfegyverek és a hadművészet*. Bp., 1965. A hazai puskagyártásra azonban nem hoz új adatokat.

²⁸ Prot. exp. 325.

²⁹ 1705. december 26. AR X. 2—3. — *Emlékiratok* 338.

³⁰ 1705 áprilisában—májusában Keczer Sándor és Berthóti Ferenc 1000 pikát készített Rákóczi utasítására. Prot. exp. 251., 265—266. — 1705. július 11-én rendelet Lónyai Ferenchez: „A picháknak elkészítetések szaporább leszen az hámorokban, mint sem az késcsínálóval közösrültetnek...” Uo. 416.

³¹ Czuberka Alfréd, *Kurucz kori fegyverek*. Bp., 1906. — Márki, II. *Rákóczi Ferenc* II. 212—236. — Heckenast, *Fegyver- és lőszergyártás*. Ezek a munkák részletesen felsorolják a témára vonatkozó irodalmat is.

³² AR VI. 492—497. Idézi Márki, II. *Rákóczi Ferenc* II. 224., majd helyesen 228—229.

³³ AR VI. 492—497.

³⁴ Takács, *Közteherviselés* 53. — Lónyai már 1704 decemberében ruházatot osztott a hadaknak. Thaly-gy. 3/198—199. 1705 végén ő kapta azt a feladatot, hogy a reguláris ezredek ruházatát és felszerelését biztosítsa. AR X. 2—4. — Kovácsi tábor, 1705. november 23. Rákóczi Lónyaihoz: Eszterházy Antal és Forgách Simon tábornokoktól függ. 12 000 emberre mundírt és teljes felszerelést állítson elő. Prot. exp. 448.

³⁵ Dobsza, 1705. július 20. Bánkúti, *Lónyay Ferenc* 29—40. — Lónyai instrukcióját kiadta Thaly Kálmán HK 1891. 132—134. Újra kiadva Bánkúti, *Rákóczi hadserege* 248—249.

³⁶ Thaly-gy. 5/281—282.

³⁷ Thaly-gy. 18/126.

³⁸ Thaly-gy. 7/341—344.

³⁹ Thaly-gy. 7/347—348.

⁴⁰ Thaly-gy. 10/230—231. A sárospataki gyűlésen készült kimutatás a ruhaszükségletekről: Thaly-gy. 13/81—84.

⁴¹ Bánkúti, *Lónyay Ferenc* 69—74.

⁴² Thaly-gy. 13/83.

⁴³ Prot. exp. 209—210.

⁴⁴ Prot. exp. 220. Február végén ismét sürgeti Hellenbachot, hogy „száz dolmányra való csigás kapcsolat készítesse s amint ezelőtt is megparancsoltuk, 1000 dolmányt karabélyosoknak, ezeret palotásoknak, mindkét ezernek vereset, másiknak kéket... készítetvén, szállíttassa táborunkba.” Uo. 221.

⁴⁵ Prot. exp. 320. Március 25-én jelenti a fejedelemnek, hogy kiosztotta az anyagot a szabóknak. OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.

⁴⁶ OL RSzL G. 19. II. 2. e/A. — AR II. 29.

⁴⁷ Prot. exp. 203.

⁴⁸ Kassa, 1708. április 7. Jelenti Bercsényinek, hogy Károlyi Sándor hadaira az 500 sing angliai, Gyürki Pál regementjének a 122 vég zöld posztót kiadta. Thaly-gy. 10/158. — AR II. 49., VIII. 123. Stb.

⁴⁹ Thaly-gy. 18/329. Homonnán Szalontai János udvari commissárius helyett Bulyovszky László vezét tőle 413 bokor delicsizmat, 391 fekete süveget. Ezeket a vármegyék szolgáltatták.

⁵⁰ Thaly-gy. 17/248—249.

⁵¹ Thaly-gy. 18/348. — AR II. 202.

- 52 Thaly-gy. 8/115.
- 53 OL RSzL G. 16. I. 2. e.
- 54 Besztercebánya, 1708. május 23. Beniczky Márton Bercsényinek. Thaly-gy. 10/168.
- 55 Kistapolcsány, 1708. február 16. Thaly-gy. 19/263—264.
- 56 Bercsényihez. Thaly-gy. 10/168.
- 57 Thaly-gy. 15/51.
- 58 OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.
- 59 OL RSzL G. 19. II. 2. e/A.
- 60 Thaly-gy. 13/79., 87—90.
- 61 Thaly-gy. 8/70—73.
- 62 Besztercebánya, 1708. május 23. Thaly-gy. 10/168.
- 63 Breznóbánya, 1708. szeptember 20. A ruha a bányavárosokon lassan készül, mert csak verespénzzel tudnak fizetni. Thaly-gy. 10/172—173.
- 64 Thaly-gy. 9/344. — Rimaszombat és Rozsnyó is már 1704—1705-ben készít egyenruhákat. Prot. exp. 182., 243.
- 65 Thaly-gy. 10/172—173.
- 66 Thaly-gy. 12/188.
- 67 1704 — a dunavecseiek a köpönyegek megadására haladékot kérnek. Thaly-gy. 17/278.
- 68 Esze, *Kuruc vitézek folyamodványai* 131.
- 69 AR VIII. 117.
- 70 Prot. exp. 184. A Szepesvárbán, Murányban, Losoncon, Gács várában, Selmecebányán, Túróc megyében és másutt lévő egyenruha- és posztóraktárakról számtalan adat, pl. Thaly-gy. 10/1702. 172., 13/93., 19/13., 20. stb.
- 71 Sz 1873. 105.
- 72 Lócse, 1708. július 7. Thaly-gy. 9/345.
- 73 OL RSzL G. 22. II. 4. n. — *Eszterházy A. tábori könyve* 431.
- 74 1709-ből. Thaly-gy. 13/291—292.
- 75 Thaly-gy. 2/165—166.
- 76 AR I. 136., 144., 174. — Prot. exp. 197. — A helytörténeti irodalomban számos adat bizonyítja, hogy a városok gyakran jelentős terhet voltak kénytelenek vállalni a hadak ruházati ellátásában.
- 77 OL P. 396. Károlyi lt. 1704. július Fasc. 2. B. 20. és 19. — Chernel Kálmán, *Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja*. II. Kőszeg, 1878. 147. — Pápa, 1704. március 20. Mérei László jelenti Károlynak, hogy Veszprém városától is követelni fogja bizonyos mündíring elkészítését. Bánkúti, *Iratok* I. 126—127.
- 78 OL P. 396. Károlyi lt. 1704. júl. Fasc. 2. B. 26.
- 79 AR VIII. 16—18.
- 80 Thaly-gy. 15/111.
- 81 AR IX. 239., 257—258., 267—271.
- 82 Thaly-gy. 16/62.
- 83 Prot. exp. 184.
- 84 1709. április 9. Thaly-gy. 12/422.
- 85 Jelentése Bercsényihez, 1709. szeptember 12. Thaly-gy. 12/339.
- 86 Munkács, 1710. június 28. Thaly-gy. 15/445.
- 87 1708. október 6. Thaly-gy. 10/258.
- 88 Thaly-gy. 18/301.
- 89 AR VIII. 79.
- 90 Márki, *II. Rákóczi Ferencz* II. 226., 228.
- 91 Pl. 1710. december 10. „Lónyai Ferencz úr a ködmönöket, a gubákat mentül hamarább szolgáltat-sa a táborra.” Prot. exp. 193. — Eger, 1708. augusztus 11. Rákóczi Károlynak. Készíttessen 6000 ködmönt az Erdélybe irányított hadaknak. AR II. 300.
- 92 Füle, 1709. július 5. Csajági János jelentése. Thaly-gy. 12/191. Stb.
- 93 Eger, 1706. január 9. AR I. 516.
- 94 Márki, *II. Rákóczi Ferencz* II. 229.
- 95 AR V. 332—333.

VII. fejezet

¹ Benda Kálmán megállapítása, hogy a rendi-függetlenségi küzdelmek folyamán a megyék nemessége a főurak politikájának önállóan követője volt, elsősorban a XVII. század első felére és a királyi Magyarország területére érvényes. Kelet-Magyarországon, a kuruc mozgalom bázis területén már ekkor is más volt a helyzet. Benda Kálmán, *Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század elején*. TSz 1970. 404—427. A köznemességre: Nagy József Zsigmond, *A köznemesség politikai állásfoglalásának indítékai*. In: Európa 173—179. — A nemesi vármegye szerepére: Kovács Kálmán, *A közigazgatás a szabadságharc államában*. In: Európa 181—187. Továbbá Uő., *A Rákóczi-szabadságharc állama*. In: Jogtörténeti Tanulmányok. IV. Szerk. Csizmadia Andor. Bp., 1980.

² OL RSzL G. 20. II. 4. d. 483. Abaúj vármegye a Consilium Oeconomicumhoz.

³ AR I. 194. — Köpeczi, *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* 58.

⁴ Eger, 1705. május 13. „Minden királyi városokra, hogy a Nemes Országban való kereskedés jó rendben véttessék, magok két személyekből álló deputátusit küldjék hozzánk ad diem 11. Junii.” Prot. exp. 263/a. Az értekezletre Heckenast, *Rákóczi tevékenysége* 117. és Márki, *II. Rákóczi Ferencz II.* 325—343.

⁵ Prot. exp. 461/a., 499.

⁶ *Emlékiratok* 328—329.

⁷ A külkereskedelem problémáira az alábbi (vázlatosan) felsorolt művek adnak eligazítást, s egyúttal tartalmaznak a további irodalmat is. Ember Győző, *Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században*. Bp., 1958. (Kny.: MTA Társ.-Tört. Oszt. Közleményeiből.) — Ember Győző, *Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez*. Sz 1961. 1—46. (Kny. is.) — Bíró Vencel, *Erdély XVI—XVII. századi kereskedelmének történetéhez*. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének 80. évfordulójára. Bukarest—Kolozsvár, 1957. 64—77. — Pach Zsigmond Pál, *Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a XVI—XVII. században*. MTA II. Osztályának Közleményei, 1970. 249—271. — Ágnes R. Várkonyi, *XVI—XVII. században*. MTA II. Osztályának Közleményei, 1970. 249—271. — Ágnes R. Várkonyi, *Handelswesen und Politik im Ungarn des 17—18. Jahrhunderts. (Theorien, Monopole, Schmugglerbewegung, 1600—1711.)* AH 1971. 207—224. — Ferenc Szakály, *Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktstellen unter der Türkenherrschaft*. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Hrsg. von Othmar Pickl. Graz, 1970. 235—272. — Pach Zsigmond Pál, *Európa problémái a XVII. században*. (Felszólalás a moszkvai nemzetközi történetészkongresszuson.) Sz 1971. 402—406. — Köpeczi *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* c. munkájában is fontos adatok találhatóak a francia pénzsegélyre s annak import céljára való felhasználására. Ugyanerre a témára: Bruckner Győző, *Kray Jakab, a késmárki vértanú közéleti szereplése és diplomáciai működése II. Rákóczi Ferenc szolgálatában*. Bp., 1927. — Dezséri Bachó László, *Gyöngyös város Rákóczi idejében*. Gyöngyös, 1938. 85. s. köv. — Márki, *II. Rákóczi Ferencz II.* 325—343. — A régebbi irodalomra: Kosáry, *Bevezetés I.* 243—244., 372—373., 422. Közülük kettőt emelünk ki: Divéky Adorján, *Felsőmagyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal*. Bp., 1905. — Komoróczy György: *Borkivitelünk észak felé*. Kassa, 1944.

⁸ *Ráday Pál iratai II.* 392. A Szakolcán át tervezett kereskedés lebonyolítására kétféle projectum, dátum nélkül: OL RSzL G. 16. I. 2. e. 36—47. — Heckenast, *A merkantilizmus* 191.

⁹ Heckenast, *Rákóczi tevékenysége* 117.

¹⁰ A cserekereskedelem ugyan a legmodernebb merkantilista elméletnek felelt meg, de a kuruc állam nem — a merkantilista elképzelés szerint — iparcikkokkal, hanem csak nyersanyagokkal tudta ellentételezni az importot. Heckenast, *A merkantilizmus* 191. A szarvasmarha árának esése és értékesítési nehézségei miatt azonban ez igen hátrányos volt a kuruc állam számára.

¹¹ Kistapolcsány, 1706. május 12. Rendelete Berthóti Ferencnek. Prot. exp. 348.

¹² OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extr. inst. 1706. november. 401.

¹³ Thaly-gy. 19/161., 333.

¹⁴ OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extr. inst. 1706. november 320. — Thaly-gy. 19/197.

¹⁵ A fejedelem nem is engedte tovább Kecskemétnél azokat a török kereskedőket, akik mintegy 60 szekér áruval az ország belsejébe igyekeztek, de rézpénzért nem voltak hajlandók árulni. *Ráday Pál iratai* I. 623—624; II. 326. — Berthóti István jelentése Kecskemétről 1707. január 10. Thaly-gy. 18/296. — AR II. 378—379., 401.

¹⁶ Füle, 1708. június 24. Az elszámolással megbízott Kajali Pál jelentése. Thaly-gy. 19/30.

¹⁷ Kassa, 1709. január 26. Thaly-gy. 20/236.

¹⁸ Miskolc, 1704. május 7. Rákóczi instrukciója a Temesvárra küldött Török Andrásnak. Vegye rá a pasát: engedélyezze, hogy a török kereskedők rézért és marháért árukat hozhassanak az országba. Thaly-gy. 17/254—255. — Bánkúti, *Egy görög kereskedő*. Passim.

¹⁹ OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extr. inst. 1706. november 590.

²⁰ Thaly-gy. 8/89—90.

²¹ Thaly-gy. 19/125.

²² AR VIII. 91.

²³ Thaly-gy. 18/100.

²⁴ Thaly-gy. 7/12.

²⁵ AR IV. 741—742.

²⁶ Thaly, *Irodalom- és méveltségtörténeti* 37. Kray Jakab elszámolásai szerint 1706—1708-ban Rákóczi Danckán át 356 000 tallért kapott XIV. Lajostól, aminek nagy részét a hadsereg ellátására és az udvar részére szükséges tárgyak vásárlására fordították. AR II. 408—429. Fennmaradt Kray Jakabnak egy összeállítása „Dánszkai cambiumbéli pénznek perceptiója és erogációja” címmel az 1705. december 11—1706. november 10. közti időről is. Eszerint összesen 83 326 tallér 5 és egyharmad garas értékben vásároltak fegyvert, posztót, salétromot, puskaport. OL RSzL G. 15. I. 1. Caps. B. Fasc. 14.

²⁷ Prot. exp. 29—29/a.

²⁸ 1704. március 14-én pl. intézkedik lengyel kereskedőknek a harmincadokon és vámokon szenvedett sérelmeiről. OL RSzL G. 16. I. 2. e. 149. — Magyar bíróság igyekezett igazságot tenni abban a perben, amely Joseph Grussowicz jaraszlói kereskedő és a tokaji és sárospataki görög kompánia között folyt. OL RSzL G. 15. I. 1. Caps. E. Fasc. 123. — Stb.

²⁹ Heckenast, *Fegyver- és lőszergyártás* 8—9. — *Emlékiratok* 350. „A háború egész tartama alatt nem kaptunk Danckából tízezer puskánál többet, a lengyel háború miatt.”

³⁰ 1704. január 5. Maróthy István Sennyei Istvánhoz: jóllehet Lengyelországból tilos fegyvert és hadi eszközöket kihozni, ő emberét mégis beküldte. AR I. 200. — 1704. május 9. Ráday Pál a svéd kancellárhoz: Dancka városa lefoglalt 2 kocsi fegyvert, amelyet a franciák küldtek Rákóczinak. Kéri intézkedését a tilalom feloldására. *Ráday Pál iratai* I. 143. — 1706. március 19. A fejedelem Berthóti Ferenchez: ne ütközzék meg azon, hogy a fegyver és az armamentáriumhoz való eszközök kihozatalát Krakkóban megtiltották, titkon is szállítson ki belőlük minél többet. Prot. exp. 504/a. — 1706. október 4. Rákóczi levele Krakkó városához és a lengyel alkancellárhoz. Csodálkozik, hogy a város a Lengyelországban vásárolt fegyvereket lefoglalta, a salétromsót szállító zsidó kereskedőt pedig lecukatta. *Ráday Pál iratai* I. 698—700. — 1708. június 10. Rákóczi Károlyi Sándornak: „Az Kegyelmed küldendő emberének Danckáig facilitálhatom az útját, nem is lesz difficultás az bemeneteliben; de fogja-e kihozhatni az karabélyokat? azt bizonyára nem tudom: mert azoknak kihoztatásában is, az mellyeket tavaly ott vétettem, még nem találtam módot; de való, hogy magam emberiben is volt fogyatkozás.” AR II. 280. — Stb.

³¹ *Ráday Pál iratai* I. 143. — AR II. 452.

³² 1704. február 23-án Danckából de Bonnac jelenti Torcy államtitkárnak: Rákóczi részére posztót és 2000 puskát vásárol. A fegyver beérkezéséről azonban nincs adatunk, csak azt tudjuk, hogy 1704 nyarán a fejedelem még sürgette behozatalukat. Köpeczi, *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* 53. — 1705. október: Rákóczi utasítja Kray Jakabot, danckai megbízottját, hogy keressen kereskedőket, akik a francia segélypénzből fegyvert szállítanának Berthóti Ferenc kezéhez. AR I. 454. — 1706. július 22. Rákóczi Kray Jakabhoz Danckába. Az 1000 flinta megvételét jóváhagyja, „de mivel a pistolyoknak a mi hadaink kevés hasznát szokták venni”, annak az árát is hosszú puskára, karabélyokra fordítsa. Posztót máshonnan is kap, de a fegyver kedvéért vegyen néhány véggel. *Ráday Pál iratai* I. 633. — 1707. február 23. Rákóczi Berthóti Ferencnek. Mivel a francia segély ismét megnyílik Danckában, vásároljon minél több puskaport és salétromot, „de az fegyvert drágállom”. AR II. 23—24. — 1707. július 15. Beniczky Gáspár feljegyzése Munkácson: „Mái nap Danszkáru sok szép karabilyt és pisztolyokat is hoztak a hadak számára. . .” RT I. 26. — 1708. január 18. Rákóczi utasítása Nedeczky Sándornak: „Légyen Kegyelmednek szorgalmatos correspondentiája azalatt Krayval is Danckára, és keressen Kegyelmetek modalításokat, az mellyek által lehetne onnan fegyvert szállítani számunkra.” AR II. 154. — 1708. január 22. Rákóczi Kray Jakabnak Danckába. Már 1707. december 27-én megírta, hogy a próbára küldött karabély csöve jól van csinálva, de az acéja otromba, a többit csinosabbra készítsék, ha 6-7 tallérba kerül is darabja; a csöve 3 ujjnyival rövidebb legyen, az agya és fogása flinta módra készüljön. (Az 1000 karabélyt a Bielka ezredes által toborzott lengyel regiment számára rendelték, a mintapéldányokat az ezred néhány francia tisztje hozta

harmincadost, hogy az ország számára 12 mázsa puskaacélt szerezzen be, és küldje Eperjesre. OL RSzL G. 20. II. 4. e. — 1708 elején, nyilván a nyárra tervezett hadjárat előkészítésére, különösen jelentős tételek behozatalát tervezték. Eperjes, 1708. január 12. Bercsényi utasítása Keczer Sándorhoz és Berthóti Ferenchez, előírva a következők megvételét: 15000 flinta (á 7,50 = 112 500 forint), 6000 karabély (á 6 = 36 000 forint), 6000 pár pisztoly, 12000 kard (á 2 = 24 000 forint), 2000 vég közposztó, 1000 vég selyemosztó. Ehhez kiutal 1000 mázsa rezet Szomolnokról, 1000 hordó bort, s ha ez nem elég, még pénzt vagy rezet Besztercebányáról. OL RSzL G. 20. II. 4. d. Az ügygel kapcsolatban lásd még: OL RSzL G. 19. II. 2. b. és Thaly-gy. 19/176. — 1708. február 11-én Bercsényi újabb utasítást küld Keczer Sándornak: a fegyvert mindenképpen meg kell szerezni, a réz és az 1000 hordó bor ára mellé jöhet a nemesség impositiójának a harmadik forintjából és a lovak contingenséből bevett ezüstpénz. Thaly-gy. 8/89—90. és 19/88. — A kilátások azonban kedvezőtlenek voltak. Februárban Keczer Sándor jelentette, hogy jártak nála boroszlói kereskedők, de mivel Berthóti László szomolnoki inspector nemhogy 1000, de 100 mázsa rézzel sem bízattja, semmi biztosat nem végzett velük. A posztók beszállítására nagyobb reménye van, de a fegyverek szállítását senki sem vállalta magára, noha Berthóti Ferenc vicegenerállal együtt többfelé is írt. Thaly-gy. 10/154. — 1708. március 25. Okolicsányi Mihály Bercsényinek Kispalugyáról. Megkapta parancsát, hogy az Árva megyei alispánnal egyetértve minél több fegyvert hozzon be, s már írt is Suchára Krokovszky (Grokovszki) úrnak, válaszáat mellékeli. De csak lengyel monétát fogadnak el, kéri ilyen pénz kiutalását. Thaly-gy. 19/296. — 1708. április. Bercsényi Révay Imrénék. A Lengyelországban vett flinták árát nem sokallja, mert az országnak szüksége van rá, s máshol sem kapnák olcsóbban. Ezért bátran megírhatja az Árva megyei alispánnak, hogy a jelzett áron hozza be a flintákat. Thaly-gy. 19/116. — 1708. június 29-én Sréter János jelenti is Bercsényinek, hogy Okolicsányi György Árva megyei alispán 44 pár Lengyelországban vett pisztolyt küldött, s 80 flintát és polhákat adott Bercsényi hadainak is. Thaly-gy. 19/238. — 1708. szeptember 18. J. G. Hellenbach jelenti Rákóczinak Selmecebányáról, hogy tegnap egy lengyel kereskedő jött hozzá, aki a régóta várt „3000 seracula pro flintas”, valamint ólmot és salétromot hozott. A 15000 forint vételár előteremtésére bort és szomolnoki rezet kért. Thaly-gy. 19/142. — 1708. október 27. Berthóti Ferenc Bercsényinek Löcséről: a 700 pár pisztolyt, amelynek az árát Bercsényi hatodfél tallérra hagyta, most kihoznák, de csak Nowy targig, ott kell átvenni és a vételárat leolvasni. Honnan vegyen pénzt? Thaly-gy. 19/42. — 1708. november 18. Kálnássy János közli Munkácsról: a Kray Jakab által Danckában vett fegyverek holnap ideérkeznek. Thaly-gy. 19/330. — Eperjes, 1709. február 11. Keczer Sándor Bercsényihez. Egy Robert nevű kereskedő Berthóti Ferencsel megalkudott, s e hó végén Bártfára szállít 600 pár pisztolyt, 2350 flintaacélt „cum omnibus minoribus apparamentis et instrumentis”. A 8000 tallér vételár felét borban, negyedét rézben, másik negyedét készpénzben kéri. Thaly-gy. 13/98., 183. 1709. február 19-én Rákóczi már utasítja is a Consilium Oeconomicumot a 8000 tallér kifizetésére. Thaly-gy. 19/353. — 1709. március 24. Kassára és Eperjesre feles számú fegyver érkezett. Thaly-gy. 12/165. — 1709. március 25. Bercsényi levele Eötvös Miklós vice provinciális commissáriusnak: a megyei hajdúk fegyveresítésére parolára (azaz kivételesen hitelbe) „feles számú fegyvert” külföldről hozatott be. Sürgeti a megyéket a pénz megadására. RT II. 265. — 1709. március 31. Bercsényi utasítása a Consilium Oeconomicumnak. Engelmajer Jakab armaturae commissarius megbízásából Ross Sándor bizonyos fegyvereket, 500 vég mundírosztót, 500 sing angliai és 400 sing fajlandis posztót hoz be. A fegyverekért szimpla, a posztókért dupla harmincadot kell szedni. Ezenkívül egy Robert Christian nevű kereskedőtől is vett 12000 forint értékű fegyvert és acélt, azt is fizessék ki. Thaly-gy. 11/66. — Bercsényi 1709. április 19-én Károlyihoz írt levele tanúsítja, hogy a cserekereskedelem akadozott: „ökört fegyvert nem adnak. . . Nehéz a vásár pénztelenül.” RT II. 272—273. — 1709. június 17. Engelmajer Jakab Kassán kelt elszámolása a fegyverekről. „Azon 2500 idegen országból hozatott flintáknak erogatioja. . .” Thaly-gy. 13/161. — 1709. augusztus 23. Engelmajer Jakab Bercsényihez. Levele jött Ross Sándortól Tarnováral a fegyver, tafota és bársony ügyében; Eperjesen várják Ross uram emberei, s egy Robert nevű kereskedőt is odavár. Feltétlenül pénzre van szüksége, mert Ross Sándor a fegyvert csak akkor szállítja le, ha valami pénzt is kap. Thaly-gy. 13/107—108. — 1710. február 24. A Consilium Oeconomicum értesíti a bártfai harmincadost, hogy Ross Sándor fegyvert fog behozni az ország szükségletére, s a harmincadot a szállítmány után ne vegye meg, hanem csak nyugtát kérjen az egyébként járó összeg után. OL RSzL G. 21. II. 4. i. — 1710. február 23. Bercsényi Kassáról Károlyi Sándornak: „Munkácsra, úgy hallom s tudom is, hoztak fegyvert, de mennyit? nem tudom.” RT II. 334. — 1710. március 2. Rákóczi Bercsényinek. „Az Duklyára érkezett fegyvert, ha lehet, az hajdúnak avagy reguláris hadnak conserválja Kegyelmed. . .” AR III. 56. — Az adatokat még bőven sorolhatnánk.

⁴² 1705. december 27. Prot. exp. 492. — 1707. február 24-én Berthóti Ferenc jelenti Rákóczinak: „Az pantallérokra kívánató bőreknek állapotját az mi illeti, nem hiszem, sokat prosperálhassunk, minthogy az bőrek Lengyelországban sokkal olcsóbbak”, már küldött is ki embert ez ügyben. Thaly-gy. 7/17.

⁴³ „A slesiai commercium meglévén közöttünk, a baraszói emberek relatiójából” stb. 1704. szeptember. Rákóczi Berthóti Ferencnek. Prot. exp. 189/a. — 1708. szeptember 8. Rákóczi Ottlyk Györgynek: a sziléziaiak szabad kereskedését megengedte, amíg nem adnak okot ellenségeskedésre. AR II. 317. — 1708. október 8-án Ottlyk jelentést tesz a csácai passus megnyitásáról, a sziléziai küldöttekkel való tárgyalásairól. Thaly-gy. 19/13. A trencsényi vereség után persze ennek már gyakorlati jelentősége nem volt.

⁴⁴ 1705. március 21. Rákóczi Sréter Jánosnak: a sziléziaiaktól minél több puskaacélt szerezzen. Prot. exp. 240. — 1705. szeptember 5. Rákóczi Károlynak: „posztót pedig ez héten várván Sléziából.” AR I. 407. — 1706. május. Frankné asszonynak, Boroszlóba: 100 vég széles remek, 2 és fél vég keskeny remek posztóért a hozzá való költséggel, szekérbérrrel együtt 1523 tallér 9 garas. OL ARF Felkelés alatti politikai iratok. Fasc. 14. Új jelzet: OL RSzL G. 15. I. 1. Caps. B. Fasc. 14. — 1706. decemberében Franknénak a fejedelem részére szállított különböző árukért a danckai pénzből ismét 1100 tallért és 18 garast fizettek. Uo. — 1708. április 11-én Bercsényi részletesen tájékoztatta a fejedelmet a Sziléziából való fegyver, mundír, tüzérési felszerelés behozataláról, rész ellenében. AR V. 626. — Stb.

⁴⁵ 1707. február 23-án Hellenbach a fejedelemhez Selmechányáról: egy kereskedő 3200 flintaacélt ígért, ő adott neki 3000 forintot, most a hátralékos 4000 forintot is kéri. Ugyanez a kereskedő írja, hogy 1500 flinta már olyan helyen van, ahonnan biztosan behozhatja, darabja 7 és fél tallérba kerül; kínál 900 pár pisztolyt is, párját 7 tallérért. De készpénzt kér, ami azonban neki nincs, ha tehát a fejedelem meg akarja a fegyvereket vásárolni, disponáljon a vételárról. Thaly-gy. 18/315. — 1707. április 5. A fejedelem ismétlen Hellenbach lelkére köti a fegyverek beszerzését. Thaly-gy. 18/240. — 1708. január 12. Bercsényi kimutatása szerint Hellenbach a selmeci kamara jövedelméből a következőket szerezte be: 2000 vég közposztó (á 21 = 42 000 forint), 500 vég kaputuch posztó (á 27 = 15 000 forint), 3000 rőf selyemposztó (á 3 = 15 000 forint), 3000 puskacső (á 3 = 9000 forint). Erre fordítandó a már szállításra kész 1566 és fél mázsa, valamint a törököknek adandó 400 mázsa réz. Keczer Sándor kerülete ennek fejében ad marhában 50 000, Darvas Ferencé 47 550 forintot. Thaly-gy. 8/86—88., 19/176. — Nyilván az ő üzletfele vagy megbízottja volt a sziléziai határra tartó Johannes Christophorus Seltmann kereskedő, aki 1707. november 7-én kapott Hellenbachtól védő- és igazolólevelet Selmechányán. OL RSzL G. 29. V. 3. d/B. — A rézexportban a zsolnai harmincados is részt vett, de valószínűleg ő is Hellenbach embere volt. Bercsényi levele, 1704. szeptember 12. AR IV. 135. — Stb.

⁴⁶ 1706. elején egy Lázár nevű krakkói kereskedőnek 12 578 tallér 14 garast fizettek a danckai pénzből a fejedelem szükségére szállított árukért. OL ARF Felkelés alatti politikai iratok. 14. Fasc. Új jelzet: OL RSzL G. 15. I. 1. Caps. B. Fasc. 14. — *Ráday Pál iratai* II. 380—384. — Stb.

⁴⁷ 1706. június 19. Keczer Sándor és Berthóti Ferenc 1000 mázsa rezet kap Szomolnokról. OL RSzL G. 20. II. 4. c. 275. — 1707. augusztus 31-én a fejedelem 6000 rénes forint értékű firkant és kovácsolt rezet utalt ki Keczer Sándornak. Thaly-gy. 18/232., 357. — 1707. október 28-án a Consilium Oeconomicum utasította Berthóti László szomolnokai inspectort, hogy 300 mázsa firkant rezet adjon el 26 tallérjával, a pénzt pedig küldje Eperjesre. A pénzre nagy szüksége lehetett a Consiliumnak, mert november 17-én már sürgette Berthót, hogy a réz árának legalább egy részét küldje meg. Egyébként 10 000 forint ára rézről volt szó. OL RSzL G. 20. II. 4. e. — 1708. január 19-én Bercsényi (mint előzőleg említettük) ismét 1000 mázsa rezet utalt ki a szomolnokai bányából fegyver- és mundírszerzésre. Csakhamar kiderült azonban, hogy ennek legfeljebb tizede áll rendelkezésre. Thaly-gy. 8/78—79., 106; 10/154; OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. VIII. cs. 44. — 1708. június 2. Keczer Sándor Berthóti Lászlónak: Karácsony Sándor 200 mázsa rezet akar venni, s 1000 tallért már adott is előlegben. Annyi rezet adjon neki, amennyit kifizet. Thaly-gy. 19/106. — Szomolnok 1709-től a császári csapatok hatósugarába került, majd elesett.

⁴⁸ 1703. december 29-én a trstenai Paldia Miklós 50 mázsa rezet vitt ki harmincadfizetés nélkül Hellenbach megbízásából. OL RSzL G. 16. I. 2. e. 125. — 1708. február 19. Mikolay Mátyás beszercebányai alharmincados jelenti Ráday Pálnak: Hellenbach 350 mázsa rezet vitt ki Lengyelországba, de harmincadot nem fizetett. *Ráday Pál iratai* I. 302. — 1708. őszén ez a rézexport-forrás is elveszett.

⁴⁹ 1705. augusztus 20. Rákóczi parancsa Bornemisza György munkácsi harmincadosnak: „Engedel-műnkéből kereskedvén az nagybányai rézzel a táján levő sidók Lengyelország fele, azokat szabadon bocsássa.” Prot. exp. 435.

⁵⁰ Tardy Lajos, *A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733—1798.)* Sárospatak, 1963. 5—8. A cári udvarhoz küldött diplomatái révén maga Rákóczi is szorgalmazta az oroszországi kivitel. Pl. 1708. június 23-án Nedeczky Sándornak: „Hogyha pedig Kegyelmed borért számomra nyuszt-, fejtér- és szép podolyiai róka-máll, nyak- és hátbélléséket szerezhet: csak tudhassam, mennyi számú bor kell érettek? kész leszek szállíttatni Ilyvóban.” AR II. 395. — Thalaba Mátéhoz, a cárnál lévő követéhez 1708. december 5-én: az idén jó bortermés volt, ezért ha van vevő, több ezer hordóval tud Ilyvóba szállíttatni. *Ráday Pál iratai* II. 496. — N. Kiss István, *Szőlő-monokultúra a Hegyalján, XVI—XVII. század. (Termelés, export, ár, minőség.)* AtSz 1973. 383—389.

⁵¹ 1706. június 26. Keczer Sándor és Berthóti Ferenc rézen kívül 1000 hordó bort kapott a külföldi vásárlásokra. OL RSzL G. 20. II. 4. c. 275. — 1707. január 29. Fejedelmi leirat a Consilium Oeconomicumhoz Ross Sándor lengyel kereskedő panasza ügyében, aki a sztropkói harmincadon át bort vitt ki, Bártfán át pedig mundírungot hozott Keczer Sándor részére. Thaly-gy. 18/351. — 1707. március 13. Rákóczi rendelete a Consilium Oeconomicumhoz: a borok ezután a harmincad lefizetése után kivihetők Lengyelországba, a többi naturaléokra azonban továbbra is fennáll a kiviteli tilalom. Thaly-gy. 18/239. — 1707. november 3. Keczer Sándor Bercsényinek: a posztó megvétele nem lát más fundust, mint a Rákóczi majorságszőlőiben termelt 1000 hordó „finom bort” és a fiskális borok javát. Thaly-gy. 18/283. — 1708. január 19-én Bercsényi közli a Consilium Oeconomicummal, hogy a hadfelszereléshez szükséges behozatal céljára a rézen kívül 1000 hordó bort utalt ki. Thaly-gy. 8/78—79. — Stb.

⁵² Pl. 1709. március 9-én Rákóczi utasítja Kray Jakabot: mivel eladás céljából borait Ilyvóba akarja szállíttatni, béreljen olyan házat, amelynek pincéjében 300-400 hordó bort el lehet helyezni. AR II. 451. — Rákóczi instrukciója a Jaraszlóba küldött Beniczky Gáspár részére: derítse fel feles borainak eladási lehetőségeit. 1710. május 8. Thaly-gy. 14/23—28.

⁵³ 1706. április 12. Bornemisza György munkácsi harmincados jelenti: Gomsey Sámuel borral kereskedő ember 2 vég abát csempészett be Lengyelországból. OL RSzL G. 20. II. 4. d. 135. — 1706. november 28-án Berthóti Ferenc közli a fejedelemmel: a lengyel kereskedők elsősorban azért jönnek, hogy bort vásároljanak. Thaly-gy. 18/48. — 1706. november. Eperjesi kereskedők panasza a fejedelemhez: „Bizonyos borokat akarva eladni fejtér pénzen Lengyelországban, hogy salétromot és onnat szerezhessenek, Keczer Sándor úr confiscálta, azon borokat felszabadítani méltóztassék Nagyságod.” De csak az árát kapták meg. OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extr. inst. 403. — 1707. január 29. Rákóczi engedélyezi, hogy Dobozi István debreceni főbíró és Bonafous, francia colonellus 30-30 hordó borát Lengyelországba vihesse. Thaly-gy. 5/76. — 1707. március 9. Rákóczi Károlyihoz: „La-Touche nevű kereskedőnek passust 40 hordó borokkal Lengyelországban.” AR II. 37. — A lengyelek is elsősorban a jó minőségű borokat keresték, legalábbis Rákóczi így panaszkodik Bercsényinek: „... csak tudnám, mennyi árát remélhetném az bornak? eleget küldhetnék, kivált ha az középszerűt is elvinnék: mert máskint is az lengyel sem venné el az jó nélkül. . .” 1708. február 6. AR II. 165. — Időnként más okok miatt is akadozott a borszállítás. 1708. februárjában pl. Keczer Sándor arról panaszkodott Bercsényinek, hogy a rossz utak miatt a lengyelek nem jönnek borért, Krakkóban pedig pestis van. A fuvarosok Lublinig 10 tallért kérnek egy hordó bor után, de még így sem kapni szekereket. Thaly-gy. 10/154., 8/106. — 1710. június 28. A Consilium Oeconomicum 40 tallérjával 150 hordó bort adott el Najmon varsói kereskedő kassai megbízottjának, Márainak, azzal a kötelezettséggel, hogy Homonnáig elszállíttatja, és mentességet ad a harmincadfizetés alól. Thaly-gy. 15/445. — 1710. szeptember 8-án Bercsényi engedélyt adott két hamburgi kereskedőnek, hogy a hannoveri választófejedelem részére borokat vigyenek ki. Thaly-gy. 15/83. — Stb.

⁵⁴ 1706. november 23. Szentiványi Rákóczinak. Legalább 400 hordóra lenne szükség. Kérdése: kelle-e harmincadot fizetnie? Thaly-gy. 5/396—397. Minthogy azonban Szentiványi egyidejűleg az örökös tartományokba jelentős marhaexportot is bonyolított, valószínű, hogy a regiment mundírozása ürügyén saját zsebére is kereskedett.

⁵⁵ Róth Mihály tevékenységére számtalan adat az AR kötetekben és az RSzL iratai közt. 1710. március 14-én Rákóczi azt közli Bercsényivel, hogy a külföldre szállítandó borok kiválasztása Ottlyk György feladata lesz, aki most lett az Udvari Gazdasági Tanács praesese. AR III. 68.

⁵⁶ Hogy Rákóczi milyen bőkezűen bánt előkelő vendégei látogatásakor a borral, azt Szatmári Király Ádám naplója tanúsítja. Pl. 1711. június 15. „A felséges moszqua cár indult el Jaraszlóru Moldva felé; ugyanezen nap úttýából kitérítvén felséges urunk, viszocskai házánál vendégelte meg ő felségét, mind pedig a vele lévő gvardiát, ki is volt 100, borral jól tartották, mert a' mennyit nekik hordtak, meg nem ihatták, csak edényekre töltögették a' jó bort. . .” 1711. augusztus 21. „Hallván a felséges musqua cárnak erre közel

való jövetelét Moldvából a török megveréséről, eleiben egy mélyföldnyire egy falucskában felséges urunkal mentünk, holott vártuk ő felségét; — elérkezvén, a szezából kiszállította s borral megvendégelte urunk a felséges cárt, Dolgoruki herceget, Goloffkin ministert és generál Gesoffot, több musqua főtisztekkel; megelégedvén a cár borral, a megnevezett urakkal elment maga szállására . . .” RT I. 238., 242.

⁵⁷ Rákóczi Berthóti Ferencnek a Lengyelországba történő vaskivitelnél tapasztalt visszásságokról. 1706. november 8. Thaly-gy. 18/42. — 1707. február 27. Rákóczi parancsa Haraszi Imre harmincadoszhoz: Sieniawska embereinek elkobzott gyapuját adja vissza, hogy szabadon kivihezzék. AR II. 27. — 1708. június 23. A Consilium Oeconomicum ülése. Mülleter Pál bártfai lakos szántóvasakat és egyéb vaseszközöket vitt Lengyelországba. OL RSzL G. 20. II. 4. a. 197.

⁵⁸ Pl. 1706. szeptember. Hauseger Márton selmezbányai kereskedő Hellenbach megbízásából Pozsonyba ment, bizonyos puskaacélok elkészíttetésére. Ott nem kapván, Bécsbe utazott. OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extr. inst. 114., 150.

⁵⁹ 1704. július 15. Telekesi Győrffy Miklós Károlyi Sándorhoz. Egy 2637 forint összegű listát állított össze az Ausztriából hozandó cikkekről (posztó, ruházati tárgyak, skófiom, fűszerek). OL P. 396. Károlyi cs. lt. Acta publ. Ser. I. 1704. július Fasc. 2. B. 24. — 1708. március 1. Bercsényi Rákóczinak: „Ma veszem [Hellenbach] levelét, kiben írja: Bécsből bizonyosan ki fogják hozni a posztót.” AR V. 559. — 1708. április 5-én ismét: Bécsből 300 vég mundírposztót hoznak. AR V. 608. — 1708. május 23. Szluha Ferenc Bercsényinek: a Csajági ezrede számára kihozott posztóért a kereskedők marhát vásároltak. Thaly-gy. 10/25. — 1709. Szőke Ferenc elszámolása Csajági János brigádakasszája kiadásáról, Bécsből hozott különböző, kb. 5100 forint értékű holmiktól, melyben a legjelentősebb tétel 170 vég posztó 4802 forint értékben, a többi luxuscikk. Thaly-gy. 13/284. — Stb.

⁶⁰ 1707. március 30. Szirmay István Bécsből Rákóczinak. Csak tegnap kapta meg március 1-jei levelét. A hintót, csészát és egyéb holmikát Horváth György deákjával megindítja, a Bellicum hajót is rendelt a szállítmány alá. A tétel több ezer forint értékű volt. Thaly-gy. 18/223. — Szluha Ferenc Érsekújvárról újabb rendelésről: a hintók a kért formában Bécsben egy hónap alatt elkészülnek. Thaly-gy. 19/69. — Stb.

⁶¹ 1710. augusztus 1. Récei László elszámolása: Jászberényben 5000 forint értékben vettek posztót Izrael és Jakob nevű érsekújvári zsidó kereskedőktől a nemes compánia és az udvar számára. Sóval fizettek érte. Thaly-gy. 15/397. — 1710. augusztus 10. Ottyk György Körössy Györgyhoz a Pestről kihozott posztók elosztásáról. Thaly-gy. 15/389. — Stb.

⁶² 1706. február 22. A dunántúli vármegyék kéri a kereskedés engedélyezését Ausztriával és Styriával, mert ez az országrész kifogyott vasból, malomkőből, selyemből stb. Bercsényi megengedi a kereskedést. Thaly-gy. 5/86. — AR V. 30.

⁶³ Nagyszombatból 1705. december 16-án közli Rákóczival: „Marháért még nem cseréltem posztót, de már instituálni fogom, csak marhánk legyen . . .” AR IV. 745.

⁶⁴ Szluha Ferenc levele Érsekújvárról Bercsényihez, 1707. november 9. Thaly-gy. 18/202., 19/217.

⁶⁵ Hagyatéki elszámolása AR IX. 742—744., 791—792.

⁶⁶ A múlt században a csepi közbirtokosság levéltárában még megvolt Wolfart (Bolfort) Ádám ezereskapitány, előbb győri főhadnagy (Heister 1710-ben lefejeztette) érdekes jegyzőkönyve, amelyet az általa évtizedeken át Ausztriába folytatott marhakereskedelemtől vezetett. Ma már ez a fontos dokumentum sajnos nincs meg, de Thaly Kálmán még látta.

⁶⁷ Jellemző ebből a szempontból a dunántúli Kisfaludy család története. Vö. Bánkúti Imre, *Egy kuruc nemesifjú útja a laki udvarháztól a francia emigrációig*. Arrabona 13. Győr, 1971. 229—273.; Bánkúti Imre, *Két katonáskodó nemes a XVII. században: Kisfaludy László és Miskey István*. Arrabona 15. Győr, 1973. 257—271. (Mindkettő kny.-ban is.) Itt jegyzem meg, hogy Döry László, aki az udvari kancellária tisztviselője volt, s aki császári oldalon megszervezte azt a kereskedő-compániát, amely Szokolcán Hellenbachtól átvette a magyarországi állatszállítmányokat posztó ellenében, az említett Kisfaludy családdal rokonságban állott, lévén a felesége Kisfaludy lány.

⁶⁸ Kisvárdai, 1707. november 29. Instrukció dicsőszentmártoni Balog Péter és Borsos Márton nagyenyedi főbíró részére a hadak számára járó marhák összegyűjtéséről. Szakértők az enyedi és tordai mézárosok. Az összegyűjtött marhát az ecsedi uradalomban Veres Péternek kellett átadni. Csatolva Veres Péter instrukciója is. OL RSzL G. 15. I. 1. Caps. A. 1. Fasc. 3.

⁶⁹ Hellenbach „generális compútusa” az 1706-ban neki átadott 389 ökör áráról, 11 670 rénes forint értékben. De ez valószínűleg csak a tiszántúli kerület kontingensének egy része volt. OL P. 396. Károlyi cs. lt. Acta publica. Ser. I. Lad. 138. — 1707. január 3. Rákóczi rendeletei: Keczer Sándor a Károlyitól

átvett 600 marhát teletesse ki, Szent Györgykor adja át Hellenbachnak, akinek meghagyta, hogy szerezzen minél több angliai posztót hitelbe, s a 600 marhával fizethet érte. Thaly-gy. 18/121. — 1707. október 22. Rákóczi utasítja Keczer Sándort, hogy a Hellenbachnak hajtott 240 ökröt ne teletesse ki, mert az költséges volna, hanem adja el az ország hasznára. Thaly-gy. 18/242. — Stb.

⁷⁰ 1706. június 18. Megbízás Hellenbach részére a Pozsony városának szállítandó marhák felvásárlására. *Ráday Pál iratai* I. 601. — 1706. június 26. Rákóczi Hellenbachnak: megszerezte már a 600 ökröt a külföldi kereskedőknek, akik Szokolcán várnak? Prot. exp. 368/a. — 1706. november 10. Hellenbach Rákóczihoz. Bécsből még nem érkeztek meg Szokolcára a kért dolgokkal a kereskedők. A Dunántúlról nemrég sok marhát vittek Bécsbe, úgyhogy ott most nemigen van kereslet iránta. Thaly-gy. 18/50. — A marhavásárlásra jellemző, amit 1707. május 6-án Antal Deák egri harmincados írt a Consilium Oeconomicumnak. A fű kizöldülését az Alföldről sok marhát szoktak itt kihajtani. A kereskedők sok ökröt vásárolnak Debrecenben is a sót Erdélyből és Máramarosból szállító fuvarosoktól, mivel azok az üres szekér előtt csak két ökröt hagynak, a többit eladják. OL RSzL G. 20. II. 4. d. 593. — 1708 elején a marhakivitel csökkenéséről, majd megszűnéséről olvasunk. Mikolay Mátyás besztercebányai alharmincados Ráday Pálhoz 1708. február 19. *Ráday Pál iratai* II. 391., 395. Ennek az átmeneti hanyatlásnak az oka a császáriak katonai intézkedése lehetett, de 1708. augusztus 6-án Szluha Ferenc már azt jelenti Érsekújvárról Bercsényinek, hogy Hellenbach megbízottja, „Hrabovszky úr általhajtott csaknem 2000-ig való marhát. . .” Thaly-gy. 19/120. — Stb.

⁷¹ Tudománytár VI. (1835.) 179. és RTü I. 241.

⁷² 1708. szeptember 20. Hellenbach Bercsényinek: passust kér a főgenerális 600 eladó marhájára, amely a vevők a Dunához hajthassák, s nehogy saját katonaságunk kárt tegyen benne. Thaly-gy. 19/999.

⁷³ Sentei tábor, 1706. július 10. Rákóczi Sáros vármegyéhez. Štátný Archiv v Prešove. Sáros m. lt. 141. (pol.) 1706.

⁷⁴ 1707. június 2. Thaly-gy. 18/155.

⁷⁵ 1706. július 11. Prot. exp. 373. — OL RSzL G. 20. II. 4. d. 336.

⁷⁶ 1706. június 14. „Walszдорff nevű bécsi kalmár számára, aki bizonyos ökrök vásárlására s egyszersmind számunkra alkalmas portékát hozván, Szokolcára mehessen, passus adattatott.” Thaly-gy. 5/73. — 1709. július 13. Lóczer János bécsi kereskedő engedélyt kapott Bercsényitől, hogy az ország szállított árukért bizonyos számú marhát szabadon kihajthasson Bécsbe. AR VIII. 50. — Stb.

⁷⁷ Bánkúti, *Egy görög kereskedő*. — 1710. szeptember 18. Bercsényi megengedi 5 nagykőrösi és ceglédi lakosnak, hogy a Vágon túlra marhát hajtsanak, onnan egyéb portékákat hozzanak. Thaly-gy. 15/91—92. — Stb.

⁷⁸ 1708. április 4. Bercsényi engedélye. Thaly-gy. 8/119.

⁷⁹ Pl. 1708. március 18-án Benkovics András és Tukovics Ferenc Érsekújvárot Szluha Ferenctől 600 ökröt (Bercsényi tulajdonát) és kősót vettek 4572 forint 50 dénár ezüstpénzért. Thaly-gy. 19/106. — 1709. június 2. Bercsényi engedélyt adott 600 marhájának kihajtására Tokaj felől Érsekújvár irányába. AR VIII. 45. Uo. több ilyen engedély. — Ennek ellenére Pálffy János a szabadságharc után, 1712-ben egyéni haszonkereséssel gyanúsította meg a felkelés vezetőit, ezt írva a Kamarának: „Az elmúlt revolúcióban sem Rákóczi, sem Bercsényi, sem Károly úr, úgy a több fejek is semminemű harmincadat nem fizettek, ámbár akár mivel kereskedtek is.” Fallenbüchl, *Adalékok* 42—43.

⁸⁰ 1707. november 9. Thaly-gy. 18/202. Valamint: 19/217.

⁸¹ Érsekújvár, 1708. február 8. A Vágon túlra kereskedők közül néhányat már elfogattott azon a címen, hogy nem volt régiájuk, egyebek közt Pál Mihály kereskedőt, akinek Eszterházy Antaltól volt ugyan passusa 60 marhára, de 180 darabot akart áthajtani a harmincad megkerülésével. Meg kellene büntetni néhány száz forintra. Thaly-gy. 19/69. A csempészés bűnébe esett kereskedő bizonyára azonos volt azzal a Pál Mihály volentír tiszttel, aki 1710-ben Tukovics György marhakereskedővel állt pénzügyi kapcsolatban. AR III. 512.

⁸² Érsekújvár, 1708. június 23. Thaly-gy. 10/31.

⁸³ 1708. szeptember 20. Bercsényi Rákóczinak: az ország és Bercsényi 500 marháját a szokolcainaknak és Czaunernek csak akkor kell odaadni, ha nyomban fizetnek. AR VI. 89.

⁸⁴ Thaly-gy. 10/191.

⁸⁵ Az ebbe az irányba folyó külkereskedelem áruszerkezetére jellemző az a harmincadnapló, amelyet a Szegeden és Kecskeméten át zajló kereskedelmi forgalomról 1710-ben vettek fel Karácsony Sándor harmincadbérletével kapcsolatban. Bánkúti, *Egy görög kereskedő* 93—97. — Bánkúti, *Lónyay Ferenc*.

Passim. — A törökországi kereskedőknek 1708 óta nem bányarezet adtak el, hanem a teljesen értékét veszített libertásokat nyersrész-súlyban.

⁸⁶ Thaly, *Irodalom- és műveltségtörténeti* 36—37.

⁸⁷ Thaly-gy. 17/249.

⁸⁸ AR II. 140—141.

⁸⁹ Ráday Pál iratai I. 623—624., 694. — 1706. június 28. OL RSzL G. 29. V. 3. f. 108—109.

⁹⁰ OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extr. inst. 538.

⁹¹ OL RSzL G. 20. II. 4. c.

⁹² Thaly-gy. 10/316.

⁹³ A fejedelem jóváhagyása: Szerencs, 1709. június 3. OL RSzL G. 15. I. I. Caps. E. Fasc. 123.

⁹⁴ AR II. 372., 598. — Thaly-gy. 18/364—365.

⁹⁵ Minderre Bánkúti, *Egy görög kereskedő* 80—82., irodalommal. — Újabbán Sasvári László foglalkozik a magyarországi görög kolóniák kialakulásával és történetével. Pl. *Az észak-magyarországi görög-séggel kapcsolatos népnevek*. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 16. Miskolc, 1977. 22—28., irodalommal.

⁹⁶ 1704. július 29. A Kecskeméten lakó Haczi Gyurka görög kereskedő 810 vég abát vitt a táborba. Prot. exp. 81/a. Jellemző a görögörség észak felé terjeszkedésére, hogy ez a kereskedő 1711-ben (ekkor 38 éves volt) már a tokaji görög compánia tagja. Bánkúti, *Egy görög kereskedő* 91. — 1708. július 21-én Abdurrahman, Aga és Huszein nevű török kereskedők szerződést kötöttek Bercsényivel, hogy mindenféle portékát limitált áron rézpénzért árulnak a hadak közt, ha ők is rézpénzen vásárolhatnak rezet. De ígéretüket megszegték, mire egy delegált bíróság megbüntette őket, Rákóczi azonban megadatta portékáik árát, hogy a törökkel megőrizze a jószomszédi viszonyt. Thaly-gy. 11/8—11. — Hasonló eset adódott elő egy Halil odapasa (janicsár-altisz) nevű török kereskedővel, aki panaszt tett Rákóczinál, hogy Eszterházy Antal és Bottyán János ígérete ellenére a portékájáért kapott rézpénzen nem adtak neki sem rezet, sem ezüstpénzt. Dát. nélk. OL RSzL G. 15. I. I. Caps. A. I. Fasc. 19. — Rákóczi maga is vásárolt közvetlenül török kereskedőktől, de már eleve ezüstpénzzel fizetett, mint pl. 1707. november 9-én, utasítva Bercsényit, hogy a vett köpenyek árát, 4868 rénes forint 31 dénárt ezüstben fizettesse ki Hellenbach által. Thaly-gy. 18/328. — Stb.

⁹⁷ 1705. január. Utasítás Szentpéteri Imre brigadérosnak a fejedelemtől: alkudjon meg azokra a portékákra, amelyeket törökök hoztak Debrecenbe. Prot. exp. 216/a. — 1706. március 28. Rákóczi Csajági János ezereskapitányhoz, aki egy Iszmál és Ahmed nevű töröktől 2000 köpenyt és 600 nadrágot vett, 7642 rénes forint ezüstpénzért. Prot. exp. 509., 167.

⁹⁸ 1705. február vége. Rákóczi Dobozi István debreceni főbírónak: Mulyko nevű töröktől vásároljon veres és zöld abát, kalpagot, kapcát, veres abából lóra való cafrangokat. Prot. exp. 221., 224., 227/a.

⁹⁹ Rákóczi meghagyja a reguláris ezredek megszervezésével megbízott Forgách Simonnak, hogy alkudjon meg azzal a görög kereskedővel, aki ígéretet tett a felállítandó regimentek abaposztóval való ellátására. 1705. december 26. AR X. 3.

¹⁰⁰ Pl. 1706—1708 folyamán Rákóczi 20 000 vég 16 singes abaposztót vásároltatott thesszalóniki kereskedőktől, a francia segélypénz terhére. *Ráday Pál iratai* I. 746—747.; II. 277. — AR II. 383—385., 408—416. — 1707. március 27. Rákóczi utasítja portai követét, Pápai Jánost, hogy egy Recza nevű nándorfehérvári kereskedőnek 22 408 rénes forintot fizessen ki. Ez kb. 8500 vég aba ára volt. *Ráday Pál iratai* II. 91. — 1709. április 7. Bercsényi instrukciója szerint Egerben 46 000 vég abaposztó megvételéről tárgyaltak, réz ellenében, s még többet is vártak Karánsebesből. Thaly-gy. 11/68. — Egyéb cikkek megvételére néhány adat: 1708. február 3-án Rákóczi utasítja Pápai Gáspárt, hogy sürgősen küldjön 8 oka metélt dohányt és 12 oka sörbetet. AR II. 61. — Május 4-én újabb levél Pápaihoz: a Nándorfehérváron lévő sátrat és egyéb portékákat szállíttassa ki. *Ráday Pál iratai* II. 418. Ezeket a szállítmányokat is általában a francia segélypénzből fizették ki.

¹⁰¹ Pl. 1706. április 21. Rákóczi utasítása Kőrössy Györgynek, hogy a nándorfehérvári pasa emberétől vett abaért, 800 kész dolmányért, 277 köpönyegért, 77 nadrágért aranyban fizessen ki 5607 rénes forintot. Thaly-gy. 18/58. — 1706. szeptemberében Ahmet pasától vesznek 3 ezüstforintjával 2430 abát. OL RSzL G. 19. II. 3. i. Extr. inst. 117., 410. — 1708. június 24-én Halil odapasától Füleken vásároltak 1000 vég abaposztót, 300 köpönyeget, 280 abanadrágot, 500 pár csizmát, 100 csujtárt. Ezért 65 mázsa rezet kapott. 1708. április 7. A fejedelem utasítása egy Baidzsi pasa nevű töröktől vett abaszállítmányért 5400 rénes forint kifizetésére. OL RSzL G. 20. II. 4. d. — Stb.

¹⁰² 1708. október 18. A kecskeméti harmincados az Alboér Ábrahám „temesvári zsidótól” (nyilván valamelyik megbízottjától) vett 12000 vég abát vám nélkül engedje be. Thaly-gy. 19/333. — 1710. július 21-én Bercsényi tájékoztatja a fejedelmet: a harmincadokat Alboér Ábrahám akarta kibérelni, de kevesebbet ígért, mint mások, 7000 forinttal. Pedig 15000 vég abaposztóért és egyéb iparcikkéért adós neki az ország 47000 forinttal. Thaly-gy. 15/56. és AR VI. 489—491.

¹⁰³ AR II. 379.

¹⁰⁴ Alboér (feldolgozatlan) tevékenységére adatok az AR kötetekben, *Pápai János törökországi naplóiban*, *Ráday Pál iratai* két kötetében. Rákóczi nándorféhevári rezidensének, Pápai Gáspárnak, és portai követének, Ládonyi Horváth Ferencnek levelei, úgyszintén Pápai János levelei, amelyek fontos adatokat tartalmaznak a magyar—török kereskedelemre, Alboérra, kiadatlanok. OL RSzL G. 15. I. 1. Caps. H. Fasc. 226—228., 233., 234.

¹⁰⁵ Prot. exp. 335.

¹⁰⁶ AR VIII. 48. Ha a kereskedő rezet fogadott el és nem készpénzt vitt ki, rendszerint harmincadmentességet kapott. 1708. június 4-én Szalizein és Mulyko török kereskedők panasza Bercsényihez: a tőle vett rezet Kecskeméten meg akarják harmincadolni, holott mentességet kaptak. Thaly-gy. 19/264. Az eddig idézett adatok közt is sok vámmenteségi kedvezmény fordul elő. A Dunántúlra: *Eszterházy A. táborigyűjteménye*, a tartalommutató megfelelő címszavai alatt.

¹⁰⁷ 1707. február 18. Rákóczi utasítása: Kálnási János adjon 2000 aranyat a vételhez. Thaly-gy. 18/224. — 1707. szeptember 27. Orbán Elek Moldvából Rákóczihoz: Vay Ádám parancsára a fejedelmi ménesbe 100 csikós kancát vásárol 800 aranyért. Ha a lovakat itt kell teletetni, még 300 aranyra lesz szüksége. Thaly-gy. 18/285. — 1707. december 31. Orbán Elek újabb levele a fejedelemhez: 187 lovat vett Moldvában Rákóczi részére, többre nem volt pénze. Thaly-gy. 18/161.

¹⁰⁸ 1707. november 29. Rákóczi Darvai Ferencnek: „A mely makkos erdőket még pénzért nem elocált volna Kegyelmed: tudósítson felőle — Moldvából naponként kihajtható sertéseknek intertentiójára kívánván fordítanunk.” AR II. 609.

¹⁰⁹ AR II. 612—613. — Barcsai Ábrahám erdélyi thesaurárius 1708. februári elszámolásában írja, hogy emberét több ezer forint értékű lábasjósággal Moldvába küldte, ma sincs híre felőle. Thaly-gy. 10/306.

¹¹⁰ Erdély külkereskedelmi forgalmának fontos forrása az Erdélyi Consilium leveleskönyve 1705-ből és 1708-ból. OL RSzL G. 18. II. 1. d. — Mulyko és Szalizein beadványa Rákóczihoz. Adósságukból az erdélyi rendek, vagyis az állam, eddig csak 9000 forintot adtak meg, kéri a többit is. Dát. nélk. OL RSzL G. 15. I. 1. Caps. A. 1. Fasc. 19. — A körzetnek a Levante felé, és azon túl, Nyugat-Európába nyúló kereskedelmi kapcsolataira lásd Paul Cernovodeanu, *England's trade policy in the Levant and her exchange of goods with the Roumanian countries under the latter Stuarts (1660—1714)*. Bucharest, 1972., irodalommal. Főleg textilárak érkeztek ebből az irányból. — A közvetlenül hadműveletekre szolgáló cikkek behozatala csak kevésbé fordult elő, és inkább török területről történt. Barcsai Ábrahám említett, 1708. februári elszámolása szerint a dévai és hunyadi ostromló csapatok részére 100 rénes forint árú puskaport hozott Törökországból. „Flinta acélokra Tömösvárrul hoztattam bécsi acélt, rénes forint 20.” Thaly-gy. 10/304.

¹¹¹ Erre másutt sok adatot hoztunk fel, amikor a török kereskedők a rezet szinte csereárúként kapják (formailag veszik). De van eset, amikor a kereskedő csak rezet vesz. Pl. 1708-ban egy Szulimán nevű török 400 mázsa rezet vásárol. OL RSzL G. 20. II. 4. d.

¹¹² Pápai János javaslata Isztambulból 1707. április 4. *Ráday Pál iratai* II. 277.

¹¹³ 1707. augusztus 8. Barcsai Ábrahám jelentése. Thaly-gy. 18/304. — 1707. május 19. Mulyko nevű töröknek abáért sőt szállítottak hajón, ugyanígy a temesvári pasa részére is. Thaly-gy. 7/302. Erre több adat a sóbányászatról szóló fejezetben is.

¹¹⁴ Bánkúti, *Egy görög kereskedő tevékenysége* 93—97.

¹¹⁵ Még akkor is, ha pl. a szakolcai cserekereskedelemmel kapcsolatosan a kuruc hatóságok fenntartással fogadták a zsidó kereskedők tevékenységét. Heckenast, *A merkantilizmus* 191., 193. Rákóczi részéről ez nem tapasztalható.

¹¹⁶ 1705. január 9. Rákóczi Berthóti Ferencnek: „Az mely 300 vég posztóknak Kegyelmed megalkutt az sidókkal, admaturálya azoknak kihoztatását . . .” OL RSzL G. 16. I. 2. e. — 1706 folyamán a danckai segélypénzből Ábrahám, Lébl és Solomon Jakubovitz visnici zsidó kereskedőktől 2215 vég ravicsi posztót vásároltak 25987 tallér 15 garas értékben. 1706. március 24-én Solomon Jakubovitznak 136 vég ravicsi

septuch posztóért és 16 000 kováért külön 1806 tallér 20 garas lett kifizetve. OL RSzL G. 15. I. 1. Caps. B. Fasc. 14. — Stb.

¹¹⁷ 1705. január 24. A fejedelem Kálmáncsay Istvánnak: ha lengyelországi zsidóktól rézért puskát vagy acélt kaphat, szerezzen tőlük. Prot. exp. 209. — 1706. február 28. Két visnici zsidó kereskedőnek a danckai segélypénzből 51 mázsa 62 font salétromért 927 tallér 9 garas, egy más tételben 128 mázsa 13 font ólomért 1537 tallér 9 garas lett kifizetve. OL RSzL G. 15. I. 1. Caps. B. Fasc. 14. — 1706. április 17. Rákóczi Berthóti Ferencnek: a salétromra nagy szükség van, alkudjon meg a nevezett árendás zsidóval, hogy Lengyelországból több mázsát hozzon, ha kell, titokban. Akár ezüstpénzt is adhat érte. Prot. exp. 332/a. — Stb.

¹¹⁸ 1706. Danckai pénz elszámolása. OL RSzL G. 15. I. 1. Caps. B. Fasc. 14.

¹¹⁹ 1706. december 6-án pl. a danckai pénzből Ábrahám és Lébl nevű visnici zsidó kereskedőktől 600 kasztát vettek 192 tallérért. OL RSzL G. 15. I. 1. Caps. B. Fasc. 14.

¹²⁰ Heckenast, *A merkantilizmus* 191., 193.

¹²¹ 1706. szeptember 1. *Eszterházy A. táborigénykönyve* 429. E kiadványban egyébként sok más adat is található a zsidók kereskedelmi tevékenységére, lásd a könyv tárgymutatóját.

¹²² OL RSzL G. 20. II. 3. i. Extr. inst. 362.

¹²³ Takács, *Közteherviselés* 77. A Prot. exp. lapjain 1703—1704-ből számtalan intézkedést találunk a harmincadhivatalok betöltésére, elszámolásokra stb.

¹²⁴ Ember, *A szepesi kamara* 274. Egy 1708-i kimutatás: OL RSzL G. 29. V. 3. f. — Harmincadosokra vonatkozó egyéb különböző listák: 1706-ból OL RSzL G. 20. II. 4. e. 140. és Thaly-gy. 18/32. 1708-ból: Thaly-gy. 10/189.

¹²⁵ *Ráday Pál iratai* I. 90—91. A kötetben több más irat, amely Ráday ilyen irányú tevékenységével foglalkozik. — Prot. exp. 50/a—51. — Rákóczi véleményére jellemző az a válasz, amelyet 1708-ban Károlynak adott: a megjutalmazásra javasolt tisztnek évi fizetést fog adni, de a harmincadhivatal nem lehet az övé, mert ez csak békében volt szokás, a jó tiszt lehet rossz harmincados. AR II. 298—299.

¹²⁶ A Consilium Oeconomicum levele Gyöngyös város bírójához Egerből, 1708. június 4-én. OL RSzL G. 20. II. 4. e.

¹²⁷ Komáromy, *Kurucz világi emlékek* 401.

¹²⁸ Thaly-gy. 17/278. — Dunaordasi tábor, 1704. május 16. Rákóczi utasítása Szirmai Miklóshoz a Perényi, Újhelyi és más családok vámhelyeinek visszaadására. Előbb azonban 200 000 kocka kősót vámentesen szállíttasson le a Tiszán. MTA Kézirattár. Eredeti oklevelek. 2786. sz. — Bánkúti, *A sőjövedelem* 34. s. köv.

¹²⁹ Prot. exp. 16/a.

¹³⁰ Tokaji tábor, 1703. október 25. körül. Prot. exp. 21/a—22.

¹³¹ Prot. exp. 74—74/a.

¹³² Prot. exp. 83/a—84.

¹³³ OL RSzL G. 20. II. 4. a. 193.

¹³⁴ OL RSzL G. 20. II. 4. e. — Thaly-gy. 13/216. Lőcse város Bercsényihez 1709. december 20. A harmincadbeli donációt megköszönik a fejedelemnek.

¹³⁵ OL RSzL G. 20. II. 4. d. — Thaly-gy. 18/357.

¹³⁶ OL RSzL G. 20. II. 4. c. 276.

¹³⁷ 1706-ban a harmincadok, fiscalitások, domíniumok, dézsmák (a bányajövedelmeken kívül) összes bevétele 212 452 rénes forint 39 dénárt tett ki. Takács, *Közteherviselés* 71.

¹³⁸ *Emlékiratok* 329.

¹³⁹ OL P. 566. Radvánszky cs. lt. III. o. XLIII. cs. 2.

¹⁴⁰ AR I. 185., 199.

¹⁴¹ OL RSzL G. 20. II. 4. d. 298.

¹⁴² Prot. exp. 486/a.

¹⁴³ 1709. május 5. Takács, *Közteherviselés* 82—83.

¹⁴⁴ OL RSzL G. 19. II. 2. b.

¹⁴⁵ Thaly-gy. 12/334.

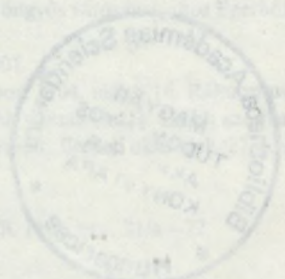
¹⁴⁶ Thaly-gy. 19/173., 261.

¹⁴⁷ Thaly-gy. 13/180—182. — OL RSzL G. 19. II. 2. b. A fejedelem a máramarosi só harmadát a Nemes Compánia fenntartására utalta ki.

¹⁴⁸ Thaly-gy. 15/56. Minderre Bánkúti, *Egy görög kereskedő* 88. s köv. — Bánkúti, *Lónyay Ferenc* 82—83.

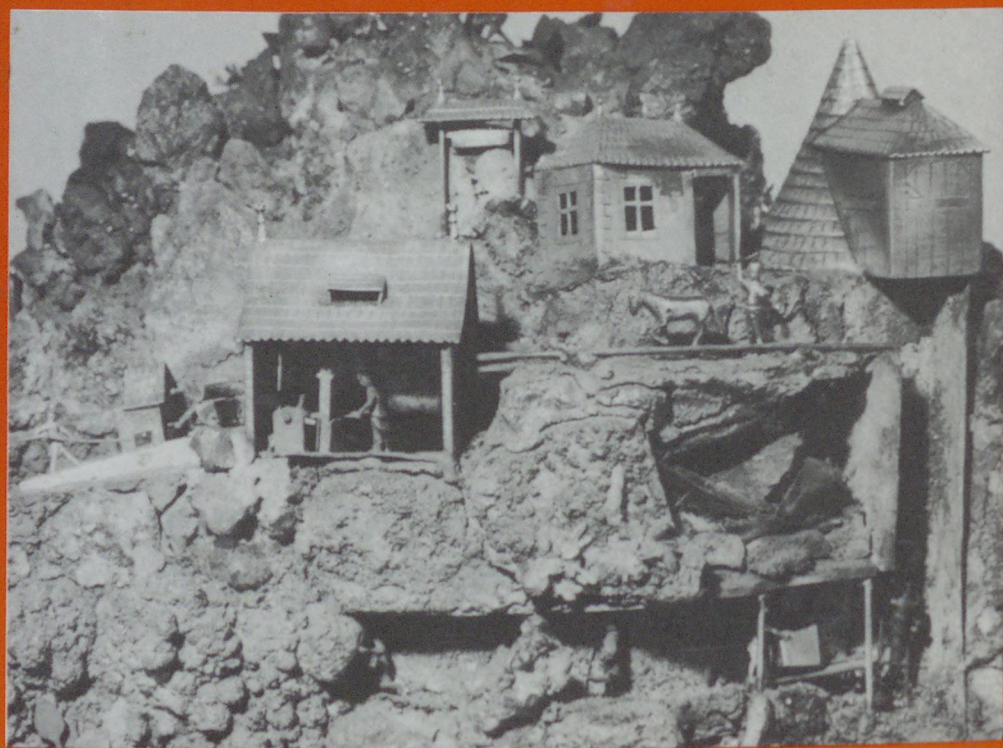
¹⁴⁹ OL P. 452. Lónyay Ferenc iratai. — Bánkúti, *Egy görög kereskedő* 93—97. — Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Karácsony nyilván bérelte a szegedi, császári kézen lévő harmincadot is, sőt annak bérleti díjait maga a császári prefektus szedette be, akkor nyilvánvaló, hogy nem a haszonról, hanem elsősorban a kereskedelmi útvonal biztosításáról volt szó.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1991
Nyomdai tászkaszám: 18923
Kiadványszám: 2803
Felelős szerkesztő: Bártfai László
Műszaki szerkesztő: Rigó Zsuzsanna
A fedélterv: Székely Edit munkája
Megjelent 22,88 (A/5) ív terjedelemben

Habsburg-ellenes rendi-nemzeti függetlenségi háborúinkról történetírásunk eddig elsősorban mint politikai és katonai eseményekről szólt, s ez elmondható a Rákóczi-szabadságharcról is. Bánkúti Imre könyve az e háború lefolyását meghatározó gazdasági vonatkozásokat tárja fel, azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a szabadságharc vezetői a másfél százados török háborúban elpusztult, a gazdasági és társadalmi fejlődésben elmaradott Magyarországon tettek egy ütőképes hadsereg létrehozására és felszerelésére. Vizsgálja a könyv a fegyverbehozatal szempontjából fontos bányászat és külkereskedelem alakulását, a rézpenz kibocsátásával bekövetkező súlyos társadalmi és gazdasági konfliktusokat, amelyek a nagy reményeket keltő rézpenz törvényszerű bukásához vezettek. Sem a végül kényszerűen kivetett adók, sem a francia segélypenzek nem voltak elegendők egy modern, a császári hadsereggel egyenlő értékű haderő létrehozására. Az elképzelt független, rendi-nemesi Magyarország létrehozására az ország gazdasági potenciálja nem volt elegendő.

BÁNKÜRTI IMRE

507865

H Kuruc függetlenégi háború gazdasági problémái